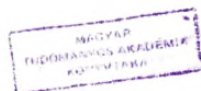

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS

MIRU GYÖRGY

POLGÁROSODÁS ÉS ALKOTMÁNYOS ÁTALAKULÁS
SCHVARCZ GYULA POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN

TÉMAVEZETŐ: DR. OROSZ ISTVÁN
A TÖRT. TUD. KANDIDÁTUSA

1997

„Valami olyasmi ez, mint amikor az ember
gyermekkori játszóterek kis dombocskáit
emlékeiben Csommolungma méretűként őrzi,
majd felnőttként rádöbben, hogy telik az idő
s változnak a dimenziók.”

Zeke László

Tartalom

I. Bevezetés	1
II. Schvarcz Gyula a tudomány és a politika útjain	4
II.1 Család, neveltetés, tanulmányok	4
II.2. A természettudományok vonzásában	7
II.3. A társadalmi reform és a politikai publicisztika	21
II.4. Schvarcz Gyula a politikában	28
II.5. Az államtudós	47
II.5. A történetíró	63
III. A civil társadalom programja és a társadalom helyzetének felmérése	74
III.1. A társadalmi reform liberális hagyománya	74
III.2. A civil társadalom fogalma Schvarcz Gyula műveiben	78
III.3. A korabeli társadalom állapotrajza	81
IV. A közművelődési reform	94
IV.1. Az állami szerepvállalás a műveltség fejlesztésében	94
IV.2. Az elemi oktatás	100
A népoktatás helyzete az 1860-as években	100
Az iskolaállítás	104
A tankötelezettség és az oktatás ingyenessége	110
Az elemi oktatás szervezete és tartalma	112
A tanítók és a tanítóképzés	123
A tanfelügyelet és tanügyigazgatás	130
IV.3. A másodlagos tanfolyam	135
A polgári iskola	136
A felsőbb polgári tanoda	142
A gimnázium és a reáliskola	144
IV.4. A felsőoktatás	163
IV.5. Az oktatási reform költségei	178
V. Az államintézmények reformja	184
V.1. Az állam mint a politikatudomány tárgya	184
V.2. Schvarcz Gyula államszemlélete	205
V.3. A magyar alkotmány reformja	217
Az állampolgári jogok	218
A képviselet	222
A felsőház	230
A kormány és a korona	235
A közigazgatás	241
Az igazságszolgáltatás	248
VI. Schvarcz Gyula demokratizmusa, kísérlet a társadalom és az intézmények integrálására	253
Irodalom	266

I. Bevezetés

Schvarcz Gyula (1838-1900) fokozott érdeklődéssel és meg-megújuló intenzitással vetette bele magát kora tudományos és politikai mozgalmaiba. Felkészültsége mély, tevékenységi köre széles körű volt. Foglalkozott természettudományokkal, statisztikával, összehasonlító alkotmánytannal, politikaelmélettel, a közoktatásügy és közművelődés kérdéseivel, s tanított görög történelmet a pesti egyetemen. Munkásságának jó része mára már feledésbe merült, esetleg életművének néhány, a tudománytörténet szempontjából számon tartott mozzanata nyer említést. A korszak összefoglaló munkáiban csak elvétve találkozhatunk nevével. Politikai törekvései, politikusi karaktere, bár több országgyűlési ciklusban volt képviselő, s még pártszervezéssel is próbálkozott, elhomályosul a kor meghatározó szereplői mögött. Mégis imponáló tudományos felkészültsége, új utakat kereső kérdésfeltevései, tematikai tájékozódása, egy összefüggő politikai eszmerendszer kialakítására vonatkozó igénye, a liberalizmus demokratikus irányba történő továbbfejlesztésének kísérlete és eszméi megvalósítására tett próbálkozásai miatt alakja nélkül a 19. századi magyar eszmetörténet szegényesebb lenne.

Dolgozatomban nem Schvarcz életútjának megrajzolására vállalkozom. Pályájának alakulását egy nagyobb fejezetben rekonstruálom, melyben tematikus csomópontok köré szervezve mutatom be tevékenységét, s főként a későbbi elemzés szempontjából fontosnak tartott műveit. A szorosan vett kronologikus elrendezést azért nem követem, mert ugyan egy-egy érdeklődési terület meghatározó a pálya adott szakaszában, mégis vannak olyan témák, amik Schvarczot visszatérően foglalkoztatták.

A dolgozat tárgya Schvarcz Gyula polgárosodási koncepciójának feltárása, annak a gondolatrendszernek a rekonstruálása és elemzése, amellyel a magyarországi polgárosodás folyamatát igyekezett meggyorsítani és eredményesebbé tenni. Ennek következtében gondolkodásának meghatározó fogalmait (polgárosodás, társadalom, társadalom és állam kapcsolata, demokrácia) vizsgálom, de beillesztve a pálya egészébe. Ezek a gondolatok közel negyven év alkotó tevékenységének eredményei, s bár Schvarcz igen fiatalon kimerült szemlélettel közeledett kora kérdéseihöz, mégis statikus képpé formálásuk könnyen problematikussá válhat. Ennek elkerülésére, szem előtt tartva a történeti szempontokat, igyekszem érzékeltetni a gondolatrendszer elemeinek változását is. Schvarcz igen sokat publikált, de művei egy, esetleg két kiadást megérve, csak életében jelentek meg, így ma már nehezen hozzáférhetők, s jórészt elfeledetté váltak. Ezért gyakrabban kell hagyatkoznom a munkáiban megjelenő gondolatok ismertetésére.

Ez a megközelítés akaratlanul is beleütközik olyan alapfogalmakba, amik nem nyertek teljes tisztázást a társadalomtudományokban, illetve nem alakult ki

konzisztens használatuk, értelmezésük. Természetesen a dolgozat sem vállalkozhat ezen problémák megoldására. A modernizáció visszatérően foglalkoztatja a társadalomtudományt. Olyan történetileg is értelmezhető kategóriaként, amely a fejlődési centrumokban tapasztalt, a megelőző formák által kevésbé gátolt, a tradicionális jelenségekkel nem konfrontálódó átalakulási folyamatot tekinti leghatékonyabbnak, s ezek eredményeinek adaptálását, mint a felzárkózás, a rendszeres növekedés biztosításának feltételét, kötelességként rója a fejlődésben lemaradt közösségekre. A legtöbbször az iparosodást, a gazdaság fejlődését, esetleg az urbanizációs folyamatokat előtérbe állító modernizációs felfogások mellett a hazai társadalomtudományban is, elsősorban Kulcsár Kálmán révén, elfogadottá vált a tágabb értelmezés lehetősége.¹ Ránki György történeti távlatban kísérelte meg a jelenség vizsgálatát,² Ágh Attila pedig tovább tágította az értelmezés színtereit.³ Eszerint az állandóan megújuló kihívásokra megfelelően reagálni, a változások önfenntartó dinamikáját biztosítani csak egy adaptív politikai intézményekkel és belső struktúrával rendelkező közösség képes. Hasonló végeredményre jutott Pokol Béla a modern társadalomelméletek, elsősorban Talcott Parsons, s főként Niklas Luhmann eredményeinek felhasználásával. Pokol a modernség kritériumának a „társadalom reprodukciós szintjének komplexitását”, változóképeségét és egyben stabilitási fokát tekinti, s úgy véli, hogy a magas szintű reprodukciót az önálló racionalitások és értékorientációk szerint elkülönülő társadalmi alrendszerek biztosítják. A modern társadalmak fő jellegzetességét e társadalmi szférák differenciálódásában látja, s a társadalmi szférák logikájának elkülönülése nélkül egy bizonyos fejlettségi szint meghaladását nem tartja lehetségesnek.⁴

A civil társadalom és a polgárosodás fogalmának elemzésére még kevesebb kísérlet történt, annak ellenére, hogy a rendszerváltozás időszakában megszorodtak azok a történetpolitikai esszék, amelyek a hazai polgárosodás esélyeit latolgatva tekintették át a múlt társadalomfejlődési folyamatait. Miként Halmos Károly kimutatta e fogalmak használata rendkívül szerteágazó, ráadásul politikai rétegek is folytonosan rájuk tapadnak.⁵ Emiatt többen saját kutatásaik szempontjából legalább önmaguk számára igyekeztek meghatározni a polgárosodás fogalmát.⁶

¹Kulcsár Kálmán: *A modernizáció - a fogalom és valóság* Magyar Tudomány 1981. 6. sz. 444-453.

²Ránki György: *A magyarországi modernizáció történetéhez* Világosság 1987. 10. sz. 611-621.

³Ágh Attila: *Szocializmus és modernizáció* Mozgó Világ 1986. 8. sz. 63-73.

⁴Pokol Béla: *A modernizáció trendjei* Világosság 1986. 9. sz. 580-588. Pokol Béla: *Modernizáció - a társadalom alrendszereinek funkcionális elkülönülése (Niklas Luhmann modernizáció-elméletéről)* Társadalomtudományi Közlemények 1983. 3. sz. 497-508.

⁵Halmos Károly: *Magyarországi polgárosodás* Tallózás az 1988-1992 közötti történeti irodalomban Aetas 1994. 3. sz. 95-154.

⁶Kósa László: *Parasztosodás - polgárosulás A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században* In: *Közelítések Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára* Debrecen, 1992. 143-155.

Dolgozatomban csak arra vállalkozhatom, hogy Schvarcz Gyula polgárosodás fogalmának elemzésével adalékot nyújtsak a fogalom történeti értelmezéséhez. Hisz a polgárosodás fogalma 19. századi kiformalódása során egyre több elemből tevődött össze és vált mind differenciáltabb kategóriává. A reformkorban egyenlőségtartalmát hangsúlyozták, főként a jogegyenlőség kérdését emelve ki, majd megjelentek az alkotmányos intézményekkel összefüggő elemek az intézményekben való részvételhez, a közreműködéshez kapcsolódóan. Feltűntek benne a civilizációs tényezők is, s kiegészült a tőkés vállalkozó polgárra jellemző vonásokkal. A polgárosodás tehát szorosan összefüggött a jogrend, a műveltség, a közösségi szerveződések átalakulásával.

A modernizációban és a több spontán folyamatot feltételező polgárosodásban is jelentős kezdeményező szerep hárult a térségben a politikai intézményekre, ami szükségessé teszi ezek jellegének, szerkezetének feltárását. Történetileg kitapintható az állam szervezeti kiépülésének, erősödésének és funkciói bővülésének tendenciája. Emellett a 19. század második felében a Monarchiában a birodalmi érdek karakteres jelenléte is fokozta az államközpontú gondolkodást. Az államot mind tényezőként, mind bizonyos civilizációs elemek terjesztőjeként is számításba vették. Schvarcznak az államról alkotott véleménye alkalmat ad annak érzékeltetésére, hogy az államfelfogások közt lényeges különbség volt a dualizmus kori Magyarországon aszerint, hogy csupán hatalmi szerveződések kereteinek tartották azt, vagy tekintettel voltak társadalomformáló, társadalomszervező jellegére is. Mindez megkívánja a társadalom és állam kapcsolatának, szintén történelmi szempontú bemutatását.

Schvarcz Gyula gondolati konstrukcióinak, reformelképzeléseinek, intézménytervezeteinek feltárása lehet hasznos, ám úgy vélem érdekessé akkor válik, ha felhasználható az 1867-ben létrejött politikai intézményrendszernek és a társadalomszervezésben betöltött szerepének vizsgálatához. Schvarcznak az alkotmányos intézmények és a polgári átalakulás összefüggéseiről alkotott nézeteit ebből a szempontból tartom figyelemre méltónak, s ezért próbálom azokat a korabeli történeti valósággal szembesíteni. Ez a szembesítés egyrészt Schvarcz koncepcióinak valóságközeliségére is információt nyújthat, másrészt megmutatkozhatnak benne a korabeli változások minőségei, fejlődésbeli anomáliái. A kormetszetek több esetben azért nyúlnak túl Schvarcz életén, mert a politikailag meghatározott keretű korszak folyamatainak kifutását is érzékeltetni akarom, s nem egy Schvarcz által is javasolt intézmény csak a halálát követő időszakban valósult meg. Schvarcz Gyula pályáját és politikai gondolatait a korszak folyamataiba ágyazva igyekszem tehát bemutatni.

II. Schvarcz Gyula a tudomány és a politika útjain

II.1. Család, neveltetés, tanulmányok

Schvarcz Gyula 1838. december 7-én született Székesfehérváron. Az apa, Julius Bruno Ludwig Schvarcz (egyes dokumentumokon Schwartz) régi katonatiszti család sarjaként 1813. december 22-én született Magyarországon, de anyanyelve német volt. 16 évesen kezdődött katonai pályafutása, előbb a Hessen-Homburg ezredben, majd a 39. Don Miguel gyalogezeredben szolgált, ahol főhadnagyi rangig emelkedett. 1837. november 29-én 24 évesen vette feleségül, a hadseregtől beszerzett engedélyek és az abban kikötött házassági szerződés megkötése után a 19 éves Horhy Katalin Ludovikát, aki 1818. augusztus 25-én született Oszlopon, Mátyus Katalin és Horhy Mihály lányaként. Mindketten római katolikusok voltak, s egymással németül leveleztek.¹

Julius Schvarcz 1841-ben igen fiatalon hunyt el, így fia neveltetése az anyára és családjára hárult. Horhy Katalin olvasott és művelt asszony volt, járatos a klasszikusokban, s még Plutarkhoszt is fordított. Schvarcz Gyulától tudjuk, hogy ő irányította fia figyelmét a közoktatásügyre. A fiú taníttatásában, szellemi fejlődésében hatalmas érdemeket szerzett nagy műveltségű nagyapja. Horhy Mihály 1780. szeptember 24-én született a Nyitra megyei Dicskén. Apja főszolgabíró volt, aki fiát Nyitrán, Pozsonyban és Bécsben taníttatta. Horhy Bécsben ismerkedett meg gróf Zichy Istvánnal, akinek titkára, majd 1805-től palotai és csicsói uradalmainak kormányzója lett. Ekkor kezdett botanikával foglalkozni. Több mint 40 éven át dolgozott növényteni munkáján, amit befejezetlenül hagyott, s még részleteket sem jelentetett meg belőle. A *Flora Bakonyiensis* kéziratát a zirci apátság könyvtára őrzi. Schvarcz feljegyezte, hogy nagyapja külföldi utazásain, ha tehette botanizált.²

Horhy 1816-ban gróf Esterházy János veszprémi főispán jószágigazgatója lett, majd 1827-től a grófi család összes magyarországi és erdélyi birtokainak kormányzója, egészen 1856-ban bekövetkezett haláláig. Sokat utazott külföldön. 1823-ban Németországban járt, főként Szászországban és porosz Sziléziában, ahol a juhászatot tanulmányozta. Fehér megyében megszervezte a jakabszállási és csillagmajori mintagazdaságokat, amiket 1843-ban bérlőként saját kezelésébe vett. Gróf Esterházy János, akit Horhy az 1832-ben kezdődött országgyűlésen követként is képviselt, a gazdálkodásban mutatott eredményei elismeréseként, jószágkormányzóját szerezsenyi pusztáján egy birtokrészrel jutalmazta. Horhy pontos, precíz ember lehetett, a családi iratok közt elszámolásokat, kiadási

¹Horhy család iratai Magyar Országos Levéltár P szekció 993.

²Pallas Nagy Lexikona 9. kötet Bp. 1895. 364. Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *Magyar író külföldön* I-II. Pest 1865. passim

összesítéseket találhatunk. Kifizette veje adósságait, s rendszeresen küldött neki pénzt állomáshelyére, finanszírozta lánya bécsi utazásait és vásárlásait.³

A harmincas és negyvenes években több külföldi gazdasági és fűvészeti egyesület tagja lett. A gazdasági és természettudományok területén gazdag könyvtárat gyűjtött össze, a zömmel külföldről beszerzett könyvekre, mintegy 40-50000 forintot költött. A magyarországi gazdasági egyesület 1848. évi nagygyűlésén a földművelési, 1851-ben a gép és műtani szakosztály választotta elnökévé. Későbbi utazásaira unokáját is magával vitte. Schvarcz szinte gyerekként jutott el Angliába, Skóciába, Svájcba és más nyugat-európai országokba. Horhy 1851-es angliai utazásán részt vett Windsorban a Royal Agricultur Society kiállításán, ahol cséplő- és aratógépeket vásárolt. 1855-ben ismét utazást tett, ekkor a carlislei kiállítást látogatta meg.⁴

Schvarcz szenvedélyes szabadságszeretetet, erős 48-as érzelmeket, nyitottságot és tudományos érdeklődést hozott a Horhy házból. Katolikus szellemben nevelkedett, vallásossága mély volt, de a felekezeti elfogultságnak még nyomait sem találjuk nála, sőt szemben a katolikusokéval, mindig elismeréssel szólt a protestánsok jobban szervezett és eredményesebb iskolaügyéről. Liberalizmusa erős ellenérzést szült benne az ultramontanizmussal szemben.

Számos szerzőre és olvasmányra nagyapja hívta fel a figyelmét. Iskoláit Székesfehérváron kezdte meg, a gimnázium első 6 osztályát az ottani cisztercieknél járta 1848 és 1854 között, a felső két osztályt a pesti piaristáknál, ahol 1856-ban jeles tanulmányi eredményei után kitüntetéssel tette le az érettségi vizsgát. Első közleménye is ekkor jelent meg a *Gazdasági Lapokban Carlisle* címmel, az ottani kiállításról közölt beszámolót. Rendkívül sokoldalú nyelvismeretre tett szert, későbbi tudományos műveit a magyar mellett, német, angol, francia és ógörög nyelveken írta. Az érettségi után a pesti egyetemen folytatott jogi tanulmányokat, ahol 2 év után jogtörténeti államvizsgával zárta le tanulmányait, jeles eredménnyel. Ezután a müncheni, majd a berlini egyetemen tanult 1859-ben, illetve 1860-ban. Befejezve jogi és államtudományi, valamint természettani és nyelvtudományi tanulmányait a jénai egyetemen 1861-ben Empedoklészről ógörög nyelven írt értekezésével bölcsészdoktorátust szerzett.

Külföldön meglehetősen jó anyagi helyzetben tanulhatott, a legjobb helyeken szállt meg és étkezett, a legelőkelőbb társaságokban fordult meg, s kereste az ismeretséget, kapcsolatokat. Könyvtárba járt, múzeumokba, csillagdába, Liebig laboratóriumába. Liebig mellett ekkor Münchenben tanított Lamont, Siebold, Oppel, Sybel, Bluntschli, Riehle is. Schvarcz szerint Berlin után Münchenben művelik legmagasabb fokon az egzakt tudományokat. Érdeklődése sokirányú volt. Vitába szállt azzal a közkeletű érveléssel, hogy ha valaki nem egy

³OL P993. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* 5. kötet Pest, 1859. 139-140. Pallas 9. kötet Bp. 1895. 364.

⁴Pallas 9. kötet Bp. 1895. 364. Szent-Katolna 1865. passim

dologgal foglalkozik az felületes. Úgy vélte a felületesség nem attól függ, hogy ki hány tárggyal foglalkozik, hanem a képzettségtől, iskoláktól. Azt gondolta, hogy az emberi ismeretkört csak azok mélyítik, akik a tudomány több ágának mozzanatait képesek összpontosítani, míg az egy szakmában elmélyedők csak annak az egy ágazatnak adatait szaporítják.⁵

Berlinben Schvarcz a német tudományosság fellegvárát látta, ahol olyan tudósok tanítottak, mint Ehrenberg, Ohm, Ranke, Lepsius. A fiatalabb tudósok, Droysen, Gosche, Michelet, Steinthal óráit élvezetesebbnek tartotta, mint a nagynevű idős professzorokét. Megismerkedett Schottal, a keleti nyelvek tudósával és Lepsiuossal is. Schvarcz Berlinben is sok időt töltött a könyvtárban, főleg görög szerzőket olvasott, több száz kötetet, ugyanis anyagot gyűjtött a görögök természettudományos ismereteinek feldolgozásához.⁶

Külföldi tanulóéveiről és a hatvanas évek elején tett utazásairól a *Magyar író külföldön* című útirajzában számolt be. Könnyed, társalgási stílusban írt és szellemességre törekvő művével a korabeli és a reformkori hagyományokat követte. Útibeszámolóiban elsősorban a társasági élet érdekli, itt tesz megfigyeléseket emberekről, népekről, kultúrákról, köt ismeretségeket, s provokál ki, vagy bonyolódik hosszas, néha már-már értekező jellegű beszélgetésekbe. E sokszor konstruáltnak ható társalgások során fejti ki véleményét a politikáról, művészetéről, irodalomról, tudományról, majd a második kötet vége felé a magyar tanügyről. Már ekkor meglehetősen magabiztosan vitatkozik és érvel, s kész véleményt formál az élet számos mozzanatáról. Igyekszik megmutatni széleskörű ismereteit, nagy műveltségét és tájékozottságát. Schvarcz München és Berlin után beutazta Angliát, Franciaországot, megfordult Belgiumban, Nürnbergben, Kölnben, Bad Emsben, Svájcban és Badenben.

Hazatérve eladta birtokait, s vagyoni függetlenségre törekedve a tudománynak szentelte életét. Fejlesztette nagyapjától örökölt könyvtárát, lapalapításaira, tervei megvalósítására egy vagyont áldozott. Halálakor közel 7000 tételt számláló könyvtárát az Egyetemre hagyta, s ennek feldolgozása évekig tartott. A felvételben számos hazai és külföldi folyóirat kötetei is szerepeltek (*Új Magyar Múzeum, Budapesti Szemle, Akadémiai Értesítő, Egyetemes Philológiai Közlöny, Atheneum, Figyelő, Magyar Philosophiai Szemle, Huszadik Század, Magyar Nyelvészet, Magyar Pedagógia, Magyar Tanügy, Statisztikai Közlemények, Matematikai és Természettudományi Értesítő, Földtani Közlöny, The American Journal of Education, Ethnological Journal, The Anthropological Review, Geological Literature, Geological Magazine, The Geologist, The Zoologist, Ungarische Revue, Staatswissenschaftliche Notizen*, stb.), s nem egy könyv több példányban is előfordult, ami lehet adminisztrációs tévedés is, ennek ellenére tekintélyes és gazdag könyvtárat gyűjtött össze élete folyamán. Könyvtárában a magyar

⁵Szent-Katolna 1865. I. 49-60.

⁶Szent-Katolna 1865. I. 189-199., 204-208.

pedagógiai és tanügyi szerzők (Tavassy Lajos, Rill József, Kiss Áron, Molnár Aladár, Gonda László, Klamarik János), statisztikusok és közjogászok (Fényes, Konek, Keleti, Kautz, Palugyay, Suhajda, Timon, Concha) művei mellett természettudósok (A. Humboldt, Darwin, Lyell, Owen, Haeckel, Herschel, Voigt, Büchner, Oeken), történészek (Guizot, Thierry, Mignet, Lamartine, Carlyle, Palacký, Mommsen, Droysen), államjogászok és politikai szakírók (Montesquieu, Tocqueville, Passy, Laboulaye, Rotteck, Welcker, Stein, Gneist, Lustkandl, Bluntschli, Mohl, Hare, Todd), valamint a pozitivizmus jelentős képviselőinek, Drapernek, Leckynek, Quételetnek, Spencernek munkáit is meg lehetett találni.⁷

Édesanyja 1871-ben halt meg. Schvarcz 1877-ben vette feleségül báró Bánffy Máriát, báró Bánffy János egykori főispán és báró Wesselényi Jozefa lányát, aki azonban 1879-ben meghalt. 1881-ben újra nősült, Csemitzky Máriát, Csemitzky Ede nógrádi nagybirtokos és Benicky Karolina leányát vette el.⁸

II.2. A természettudományok vonzásában

Schvarcz nemzedékének korélménye a pozitivizmus volt. A ötvenes-hatvanas években felserdült értelmiségieknek szemléletét formálták, világnézeti tájékozódását meghatározták az irányzat képviselőinek gondolatai. A tudományban elmélyülők számára pedig jól körülhatárolható kutatási irányokat és módszereket kínáltak a gyorsan terjedő tanok.

A pozitivizmus atyjának tekintett Auguste Comte összefoglaló hatkötetes művében, amely húszas évekbeli alapvetések után 1830 és 1842 között íródott és jelent meg (*Cours de Philosophie positive* I-VI. kötet), dolgozta ki filozófiai rendszerét. Comte a társadalomfejlődés három, az emberi értelem fejlődésével szoros kapcsolatban álló stádiumát különböztette meg. A teologikus gondolkodás és a katonai társadalom korát, ahol a hit az uralkodó, a hódítás a társadalmi tevékenység célja, a termelés pedig a rabszolgaságra épül, átmeneti korszakként követi a metafizikai vagy jogi stádium, amikor a szellemi életben a hit szerepét a spekulatív metafizika veszi át, a világi hatalmat pedig a jogászok gyakorolják. A fejlődés harmadik, hosszan tartó, végső soron utolsó korszaka, a társadalom igazi rendje a pozitív stádium, a pozitív tudomány és a modern ipar korszaka. Comte a társadalmi fejlődés fokait az emberi megismerés változásával, annak teológiai, metafizikai és pozitív tudományos szakaszaival kapcsolta össze. (Az emberi

⁷ELTE Könyvtár Különgyarapodási naplók Schvarcz-könyvtár Ms I 147/h

⁸Schvarcz életrajzi adataira lásd Pallas 14. kötet Bp. 1897. 992-994. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* 12. kötet Bp. 1908. 725-733. Nagy László: *Schvarcz Gyula mint kultúrpolitikus* Bp. 1902. Hornyánszky Gyula: *Schvarcz Gyula rendes tag emlékezete* In: *MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékezés* 17. kötet 15. sz. Bp 1917. 2-3., 69. /fordította Várady Antal/ *Schrattenthal tanulmánya Taine Hippolyteról és Schvarcz Gyuláról* Bp. 1889. 11-12. OSZK Levelestár Fond IV/777. Schvarcz Gyula 1879. szeptember 25-i levele Torma Károlyhoz.

megismerés három fázisát, politeizmus, deizmus, fizicizmus már Saint-Simon is megkülönböztette, akinek Comte személyi titkára volt. A herceg az emberiség történelmét is hasonlóan három szakaszra osztotta, s az eljövendő tökéletes társadalomban a tudomány és az ipar együttműködését hangsúlyozta.) Comte a történeti korszakokat nem választotta el mereven egymástól, hanem azokat egymásba fonódónak tartotta, azaz úgy vélte, a régi rendszerben megjelennek az új elemei, az újban pedig továbbélnék a régi maradványai.

Comte a tudománynak és gyakorlati hasznosításának, a technika és az ipar fejlődésének civilizációfejlesztő szerepet tulajdonított. Mivel a pozitív korszak megvalósítása a tudományon alapszik, meghatározta a tudományos megismerés körét, módszerét és rendszerét. Elutasította a metafizikát, s mindazt ami a megfigyelésre és a tapasztalatra alapozott pozitív (itt: reális, korszerű) tudomány módszerével nem tárható fel. A végső okok kutatása és a megválaszolhatatlan kérdésekre való válaszkérés helyett a tudomány feladatát a világ megismerésében és az abban uralkodó törvényszerűségek feltárásában jelölte meg.

Littre, aki elsőként elemezte Comte pozitivizmusát (*Analyse raisonnée du Cours de Philosophie Positive d' Auguste Comte* 1845), majd bírálta is azt (*Auguste Comte et la Philosophie Positive* 1859) még nyíltabban hangsúlyozta, hogy a tudományos megismerés korlátokba ütközik, ugyanakkor a tudomány által megoldhatatlan végső kérdések megválaszolását nem tartotta jelentősnek az emberiség haladása és boldogulása szempontjából. John Stuart Mill, akire Comte szintén nagy hatással volt, megállapította, hogy az ismeretek viszonylagosak és csak a tapasztalható világ ismerhető meg, s a tapasztalatot azonosította az érzékeléssel. Spencer is tisztában volt a megismerés határaival és a tudás viszonylagosságával, de nem állította szembe a megismerhető és megismerhetetlen tartományokat. Az érzékelhető világ megismerését, az élő szervezet szükségleteitől és az elődök élményeinek átöröklődött részétől tette függővé.

Taine, a pozitivizmus szintén nagyhatású képviselője, túllépett a comte-i ismeretelméleten. Számára a valóság nem érzéki benyomások összessége volt, s nem a tapasztalatból, hanem a tudatból indult ki. A megismerésben a külső valóság helyett a megismerőt helyezte előtérbe, így nem foglalkozott a megismerés határaival, s a világot oksági összefüggések szintjén megismerhetőnek tartotta.

Comte úgy vélte, ahhoz hogy a tudomány az új társadalmat megvalósíthassa, egységes világnézetre és egységes, rendszerezett tudásra van szükség. Az általa elképzelt új egységes tudomány magába integrálja az összes tudományt történeti kialakulásuk sorrendjében, s a pozitivitás fokára történő jutásuk szerinti hierarchikus rendben. A matematikát, a csillagászat, a fizika, a kémia, a biológia és a „társadalmi fizika”, vagyis a társadalomtudomány követi, amely a pszichológiára és a történettudományra támaszkodik. E csoportosítással

megkülönböztette a természetfilozófiát és a társadalomfilozófiát, s az utóbbit azonosította a szociológiával, amit a pozitív tudományok legfejlettebb formájának tekintett.

Comte rendszerezni kívánta kora tudományos ismereteit. A tudomány célját a tények feltárásán túl, a törvények, törvényszerűségek meghatározásában jelölte meg. Szerinte a tényeket analizálni kell, s a jelenségek bonyolult összefüggései közt az általánostól a részletekig haladva megalkotni a rendet. Deduktív módszerét követői nem fogadták el maradéktalanul. Mill a tapasztalati megismerésekből akart a valóság általános elveire következtetni. Induktív módszere azon az előfeltevésen alapult, hogy az egyes jelenségek általános sajátosságok összetételeként jelennek meg (*A System of Logic, Ratiocinative and Inductive* 1843 magyarul: *A deductiv és inductiv logika rendszere, mint a megismerés elveinek és a tudományos kutatás módszereinek előadása* I-III. kötet 1874-1877). Míg Comte a tények koordinációjában fontos, általános érvényű és alárendelt jelentőségű tényeket különböztetett meg, Taine elsődlegesen fontos tényeknek tekintette a faj, a környezet és az idő tényezőinek rendszerét, amit meghatározónak vélt a társadalmi törvények működésében („millióelmélet”). A törvényeket pedig a jelenségek közti szükségszerű viszonyként értelmezte.

Littre is és Mill is bírálta Comte rendszerét a tudományokról. Mill hiányolta a nemzetgazdaságtant, a logika, az erkölcsan és a pszichológia kidolgozását. Kétségei voltak afelől is, hogy a természeti törvények, a természet megismerésének módszerei alkalmazhatók-e az erkölcsi és társadalmi jelenségekre. Spencer teljesen elutasította a tudományok comte-i rendszerezését. Nála az asztronómia, geológia, biológia, pszichológia és a szociológia követték egymást. Maga is az egzakt kutatási eredményekre figyelt és azokat rendszerezte (*First Principles* 1862 magyarul: *Alapvető elvek* 1909, *Principles of Biology* I-II. 1864-1867, *Principles of Psychology* I-II. 2. kiadás 1870-1872, *Principles of Sociology* I-III. 1876-1896, *Principles of Ethics* I-II. 1879-1893).⁹

Comte tehát a tudománytól és a tudósoktól várta a társadalom problémáinak kezelését, a társadalom megjavítását és az új társadalom megvalósítását. Meggyőződése volt, hogy egy rendezett társadalmi rendszert kell létrehoznia. Nem véletlen, hogy a szociológiát tekintette a legmagasabb rendű tudománynak, hisz úgy vélte, a társadalom irányításához annak törvényszerűségeit kell megismerni. Comte szerint az ember és a társadalom is a természet része, így a természet törvényeinek van alávetve. A társadalmat az

⁹Halasy-Nagy József: *A filozófia* Bp. 1944. /reprint Bp. 1991./ 45-48., 136-140. Arno Anzenbacher: *Bevezetés a filozófiába* Bp. 1994. 173. Lendvai L. Ferenc - Nyíri Kristóf: *A filozófia rövid története* Bp. 1995. 141-145. Dörömbözi János: *A filozófia története és elmélete* II. kötet Bp. 1994. 184-192. Dr. Földi Pál: *A társadalomfilozófia története* Bp. 1993. 160-163. R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetnézet a magyar történetírásban* I. *A pozitivista történetnézet Európában és hazai értékelése 1830-1945* Bp. 1973. 17-53., 55-56., 77-79., 89. Isaiah Berlin: *John Stuart Mill és az élet céljai* In: I. Berlin: *Négy esszé a szabadságról* Bp. 1990. 444-512. Németh G. Béla: *A romantika alkonyán - a pozitivizmus árnyékában* In: Németh G. Béla: *Hosszmetsetek és keresztmetsetek* Bp. 1987. 394-420. különösen: 397-408.

emberi szervezet analógiájaként értelmezte, működési elveit biológiai törvényszerűségekből vezette le, s megismerésükre is természettudományos módszereket ajánlott.

Spencer kitüntetett figyelmet szentelt a biológiának. Foglalkozott az élet keletkezésével, a fajok eredetével, kifejlődésével és nagy jelentőséget tulajdonított a létért folyó küzdelemnek. Megállapította, hogy a környezethez jobban alkalmazkodó egyedek életképesebbek. Jóval Darwin előtt (*The Origin of Species* 1859 magyarul: *A fajok eredete*) megfogalmazta általános evolúciós törvényét (*The Development Hypothesis* 1852, *Progress: Its Law and Cause* 1857 magyarul: *A haladás törvénye és oka* 1919), s hangsúlyozta, hogy az élővilág saját belső törvényei szerint fejlődik. A kozmosz, a geológia, a szervetlen és szerves világ fejlődési jelenségeit értékelve arra a megállapításra jutott, hogy minden fejlődés lényege a differenciálódás, átmenet a homogén szerkezetből a heterogénbe.

Spencer vizsgálatai homlokterébe a társadalmi lényként értelmezett embert állította. A társadalmat az emberi egyedek halmazának tekintette, amely ezen egyedek integrálódásával és szétszóródásával keletkezik és bomlik fel. Vizsgálta az emberiség népesedési törvényszerűségeit, s megállapításai a század elején gondolatait kifejtő Malthuséval csengtek egybe. A társadalom egészét az egyes ember szervezetéhez hasonlította, amely növekedik, bonyolultabbá válik, s élete az őt alkotó részekhez képest hosszabb lesz. A differenciálódást a társadalom fejlődésében is megfigyelte, s azzal szoros összefüggésben az integrálódást is. Spencernél az integrálódás az ellentétek kiegyenlítődését jelenti, azt a hosszú folyamatot, ami az ellentétes osztályok közti válaszfalak eltűnését eredményezi, azáltal, hogy mind nagyobb közösségek jönnek létre. Azaz a növekvő munkamegosztás, a bővülő funkciók nem az ellentétek kiéleződéséhez vezetnek, hanem az egymásrautaltság felismerését fokozzák. A társadalom fejlődése, ami Spencernél nem jelent tökéletesedést is, organikus folyamatot alkot, s jellegében megegyezik az őt alkotó egyének életfolyamatával.

Spencer történetileg a társadalmi rendszerek két típusát különböztette meg. A katonai társadalmat, amit a hódítás és a diktatúra jellemez, valamint az ipari társadalmat, ahol megszűnik az erőszak és a hódítás, s ahol képes mindenki saját munkája után megélni, mert az ipari termelés a szabad vállalkozással társulva korlátlan lehetőségeket biztosít a megélhetéshez. Persze a létért folyó harc és a természetes kiválasztódás, ami a társadalom megújulásának feltétele, itt is érvényesül, ezért az egyének közt kialakulnak különbségek is.¹⁰

A társadalomvizsgálathoz egyre nagyobb mértékű és egyre pontosabb empirikus anyagot a rendkívül gyorsan fejlődő statisztika szolgáltatott. Az eredetileg az államok erejét meghatározni kívánó államleírások ún. leíró statisztikák szerteágazó, sokrétű anyagából csak fokozatosan emelkedett ki, s vált

¹⁰Lendvai L. Ferenc - Nyíri Kristóf 1995. 145-146. Dörömbözi 1994. 190-192. Dr. Földi 1993. 164-167. R. Várkonyi 1973. I. 56-57., 118-120. Láng Lajos: *A statisztika története* Bp. 1913. 209-217.

a statisztika legfontosabb tárgyává a népesség vizsgálata. A népességmozgalmak és törvényszerűségeik feltárása jelentős ösztönzést kapott a politikai aritmetikától, amely matematikai módszerekkel próbálta a jelenségeket megragadni. A porosz Süssmilch koncentrált az új eljárásokat a népesség viszonyaira.

Az alapvető szempont az államok erejének, hatalmának felmérése maradt továbbra is, de abban egyre inkább kitüntetett tényezővé a gazdaság teljesítőképessége vált, ezért az azzal szoros összefüggésben lévő népesedési kérdésekkel elsősorban a gazdaságelméletek művelői foglalkoztak. A közgazdák, főként az Adam Smith-t követők, de már a merkantilisták is úgy tekintettek a népességre, mint a gazdaság egyik erőforrására, míg a népesedési törvényszerűségek kutatói, különösen a népességi elméletet kidolgozó Malthus, a termeléstől tette leginkább függővé a népesedési viszonyok alakulását.

A statisztika fontosságát mi sem jelzi jobban, minthogy a 19. század harmincas éveitől sorra alakultak a korszerű statisztikai hivatalok, amelyek állami feladatként folytatták a rendszeres adatgyűjtést. 1853-tól pedig elindult a nemzetközi statisztikai kongresszusok sora, ahol a népszámlálási és más adatgyűjtési, feldolgozási módszerek egységesítése folyt, megteremtve ezzel az összehasonlító statisztika feltételeit. A fejlődéssel együtt járt a tudomány differenciálódása és a szakstatisztikák, gazdaságstatisztika, bűnügyi statisztika, foglalkozási statisztika kialakulása.¹¹

A mind bőségesebben rendelkezésre álló adatok szinte lehetetlenné tették a leíró statisztika módszereinek alkalmazását, a hagyományos államismertetéseket, s szükségessé vált a feldolgozás és értékelés új technikáinak kimunkálása. A tömegszerű jelenségek megragadásában a matematikai összefüggések nyertek hangsúlyosabb szerepet. A mindinkább népszerűvé váló matematikai iskola nemcsak módszerében, hanem szemléletében is újat hozott, az államközpontúság helyett, az anyagi és erkölcsi élet jelenségeinek számszerű elemzésével, a társadalom viszonyaira irányította a figyelmet. Az irányzat túlzóival szemben, akik a szöveges magyarázatokat szükségtelennek tartották, s a szerintük pontosabb ismereteket nyújtó számokkal akarták a valóságot leírni, meg kellett védeni a statisztika társadalomtudományi jellegét. Nemcsak a hagyományos iskolák hívei, hanem az új eljárások iránt nyitottabbak is tiltakoztak az ellen, hogy a statisztikát univerzális, a természet és társadalomtudományokban egyaránt alkalmazható módszerként kezeljék, mivel a társadalmi jelenségeket nem tartották teljesen analógnak a fizikaiakkal és így nem tekintették kizárólag matematikai módszerekkel megközelíthetőeknek sem.¹²

A társadalmi jelenségek iránt erős érdeklődést mutató belga Quételet, a matematika statisztikai eredményeit, a valószínűségszámítást, a nagy számok

¹¹Láng 1913.

¹²Horváth Róbert: *Konek Sándor professzor (1819-1884) elméleti statisztikai munkássága és a magyar polgári statisztikai elmélet kialakulása* Acta Juridica et Politica Tomus XII. Fasciculus 2. Szeged, 1965. 38-41.

törvényét és az átlagszámokat felhasználva igyekezett örökérvényű törvényeket megállapítani, abból a feltevésből kiindulva, hogy a társadalmi élet területén, az emberi viselkedésben is számszerűen mérhető törvényszerűségek uralkodnak. Quételet a társadalmat a maga egészében vizsgálta, s felhívta a figyelmet arra az összefüggésre, hogy minél nagyobb a megfigyelt egyedek száma, annál inkább eltűnnek az egyéni különbségek.¹³ A modern statisztikatudomány megfelelt az elvárásnak, képes volt a jelenségek világában a törvényszerűt felmutatni. Buckle Quételet hatására ismerte fel, hogy az egyéni cselekvések és a társadalmi rend közötti kapcsolatok matematikailag leírhatók.

A társadalom megismeréséhez vezető tények másik csoportját a történelem szolgáltatta. Bár sem Comte, sem Spencer nem tekintette a történelmet önálló tudománynak, a társadalom törvényeinek feltárásához, jövőjének tervezéséhez szükségesnek tartották a múlt megismerését, mivel a társadalom adott állapotát az előző állapot eredményeként fogták fel. Mill úgy vélte, hogy a múltból leszűrt haladási törvényszerűségek alapján lehet a jövőre következtetni. A pozitivisták ezért a történettudományt a természettudományok egzaktságára akarták emelni. Littré felfogásában a történettudomány már a szociológia fölé nőtt, holott eredetileg annak szolgálatára volt hivatott.

E feladatnak csak egy megújult történettudomány felelhetett meg, aminek nem az események kronologikus rendjének megállapítása, csaták leírása, királyok tetteinek bemutatása többé a feladata, hanem a sokaság múltbeli viselkedésének feltárása, a nemzetek életrajzának megírása. A pozitivista történétírók, a Magyarországon is nagy hatású Buckle (*History of Civilisation in England* I-II. 1857-1861 magyarul: *Anglia művelődésének története* I-X. 1878-1881), Lecky (*History of the Rise and Influence of the Spirit of Rationalism in Europe* 1865 magyarul: *A felvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában* I-II. 1873), Draper (*History of the Intellectual Development of Europe* I-II. 1864, *History of the Conflict between Religion and Science* 1875) és Taine (*Histoire de la littérature anglaise* 1864 magyarul: *Az angol irodalom története* I-V. 1881-1885, *Les origines de la France contemporaine* 1876-1894 magyarul: *A jelenkori Franciaország alakulása* I-V. 1881-1890) kiterjesztették a történettudomány tematikus kereteit, s széles adatbázisra támaszkodva írták meg műveiket, elsősorban művelődéstörténeteket, civilizációtörténeteket. Az emberi értelemnek, a műveltségnek, a tudományoknak a fejlődésben betöltött szerepe érdekelte őket. A társadalmi tények és jelenségek egyidejű állapotát akarták bemutatni, az ipart, kereskedelmet, a társadalmi struktúrákat, a műveltség fokát, szokásokat, erkölcsöket, a kormányformát. A társadalomtörténeti nézőpont kitüntetetté vált munkáikban. Az eltérő társadalmakat nem politikai vagy katonai jellegzetességeiken keresztül, hanem a művészet, költészet, tudomány állása

¹³Láng 1913. 360-405. Horváth R. 1965. 39-40.

alapján, azaz a történelem felszíne alatt felfedezhető tényezők segítségével ábrázolták.

Előszeretettel éltek az összehasonlítás módszerével. Ebben ösztönzőleg hatott rájuk az összehasonlító anatómia, amely a szervezet összefüggő egységét hangsúlyozva, annak bármely részletéből megkísérelte rekonstruálni az egészet. Mivel a társadalmat ők is az élő szervezet analógiájaként fogták fel, megpróbálták összerakni az egyes társadalmak vizsgálata alapján a fejlődés fázisait. Gyakran vetették össze a népek történetét, s keresték az eltérések okait, s általában a társadalmi különbségekben találták azt meg.¹⁴

A történeti szempont s a biologizmus erősítette bennük a fejlődés evolucionista, folyamatos, törés nélküli voltának hitét. S bár elismerték a forradalmak jelentőségét, mégis elsősorban azért fordítottak gondot tanulmányozásukra, hogy megismerjék a változások mechanizmusát, s ezáltal a forradalmak elkerülhetővé váljanak. Comte a forradalom történeti pillanatához kötött változást, a régi rendszer megdöntését évszázados folyamatnak tekintette, vagyis szerinte a változás úgy megy végbe, mint a természetben. Ezért, véli, az nem is lehet gyökeres, s mivel a természetben sincs ugrás, a társadalomban sem lehet teljes és gyors átalakulás. Buckle is felfigyelt a tudományos és szellemi mozgalmakra, de elfogadva az osztályharc elméletét, úgy vélte a forradalomban osztályok harcolnak, s az elnyomottak osztályharca változtatja meg a társadalom rendjét. Akárcsak Comte ő is kutatta az angol és francia forradalom eltéréseinek okait. Taine szemléletére már rányomta bélyegét az 1871-es év eseménye. Bár a forradalmat eszmék szülöttének tartotta, Spencerhez hasonlóan nem tekintette fejlődésnek, a katasztrófa, a rendetlenség és a teljes társadalmi bomlás képzetével társította.

1848 után a pozitivista gondolkodók ellenérzése erősebbé vált a forradalmak iránt, Comte maga a pozitivista eszméket inkább erkölcsi tanoknak tekintette már, s a „pozitív vallás” alapítójaként lépett fel (*Système de politique positive, ou traité de sociologie. Instituant la Religion de l'Humanité* I-IV. kötet 1851-1854). A forradalmakat azért sem tartották a társadalom átalakulásában célszerűnek, mert épp a racionálisan irányítható, tervezhető, az értelem érvényesülésének teret nyitó követelményeknek nem felelt meg. Ezért a társadalmi változásokban inkább a lassú fejlődési folyamatokat hangsúlyozták, s e fejlődés törvényeit keresték.

Comte a fejlődés alapjának az értelmi haladást tekintette, a fejlődés menetét pedig a biológiai fejlődéshez hasonlóan képzelte el. A fejlődést tökéletesedésként fogta fel, kiszámítható folyamatként, ami az emberiség biológiai szükségleteiből fakad, s az ipari növekedésben nyilvánul meg. Úgy vélte a modern civilizációban a rendnek és a haladásnak egyszerre kell érvényesülnie.

¹⁴R. Várkonyi 1973. I. 54-55., 58-77., 79-86. Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után* In: Németh G. Béla: *Hosszszmetzetek és keresztmetzetek* Bp. 1987. 456-460.

1848 után már csak a morális haladásban bízott. Littré még mechanikus mozgásnak tekintette a haladást, amely átszakítja a gátakat. Nem látott minőségi különbséget a forradalom és a fejlődés közt. Mill a szabadság védelmében elutasította a végső célképzeteket. A társadalomtudomány feladatának a társadalmi fejlődés törvényeinek felderítését tekintette, de leszögezte, hogy a társadalmi állapotok törvényei nem lehetnek annyira általánosak és egyöntetűek, mint a természet törvényei. Az 1861-ben *Considerations on Representative Government* (magyarul: *A képviselői kormány* 1867) címen megjelent munkájában úgy vélte, hogy az az optimális, ha a rend, mint a társadalom által eddig elért összes jó megőrzése és a haladás, mint ennek növelése együtt érvényesül.

Buckle a civilizációs haladás energiáit a természeti környezet, a földrajzi viszonyok függvényének tekintette, s ezen tényezőkből vezette le a társadalmi egyenlőtlenségeket és az osztályviszonyok kialakulását. Még a számára történelemformáló jelentőségű osztályharcot is ezzel hozta összefüggésbe. Hitt a haladásban, a fejlődést elsősorban értelmi haladásként és a társadalmi különbségek megszűnéseként fogta fel. Az erkölcsök lassú változását az értelmi haladásnak alárendelt folyamatként értelmezte.

Amint korábban szó volt róla, a társadalom fejlődését a szerves organizmusok életfolyamatainak analógiájára értelmező Spencer számára a fejlődés nem jelentett egyben tökéletesedést is. A hosszú távú folyamatok helyett rövidebb korszakot analizáló Taine sem tudta a történeti változást fenntartások nélkül azonosítani a haladással.¹⁵

A pozitivizmus hazai hatásában inkább gondolkodási módot, szemléleti formát jelentett, mint bölcséleti rendszert.¹⁶ Bár a romantika eszményképzéséhez, elhivatottságérzetéhez és célelvű gondolkodásához erősen kötődő reformkori nemzedéket 1848 után a beszivárgó gondolatok egy kritikaibb világkép kialakításához hozzásegíthették volna, azonban a realisabb világlátás igényével fellépő új tanok inkább félúton hagyták őket, s szellemi és emocionális energiáik hiábavalónak bizonyultak ahhoz, hogy az elmúlt világ(kép) romjain újat építsenek. Az irodalom, elsősorban Madách Imre és Arany János művei, az eltérő szemléletek személyiségen belül dúló vitáit poétikailag transzformálva, érzékletesen adták vissza a „kétfelgyőződésű” emberek világát.¹⁷ Az új szellemiség, amelynek kedvező konzekvenciáit a „pozitív” jelzővel minősítették, míg a kedvezőtleneket a „materialista” jelzővel, s ez utóbbi ellen fel is léptek, inkább az ifjabb generációnál vált tudatos törekvéssé, világképet formáló elemmé.

¹⁵R. Várkonyi 1973. I. 87-121.

¹⁶Németh G. Béla 1987. 408. Kiss Endre: *A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegészítésig* Magyar Filozófiai Szemle 1984. 1-2. sz. 26-68.

¹⁷S. Varga Pál: *A gondviseléstől a vitalizmusig (A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)* Debrecen, 1994. 83-150.

A pozitivizmus az újszerű tudományos felismerések megdöbbentő hatásának köszönhető gyors terjedését, s elsősorban a tudományok fejlődésének adott újabb impulzusokat. Az érdeklődők már az 1830-as évek végétől Magyarországon is tudomást szerezhettek Comte és követőinek munkáiról. Eljutottak ide az angol review-k, s a honi rövidéletű szemlélő lapok is beszámoltak a tudományos és szellemi mozgalmakról, vitákról. Míg az 1841 óta megjelenő *Akadémiai Értesítő* válogatás nélkül közölte a Tudós Társaság üléseinek anyagát, a szabadságharc után a Toldy Ferenc szerkesztésében megindult *Új Magyar Múzeum* (1850-1860) kísérletet tett a tudományos eredmények népszerűsítésére és a hazai tudománnyal szembeni szakszerű elvárások megfogalmazására. Határozott tudománypolitikai koncepció nélkül indította meg Török János a maga revüjét, a *Kelet Népet* (1856), rövid fennállása alatt mégis figyelemre méltó írásoknak adott helyet. Csak többszöri kísérlet után sikerült Csengery Antalnak tudománynépszerűsítő, realista, a polgári tudományos szemlélet meghonosítását célul tűző lapját, a *Budapesti Szemlét* (1857-1864, 1865-1869) útjára bocsátani. Az itt megjelenő írások közvetítették a forradalom és fejlődés kérdéseinek középpontba állításával a pozitívista történetiszemléletet, a nyelvészetre és az eredetkérdésre összpontosították a figyelmet, s nagy teret szenteltek a természettudományos eredmények megismertetésének. Mivel csak néhány tudomány rendelkezett saját szaklappal, a *Szemle*, főként a zene- és képzőművészet terén, a szakfolyóirat funkcióját is felvállalta.

A hatvanas években már szaporodtak a szakfolyóiratok, ha némelyik, mint Arany János irodalmi lapjai, a *Szépirodalmi Figyelő* (1860-1862) és a *Koszorú* (1863-1865) rövid életűnek is bizonyult. Ez utóbbiak az irodalmi kritika mellett elméleti írásokat is közöltek. A hazai művelődéspolitikai ösztönzésére és tudományos megalapozására alapította Schvarcz Gyula az *Új Korszakot* (1865-1866, 1868), de a lap beszámolt a hazai és külföldi tudományos életről, értekezéseket közölt a természettudományok, az irodalom, a nyelvészet, a politikaelmélet, a történelem köréből, szemlélte a hazai és külföldi tudományos műveket, s helyt adott útibeszámolóknak, közgazdasági és művészeti tárgyú írásoknak.¹⁸

A kiegyezés után jelentős áttörés következett be, s a nyolcvanas évek közepére sorra lefordították és magyarul is megjelentették a meghatározó műveket. Ismertetések, tanulmányok, parafrázisok értékelték a pozitívista tanokat és adaptálták a hazai közgondolkodás számára.¹⁹ E munkálatokat a Magyar Tudományos Akadémia is támogatta. 1867 elején látott napvilágot a *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, ami az Akadémián elhangzott előadások

¹⁸/Kosáry Domokos - Németh G. Béla szerkesztette/ *A magyar sajtó története* (továbbiakban: Sajtótörténet) II/1. 1848-1867 Bp. 1985. 465-508., 654-664., 676-677.

¹⁹Gál István: *John Stuart Mill magyar kapcsolatai* Filológiai Közlöny 1969. 1-4. sz. 211-220. R. Várkonyi 1973 I. 159-161., 194-196., 204-210. Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában* Bp. 1981. Németh G. Béla 1987. 452-473.

mellett az Akadémiához benyújtott művekről készült bírálatokat is közölte. 1873-ban sikerült Gyulai Pálnak újraindítania a *Budapesti Szemlét*, amiben a szépirodalom és természettudomány mellett a társadalomtudomány vált uralkodóvá. A felkészült szakemberek tollából származó írások tájékoztatást nyújtottak az eszméáramlatokról, a hazai és külföldi tudományos irodalomról és közvetítették a művelt közönség számára a szaktudomány eredményeit.²⁰ A kiegyezés után kiépült a szaklapok, szakközlönyök hálózata is.

A fordítások, ismertetések lehetővé tették, hogy a szaktudományok művelői mellett, akik az eredeti kiadásokból, vagy a külföldi revükből is megismerhették a tudományos eredményeket és a fontosabb szellemi irányzatokat, a publicisztika is magába szívja és közvetítse az értelmiség szélesebb rétegei, vagy a társadalom művelt tagjai, az olvasóközönség számára az új eszméket. Különösen az érdek, a létharc és ennek nyomán a kiválasztódás kategóriái hatottak mélyen a hazai közgondolkodásra. Schvarcz külföldi tanulmányai, olvasmányai és a tudományos újdonságok iránti élénk érdeklődése következtében, feltehetően már az ötvenes évek végén, a hatvanas évek első felében érzékelte az új hatásokat. Munkásságában számos olyan mozzanat van, ami a pozitívista felfogással állítható párhuzamba. Sokoldalú érdeklődése következtében több tudományterületen is elmélyült kutatásokat folytatott. Rendkívül nagy empirikus anyag felhasználásával szerette levonni következtetéseit, bírálataiban tudós társain számon kérte az induktív módszer alkalmazását, bár ennek a követelménynek teoretizáló, rendszerteremtő hajlama miatt maga is csak a tudományos feldolgozás egy bizonyos szakaszában felelt meg. Előszeretettel művelte az összehasonlító statisztikát és az összehasonlító alkotmánytant. Műveltségesszményében kora neohumanizmusával szemben, amely helyt adott ugyan a természettudományoknak, de meghatározónak továbbra is a humán műveltséget tartotta, Schvarcz mindkét területet egyformán fontosnak tekintette. Nagyra értékelte a bölcséleti gondolkodást, de tisztában volt a természettudományok jelentőségével, s egész életében élénk figyelemben részesített számos e tárgykörbe tartozó diszciplínát.

Fontos volt számára a szakértelem, a szaktudás, a tudományoknak és a tudásnak nagy szerepet tulajdonított a társadalmak fejlődésében. Egyik tanulmányában (*Tudomány és társadalom* 1888) azt vizsgálta, hogy a modern társadalmak kialakulásában, a polgárosodás folyamatában milyen szerepük volt az elméleti tudományoknak és művelőiknek, hogyan változott e társadalmak viszonya a tudományokhoz.²¹ Ugyanebben a munkájában figyelmeztetett a történetírói szemlélet megváltozására, mivel úgy vélte, a történetíró már "nem

²⁰Németh G. Béla 1987. 453–454. Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 500-515.

²¹A szintén pozitívista indíttatású Herman Ottó is összekapcsolta a hasznos és praktikus tudományok művelését a társadalom megjavításával, a tudósoknak pedig fontos szerepet szánt a társadalom irányításában. Vö. Erdődy Gábor: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye Kísérlet a demokratikus ellenzékiesség érvényesítésére a dualista Magyarországon* Bp. 1984. 54-63.

csupán a fegyvertények és a trónváltások tömkelegét keresi a történelemben, hanem mindenekelőtt magának az emberiségnek művelődési és társadalmi fejlődését.²² Schvarczban erős volt a fogékonyság a társadalmi kérdések iránt, s így a történelmet is társadalomtörténeti, művelődéstörténeti szempontok alapján művelte. Az *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez* (1889) című írásában egy komplex társadalomtörténet megírásának szükségességét vetette fel, amihez művével maga is hozzá akart járulni. Érdekeltek az intézmények múltbeli gyökerei. A modern demokráciáknak mint az emberi civilizáció jelentékeny teljesítményeinek megértéséhez monumentális vállalkozásba kezdett, a történelemben valaha létezett összes demokrácia analitikus bemutatásába, s ezen keresztül lényegében az emberi társadalom civilizációs fejlődésének áttekintésébe. Történetíró ambícióiban felfedezhetjük a nagy civilizációtörténetek, a művelődéstörténet hatásait, de történetiszemlélete messze sodorja őt a pozitivistá történetfelfogástól.²³

Schvarcz Gyula pályája elején a természettudományokban mélyült el. Már 1854-ben felkeltette figyelmét William Usher *Types of Mankind* című műve, amelynek egyes részleteit a piarista gimnázium utolsó éves növendékeként lefordította, majd a geológia és paleontológia felfedezéseinek és az azokhoz kapcsolódó elméletek ismertetésével együtt publikálta a *Kelet Népében* (1856. 2. köt. 2-3. füzet) *A föld- és őslénytan viszonya az embernem eredetéhez* cím alatt.²⁴ 1861-ben jelentette meg még 1857-ben 19 évesen írt dolgozatát *A fajtakérdés színvonala három év előtt* címen. Schvarcz az amerikai Morton álláspontjára helyezkedett, ám időközben megjelent Darwin műve, amivel már müncheni tartózkodása idején találkozott.²⁵ Darwin egyetlen őstörzsből vezette le az összes emberi fajt, Schvarcz viszont azon a véleményen volt, hogy nem egyetlen Homo nemet kell feltételezni.

A gyorsan kibontakozó tudományos pálya jelentős állomásai voltak azok a felolvasások, amiket Schvarcz külföldi és hazai tudományos társaságok előtt tartott. 1858-ban a londoni Chronological Institute ülésén az emberiség koráról értekezett, *On mankind's chronological reach as enlightened by natural sciences* címmel, a szintén londoni székhelyű Ethnological Society-ben az emberi fajokról (*On the diversity of human races*) tartott előadást 1862-ben. Ez a társaság tagjai közé is választotta, akárcsak az Anthropological Society és a Geological Society. A Magyarhoni Földtani Társulatban 1863-ban *Az embernem régiségéről* tartott előadást, amely megjelent a társulat *Munkálataiban Emberásatagok* címmel. Ugyanabban az évben a Magyar Természettudományi Társulat nagygyűlésén *A moulín-quignoni ásatag emberi állkapocsról* értekezett, a Magyar Természettudományi

²²Schvarcz Gyula: *Tudomány és társadalom* Bp. 1888. 10.

²³Magyarországon Eötvös József irodalmi tervei közt is szerepelt a keresztény civilizáció történetének megírása. Trefort Ágoston: *B. Eötvös József "A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra" című munkájáról* Bp. 1883. 4-5.

²⁴Sajtótörténet II/1. 1848-1867. 484.

²⁵Szent-Katolna 1865. I. 103-122.

Társulat előtt pedig *Az állatalakok kortani elkövetkezése a rétegsorozathban* címmel.²⁶ Schvarcz a Földtani Társulat alapító tagja, a Természettudományi Társulat pártoló tagja volt, de tagjai közé választotta a párizsi Société Géologique de France és az Académie Nationale. Hornyánszky Gyula, Schvarcz munkásságának egyik elemzője szerint ezek a származástani, paleontológiai munkálatok inkább ismertették a tudományos eredményeket, mintsem önálló gondolatokkal gazdagították azt.²⁷

Az antropológia mellett Schvarczot a csillagászat és a geológia is érdekelte. Sajátosan kapcsolódott össze földtani érdeklődése a görögség iránti vonzalmával a tudománytörténet területén. 1855 nyarán egy fordítási részletet küldött Thuküdidész második könyvéből Toldy Ferencnek, az *  j Magyar Múzeum* szerkesztőjének, azzal a kéréssel, hogy Toldy mondjon véleményt róla, s közölje a lapban.²⁸ Thuküdidész   tibesz  lget  seiben is szóba került, s onnan tudjuk, hogy Schvarcz majdnem az egész el  s   3 könyvet lefordította, de amikor később megismerte a klasszika filológia kritikai apparátusát, megváltozott véleménye a fordításról.²⁹ Egyébként sokszor terelődött a szó a görög és római klasszikusokra, amiből képet formálhatunk Schvarcz széles körű olvasottságáról és ismeretgazdags  g  r  l.

Saját bevallása szerint 1856-t  l foglalkozott a görögök geológiájával, ami egyrészét filológiai, m  sr  sz  t művelődéstörténeti munkálatokra ösztönözte.³⁰ A görög gondolkodók és tudósok írásait, töredékeit azért nézte   t, hogy megtudja, milyen ismeretekkel rendelkeztek a Földről. 1861-ben kezdte közreadni e témába v  g   publikációit: *A görögök holdja Perikles korában s valami a Demokrit-féle tej  tr  l*. Ugyanekkor jelent meg, az általa a görög geológiai ismeretek központi alakjának tekintett Straton kapcsán   rt műve, *Lampsacusi Strato. Adalék a tudomány történetéhez*, amit 1863-ban   tdolgozva újra kiadott. Mindkét kiadásból részletet is közölt, *A görögök geológiája jobb napjaikban* (1861), illetve *A görög   dons  g viszonya a földtan kérdéseihöz* (1863) cím alatt. *Megt  rt hangok clazomenaei Anaxagoras nagy művéből* (1861) címen Anaxagoras töredékeket adott ki fordításban és magy  r  zatokkal kísérve.³¹ 1861-ben jelentette meg *Földtani elméletek a hell  ns  gn  l Nagy Sándor koráig* című munkáját, amit   tdolgozva és kibővítve ismét publikált (*Földtani kísérletek a*

²⁶Schvarcz 1863. december 9-  n levélben számol be Szalay Lászlónak, az Akadémia titoknokának franciaors  gi útjáról és a moulin-quignoni ásatag emberi állkapocs tanulmányozásáról. MTA Régi Akadémiai Levéltár (RAL) 769/1863. A term  szettudom  nyai osztály el   jelentést is terjesztett be a t  m  r  l. RAL 884/1865.

²⁷Horny  nszky 1917. 4. Szinnyei 1908. 727-729. Schvarcz Gyula 1865. március 3-i levele az MTA titoknoki hivatalához RAL 1070/1865. Schvarcz Gyula 1887. március 12-i levele Nagy Ivánhoz OSZK Levelestár Fond IV/777.

²⁸MTA Irodalmi Levelezések 4.r. 90.sz.

²⁹Szent-Katolna II. 21-58.

³⁰Schvarcz Gyula: *Az athenei állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthen  st  l Ephialtesig (507--461-2-ig Kr. e.)* (továbbiakban: *Az athenei   llam...*) Bp. 1887. 72.

³¹Ez utóbbihoz kapcsolódott franciául megjelent publikációja: *La géologie antique et les fragments du Clazom  nien*. Mémoire présenté au Congr  s Scientifique. Bordeaux, 1861.

hellénségnél Nagy Sándor koráig 1863). E munka angol nyelvű változatában akarta Schvarcz összegezni mindazt, amit a görögök a geológiáról tudtak, de anyaga elrendezésében csak Nagy Sándor koráig jutott.³² Ebben a művében foglalkozott a vulkánokkal, a földrengésekkel, s kifejtette azon nézetét, hogy a görögök a heliocentrikus világképet is megsejtették. Erről a témáról a British Association előtt is tartott előadást 1862-ben (*The origin of the Heliocentric theory*). Összefoglaló jellegű könyvében tárgyalta még a víz hatásait, a görögök származástanát, a történeti geológiát és a görögök paleontológiai ismereteit. Itt tért ki Empedoklész sajátos evolucionizmusára is, amely témáról angolul külön tanulmányt is közölt (*The palaeontological theory of Empedocles the Acragantian philosopher* 1862). Könyve befejező részében, kissé kora természettudományos eredményeinek bűvöletében, arra keresett választ, hogy miért nem értek el a görögök a geológiában magasabb fejlettségi fokot. Schvarcz az okokat szellemi alkatukban, a természettudományok iránti alacsonyabb fogékonyságukban és Arisztotelész tekintélyében vélte megtalálni, akiről azt tartotta, hogy téves elméletei számos jó kezdeményezést folytattak el. Görög és francia nyelven írt geológiai munkái mellett,³³ a Föld belső hőjéről is tartott előadást a British Association előtt (*On the internal heat of the Earth* 1867).³⁴

Schvarcz vonzódott tehát a geológia, az antropológia, az őslénytán és az asztronómia, e gyorsan fejlődő és nagy érdeklődés övezte tudományok felé. Azok a kérdések keltették fel figyelmét, ami a tudományos közvéleményt is foglalkoztatták, az evolúció, az emberi nem fejlődéstörténete, a Föld keletkezése és története, a Föld belső szerkezete. Könyvtárában és műveinek hivatkozásaiban ott találjuk kora jelentős tudományos teljesítményeit: Lyell, Darwin, Huxley, Haeckel, Herschel, Owen, Crawford, Woodward, Hooke műveit és elméleteit.

Tudományos tevékenysége elismeréseként az Akadémia 1864-ben levelező tagjai sorába választotta, ahol székfoglaló beszédét az *Embernem úgynevezett egységéről* tartotta.³⁵ A természettudományi osztály tagjaként 1865-ben *A kosmosis ismeretkőr legújabb vívmányai* címmel tartott előadást.³⁶ Azonban nem sokáig tevékenykedett ebben az osztályban, hisz hamarosan más területek felé fordult érdeklődése. Az osztályok előtt statisztikai témájú értekezéseivel

³²*On the failure of geological attempts in Greece prior to the epoch of Alexander* London, 1862., 1865. *The failure of geological attempts made by the Greeks from the earliest ages down to the epoch of Alexander* London, 1868.

³³*Recherches sur les théories géologiques des Grecs* Vienne, 1861. Μελαίνωνος Παννονίου περί φύσεως το πρῶτον 1861.

³⁴RAL 648/a 1867.

³⁵RAL 618/1864.

³⁶Új Korszak 1866. 19. sz. RAL 883/1865. Korábban erre a napra *A fajkeletkezés elméletek jelen állása* címmel jelentett be értekezést, de elhalasztotta. RAL 884/1865. *On the cosmical aetiology of Geological Dynamics* című értekezését a *Bevezetés bolygónk múltjának földtani méltatásához* című nagyobb munka angol kiadásához készítette. Az értekezést 1865. február 26-án fel is olvasta az Akadémia előtt. Új Korszak 1865. 2. sz. RAL 1070/1865.

szerepelt.³⁷ Akadémiai tevékenysége a nyolcvanas évek elejétől, a *Die Demokratie* első kötetének megjelenése után élénkült meg ismét, rendszeresen jelentkezett felolvasásaival és kisebb dolgozataival, könyvismertetésekkel, s volt olyan év amikor 4 értekezése is megjelent. Ugyanis a felolvasott értekezéseket, a szokásos két bíráló véleménye alapján a szakosztály az *Értekezések a társadalmi tudományok köréből* című kiadványában adta közre. 1883-tól, a bizottság felállításától rendszeresen beválasztották Schvarczot az Akadémia hadtudományi bizottságába, s tagsága 1898-ig tartott. 1892-től haláláig tagja volt a könyvkiadó bizottságnak, s többször megbízták az akadémiai nagyjutalom, a Marczibányi mellékjutalom, a Fáy-jutalom bíráló bizottsági tevékenységével. 1883-ben kérte áthelyezését a II. osztályba, hivatkozva arra, hogy majd két évtizede ebben az osztályban tevékenykedik. A kérést az Akadémia 1884. június 5-i 44. nagygyűlésén elfogadta. 1887-ben Pulszky Ferenc tiszteleti tag és Nagy Iván rendes tag ajánlatára az Akadémia május 12-i 47. nagygyűlésén 32 szavazattal 3 ellenében Schvarczot rendes taggá választották. Székfoglaló értekezését *Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történelmében* címmel tartotta meg. Schvarcz maga is élt a tagajánlási lehetőséggel, báró Nyáry Jenő levelező tagot és Tisza Kálmán miniszterelnököt tiszteletbeli tagnak, Pauer Imrét rendes tagnak ajánlotta, majd a tagkijelölő bizottság tagja lett. 1892-től megritkultak értekezései, csak 1897-ben jelentkezett ismét *Adalék a legújabb Cicero-cultus jellemzéséhez* című tanulmányával, 1898-ban pedig *Úti jegyzetek az államtan és kultúrpolitika köréből* cíművel, amelyek már csak részben jelentek meg nyomtatásban. Utolsó akadémiai értekezését 1899-ben tartotta *Anytos psephismája* címmel.³⁸

³⁷Már 1864 tavaszán azzal a kéréssel fordul Szalayhoz, hogy a régi görögök gazdasági irodalmáról szóló értekezését a filozófiai és történettudományi osztály ülésén olvashassa fel. RAL 605/1864. A középiskolák statisztikájáról 1866 tavaszán tartott felolvasása előtt is kéri, hogy maga olvashassa fel dolgozatát az államtudományi szakosztály ülésén. RAL 154/1866. Arany János titkár válaszában közli vele, hogy az ügyrend szerint minden tag mindegyik osztályban előadói joggal rendelkezik. RAL 76/917. 1866.

³⁸Schvarcz akadémiai tevékenységére lásd Akadémiai Értesítő 1882. 231.; 1883. 23.; 1884. 36., 39., 219.; 1885. 136.; 1886. 4., 61., 198., 229.; 1887. 4-12., 84-87., 146., 161., 163., 209.; 1888. 2., 58., 76-77., 130., 198.; 1889. 80-82., 88-90., 135-137.; Akadémiai Értesítő /új folyam/ 1890. 11., 157-159., 176., 628-633., 661.; 1891. 227-237., 247., 294-295., 370., 644-646., 686.; 1892. 344., 349-358., 412-421., 491.; 1893. 247.; 1894. 245.; 1895. 254., 369.; 1897. 343-351.; 1898. 29-34., 306.; 1899. 94., 195., 349-353. RAL 740/1882., 774/1882., 23/1883., 257/1883., 268/1883., 458/1883., 531/1883., 175/1884., 195/1884., 1127/1885., 1134/1885., 881/1886., 820/1887., 861/1887., 933/1887., 404/1887., 171/1890., 62/ 1890., 119/1891.

OSZK Levelestár Fond IV/777. Schvarcz Pesty Frigyeshez 1882., 1883., 1886. január, 1886. február, 1886. március, 1886. május, 1886. december, 1887. március 21., 1887. március 25., 1887. június, 1887. szeptember, 1888., Torma Károlyhoz 1883., 1886., Nagy Ivánhoz 1887., 1890., báró Nyáry Jenőhöz 1892., 1899.

II.3. A társadalmi reform és a politikai publicisztika

Schvarcz a görög források tanulmányozása közben, 1858-ban felfigyelt az ókori államélet jelenségeire, s érdekelni kezdte, hogy tényleg a görögöknél volt-e legteljesebb a szabadság. Mintegy 15 évig tartó anyaggyűjtésbe kezdett, s 1871-ben elkészítette fő műve tervét, 1873-ban pedig hozzákezdett megírásához. Időközben azonban a társadalom és az állam strukturális kérdései kötötték le, az elméleti tudományoktól a publicisztikai tevékenység és a gyakorlati politika felé fordult. Figyelme tehát a hatvanas évek közepén a természettudományos elméletekről társadalmi, elsősorban tanügyi problémákra terelődött. A társadalmi valóság pontos megismerése végett élénk érdeklődést mutatott a társadalomtudományok legifjabbika, a statisztika iránt. „*A statistika hivatása számba venni a jelen állapotokat, s megírni nemcsak a számok anyagát, hanem kutatni a számokban nyilatkozó erők törvényeit is.*” - olvashatjuk az *Új Korszakban* (1865. 2. sz. 35.). Szorgalmazta a rendszeres és hivatalos adatgyűjtés intézményi hátterének megteremtését, többször panaszkodott ennek hiányára, bírálta a statisztikai osztály anyagi gondokra való hivatkozással történt megszüntetését a provizórium időszakában, s üdvözölte a Keleti Károly irányítására bízott Országos Statisztikai Hivatal megszervezését (1867), amely mellett felállították az Országos Statisztikai Tanácsot is. Csengery Antal javaslatára (1860. május 7.) az Akadémián külön statisztikai bizottság alakult, gr. Dessewffy Emil elnökletével, amelynek kiadványában a *Statisztikai Közleményekben*, majd 1865-től a *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közleményekben* folyamatosan jelentek meg statisztikai tárgyú írások. Az *Új Korszak* rendszeresen szemlélte és részletesen ismertette ezeket a tanulmányokat.

Schvarcz maga is foglalkozott statisztikák készítésével. 1866-ban megjelent *Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statistikáját* című tanulmányában összefoglalta a hazai oktatásügyre és művelődési viszonyokra vonatkozó adatokat, s meglehetősen hiányosnak találta azokat. Ezért közölte egy részletes és kimerítő statisztikai felmérés tervét. A tervezet túlmutatott a szigorú értelemben vett szakstatisztikai érdeklődésen, s számos a lakosság vagyoni-szociális, vallási, nemzetiségi és műveltségi viszonyaira, illetve mobilizációjára vonatkozó rovatot tartalmazott. A rendszeres és egységes elvű adatgyűjtéssel lehetővé vált volna idősorok elkészítése, s ezáltal időben eltérő állapotok összevetése. Tervezetéhez kapcsolódva 1867 elején elkezdte a kassai kereskedelmi és iparkamarához tartozó megyék elemi iskoláinak felmérését saját rovatai alapján. Az adatgyűjtést a statisztikai hivatal megalakulásáig folytatta, s eredményeit publikussá is tette. (*Részletes statisztikai kimutatások Abaúj megye elemi tanodáiról* 1869, *Részletes statisztikai kimutatások Gömör megye elemi tanodáiról* 1869, *Részletes statisztikai kimutatások Ungh megye elemi tanodáiról*

1869). Akadémiai előadásban számolt be a magyarországi középiskolák helyzetéről (*A magyar birodalom gymnasiumainak és reáltanodáinak statisztikájáról* 1866), a felsőoktatásról (*A harmadlagos tanfolyam statisztikájáról Magyarországon, különös tekintettel külföldön tanuló egyetemi és műegyetemi hallgatóink statisztikájára* 1867) és ismertette a romániai hivatalos statisztikai bizottság munkálatait.³⁹ 24 gimnázium és reáltanoda kitűnő tanulóinak társadalmi, anyagi hátterét is feltérképezte, s vizsgálta pályaválasztási esélyeiket (*A tanulóverseny gymnasiumainkon és reáltanodáinkon. Tekintettel a kitűnő tanulók tudományos hajlamaira, szülők társadalmi helyzetére, vagyoni állására és az ösztöndíjakra.* 1867). Schvarcz a tanítóképzőket is bevonta vizsgálatai körébe (*Magyarország tanítóképezdéinek statisztikája Különös tekintettel a r. kath. tanítóképezdéinkre* 1867). Az általa gyűjtött adatokat a hazai valóság illusztrációjaként használta fel, s gyakran alkalmazta az összehasonlító statisztika módszereit, hogy a többi európai országhoz viszonyítva határozza meg Magyarország fejlettségi fokát.

1865 elejétől kezdett országos lapokban cikkezni a tanügy szükséges fejlesztéséről. A Szent-Katolna írói álnéven 1865-ben megjelentetett útirajzában, a *Magyar író külföldön* második kötetében hosszan értekezett a hazai tanügy helyzetéről és ismertette reformelképzeléseit. A közművelődés előmozdítására, az oktatás kérdéseinek elemző megvitatására indította heti szemláját, az *Új Korszakot* 1865 közepén, amelyben igyekezett a hazai szaktekintélyeket felvonultatni.⁴⁰ Schvarcz laptulajdonosként a szerkesztői munkálatokat gróf Lázár Kálmánra, majd Riedl Szendére és Henszlmann Imrére bízta. A munkatársak sorába lépett később Vadnay Károly, aki 1867-től a *Fővárosi Lapok* szerkesztője lett, és Halász Imre. Az 1868-ban havi közlönyként újraindított lapot Bobory Károly szerkesztette. A belföldi és külföldi tanügy külön rovatokat kapott, ahol külhoni intézmények ismertetése mellett a hazai oktatásügy szakírói, Lutter Nándor, Barsi József, Molnár Aladár, Gonda László, Mentovich Ferenc, Halász Imre, P. Szathmáry Károly is kifejtették nézeteiket, illetve közöltek statisztikai adatokat. Schvarcz Szent-Katolna néven írt vezércikkeiben elsősorban az oktatásügy és a parlamenti központosítás közti összefüggéseket, az állami szerepvállalás mértékét fejtegette. A lapban jelent meg 145§-ból álló, az oktatás teljes reformjára vonatkozó törvénytervezete (*Új Korszak* 1866. 7., 8., 9., 10., 11. sz.) és annak a legégetőbb szükségleteket szem előtt tartó rövidített változata (*Új Korszak* 1866. 16. sz.).

Eötvös *Politikai Hetilapja*, amely az *Új Korszakkal* egy napon indult, polémiait indított Schvarcz tanügyi nézetei ellen, s a külföldi minták túlzott

³⁹Új Korszak 1866. 14. sz. RAL 62/1867. Akadémiai Értesítő 1867. 147.

⁴⁰Az MTA Kézirattára őrzi Schvarcz Szilády Áronhoz írt két levelét, melyekben fordítást, könyvismertetést kér Sziládytól, s közli vele, hogy Ballagi, Riedl, Télfy, Pólya, gr. Lázár, Henszlmann és dr. Balogh Pál támogatják kezdeményezését. Ms 4444/203., Ms 4444/204.

erőltetésével vádolta.⁴¹ A *Pesti Napló*ban Salamon Ferenc vitatta az állami beavatkozást és teljes magánszabadságot igényelt a tanügyben, amit angliai példákkal támasztott alá. Az *Angliát lehet-e felhozni például a közoktatás ügyében* című cikk szerzője viszont arra figyelmeztette Salamont, hogy egy iskolarendszer teljesítményének megítélésekor nem szabad a zseniből kiindulni, hanem a mindennapi ember tehetségének szempontjából kell azt szemlélni. A képzés egyoldalúságára, alacsonyabb fokára és költséges voltára hivatkozva, nem tartotta az angliai oktatási rendszert követendőnek (*Új Korszak* 1865. 20. sz.).

Schvarcz arra készült, hogy monografikusan tárja fel az oktatás történetét, jelen helyzetét és ismertesse az általa bevezetendő újításokat. A készülő munka pontokba szedett vázlatát és előszavának részletét külön röpirat formájában is közreadta (*Néhány előleges pont Schvarcz Gyulától a hazai közoktatásügy legégetőbb szükségleteiről* 1865, *Alkotmányosság és közoktatásügy* 1865), majd a saját maga gyűjtötte adatok felhasználásával 1866-tól öt füzetben, végül pedig önálló kötetben is megjelentette *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* (1869) című könyvét.

Schvarcz ebben a művében az oktatásügy egészére kiterjedő reformtervét ismertette. A tanügy minden szintjével foglalkozott, mert azt összefüggő rendszernek tartotta, azaz úgy vélte, hogy a magasabb szintű képzéshez nélkülözhetetlen az alapok, az elemi oktatás fejlesztése. A tanügy számára a közművelődés legfontosabb területe volt, magától a közművelődés kibontakozásától pedig azt remélte, hogy segíti a társadalom polgári irányú fejlődését és demokratizálódását. Az állami kezdeményezés híve volt, de nem kívánta a felekezetek, nemzetiségek, társulatok és magánszemélyek iskolaállítási jogait korlátozni. Az állam által állított korszerűen felszerelt, reformált tantervű és szervezetű nemzeti intézményekkel, mintatanodákkal versenyre akarta kényszeríteni a többi iskolafenntartót, hogy iskoláikat a kor igényeihez igazítsák.

Schvarcz ingyenessé és egységessé akarta tenni a szervezetileg egymásra épülő oktatási intézményeket, hogy mindenki számára nyitottak legyenek és biztosítsák az előrejutást. Az egységes iskolarendszeren belül, tekintettel az eltérő társadalmi igényekre, különböző iskolatípusokat akart megvalósítani, a középfokú oktatásban felső polgári iskolát, reáliskolát, gimnáziumot, de még jobb megoldásnak tartotta volna, ha ezeket az intézményeket a tagozati rendszert előlegező, választható tanfolyamokként a megyei főtanoda integrálja. Ingyenesen kívánta a tanulókat tankönyvekhez juttatni, komoly ösztöndíjakat szánt a jól tanulóknak, s tanulóversenyekkel akarta jobb teljesítményre ösztönözni őket. Korszerűsíteni szerette volna az oktatás által közvetített műveltséganyagot, nagy hangsúlyt helyezett a természettudományokra, a gazdasági és állampolgári ismeretekre. Inkább az egzakt, a pozitív ismeretek tanítását tekintette fontosnak, mint a tananyag elsajátításán keresztül érvényesülő nevelési célokat.

⁴¹ Sajtótörténet II/1. 1848-1867. 606-608., 655-656. *Új Korszak* 1865. 24. sz.

Tudta, hogy eredményes oktató munkát csak jól felkészült és anyagi gondoktól nem fenyegetett tanszemélyzettől lehet elvárni, ezért társadalmi megbecsülést is biztosító fizetésben és nyugdíjban akarta a tanítókat és tanárokat részesíteni. Gondja volt a képzésüket ellátó intézmények fejlesztésére is. Tervezetében az állam felügyeleti jogát a tanügyigazgatás intézményein keresztül gyakorolta volna. A tanfelügyelők, a tanítók és tanárok által demokratikusan választott tisztségviselők feladatának tekintette az oktatás feltételeinek, az iskolakötelezettek iskolalátogatásának ellenőrzését és a statisztikai adatok összegyűjtését. Fontosnak tartotta a nők külön intézményekben történő oktatását is.⁴²

Schvarcz mindent meg akart reformálni. Nagy számú reformjavaslatának és reformötleteinek megvalósítását a közélet és a politikai szerveződések változatos útjain kereste. 1868-ban éppen a népiskolai törvénytervezet napirendre tűzésekor jutott mandátumhoz, s aktívan be is kapcsolódott a vitába. Az 1872-es választások előtt a reformpárti szerveződés szellemi atyjaként „közművelődési demokrácián” alapuló megújulási programot hirdetett. Országgyűlési beszédei legnagyobb részét ebben a témakörben mondta el, s több tervét indítvány, törvényjavaslat vagy interpelláció formájában a parlamentben is előadta. Többször szorgalmazta a tanítói és tanári fizetések felemelését, indítványozta a közoktatási ügyek elválasztását a vallásiaktól, a közoktatási tanács felállítását, közkönyvtárak létesítését, az újoncok kötelező oktatását. Önálló középiskolai törvényt szerkesztett, s különvéleményt készített a kolozsvári egyetem szervezéséről. Az oktatásnak, a tudománynak a műveltségnek számos publicisztikai írást szentelt, s visszatért a közoktatásügy helyzetére, reformjára a politikai intézmények átalakítását tárgyaló *Államintézményeink és a kor igényei* című 1879-ben megjelent munkájában. Az államtípusokat rendszerező tanulmányában (*Politika elemei* 1881) a kultúrdemokrácia jellemzése kapcsán is kifejtette oktatáspolitikai terveit.

Schvarcz népiskolai tankönyvet írt a politikai oktatás előmozdítására (*Alkotmánytan népiskolák számára* 1880), *Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban* (1880) című tanulmányát pedig, amelyben röviden ismertette több állam alkotmányát és bevezetőjében értelmezte az alapfogalmakat, a középiskolák, tanítóképzők, polgári iskolák politikai földrajz, valamint alkotmánytan oktatásához is felhasználhatónak vélte. Második képviselői korszakában tagja volt, majd 1892-től elnöke a közoktatásügyi bizottságának. Részt vett több törvény, mint a görög nyelv kötelező jellegét megszüntető, a kisdédovásról szóló és a tanítói nyugdíjtörvény előkészítésében. 1897-től tagja

⁴²Schvarcz közoktatásügyi terveit és tevékenységét méltatja Nagy László 1902. Hornyánszky 1917. 11-19. Lásd még Kőte Sándor: *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849-1918)* Bp. 1975. 28-33. Balogh István: *A paraszti művelődés* In: /Szabó István szerkesztette/ *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914* Bp. 1965. II. köt. 516-517.

volt az Országos Közoktatási Tanácsnak, s 1899-től, mint egyetemi tanár, a középtanodai tanárvizsgáló bizottságnak.

Nehéz azt mérlegelni, hogy Schvarcz javaslataiból mi valósult meg az egyébként jelentős fejlődésen keresztül ment dualizmus kori oktatási rendszerben. Mert Schvarcz az ideális megoldásokat kereste, s tervei nem mindig igazodtak a megvalósíthatóság követelményéhez. Egy-egy gondolat, ötlet, még ha bizonyíthatóan Schvarcz hangoztatta is először, lassan-lassan beszivárgott a politikai és a szakmai köztudatba, más fórumok követeléseit közt, más személyek programjában is megjelenhetett. Ráadásul a kor számos felkészült és koncepciózus kultúrpolitikust, oktatási és nevelési szakembert vonultatott fel, akik hasonló következtetésekre juthattak. Elfogadhatjuk persze, hogy az új egyetem felállításánál, új tanszékek alapításánál, a középiskolai törvényben, a görög nyelv kötelező jellegének megszüntetésénél, a gimnáziumi tanulmányversenyek esetében, a könyvtárhálózat szervezésekor Schvarcz gondolatai részben realizálódtak, de őt igazában a rendszerek, a strukturális átalakítások, az intézményi változások érdekelték, s a struktúrák csak fokozatosan rendeződtek át. Schvarcz nem a fokozatosság embere volt.

Schvarcz a művelődésfejlődésnek társadalomformáló szerepet tulajdonított, a polgárosodási folyamat katalizátorát látta benne. Azonban azt az összefüggést is észrevette, hogy a politikai kultúra alacsonyabb fejlettsége miatt az állam jellegének, intézményrendszerének komoly befolyása van a közművelődésre, s magára a társadalom átalakulására. Ezért, s mert az állam aktivitása egyre több területen fokozódott, nem volt mindegy számára, hogy milyenek az államintézmények. Érdeklődése az állam iránt már korán megmutatkozott. Nemcsak a görög szerzők politikai ismereteire figyelt fel, hanem saját műveiben is érintette ezeket a kérdéseket. Egy 1861-ben névtelenül megjelent írást (*Kísérlet az állam körül*) mind Petrik, mind pedig Szinnyei könyvészete Schvarcz Gyulának tulajdonít.⁴³

A szerző bár a népfelség elvéből indul ki, a tömeget mégis éretlennek tartja, ezért intézményesen akar gondoskodni szellemi gyámságáról. Egy az Akadémia jelöltjeiből kiválasztott, különböző szakterületekben járatos tudósokból álló államtanácsban látja a törvényelőkészítés szakszerűségének garanciáját, mivel a nép képviselőit a törvényhozásban nem tekinti megfelelő felkészültségűeknek. A képviselőket közvetve, a közigazgatási hierarchia szerint szerveződő testületek által választatná meg, mert úgy véli a korteskedést ezzel lehetne csökkenteni. A választójogot adócenzus helyett a tanodai képzettségtől tenné függővé. Minél magasabb iskolát végzett valaki, annál nagyobb közösség (község, járás, megye, ország) ügyeibe szólhatna bele. Az államtanács kezdeményező szerepe csak akkor szűnhetne meg, ha az országos képviselők egyetemi végzettségűek lennének. A felsőház jogkörét csökkentené, a

⁴³Szinnyei 1908. 729. /Petrik Géza összeállította/ *Magyar könyvészet 1860-1875*. Bp. 1885. 330.

közigazgatásban érdekelteket pedig kizárná soraiból. A felelős minisztereket is az államtanács tagjaival jelöltetné ki, akiket a törvényhozás választana meg. Az államtanács, a törvényhozó testület és a minisztérium elnökét (nádor) a király nevezné ki, de az államtanács által felterjesztett és a törvényhozó testület által elfogadott jelöltekből. A szerző ebben az eljárásban látja a hatalmi egyensúly zálogát. A felsőház elnöke nem lenne választott tisztségviselő. A megye és az azt alkotó járások is ugyanezt a szerkezetet és mechanizmust képeznék le, s a nagyobb városok önálló járásokat alkotnának. Az államtanács párhuzamos szervének a megyetanácsnak tagjait a megyei akadémiák jelölnék ki és a járásokban is működne tanács. A járást alkotó városok több községből, a megyével egyenrangú Budapest pedig több járásból állna. A szerző úgy véli, hogy szükség van egy művelt és jól megfizetett magyar bürokráciára. *"Adja meg hát mindenkinek a magáét az állam: utat a tehetségnek, hatáskört a tapasztalatnak, jutalmat az érdemnek, s hagyja csillogni a puszta főrangot..."* Az igazságszolgáltatás szervezetét 3 fokozatúra (járási, megyei, országos) tervezi, a bírák pedig csak törvényes úton lennének elmozdíthatók. A szerző úgy látja, hogy a jelen viszonyok közt ez a centralisztikus rendszer nem vezethető be, mert a német nyomással szemben a municipiumok, amikről azonban nincs jó véleménnyel, képesek igazán az ellenállásra.⁴⁴

A munkán erősen érződik egyfajta szellemi arisztokratizmus, amely Schvarcztól sohasem lesz idegen. A születési rangot is elismeri, igaz politikai szerepe helyett csak társadalmi presztízst akarja megőrizni. Ugyanakkor megjelenik a szaktudás politikai preferenciája. Az államtanács, ha nem is ekkora súllyal, Schvarcz kedvelt intézménye lesz. A centralizált állam már itt is művelődés és polgárosodás orientált, de a népfelség eszméje Schvarcznál később demokratikus intézményekben tisztul tovább.

Az államtanács és a tudósoknak biztosított politikai szerep a *Magyar író külföldön* című könyvben is megjelent, s már ott szót emelt Schvarcz az államfogalom elfogadtatásáért. Többször foglalkozott az állam feladataival, elsősorban a művelődés, a kulturális intézmények támogatását várta el tőle, s nem utolsó sorban a szakértelmiség alkalmazását.⁴⁵ Az állam bővülő funkcióit az *Új Korszakban* is megállapította,⁴⁶ s a közművelődés állami ösztönzését kezdeményező nagy munkája végén felvázolta az államintézmények reformjára vonatkozó elképzeléseit.⁴⁷ Az egyes államok alkotmányainak alapos tanulmányozása után megkezdte a magyar alkotmány reformjára vonatkozó nézeteinek publikálását. *Államintézményeink és a kor igényei* című újabb nagyszabású munkája 1871-től jelent meg 5 füzetben, majd 1879-ben teljes

⁴⁴[Schvarcz Gyula] *Kísérlet az állam körül* Pest, 1861. Az idézet a 21. lapon található.

⁴⁵Szent-Katolna 1865. I. 331-341. II. 146., 359-369., 416.

⁴⁶Szent-Katolna: *Miért óhajtja tudományosságunk a nemzeti központosítást?* Új Korszak 1865. 4. sz.

⁴⁷Schvarcz Gyula: *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* Bp. 1869. 507-513.

kötetben. Schvarcz 1872-es politikai programja is tartalmazott intézményi reformokat, s a parlamentben is gyakran fellépett alkotmányjogi javaslatokkal.

Az állami intézményeket műveltségi alapra akarta helyezni és a demokratikus kultúrállamot kiépíteni. A jogbiztonság lényeges feltételének tartotta, hogy az állam jogállamként működjön. A jog tételes, pozitív jogként történő értelmezése Schvarczot arra indította, hogy igényt támasszon a részletes törvénykönyvek megalkotására, az eljárás pontos szabályozására, a közjog, illetve az államjog területén pedig a rendszeres alaptörvények, az alkotmányos karták kibocsátására. Az alkotmánynak az egyén (állampolgár) és az intézményesült közhatalom (állam) viszonyát kellett szabályoznia, a hatalmi mechanizmusokat törvények alá rendelnie. Szakított a magyar közjog hagyományos szemléletével és kategóriáival és egy új fogalmi rendszer meghonosításán fáradozott (állami szemlélet).

Schvarcz alkotmányreformjával a dualizmus politikai rendszerébe beépült joghézagokat akarta felszámolni. Fontosnak tartotta az uralkodó jogainak határozott körülírását, az országgyűlés két háza közti viszony rendezést, bár a második kamara szükségességét kérdésessé tette. Szorgalmazta a választási rendszer anomáliáinak felszámolását és a választójog írni-olvasni tudáshoz kötésével a választók körének kibővítését. Korszerű miniszteri felelősségi törvényt akart életbe léptetni, a hivatali állásokat pedig szakképesítéshez kötötte volna. Elutasította a virilizmus intézményét, s az önkormányzati részvételt is műveltségi képesítvényektől tette volna függővé. Szükségese láta a közigazgatási eljárás pontos szabályozását és a közigazgatási bíraskodás független bíróságokra ruházását. Csak a törvényektől függő bírósági szervezetre akarta az igazságszolgáltatást bízni, ami feltételezte a részletes törvénykönyvek, kódexek megalkotását. Schvarcz figyelme más jogállami intézményekre is kiterjedt, javasolta az állami számvevőszék reformját, s az államhatalmak közti konfliktusok jogi útra terelésére egy államtörvényszék (alkotmánybíróság) felállítását. Alaptörvényben akarta biztosítani az állampolgári jogokat, s a nemzetiségek művelődési és gazdasági törekvéseit sem kívánta akadályozni.

Az állam korszerűsített intézményei elé újabb feladatokat állított, a közművelődés és közoktatás fejlesztésén túl a szociális gondoskodást, a szegényügyet, a kisdédóvást, a közegészségügyet és a munkások életkörülményeinek javítását. Az állam gazdasági szerepét is fokozni kívánta, annál is inkább mert reformjainak költségei az államháztartási szemlélet gyökeres átalakítását igényelték.

Schvarcz az államnak modernizátor, a polgárosodást előmozdító szerepet szánt, de beavatkozását kizárólag a társadalom gyengesége miatt vélte szükségesnek. Arra keresett garanciákat, hogy az állam minden lépésével a társadalom anyagi, erkölcsi, szellemi fejlődését mozgítsa elő azért, hogy idővel az minél több funkciót vehessen vissza tőle. Schvarcz egyre több kortársával

ellentétben megmaradt annál a felfogásnál, hogy az állam van a társadalomért, nem pedig a társadalom az államért.

A társadalmi átalakulás kérdésével a nyolcvanas évek végén írt tanulmányaiban foglalkozott ismét közvetlenül. Részben a tudomány szerepét vizsgálta az európai államokban lezajlott újkori változásokban (*Tudomány és társadalom* 1888), részben pedig a magyar polgárosodás történetéhez szolgáltatott ismereteket az elitek szemléletének, társadalmi szerepének módosulását elemezve (*Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez* 1889).

II.4. Schvarcz Gyula a politikában

Schvarcz úgy érezte, hogy elméleti tudását, alapos ismereteit közvetlenül is kamatoztatnia kell a gyakorlati életben. Az is ösztönözhetette, hogy bőségesen áradó elképzelései megvalósítására saját maga tegyen lépéseket. Politikai érdeklődését a Horhy-házból hozta magával. Politikai közszereplésre az önkormányzati és alkotmányos élet ismételt megnyílásával nyílt lehetősége. Schvarcz már 1865-ben, tehát igen fiatalon fellépet országgyűlési képviselőjelöltként a Terézvárosban, de ekkor még nem jutott mandátumhoz, csak 1868 novemberében szülővárosában, egy időközi választáson.⁴⁸ Addig Székesfehérvár képviselőtestületében szerezhette politikai gyakorlatot, amelynek tagjaként megakadályozta, hogy az 1868 tavaszán odalátogató Perczel Mórt, akiről elterjedt, hogy Kossuth ellen merényletet kísérelt meg, a város hatóságilag fogadja.⁴⁹

A parlamentben Schvarcz éppen a népoktatási törvény tárgyalásába csöppent bele. Önálló törvényjavaslat benyújtására nem volt elég ideje, de így is aktívan részt vett a vitákban. Meglepő, hogy már első felszólalását a többség és a Balközép tagjai is gúnyos megjegyzésekkel és éles kirohanásokkal fogadták. Ezt valószínű nem csupán az váltotta ki, hogy Schvarcz a Szélballal szimpatizált, hanem a fiatal képviselő egyszerűségéből fakadó hevülete, erőszakossága bőszihihette fel a honatyákat. Néha igen otrombán, szaktudását is megkérdőjelezve támadták meg.⁵⁰

Schvarcz elsősorban a Szélballal érzett szellemi rokonságot, azzal a párttal, amely 1868-ban hirdetett programot, s felvéve az *Országos 48-as Párt* nevet, a 48-as függetlenség alapjára helyezkedett, elutasította a kiegyezést, a közös ügyes

⁴⁸Schvarcz 1868. november 14-én nyújtotta át megbízólevelét a házelnöknek, s az igazoló bizottság november 17-én igazolta. *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (továbbiakban: Képviselőházi napló 1865-1868) 10. kötet Pest, 1868. 302-303., 331.

⁴⁹Barta János szerkesztette/ *Vajda János összes művei* VI. kötet *Politikai röpiratok* Bp. 1970. 544.

⁵⁰Képviselőházi napló 1865-1868. 10. kötet 353-359., 384-387.

rendszer. A párt nemcsak közjogi téren, hanem demokratikusabb társadalomfelfogásával is a 48-as eszmék örökösének vallotta magát, s a 48-as törvények demokratikus irányú továbbfejlesztésére törekedett.⁵¹ Ezt a szemléletet hűen tükrözte a párt lapjának, a *Magyar Újságnak* egyik írása: "*Nekünk ellenben semmilyen mágnás nem kell, mint nem kell nemes, vagy kiváltságos polgár stb. Nekünk csak polgár kell, minden egyéb cím nélkül.*" (1869. október 12.)⁵² Növelte e politika esélyeit, hogy a párt élére 1868 végén Kossuth környezetéből hazatért demokrata szemléletű politikusok, Irányi Dániel és Simonyi Ernő kerültek, akikhez 1870 végén csatlakozott Helfy Ignác is.

Schvarcz és a Szélbal szoros kapcsolatát mi sem bizonyítja jobban, hogy 1869 végén, amikor a párt vezetői elhatározták, hogy ellenőrzésük alá vonják a *Magyar Újságot*, Schvarczot Kállay Ödön és Henszlmann Imre társaságában bevásztatták a hírlapot felügyelő bizottságba. Az európai híri művészettörténész, Henszlmann Schvarcz lapjának az *Új Korszaknak* felelős szerkesztője volt. Schvarcz az 1870-ben tárgyalta és elfogadott első törvényhatósági törvényben megjelenő virilizmus intézménye ellen sajtóhadjáratot vezetett. A *Magyar Újság* Kossuth tekintélyét is bevetette, s közzétette alkotmánytervének idevonatkozó részleteit és közigazgatási elképzeléseit. A bizottság akkor szűnt meg, amikor 1871 elején Helfy Ignác átvette a lap szerkesztését.⁵³

Az 1869-es választásokon ismét mandátumhoz jutott Schvarcz a perszonálunió hívének vallotta magát. Az új országgyűlés válaszfelirati vitájában a nemzetközi jogból és az államtudományból merített érvek alapján különböztette meg a perszonáluniót a reáluniótól. Példákkal igazolta, hogy perszonálunióban önállóak a had- és pénzügyek, s létezik az önálló és különálló diplomácia és külképviselet. Leszögezte, hogy Magyarország sohasem szűnt meg szuverén állam lenni, s hivatkozott is annak múltbeli megnyilvánulásaira. Véleménye szerint nem a perszonálunió vezethet szakadáshoz Ausztriával, hanem a reálunió erőltetése. Ausztria és Magyarország fennálló viszonyát reálunióknak tekintette, amit azért utasított el, mert úgy látta, hogy a közös intézményeken keresztül a magyar érdekektől idegen érdekek befolyásolhatják a közös ügyeket. Ezért nem lehet a túlméretezett és kudarcot kudarcra halmozó hadsereg létszámát csökkenteni, ezért nem lehet békepolitikát folytatni és a pénzügyi apparátus számát mérsékelni. Ezek költségei, s főként az átvállalt államadósságokkal járó kiadások elvonják az anyagi erőket a reformoktól, fejlesztésektől, s esélyt sem adnak a válságból történő kilábalásra. Visszautasította azt a kormánypárti érvet, hogy a reformok akadályozója az ellenzéknek a közjogi alap ellen indított támadása,

⁵¹Mérei Gyula: *A magyar polgári pártok programjai 1867-1918*. Bp. 1971. 188-189.

⁵²Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 117.

⁵³Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 117-119.

ezzel szemben kijelentette, hogy a korszerű reformok gátja maga a közjogi alap.⁵⁴ Az *"egyik legmélyebb horderejű ellenvetés a mi részünkről nem más volt, mint az, miszerint a fennálló közjogi alapon nem bírjuk culturállammá organizálni Magyarországot, mert a meddő kiadások majdnem egészen elnyelik az összes költségeket"* - mondta az országgyűlés nyilvánossága előtt.⁵⁵ Schvarcz több beszédében kárhóztatta azt a költségvetési szemléletet, amely a közös kiadások után fennmaradó erőforrásokból próbálja fedezni a magyarországi szükségleteket. Úgy vélte jelentős összegeket lehetne a hazai igényekre fordítani, ha a közös intézményekben, például a hadseregben apró takarékosági intézkedéseket foganatosítanak.⁵⁶ Az 1870. évi költségvetés általános vitájában az aránytalanságok és a meddő kiadások tetemes mértéke ellen felhozott érveit röpirattá formálva önálló munkában, sőt németül is megjelentette (*Magyarország a réalunióban 1870, Ungarn in der Realunion 1870-1871*). Ebben számadatok, statisztikai érvek segítségével hasonlítja össze a magyarországi gazdaság, infrastruktúra, művelődés, közegészségügy, bűnözés helyzetét más, főként nyugat-európai országok viszonyaival, ezáltal is hangsúlyozva a modern társadalmi élethez vezető reformok halaszthatatlanságát. A reformok legfőbb akadályát a birodalmi "kamarilla" költségvetést apasztó igényeiben látta.

Az 1869-es válaszfelirati vitában a Balközép felirati terve egyszerre szorgalmazta a közjogi alap megváltoztatását és a belreformokat, mert a fennálló alapon létesített reformok szerintük nem jelentenek teljes garanciát a nemzet jövőjére.⁵⁷ Tisza Kálmán és három társa a kiegyezés előkészítésekor a tizenötös albizottságban benyújtott különvéleményében nem a kiegyezés tényét, a közös ügyek létét kifogásolta, hanem csupán a közös ügyek tervezett kezelésének módját, a közös intézményeket.⁵⁸ Később az 1866-os katonai vereség következtében kialakult közhangulat hatására visszavonták javaslatukat, s a hatvanhetes bizottságban újabb különvéleményt nyújtottak be, amelyben tovább növelték a nemzeti önrendelkezés garanciáit, s Magyarország és Ausztria kapcsolatának értelmezését közelítették a perszonálunióhoz.⁵⁹ Az alkotmány helyreállítása új helyzetet teremtett, s a Balközép 1867 júniusában kiadott programjában alkotmányos ellenzéki szerepre törekedett. Úgy látták, hogy a megvalósult politikai szerkezetben nem lehet minden energiát a "belreformok"-ra összpontosítani, mert az államélet legfontosabb elemei felett nem a magyar törvényhozás és a kormány rendelkezik, s ez a helyzet kétségessé teszi a

⁵⁴ Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (továbbiakban: Képviselőházi napló 1869-1872) 1. kötet Pest, 1869. 283-292.

⁵⁵ Képviselőházi napló 1869-1872. 3. kötet Pest, 1869. 266.

⁵⁶ Képviselőházi napló 1865-1868 10. kötet 368. Képviselőházi napló 1869-1872. 3. kötet 265., 4. kötet 223-228., 5. kötet 390-391., 7. kötet 136-137.

⁵⁷ Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 92-95.

⁵⁸ A hatvanhetes bizottság albizottsága kisebbségének különvéleménye In: /Kónyi Manó összegyűjtötte/ Deák Ferencz beszédei III. kötet Bp. 1889. 564-570.

⁵⁹ Külön véleménye a közös viszonyok tárgyában kiküldött hatvanhetes bizottság kisebbségének In: Kónyi IV. kötet Bp. 1897. (2. kiadás) 393-403.

reformok sikerét és eredményességét. Nem mondtak le arról, hogy többségre jutva módosítsák a kiegyezést, de megjelölték azon területeket is, ahol lehetségesnek tartják addig is a reformokat.⁶⁰

Tisza lojális ellenzékiisége összefért a delegációs részvétel elfogadásával, ami azonban szakadást idézett elő pártjában, mivel a Jókai Mór vezette csoport 67-et a 48-hoz vezető út közbülső állomásának tekintette, s úgy érzékelte, hogy Tiszáék megálltak ezen az úton. A párt egységét a közjogi radikalizmusnak tett engedménnyel állították helyre. A "bihari program"-ban (1868. április 1.) a függetlenség feltételeit a delegációk és a közös minisztérium megszüntetésében, a magyar hadsereg, az önálló diplomácia, kereskedelem és pénzügy létesítésében jelölték meg.⁶¹ A bihari programmal a Balközép a Szélbal felé csúszott, a két párt közt gyakran jött létre szoros együttműködés választási szövetség vagy közös obstrukció formájában, sőt az 1872-es választási kudarc után a fúzió gondolatával is kacérkodtak a pártok egyes csoportjainak tagjai, de ezt Tiszának sikerült elhárítania. Schvarcz üdvözölte a bihari pontokat, főként az egyértelműbbé tett külügyi álláspontot, s úgy vélte ezzel a Balközép közeledett a Szélbal programjához.

Tisza a kormányképesség mentésére a júniusi programot továbbra is hatályban lévőnek tekintette, s a bihari program záradékában megerősítette, hogy a fordulatot alkotmányos eszközökkel és alkalmas időben akarják megvalósítani. A bihari pontok azonban mégiscsak a pártegység érdekében végrehajtott programredukció volt, ami nyilvánvalóvá tette, hogy a Balközép is túlságosan összetett párt ahhoz, hogy egyértelmű irányt adhasson a kibontakozásnak. Ráadásul az ellenzék a 67-es alapozású alkotmányos politika szigorú bírálatával felemás helyzetbe került, hiszen az intézmények egy részében az együttműködést anélkül mondta fel, hogy képes lett volna a körülmények megváltoztatására. Megoldást az alkotmányosság továbbfejlesztése jelenthetett volna, ám az ahhoz szükséges liberális elvek befogadására sem a dualista intézményrendszer, sem a hazai politikai erők többsége nem volt képes. Az ellenzék így az adott hatalmi szerkezetben nem juthatott kormányzati pozícióba, nem fejthetett ki hatékony ellenőrzést, s nem képezhetett megfelelő ellensúlyt a kormánnyal szemben.

Az 1869-es felirati vitában Deák azzal utasította vissza Tisza Kálmán álláspontját, hogy egy új közjogi rendezés nyilvánvalóan mások nemtetszését fogja kiváltani, s ha folyton a kiegyenlítés felett zajlanak a viták, akkor a reformokra sose kerülhet sor.⁶² Deák a kiegyezéssel létrejött közjogi alapon elképzelhetőnek tartotta a fejlődést.⁶³ Az 1869-es válaszfelirati vitában is kifejtette, hogy lehetségesek a 67-es alapú reformok, *"a kor igényeinek és a hazánk szükségeinek megfelelő benső"* átalakítás, s nyíltan kijelentette: a

⁶⁰Mérei 1971. 68-71. M. Kondor Viktória: *Az 1875-ös pártfúzió* Bp. 1959. 28-32.

⁶¹Mérei 1971. 71. M. Kondor 1959. 33-36.

⁶²Kónyi VI. kötet Bp. 1903. (2. kiadás) 184-191.

⁶³Kónyi V. kötet Bp. 1903. (2. kiadás) 266-279.

kiegyenlítést *"oly közjogi alapnak tekintjük, melyre a reformok szükséges elintézését bizton építhetjük"*.⁶⁴

Deákhoz hasonlóan Eötvös József is csupán alapnak tekintette a kiegyezést, s úgy érvelt, hogy *"nem tökéletes, azaz változhatatlan, hanem oly institúciók felelnek meg természetünknek, melyek a szüntelen fejlődést lehetővé teszik."* Az 1869-es választások előtt elmondott beszédében maga is hangoztatta azt a közkezdvelt deák-párti érvelést, miszerint a múlt országgyűlés megteremtette a közjogi alapot, az elkövetkező pedig erre kell hogy építse a modern intézményeket. Eötvös azért is szorgalmazta a reformpolitikát, mert egy fejlettebb társadalomban az alkotmány szilárdabb támaszát látta: *"nem mondhatjuk, hogy alkotmányos szabadságunkat teljesen biztosítottuk, míg társadalmi viszonyaink s az ország anyagi és szellemi kifejlődése alkotmányunkkal nem áll ugyanazon színvonalon."*⁶⁵ Eötvös miniszterként e program megvalósításán fáradozott, de többször kompromisszumokra kényszerült.⁶⁶

A deák-párti kormányzat is reformokat hirdetett, azonban Andrássy, aki elsősorban a Monarchia külpolitikai aktivitását szerette volna biztosítani, a belpolitikában stabilitásra és nyugalomra törekedett. Ezért inkább a szervező jellegű törvények kerültek előtérbe (unió, horvát kiegyezés, határőrvidék polgárosítása, véderő, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformja), míg a társadalmi jogegyenlőség kiszélesítése terén legtöbbször félmegoldások születtek (nemzetiségek egyenjogúsága, állam és egyház viszonyának rendezése, oktatáspolitikai, telepítvényesek ügye stb.). A jogállami intézmények is vagy késve születtek meg, vagy úgy épültek ki, hogy a bennük maradt joghézagok a kormány pozícióit erősítsék. Jól példázza ezt az állami számvevőszék felállítása, amely megvalósult formájában nem tölthette be a hatékony kormányellenőrzés szerepét. A vita során a pártkörben még Deákot is leszavazták.⁶⁷ A parlament pozíciójának gyengüléséhez az is hozzájárult, hogy Andrássy jelentős engedményeket tett az uralkodói hatalom számára, amelynek politikai súlya nemcsak a birodalmi érdekeknek nyitott utat, hanem támaszt is jelentett a demokratizálódási tendenciáktól megrettent magyar elitnek ahhoz, hogy fékezze a társadalmi átrendeződés lendületét, s látszólag sikeresen örködjön a stabilitás fenntartásán.⁶⁸

⁶⁴Kónyi VI. kötet. Bp. 1903. (2. kiadás) 184. Deák 1867 utáni tevékenysége azt bizonyítja, hogy szavait komolyan is gondolta. Vö. Kónyi VI. kötet Bp. 1903. (2. kiadás) 408-415. Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében* Bp. 1976. 23-25. Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés* Bp. 1987. 243-260. Az öreg Deák kényszerű kompromisszumaira lásd Szabad György: *Deák három politikai korszaka* Magyar Tudomány 1976. 11. sz. 675-687.

⁶⁵Eötvös József: *Képviselői programbeszéd* In: Eötvös József: *Arcképek és programok* Bp. 1975. 724-737.

⁶⁶Szabad György: *Eötvös József a politika útjain* Századok 1971. 3-4. sz. 658-669.

⁶⁷A Deák-párt és a reformok kapcsolatára lásd M. Kondor 1959. 68-81.

⁶⁸A kiegyezés utáni reformokat értékeli Hanák Péter: *Liberális reformtendenciák a kiegyezés után* In: *Politika és Társadalom* A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve Bp. 1983. 89-95.

A reformok lefékeződése csak részben volt a valóban liberális politikusok távozásának köszönhető. Eötvös 1871-ben meghalt, Horvát Boldizsár igazságügyminiszter lemondott, Deák pedig fokozódó betegsége miatt maradt egyre többet távol a politikától. A kiegyezés védelmében a Deák-párt különböző politikai árnyalatú csoportokat tömörített, amelyek belső vitáiban hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az egység csak a közjogi problémák előtérbe állításával tartható fenn, ami egyben azt is jelentette, hogy nem lehetett egységes, átgondolt reformkonceptiót kidolgozni és megvalósítani. A kormánypárt és publicistái a hiányokért az ellenzék közjogi alapot veszélyeztető politikáját tették felelőssé.⁶⁹

A közjogi szempontok szerint alakuló pártstruktúra megmerevedése azért vált ártalmassá, mert abból kiindulva már nem lehetett a társadalom problémáit elemezni. A hibás politikai elrendeződés a társadalmi kérdésekről a hatalmiakra terelte a figyelmet. A parlament működése is csak látszólag volt ép, a vita szabad teréből, szűkebb, elsősorban hatalmi érdekek legitimációs fórumává vált.⁷⁰ Az egyre jobban elmergesedő közjogi vitákat, a közjogi kérdések uralta magyar politikai életet erős bírálat érte azok részéről, akik a politika feladatát sokkal fontosabb problémák megoldásában látták.

Főként a független szerepre aspiráló értelmiségi-publicista csoportok próbáltak meg a pártpolitikai elfogultságokon felülemelkedni. Többségük ahhoz a fiatal generációhoz tartozott, amelynek szellemi érése a kiegyezést közvetlenül megelőző élenkebb időszakra esett. Nem voltak feltétlenül polgári származásúak, de polgári tudattal, polgári műveltséggel, sőt szakismerettel és európai tájékozottsággal rendelkeztek. Számukra a polgári életforma már nem kiküzdött volt, hanem természetes. A kiegyezésben a magyarországi polgárosodás intenzívebb szakaszának nyitányát látták, s annak megvalósítását egy központosított, erős és szakszerű államtól remélték, amely elsősorban a nemzetgazdaság, népjólét és népnevelés terén fejti ki tevékenységét. Nagy hatással volt rájuk J. S. Mill szabadságfelfogása, akinek egyéni szabadság fogalmát szembeállították a társadalom elnyomó hatalmával (Kállay Béni) vagy a politikai szabadság tértnyeréséből levezetett állami hatalommal (Asbóth János). Az egyéni szabadság védelmére hivatkozva jutottak el a pluralista demokrata törekvések ellenzéséig. Voltak akik a politikai és egyéni szabadság szembeállítása helyett a kettő összetartozását hirdették (Kautz Gyula, Greguss Ágost), ők azonban a szabadság e formái közt hierarchikus sorrendet állapítottak meg, s az egyéni szabadságot könnyebben, míg a politikait csak fokozatosan vélték megadhatónak. A politikai jogok további szélesítését az állam védelmére hivatkozva utasították el, s ha az egyéni szabadság és a közjó, az állam érdekével azonosított közérdek konfliktusát tapasztalták, mind többször az utóbbi javára

⁶⁹Toldy István: *Öt év története 1867-1872 Bp.* 1891. (új kiadás) 87. Memor: *Tíz esztendő 1875-1885. Bp.* 1885. 43.

⁷⁰A korabeli parlamenti politizálást bírálta Szentkirályi Mór (Reform 1872. 3. sz.) és Hazay Ernő (Reform 1872. 15. sz.)

döntöttek. Ám a hatalom, ahogy elkezdte szűkíteni a politikai jogokat, az egyéni szabadság esélyeit is rombolta, s a liberális kibontakozás útját veszélyeztette.

A fiatal értelmiségi generáció legképzettebb csoportja az Arany László, Toldy István, Asbóth János, Keleti Károly és Pulszky testvérek alkotta etatista kör volt.⁷¹ Többségük a 67-es irányhoz csatlakozott, ám a kormány polgárosító törekvéseivel elégedetlenek voltak, ezért 67-es alapon álló, de a kormánytól mégis független sajtóval próbálták a politikát a polgári érdekek felé fordítani. E lapok mögött sokszor polgári-nagypolgári körök, sőt kormánypárti képviselők és neves politikusok álltak. Az 1848 1867 márciusában indult, s csak néhány hónapon át jelent meg, hasábjain Toldy István az "ifjúság politikáját" hirdette meg. A 67-es indíttatású etatista liberalizmus hívei 1867 végétől a *Századunk* körül gyülekeztek, amely a kiegyezésen alapuló haladás orgánusaként lépett fel. A lap többször javasolta liberális középpárt szervezését, de 1869 végén, a *Pesti Napló*-ba történt beolvadása előtt már csalódottan szolt az átcsoportosulás elmaradásáról.⁷²

A haladás tényezőinek egyesítésére vállalkozott az 1869. december 14-én induló *Reform*, amely az előbb említett lapoknál tartósabb életűnek bizonyult, hisz 1875-ig állt fenn. E lapot Rákosi Jenő szerkesztette, s a "Kávéforrások-társaság" fiatal íróiból szervezte meg munkatársi gárdáját. A *Reform* elődeihez hasonlóan a polgárságot akarta képviselni, s annak térnyerését előkészíteni. Munkatársai hitték, hogy jól működő nemzetgazdasággal és társadalmat szolgáló művelődéssel polgári berendezkedés teremthető.⁷³

Az 1872-es választásokat megelőzően, amikor a közjogi feszültségek egyre erősebben jelentkeztek és megindult a pártok bomlása, megszorodtak azok a magukat függetlennek nyilvánító lapok, amelyekben a polgárosult értelmiség megfogalmazta kritikáját és kereste a reformpártiság lehetőségeit. 1871. december 21-én Pázmándy Dénes szerkesztésében jelent meg a szabadelvű *Delejtű*, amely a független polgárság törekvéseinek és a főváros érdekeinek felkarolását ígerte. Támogatói a Balközépből kilépett liberális arisztokraták voltak, gróf Károlyi Ede és báró Podmaniczky Frigyes. Hozzájuk csatlakozott Schvarcz Gyula is. A lap 1872. március 19-től *Haladás* néven jelent meg, s pártszervezési feladatokat vállalt magára (Haladáspárt, Reformpárt). Ám hamar

⁷¹Huszár Tibor: *A magyar etatistákról. Az irodalmi értelmiségről* In: Huszár Tibor: *Nemzetlét - nemzettudat - értelmiség* Bp. 1984. 115-122. Németh G. Béla 1981. 51-92. Németh G. Béla 1987. 452-473. Kiss Csilla: *A szabadságeszmék sorsa a századközépen* In: *Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában* Győr, 1993. 79-81.

Németh G. Béla az általa irodalmi értelmiségnek is nevezett írókat, publicistákat nemzedéki alapon és az őket jellemző szemléleti irányok szerint csoportosította. Schvarcz közelebbi kapcsolatot az 1871-ben Aigner Lajos kiadásában, Szana Tamás szerkesztésében indult, Endrődi Sándor és György Aladár publicisztikája által meghatározott kritikai lap, a Figyelő körével tartott. A Figyelő a nyugati tájékozottságú polgári értelmiség igényelte új szemlélet kritikai elveinek, esztétikai programjának kidolgozására vállalkozott. A mecénás hajlamú Aigner Schvarcz több munkáját is kiadta. Vö. Németh G. Béla 1981. 93-127.

⁷²Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 132-138.

⁷³Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 140-149. Németh G. Béla 1981. 128-136.

kiderült, hogy az újabb keletű liberális reformelveknek nincs számottevő szociális háttere, így e lap is elszigetelődött, s előbb nevét ismét *Delejtűre* változtatta, majd hamarosan megszűnt (július 21.). Ezután a reformpárti érdekeket a *Szabad Egyházból* 1872. július 3-án átalakult *Szabad Sajtó* képviselte, amely egyik szerkesztője, gróf Csáky Gyula révén került szoros kapcsolatba a Reformpárttal. A lap az elintézetlen belreformok szabadelvű megoldásán munkálkodott, noha hangja a *Haladás*éhoz képest kissé konzervatívabb volt. A *Korunk* 1872. március 17-én jelent meg, s szintén bekapcsolódott a politikai tervezetésekbe.⁷⁴

Az értelmiségi csoportok a kiegyezés utáni helyzetet úgy értékelték, hogy a magyarság erejét felülmúló politikai pozíciót nyert, s ha ennek meg akar felelni, akkor a nemzeti erők organikus fejlesztését kell a politika legfontosabb feladatává tenni. A társadalmat fel akarták zárkóztatni a politikai lehetőségekhez, s ezért a közjogi politika helyett társadalmi politikát igényeltek, amely *"az egyes honpolgárok jólétét, az összesség vagyoni és művelődési gyarapodását, a humanisztikus szellemnek kifejtését tűzi ki célul, s az államot felhasználja, hogy a társadalom emberséges földadatait előmozdítsa."*⁷⁵ A modern államtól az elmaradottság felszámolását, a fejlődés előmozdítását várták, ehelyett éleződő politikai csatákat tapasztaltak, s ez rossz politikai közérzetet, sőt válsághangulatot idézett elő bennük. Hiába hirdette a deák-párti propaganda az 1872-es választások előtt, hogy a kormányok *"az országot gyors anyagi és szellemi felvirágzás karjaiba"* vezették,⁷⁶ többségük kevesellte a megtett lépéseket, a *Haladás* pedig egyenesen elhibázottnak minősítette a kormánypárt politikáját (1872. 12., 13., 14. sz.), s Schvarcz is bírálta a kormánypártot (*Haladás* 1872. 51. sz.). Többen arra is figyelmeztettek, hogy a Deák-párt heterogenitása miatt, s főként azért, mert a kiegyezés védelmében a konzervatívokat is soraiba fogadta, lehetetlenné váltak a reformok.⁷⁷ A *Delejtű* azt is észrevette, hogy *"a jobboldal többsége alatt áll Deák szabadelvűségének színvonalán"*, s nem Deák intencióit követi a reformügyekben (1872. 71. sz.).

A reformokat számonkérő sajtó az ellenzéki pártokat, elsősorban a Balközépet még hevesebben bírálta. Politikáját határozatlannak tartotta, elvek nélkülinek, belpolitikai téren pedig programtalannak. A kormányképtelenség okát pedig abban látta, hogy az ellenzék kormányra jutását eleve teljesíthetetlen feltételekhez köti (*Reform* 1872. 21. sz.). Többeket foglalkoztatott az a kérdés, hogy miként járna el a Balközép, ha megszerezné a szavazatok többségét. Schvarcz Gyula erre az esetre alkotmányos válságot prognosztizált. Úgy vélte, hogy a kiegyezést nem lehet egyoldalúan felbontani, s ha még létre is jönne egy többség a tiszta perszónalunió életbe léptetésére, a király feloszlathatná az

⁷⁴Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 77-80., 138-140.

⁷⁵Reform 1872. 185. sz. Lásd még Reform 1872. 182., 190., 314. sz.

⁷⁶Toldy I. 1891. 237.

⁷⁷Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 137. Reform 1872. 116. sz.

országgyűlést, mert a parlamentarizmus nem élvez vele szemben védelmet.⁷⁸ A sajtó a Balközépet is felelőssé tette a reformok elmaradásáért, mondván, tudatosan a közjogi kérdéseket helyezi előtérbe. Schvarcz azzal vádolta a pártot, hogy nincs is belpolitikai programja (*Haladás* 1872. 55. sz.), s kijelentette: "*nem várhatjuk Magyarország regenerációját a balközéptől sem mint ellenzéktől, sem mint kormánypárttól.*" (*Haladás* 1872. 2. sz.)

A polgári értelmiségiek és más liberálisok úgy látták, hogy a meghatározó politikai irányzatok, bár a "*szabadelvű demokratia*" alapján történő haladást tűzték célul, a liberális szellemű reformokért nem sokat tettek. Ez azt jelentette, hogy a pártok megosztottságából következő közjogi redukció miatt eleve lehetetlenné vált egy átgondolt reformirány követése. A kormánypárt a még törékenynek bizonyuló új rendezés védelmére rendezkedett be, s nem vállalta fel az érdekek ütköztetését és az azzal járó átrendeződést. A pártok csak közjogi kérdésekben tisztázták igazán álláspontjaikat, más területeken a belső ellentétek rögtön felszínre kerültek.

E programtalanság nemcsak a választókat bizonytalanította el, akik kénytelenek voltak a jelöltek személyes tulajdonságaira hagyatkozni, hanem a kormányzatot is. A kormánynak minden kérdésben előbb egyeztetnie kellett pártjával, mert nem volt kiszámítható a frakció tagjainak álláspontja. A pártértekezlet előbb saját kisebbségére erőltette rá nézeteit, majd a képviselőházban a pártfegyelem eszközéhez folyamodva az országos kisebbséggel tette ugyanezt. A véleményegység elérhetővé vált, de nem a szabad megvitatás intézményében, a parlamentben, hanem szűkebb körben, a pártklubban.⁷⁹

Az uralkodó azt igényelte, hogy a kormány irányítsa az országgyűlést ne pedig az őt, ami arra ösztönözte a kormányt, hogy befolyását ne csak a közvetlen kormányzati szerveken keresztül erősítse, hanem a törvényhozásban is.⁸⁰ Ennek legfőbb eszköze egy szilárd és nagyszámú kormánypárt lehetett, noha a Deák-párt mélyülő válsága, gyengülő kormányalkotó képessége kezdte veszélyeztetni a kormányzat, s így a rendszer stabilitását. Az ellenzék azzal, hogy magát az alkotmányt vonta kétségbe, saját kormányzási esélyeit gyengítette, s nem tudta a kizárólagosságra törekvő kormányzati szférát ellensúlyozni. Maga is válságban, a bomlás állapotában volt, s ebben a szituációban leghatékonyabb fegyvernek a kormánybuktatást tartotta, ami a parlamenti küzdelmeknek egyre inkább hatalmi jelleget kölcsönzött.⁸¹

Akik felismerték a programok kiüresedését, megpróbáltak más irányt adni a politika alapvető elrendeződésének. A kiutat új pártszerveződési alapon,

⁷⁸ Schvarcz Gyula beszéde székesfehérvári választóihoz *Haladás* 1872. 52. sz.

⁷⁹ Ez ellen az eljárás ellen emeli fel szavát a Szabad Sajtó (1872. 38. sz.) és a *Haladás* (1872. 16. sz.).

⁸⁰ A dualista rendszerben érvényesülő fordított legitimációs technika kialakulására és az abból fakadó torzulásokra vö. Gerő András: *Az első kisebbség* Bp. 1988.

⁸¹ Reform 1872. 200. sz. Korunk 1872. 51. sz.

liberálisok és konzervatívok elválasztásában keresték, hogy kísérletet tegyenek az egyre inkább konzervatív tartalmakkal telítődő liberalizmus továbbfejlesztésére. A reform hívei parlamenti tranzakciókkal, középpárt, koalíció, fúzió szerették volna a liberálisokat tömöríteni. A pártalakulások korrekcióját az is ösztönözte, hogy a hetvenes évek elejére előrehaladottá vált a pártok bomlása, majd az 1873-as gazdasági válság, az államháztartás kritikus helyzete sietette a nemzetmentő lépéseket.

Az 1872-es választásokat követő törvényhozási szünetben a sajtó vált a politikai tervezgetések színterévé. A mandátumokat veszítő ellenzék hiába reménykedett a parlamenti áttörésben. Csernátony Lajos, a Tisza szócsövének számító *Ellenőr* hírheft szerkesztője koalíciót kezdeményezett a Deák-párt "tisztességes és független" elemeivel, majd miniszterelnökként a konzervatív Sennyeyt kezdték emlegetni, aki deák-pártiként jutott ugyan mandátumhoz, de az országgyűlés megnyitása után rögtön élesen bírálta a kormányt. A *Reform*, amely függetlennek vallotta magát, de tulajdonjogát előbb csendestársként, majd 1872 végére kizárólagosan is Kaas Ivor báró, Lónyay miniszterelnök veje szerezte meg, az egész kampányban Lónyay megbuktatására indított akciót látott, s fellépett a koalíciós gondolat ellen.⁸²

A *Reform* ugyanakkor a fúzió mellett fejtett ki propagandát, amit Lónyay hívei és azon balközépiek közt terveztek, akik megunták a meddő közjogi politikát. A választásokon győztes Lónyaynak sikerült erőszakos módszereivel számos személyes hívét bejuttatnia a parlamentbe, akik később külön pártfrakcióvá is tömörültek, de mindez a párt egységét nemhogy erősítette, hanem inkább tovább zilálta. Ezért helyzete stabilizálására tapogatózó lépéseket tett a Balközép egyik vezető politikusa, Ghyczy Kálmán felé, aki már a választások előtt megpróbált visszalépni a képviselőjelöltségtől. A sajtóban élénk vita alakult ki a fúzió körül. A *Pester Lloyd* és a *Hon* támogatta, a *Pesti Napló* is kezdett hozzászokni, a *Magyar Politika* pedig felhagyott az ellene való izgatással. Az *Ellenőr* Csernátony távollétében hallgatott, a *Magyar Állam* és a *Magyar Újság* pedig ellenezte.⁸³ A *Korunk* nem hitt abban, hogy a fúzió mögött tényleges politikai erők állnak, nem is tartotta azt parlamentáris eljárásnak, s célszerűségében is kételkedett (1872. 119. sz.). A *Szabad Sajtó* elfogadta a gondolatot, de fúziót csak a pártok töredékei közt tartott lehetségesnek, s szorosabb értelemben vett fúziót csak két erős párt eszmeharcának folytonosságaként tudott elképzelni (1872. 22., 38. sz.). A *Haladásban* Schvarcz Gyula elutasította a fúziót, mert úgy vélte, hogy valóságos reformokkal Lónyay jobban össze tudná tartani pártját. Arra is figyelmeztetett, hogy a Balközép fúzióból kimaradó elemei a Szélballal egyesülve újraképezik majd a közjogi ellenzékiiséget (1872. 56., 57. sz.).

⁸²Sajátörténet II/2. 1867-1892. 146. Reform 1872. 178., 231., 300. sz.

⁸³Sajátörténet II/2. 1867-1892. 146-147.

Ghyczy tagadta ugyan a kapcsolatfelvételt (*Szabad Sajtó* 1872. 59. sz.), de a szeptember 7-i pártértekezleten módosított programot terjesztett elő, amely alapján hajlandónak mutatkozott a Deák-párttal való tárgyalásra. Ebben ragaszkodott az önálló magyar hadsereghez, az önálló bankhoz és független kereskedelmi rendszerhez, de elfogadta a közös külképviseletet, az államadósságok megosztását, az Ausztriával időről időre kötendő vámszerződést, elismert közös ügyeket és ezek törvényhozási kezelését (*Reform* 1872. 246. sz.). Tiszának ekkor még sikerült a javaslatok feletti tárgyalást elodáznia, de az 1873. november 7-i pártértekezletet követően, amikor Ghyczy szorgalmazta a 67-es alap elfogadását és a Deák-párttal történő megegyezést, bekövetkezett a pártszakadás. Ghyczy híveivel megalakította a Középpártot (1873. december 10.), majd koalíciós partnerként belépett Bittó István kormányába. A bihari programhoz ragaszkodó elvhű balközépiek Csávolszky Lajos és Mocsáry Lajos vezetésével szintén kiléptek, majd fuzionáltak a Szélballal, fenntartva ezzel a közjogi ellenzéki zászlaját.⁸⁴

A koalíció és fúzió mellett a középpárt volt az a politikai formáció, amelytől a polgári reformokat szem előtt tartó publicisták és politikusok a liberálisok tömörítését remélték. Ez az elképzelés sem volt új, már a *Századunk* szorgalmazta egy nagy liberális középpárt megalakulását, amely mindegyik párt szabadelvű tagjaiból szerveződött volna. Az 1869-es választások idején Ballagi Mór és Beniczky Ferenc vetette fel egy reformpárt gondolatát.⁸⁵ Schvarcz 1868 őszén a Zoványi Mihály szerkesztésében egy évvel korábban megindult és a *Századunkkal*, valamint a Deák-párt liberálisaival szimpatizáló *Független Lapokban* fejtegette egy liberális középpárt alakítására vonatkozó elképzeléseit, amelytől szabadelvű reformokat várt. A katolikus autonómiáért küzdő lap egyébként támogatta Schvarcz kultúrpolitikai törekvéseit is.⁸⁶

Az 1872-es választások előtt Szentkirályi Mór a *Reformban Pártkormány és kormánypárt* címmel megjelent cikksorozatában (1872. 3., 7., 8., 12. sz.) vetette fel ismét a középpárt gondolatát a hibás pártviszonyok átalakítása érdekében. Úgy vélte a pártfegyelem oldásával a kiegyezéssel össze nem függő kérdésekben anélkül alakulhatna ki a valódi többség, hogy átrendezné a közjogi hadállásokat. Javaslatait kedvezően fogadta a *Delejtű* (1872. 12. sz.) és a *Szabad Sajtó* (1872. 2. sz.) is. Hazay Ernő deák-párti képviselő, féltve a kormányzat stabilitását, inkább egy megtisztuló Deák-párttól várta az alkotmányos élet felfrissítését: ha a párt határozott célokat tűzne maga elé "ő volna maga ama

⁸⁴ Ghyczy lépéséről Ghyczy Kálmán levele Csengery Antalhoz 1873. november 15-én. In: Csengery Antal *hátrahagyott iratai és féléjegyzései* Bp. 1928. 326-327. A Középpárt programját közli Mérei 1971. 72. Az 1875-ös fúzió történetéhez lásd M. Kondor 1959. 102-144. Dr. Oláh Gyula: *Az 1875-ik évi fúzió története* Bp. 1908. 35-318. Móricz Pál: *A magyar országgyűlési pártok küzdelmei* I-II. Bp. 1892. II. 23-155. Beksics Gusztáv: *A szabadelvű párt története* Bp. 1907. 12-25. Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora* II. Bp. 1913. 188-237.

⁸⁵ Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 136-137.

⁸⁶ Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 153-154.

középpárt, mely a miniszteriálisok, ókonzervatívok, ultramontánok és az államjogi ellenzék sorai közt a haladás [...] jelvényét lobogtatva megválthatna bennünket a formalizmus lánczaitól." (Reform 1872. 15. sz.)

Az 1872-es választások előtt a *Delejtű* majd a *Haladás* körül mégis megindult a Reformpárt szervezése, azon balközépiek, báró Prónay József, báró Podmaniczky Frigyes és gróf Károlyi Ede kezdeményezésére, akik az év elején fordítottak hátat pártjuknak. Csatlakozásra szólították fel mindkét nagy párt képviselőit, de várakozásuk túlzottnak tűnt. Néhány város, mint Temesvár, Pozsony baloldali köre a Reformpártéhoz hasonló programot adott ki, akárcsak a Somogy megyében "Független Párt" néven alakult csoport, amely elfogadta az 1867. évi XII. törvényt, igaz nem tartotta azt sérthetetlennek. A *Reform* ebből arra következtetett, hogy a középpárt nem az országgyűlésen fog szerveződni, hanem az ellenzéki megyékben és városokban (1872. 49. sz.). Tény, hogy a párt több jelöltet is állított a választásokon, de eredményesebb volt mind az előző, mind a választásokat követő országgyűlésen a már megválasztott képviselők közti szervezkedése. Schvarcz a székesfehérvári kerületben jutott mandátumhoz.

A Haladáspárt részletes programját gróf Károlyi Ede és Schvarcz Gyula készítette el.⁸⁷ A magát független baloldali képviselőnek valló Schvarcz és néhány balközépi politikus az 1870-es francia-porosz háború után jutott arra az álláspontra, hogy hiábavaló a dualista szerkezet átalakulását külpolitikai tényezőktől remélni. A kiegyezést az uralkodóval és a birodalom másik részével kötött szerződésnek tekintették és nem tartották azt egyoldalúan felmondhatónak. Ebből a perspektívából a közjogi ellenzékiesség kilátástalannak tűnt, sőt a reformok gátjának is. Ezért elfogadták a 67-es alapot, de nem mondtak le a kiegyezés későbbi megváltoztatásáról.

Schvarcz tehát felismerte a közjogi ellenzékiesség csapdáját, s az Eötvös és Deák által is hangoztatott álláspontra jutott. Megpróbálta 67-es alapon érvényesíteni reformpolitikáját, azt feltételezve most már, hogy a reformok kérdése elválasztható a kiegyezéstől. Úgy gondolta, hogy a közjogi alap biztosította lehetőségek kihasználásával, a társadalom és az állam erősítésével közvetve is el lehet jutni a függetlenséghez. Az 1872-ben megnyílt országgyűlés felirati vitájában elítélte a közjogi küzdelem folytatását, s az ellenzéknek azt ajánlotta, hagyjon fel a hiú ábrándok táplálásával, s inkább használja ki munkálkodásra a politika biztosította csekély teret, mert igen nagy az ország lemaradása az *"értelmi polgáriasodás tekintetében"*. Schvarcz egyenesen kulturális válságról beszélt. A Balközépet külön figyelmeztette, hogy ha hiányzik az őszinteség politikájából, előbb utóbb választóinak csalódást fog okozni, s

⁸⁷ *Schvarcz Gyula programja* Pest, 1872. Gróf Károlyi Ede programja a Haladásban jelent meg (1872. 28-29. sz.). A lap közölte Pázmándy Dénes és Vajna Miklós haladáspárti képviselőjelöltek programját is (1872. 42., 59. sz.). Programértékű volt a Reformpárt által az 1872-es országgyűlés felirati vitájában benyújtott önálló javaslat is (Korunk 1872. 150. sz.).

rámutatott arra, hogy csak az önálló hadsereg követelményét mennyire eltérően értelmezik a párt tekintélyei.⁸⁸

A Reformpárt programja érthető módon a közjogi kérdéssel nem sokat foglalkozott. Magyarország fejlődése szempontjából a perszonáluniót tekintették a legoptimálisabbnak, de azt nem tartották azonnal kivívhatónak, ezért fokozatosan akarták feltételeit megteremteni. A modern és önálló hadsereghez először a közös hadsereg magyar ezredeit és a honvédséget szerették volna tüzér- és műszaki alakulatokkal kiegészíteni. Függetleníteni kívánták a kereskedelmet és a pénzügyet az Osztrák Nemzeti Banktól, vagy a bankszabadság révén, vagy egy önálló nemzeti bank felállításával. Ehhez az üzleti világ bonyodalmainak elkerülése végett, előbb annyi forgalmi tőkét akartak létesíteni, amennyi megfelel a hazai igényeknek és az Ausztriában forgalomban lévő pénzzel azonos értékű. A külképviseletben megelégedtek az 1867. évi XII. törvényben biztosított jogokkal.⁸⁹

A program megpróbálta elválasztani a közjogi kérdéstől a belpolitikaiakat és a "közművelődési demokrácián alapuló regeneráció"-t hirdette meg. Schvarczék egy széles körű közművelődésre és szociálpolitikára, a társadalmi jogegyenlőség megteremtésére és az államintézményeknek a teljes jogállamiság jegyében történő reformjára, az alkotmány hézagainak kiküszöbölésére alapozott polgárosodási folyamatot terveztek. A közművelődési alapon nyugvó jogállam a társadalom demokratikus integrálódását szolgálta, s a reformok közt számos, a demokrácia irányába mutató követelés jelent meg. A sikeres társadalomszervezés feltételét abban látták, ha magát az államot is demokratizálják, azaz ha a kormányzottak gyakorolják önmaguk felett a hatalmat és ha rendelkeznek is e jogok gyakorlásához szükséges képességekkel.

A Reformpárt a pártok liberális tagjai előtt nyitva állt. Alapítói azt remélték, hogy a reformoknak elkötelezett politikusok gyűjtőhelyévé válik. Nem követeltek pártfegyelmet, mert csupán az elvi egységet tartották jogosultnak. A párt nem kívánt a kormány feltétlen támogatója lenni, hanem liberális ellenzékeként szabadelvűsége akarta azt sarkallni. Az új szerveződésre mégis ellentmondásosan reagáltak a pártok és a politikai közvélemény. Az ellenzéki sajtó élesen támadta, mert a Deák-párthoz kötődő csoportnak tekintette. E

⁸⁸Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója 1. kötet Bp. 1872. 143-147. *"nem józan gondolkozó az, ki azt hiszi, hogy mióta francia területen jött létre a német egység, Németország politikájának iránya pedig más mederbe lépett, hogy ezen idő óta azon factorok, melyek szükségesek ezen két oldalú szerződés fölbontására: belenyugodjanak e fölbontásba, csupán azért, mert tán, hogy azon párt, a mely eddig a fölbontást sürgette többségre talál jutni az egyik fél országgyűlésén, a magyar országgyűlésén. Én azt látom, tisztelt uraim, hogy a sors nekünk sokkal szűkebb működési tért szabott; részemről határozottan kijelentem, hogy szerencsétlenségnek tartanám a közjogi küzdelem folytatását különösen oly nagy pártok részéről, melyeknek feladatuk a kormányrendszert ellenőrizni: és ha az nem helyes azt felváltani. A közjogi küzdelem eddig csakugyan jogosult volt a hazafiság szempontjából; hanem tovább folytatva, azt mondhatni, hogy a nemzetet nem két pártra, hanem két ellenséges táborra szakítaná. Azt látjuk, hogy a törvények tisztelete meg van ingatva, a polgári kötelesség érzete meg van lazulva, az emberek elszoktak a munkától, megszokták a tétlen gúnylókodést, a közművelődés pang, az irodalom, a sajtó hihetetlen fokig süllyedt. Uo. 144-145.*

⁸⁹Schvarcz 1872. 5-7.

véleménye abból fakadt, hogy a párt elsősorban a Balközépet bírálta, s jelölteket is főként ellene állított. A Deák-párt igyekezett elmosni a különbségeket, a választásokon is magához számolta a Reformpárt mandátumot nyert jelöltjeit, s saját reformjellegét hangsúlyozta. A párt azonban ragaszkodott függetlenségéhez, s visszautasította azt, hogy bármely politikai irányzat magába olvassza (*Szabad Sajtó* 1872. 49. sz.).

Hiába állítottak több választókerületben is jelölteket, alig jutottak be közülük néhányan a parlamentbe. A párt képviselőit a parlament többi frakciójának tagjaiból próbálta pótolni, de így is a ház törpe kisebbsége maradt. Önálló klubot alakítottak, a felirati vitában saját tervszellettel álltak elő, mégsem tudták a politikát érdemben befolyásolni, javaslataikat, reformelképzeléseiket megvalósítani. A Reformpártot hamarosan elnyelték az újabb pártalakulási folyamatok. Előbb a Ghyczy-féle Középpárthoz csatlakoztak, majd a Középpárt Tisza 1875. február 3-án a költségvetési vitában elmondott beszédének hatására, amiben kijelentette, hogy bizonytalan időre zárolja közjogi fenntartásait és hajlandó a Deák-párttal az egyesülésre, visszalépett a Balközépbe, ahonnan egyenes út vezetett az 1875-ös fúzióval megteremtett nagy pártegységbe, a Szabadelvű Pártba.

A fúziót lebonyolító politikusok kiaknázták a polgári érdekeket hangsúlyozó értelmiség érveit és azt az igényüket, hogy a közjogi szembenállás kiiktatásával fejlesszék tovább a parlamentarizmust. A valóságban elvi tisztázódás helyett hatalmi érvényű átrendeződés zajlott le a kiegyezést fenntartó kormányzat stabilizálására. A kormány a parlamenti hegemoniára szert tett nagy párttal irányítani tudta a törvényhozást. A fúziós folyamat valóságos arcát az is mutatta, hogy a Függetlenségi Párt megalakulásával a közjogi szembenállás újraképződött, s nem sikerült a politikai gondolkodást kimozdítani a régi kerékvágásból. A magyar parlamentarizmus nélkülözte a váltógazdaságot, mert az ellenzék továbbra is magát az alkotmány alapjait vonta kétségbe. Tisza Kálmán miniszterelnökként sem folytatott hatékony, szabadelvű reformpolitikát, Andrássy stabilizációs törekvéseinek örökébe lépett. Hosszú miniszterelnöksége alatt számos törvény született, de a társadalmi jogegyenlőség szélesítését egyik sem vállalta fel. Tisza a deák-párti kormányok terhes örökségét, a polgári jellegű társadalmi reformokat utódaira hagyta. A reformok ügye tehát nem tűnt elválaszthatónak a kiegyezéstől és az abban megjelenő hatalmi érdekektől. Az uralkodó széles jogköre és politikai befolyása révén érvényesülő birodalmi érdek, illetve a nemzetállami törekvések is ebbe az irányba hatottak. A politikai elit minden demokratikus lépést a nemzetiségek térnyerésére hivatkozva utasított el, ugyanakkor a király hatalmi súlya is megfelelő támaszt képezett a jelentősebb reformok elhárítására.

A polgári értelmiség gondolkodásának átalakulása is szerepet játszott abban, hogy nem tudták a politika dimenzióit megváltoztatni. Maguknak akarták biztosítani az állami adminisztráció fontos pozícióit, hogy ezúton szerezzenek

érvényt a modernizációs lépéseknek. De nem sikerült sem nekik, később az általuk képviselt polgárságnak sem emancipáltan bejutni a politikai hatalomba. Tehetségesebb tagjaikat egyenként szippantotta magához a hatalom vezető hivatalnokként, publicistaként, egyetemi tanárként, gazdasági-, pénzügyi- vagy kulturális szakemberként. Ráadásul liberalizmusukat károsan érintette a biológiai evolúciós gondolkörnek a nemzeti társadalmakra történő alkalmazása és a nemzetféltés, nemzetvédelem reflexeinek felerősödése. Schvarcz Gyula azon kevesek közé tartozott, akiknek felfogásában nem került ellentétbe az egyéni és politikai szabadság. Észrevette, hogy az államnak demokratikus technikákra építő, lendületes polgárosodás mentén kell megszerveznie a társadalmat, mielőtt azt üres nemzeti célokat, tisztán hatalmi érdekeket leplező ideológiák által teszik meg. Demokrata tájékozódása megvédte attól, hogy a nemzetteremtés problémáját a nemzetvédelemre egyszerűsítse, hogy a magyarság céljait egyedül a nemzetvédelemben lássa, mint kortársai közül egyre többen.

A Deák-párt és a Balközép csoportjaiból alakult párthoz, a Szabadelvű Párthoz Schvarcz Gyula is csatlakozott. Az 1875 nyarán megtartott országgyűlési választásokon az új alakulat elsőprő győzelmet aratott, a 333 fős frakciónak 258 szavazattöbbsége volt a parlamentben. Schvarcz a főváros terézvárosi választókerületében szerzett mandátumot. A fúzió nem eszmei küzdelmek során jött létre, hanem politikai és gazdasági stabilitási szempontok motiválták, így az új párt szintén gyűjtőpárt lett. Nagy többsége ellenére az 1875. október 20-án miniszterelnökké kinevezett Tisza Kálmánnak kormányzati periódusa elején számos nehézséggel kellett megküzdenie.

Tisza legégetőbb feladata az államháztartás rendbehozatala volt. A szigorú takarékosági intézkedések és a korlátozott mértékben emelhető egyenes adók nem hoztak átütő eredményeket, ezért a pénzügyi politika a fogyasztási adókra fordította figyelmét, azonban ez az adónem az Ausztriával kötött gazdasági kiegyezés tárgykörébe esett (1867. XII. tc. 63.§.). A Pragmatica Sanctióból le nem vezethető közös ügyek, az ún. paktált közös ügyek rendezését a kiegyezési törvény a két fél tárgyalásos úton történő egyezkedésére bízta, de fenntartotta az önálló intézkedés jogát is (1867. XII. tc. 68.§.).

Az Ausztriával kötött vám- és kereskedelmi szerződés (1867. XVI. tc.) csak 1877 végén járt volna le, de 5 év elteltével lehetett kezdeményezni korrekcióját. A magyar kormány 1875 tavaszán a fogyasztási adójövedelmek arányosabb megosztásával kapcsolatban kérte is a módosítást, amit azonban a másik fél nem fogadott el. Ezért Tisza november 29-én felmondta a vám- és kereskedelmi szövetséget. A kiegyezési tárgyalások 1876. január 2-án kezdődtek. Tisza szerette volna a teára, kakaóra, kávéra, déligyümölcsre, s más árukra kivetett pénzügyi vámokat megemelni, hogy csökkentse a közös kiadásokhoz való hozzájárulást. A célok közt szerepelt az is, hogy a fogyasztási adókat ne annak az államnak a javára szedjék be ahol az árut termelték, hanem ahol elfogyasztották. Az előzőekhez szorosan nem kapcsolódott a jegybank kérdése,

de Tisza a magyar gazdaság pénzügyi feltételeinek javítása végett igényt formált az Osztrák Nemzeti Bank paritásos átalakítására, vagy ha ez nem sikerülne, akkor az önálló magyar jegybank felállítására.

Mindkét kormány tárgyalási pozíciói javítására igyekezett a parlamentet és a közvéleményt is felhasználni, ezért céljaikat a nyilvánosság elé tárták, ami megnehezítette a kiegyenlítést, de főleg az eredmények elfogadtatását. A tárgyalások során Tisza csak részsikereket ért el. A fogyasztási adók beszédését nem változtatták meg, a magyar kormány csak kárpótlást kapott a kieső bevételekért. Az osztrák kormány elfogadtatta, hogy mérsékelten emeljék az ipari vámokat, amivel megkezdődött a Monarchia áttérése a vámvédelemre. Ugyanakkor a pénzügyi vámokat megemelték, megmaradt a vám- és kereskedelmi szerződés 10 évenként történő megújítása, de kiiktatták az időelőtti felmondás lehetőségét. Tisza azt is kénytelen volt belátni, hogy gazdaságossági szempontokból nem célszerű az önálló magyar bank létrehozása.

A kormánypártban ellentmondásosan fogadták Tisza tárgyalásait, s amikor a miniszterelnök 1876. május 9-én a pártkörben beszámolt azokról az alapelvekről, amiben tárgyalópartnereivel sikerült megegyeznie, 94 tag távolmaradása mellett 69-en ellene szavaztak, 181-en pedig mellette. A támogatók közt olyan jelentős politikusok voltak, mint Ghyczy, Jókai, Zsedényi, Somssich, Gorove, Csengery, Bittó, Szilágyi, Kerkapoly, Pauler, Baross, Hegedüs Sándor, Hieronymi és Szilágyi Dezső. A kisebbséggel szavazott azonban Schvarcz Gyula, Chorin Ferenc és Kaas Ivor báró, a *Reformot* magába olvasztó *Pesti Napló* főmunkatársa. Tiszának a gazdasági kiegyezés körül kialakult pártellenzéke másnap kilépett a Szabadelvű Pártból, s megalakította a Független Szabadelvű Pártot. A kilépők közt volt Csernátorny is, aki a fúzió után tovább szerkesztette az *Ellenőrt*, igaz most már kormánypárti lapként. Abban bízott, hogy a független szabadelvűekből új kormányképes párt fejlődik ki, de az év végén már oly jelentéktelennek tartotta a különbséget a két szabadelvű frakció közt, hogy visszalépett a kormánypártba.⁹⁰ A független szabadelvűek élére hamarosan a volt balközépi Simonyi Lajos báró került, aki földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterként a gazdasági tárgyalások során saját kormányával is ellentétbe került, s július 10-én lemondott tisztségéről. A párt sajtóorgánuma a Lukács Béla szerkesztésében 1877 elején indult *Közvélemény* lett.⁹¹

A szakadás nyilván azt a felismerést követte, hogy a dualista kapcsolatból olyan kényszerek erednek, amik a 67-es alapú politikát is fogva tartják. Schvarcz a fuzionált párttól azt várta, hogy javítja az ország gazdasági pozícióit, s úrrá lesz a válságon, de ebben hamar csalódnia kellett. A gazdasági önállóság erősítésére vonatkozó álláspontját jelzi, hogy egy az önálló bank- és vámügyben 1877-ben rendezett népgyűlés határozatában Budapest összes országgyűlési képviselői

⁹⁰ Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 278-279.

⁹¹ Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 329-330.

közül csak neki szavazott bizalmat.⁹² A gyűlés jegyzőkönyvét a függetlenségi politikának elkötelezett, s a következő évben a Függetlenségi Párthoz csatlakozó Herman Ottó juttatta el Schvarczhoz.⁹³

Tisza hosszas huzavona után, erőteljes uralkodói közvetítés mellett, a bankkérdésben is engedni kényszerült, s meg kellett elégedjen a bank részleges paritásos átalakításával. Amikor 1878. januárjában pártja elé terjesztette a teljes gazdasági kiegyezést, újabb elégedetlen csoportok, zömmel volt deák-pártiak váltak ki a Szabadelvű Pártból. A kilépők közt volt Szilágyi Dezső, gróf Khuen-Héderváry, Kerkapoly, Somssich, Horánszky, Pulszky Ágost, de nem csatlakoztak egyik párthoz sem, hanem pártonkívüliek maradtak. A parlamentben az egész ellenzék hevesen támadta a kiegyezési javaslatokat, amit Tiszának végül csak 36 szavazattöbbséggel sikerült elfogadtatnia.

A Szabadelvű Pártból kivált csoportok, a Független Szabadelvű Párt és a pártonkívüli szabadelvűek kapcsolatot kerestek a szintén 67-es alapon álló ellenzéki frakcióval az ún. jobboldali ellenzékkel. A Sennyey vezette konzervatívok nem követték a Deák-pártot a fúzió során, s mint kormányképes ellenzék határozták meg szerepüket a parlamentben, de az 1875-ös választásokon kisszámú frakcióvá zsugorodtak. Sennyey személye sem volt alkalmas népszerűségük növelésére, s később egyre jelentősebb szerephez jutott a pártban a kiváló szónoki képességekkel rendelkező, újkonzervatív eszméket valló Apponyi Albert gróf. A három frakcióból 1878 áprilisában alakult meg az Egyesült Ellenzék, egy több mint 100 képviselőt magába foglaló laza pártképződmény. Az egyesülést hosszas egyeztetés előzte meg, mivel a párt tagjai leghatározottabban a Tisza-kormány megbuktatásában értettek egyet. A deák-párti hagyományok folytatói a közigazgatás központosítását, az igazságszolgáltatás korszerűsítését, a liberális egyházpolitikát helyezték előtérbe, s csak a vámszövetség Magyarország javára történő módosításában találkozott követelésük a Simonyi Lajos báró vezette volt balközépiek törekvéseivel, akik azonban a megyei autonómia hívei voltak. A liberálisokat eszmei meggyőződésük is elválasztotta a konzervatívoktól, igaz az utóbbiak szintén a közigazgatás központosítását szorgalmazták.⁹⁴

Az Egyesült Ellenzék később befogadója lett a kormánypártból főként személyi okok miatt kilépett politikusoknak, s nagy volt a mozgás a két 67-es alapon működő párt képviselői és publicistái körében, ami jelezte, hogy igazán karakteres különbség nem alakult ki köztük. Az Egyesült Ellenzékkel szimpatizált

⁹²Schvarcz Gyula 1877. december 30-i levele Herman Ottóhoz. MTA Kézirattár Ms 275/321.

⁹³Erdődy 1984. 14., 90-94.

⁹⁴Vajda János 1970. 269. A gazdasági kiegyezésre és a pártviszonyokra lásd Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora Magyarország története 1867-1918 I-II.* Bp. 1934. (reprint 1992.) I. kötet 145-165. Szász Zoltán: *A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka (1875-1890)* In: /főszerkesztő Kovács Endre/ *Magyarország története 1848-1890* Bp. 1979. 1165-1204., 1219-1232. Vikár Béla: *A szabadelvűpárt története* In: *Politikai Magyarország* IV. kötet Bp. 1914. 13-44. Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon I-II.* Bp. 1912. II. kötet 106-137.

a fúzió után a polgári érdekeket képviselő, s az ipar fejlesztése érdekében az önálló vámterület mellett állást foglaló *Pesti Napló*.⁹⁵ A konzervatívok lapja a *Kelet Népe*, amelyet Ábrányi Kornél majd Halász Imre szerkesztett, 1878-tól pedig belső munkatársai közé lépett Asbóth János, szintén támogatta a 67-es ellenzéket. A lap 1879 elején *Magyarország* néven újult meg, szerkesztését az Egyesült Ellenzék vezetőiből alakult bizottmány irányította, felelős szerkesztője Ábrányi Kornél lett, főmunkatársa pedig Asbóth János, akinek útja egy évi kihagyás után a kormánypárti *A Honhoz* vezetett.⁹⁶ A nemzeti politika alapjáról szintén az önálló vámterületet, bankot és a hazai ipar fejlesztését szorgalmazta Toldy István 1875 elején indult lapja, a *Nemzeti Hírlap*.⁹⁷

Az országgyűlési ciklus végére a távolmaradások és az ellenzéki tömörülések miatt Tisza többsége minimálisra olvadt. Az 1878 nyarán lezajlott választásokon azonban sikerült a miniszterelnöknek többségét némileg stabilizálnia, s a 67-es ellenzéket visszaszorítania. Jelentősebb kilépésekre csak az év végén került sor, főként a boszniai válsággal kapcsolatban.⁹⁸ Nem jutott mandátumhoz az új választásokon Schvarcz Gyula sem, akinek politikailag bizonytalanná vált helyzetére utal még a választások előtt Herman Ottóhoz írt levele. Ebben Schvarcz arról panaszkodik, hogy nincs kerülete. Bár a Terézvárosban, Székesfehérvárott, sőt Kolozsvárott is szóba jött a neve, de mivel családi körülményei helyhez kötik, nem tud tájékozódni támogatottsága erősségéről. Hermant kéri meg, hogy adjon neki tanácsot, vajon a Terézvárosban, vagy Kolozsvárott van nagyobb esélye megválasztásának. Schvarcz azt is jelzi, hogy saját programmal, függetlenként akar fellépni, s azért fordul Hermanhoz, mert az ügy, amelyért mindketten küzdenek, a közművelődés és a demokrácia, pártok feletti ügy.⁹⁹

A hetvenes évek végétől majd 10 évi parlamenti szünet következett be Schvarcz politikai pályáján, hiszen 1881-ben szintén sikertelenül próbálkozott a képviselői mandátum megszerzésével, 1884-ben pedig már el sem indult a választásokon. Ez idő alatt több évtizedes kutatómunka eredményeként sorra írta és adta ki történeti, alkotmánytörténeti, államtudományi munkáit. A publicisztikának sem fordított azonban hátat, írásai a *Szabadságban* és az *Egyetértésben* jelentek meg. 1874-ben az elvhű balközépiekből és szélsőbaloldaliakból alakult Egyesült Közjogi Ellenzék, majd Függetlenségi Párt központi orgánuma az *Egyetértés* is a *Baloldal* és a *Magyar Újság* összeolvadásával jött létre. A népszerű ellenzéki lapban, amely a nyolcvanas években a liberális alkotmányos állami berendezkedés következetes megvalósításáért és a magyar társadalom demokratikus felépítéséért küzdött,

⁹⁵Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 313-319.

⁹⁶Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 325-329.

⁹⁷Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 331-333.

⁹⁸Gratz 1934. (1992) I. 180-181.

⁹⁹Schvarcz Gyula 1878. július 7-i levele Herman Ottóhoz. MTA Kézirattár Ms 275/322. Herman közművelődési nézeteiről Erdődy 1984. 63-75.

Schvarcz elsősorban közművelődési tárgyú írásokkal és az Egyesült Államok viszonyait bemutató cikkekkkel jelentkezett.¹⁰⁰

Schvarcz az 1887-es választásokon a Moson megyei zurányi kerületben szerzett mandátumával tért vissza a parlamentbe a Szabadelvű Párt tagjaként. A választási küzdelmek alatt, május 27-től június 17-ig tartózkodott kerületében, ahol az antiszemita jelöltjével, Nendtvich Károllyal hadakozott, aki azt terjesztette róla, hogy keresztelt zsidó.¹⁰¹ Korábban a Szélbal, a Reformpárt és a független szabadelvűek soraiból is gyakorta bíralt Tisza Kálmán iránt most lojálisnak mutatkozott, amit igyekezett ki is fejezni. A miniszterelnököt méltató beszéd kíséretében az Akadémia tiszteletbeli tagjává ajánlotta.¹⁰² Schvarcz az emiatt támadt bírálatokra a sajtóban válaszolt. Hivatkozott az Akadémia alapszabályára, miszerint szépirodalmi tevékenységért és tudománypártolásért is tiszteletbeli taggá lehet valakit választani. Felhívta a figyelmet Tiszának a politikai tudományokban való jártasságára, de azt is leszögezte, hogy nem tudóssá akarta az Akadémia Tiszát felavatni, midőn tagjai sorába választotta, hanem háláját akarta leróni az államférfi iránt, aki jelentős előnyökben részesítette az intézményt.¹⁰³

A képviselőség nem vetette vissza Schvarczot a nyolcvanas években megélénkült tudományos tevékenységében, sőt a napi sajtóban is gyakran jelentkezett írásaival. Publicisztikája frissebb és lendületesebb lett, nehézkes stílusa gördülékenyebbé vált. Nem akarta hatalmas műveltségével lerohanni olvasóit, inkább izgalmas kérdésfeltevésekre, az érvelés megkonstruálására összpontosított. Elsősorban a kormánypárthoz közelálló lapokban közölte cikkeit. A hetvenes évek végén a magyar újságírásba új szint hozó üzleti sajtó kormánnyal szimpatizáló lapjában, az 1878 elejétől megjelenő *Pesti Hírlap*ban, főként Pulszky Ferenc vezércikkei révén magas színvonalú publicisztika bontakozott ki, s ennek keretében különös érdeklődés mutatkozott a liberalizmus, a demokrácia, a parlamentarizmus és a középosztály kérdései iránt.¹⁰⁴ Schvarcz külpolitikai tárgyú cikkek mellett, a városi polgárság, a társadalmi átalakulás, a parlamentarizmus, az oktatásügy és a napi politika kapcsán szólalt meg. *A Hon* és az *Ellenőr* egyesítésével 1882. szeptember 1-ével életre hívott új kormánylap a *Nemzet* hasábjain a nyolcvanas évek végén tudománykritikával, az Akadémiával és a görög nyelv középiskolai oktatása körül kialakult politikai vitával foglalkozott.

Schvarcz az 1892-es választásokon sikeresen védte meg mandátumát kerületében, s az új országgyűlési ciklusban közoktatási bizottsági tagsága után a bizottság elnöki tisztségét is elnyerte. Támogatta gróf Csáky Albin vallás- és

¹⁰⁰ Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 294-304.

¹⁰¹ Schvarcz Gyula 1887. június 22-i levele Pesty Frigyeshez. OSZK Levelestár Fond IV/777.

¹⁰² Akadémiai Értesítő 1888. 76-77.

¹⁰³ Schvarcz Gyula: *Szellemi életünk és az akadémia* Nemzet 1888. 355. sz. (melléklet)

¹⁰⁴ Sajtótörténet II/2. 1867-1892. 343-350.

közoktatásügyi miniszter oktatáspolitikai reformjait, részt vett több törvényjavaslat kidolgozásában, bizottsági előadójaként parlamenti elfogadtatásában, s többször szerepelt a miniszter által összehívott szakértői tanácskozásokon is. A Wekerle-kormány törekvéseire, ha alaposan megkésve is, Schvarcz liberális reformelképzeléseinek megvalósulásaként tekinthetett. 1894-ben a budapesti egyetem görög történelem professzorává nevezték ki, s újabb képviselőválasztásnak nem vetette alá magát.

II.5. Az államtudós

Schvarcz Gyula már tudománytörténeti kutatásai közben felfigyelt a görögök élénk politikai érdeklődésére. A görög és más ókori történeti témájú munkái megírásakor határozottan érvényesültek államelméleti, politikaelméleti szempontjai, a társadalmi változásokat a politikai intézmények átalakulásával szoros kölcsönhatásban vizsgálta, s nagy jelentőséget tulajdonított a történeti folyamatban az egyes alkotmánytörténeti korszakok természetének is. Államelméleti, politikaelméleti érdeklődésének újabb ösztönzést adtak társadalmi reformtörekvéseiből fakadó, az államintézmények korszerűsítésére irányuló céljai. A különböző államok történetének, alkotmánytörténetének és rendszeres alaptörvényeinek vizsgálata által olyan empirikus anyagot akart felhalmozni, amiből megalkothat egy modern államtant, elméleti támpontul az államintézmények reformjához.

Elsősorban az államtudomány német művelői foglalkoztak e tudományterület körülhatárolásával, rendszerezésével, feladatainak meghatározásával (Mohl, Treitschke, Bluntschli, Stein, Holtzendorff). Ezenkívül számos eltérő szempontú felosztás is született az államtudományi írók tollából. A 19. század végén tágabb értelemben államtudományoknak tekintették mindazokat a tudományokat, amelyeknek tárgyát az állam vagy az állami élet képezte. A szorosabb értelemben vett államtudományba a statisztikán és pénzügytanon kívül a jogtudományból csak az államjogot, annak két területét a közigazgatási jogot és az alkotmányjogot, a közgazdaságtanból csak az államgazdasággal foglalkozó részeket, a történelemből pedig csak az alkotmánytörténetet sorolták. Schvarcz az államtudomány körébe utalta az államok eredetével, lényegével, végcéljaival foglalkozó állambölcseletet, az egyes államok pozitív államjogának rendszeres elméletét (alkotmányjog, közigazgatási jog), az összehasonlító államtudományt, az alkotmánytörténetet, valamint az államtant (politikatudomány). Az állam létfeltételeit, formáit, intézményeit és azok működését vizsgáló politikatudomány két területe az államformatan és az alkotmánypolitika volt. Az államformatan

elméleti rendszer megalkotására törekedett, az alkotmánypolitika pedig az elméleti tételek gyakorlati alkalmazására.¹⁰⁵

Schvarcz államtudósként elsősorban államformatannal, alkotmánytörténettel és összehasonlító alkotmánytannal foglalkozott, önálló államtipológiát alkotott és elméleti alapoottsággal dolgozta ki a magyar állami intézmények reformtervét. Kifejezetten politikaelméleti munkásságát a *Politika elemei* című írásával nyitotta meg. A munkából 1881-ben jelent meg az 1., 2. és 5. füzet, 1883-ban pedig a 3. Német nyelvű változatából (*Elemente der Politik. Staatstypen und Staatsformationen*) 3 füzet jelent meg 1880-ban, ami tartalmazta azokat az értekezéseket is, amiket Schvarcz 1884-ben Lipcsében újra kiadott: *Die Staatsformenlehre des Aristoteles und die moderne Staatswissenschaft* és *Notizen über die ältesten Denkmäler des Ministerverantwortlichkeits-Gedankens in der europäischen Verfassungsgeschichte*. Az utóbbi értekezést 1882-ben olvasta fel az Akadémia előtt, s a következő évben jelent meg *A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmánytörténelemben* címmel.¹⁰⁶

Már a *Politika* elemeiben részletesen foglalkozott Arisztotelész államformatanával, s erre a témára a *Die Demokratie* 1. kötetén (1877-1882) kívül is többször visszatért. *Die Anfänge einer politischen Literatur der Griechen und die Staatsformlehre des Aristoteles. Eine Erwiderung an Prof. Susemihl* (Ungarische Revue 1886) című cikkében Susemihlnek a *Wochenschrift für klassische Philologie* 1885. évi február 25-i számában megjelent kritikájára válaszolt. A neves filológus Arisztotelész védelmében bírálta Schvarcz nézetét, aki a német tudós elleni polémiaira ismét sort kerített az antik görögség politikaelméleti eredményeiről tartott akadémiai felolvasásában.¹⁰⁷ Ebben és az értekezés előzményének számító másik tanulmányában, *Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma* (1885), Schvarcz ismét érintette Arisztotelész államformáit, akárcsak *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához* (1887) című értekezésében. A témának németül is önálló tanulmányt szentelt *Kritik der Staatsformen des Aristoteles. Mit einem Anhang enthaltend die Anfänge einer politischen Literatur bei den Griechen* (1891, 2. bővített kiadása 1901) címmel,¹⁰⁸ majd az *Elemente der Politik* átdolgozásában foglalkozott ismét azzal (*Elemente der Politik. Versuch einer Staatslehre auf Grundlage der vergleichenden Staatsrechtswissenschaft und Kulturgeschichte* 1895).¹⁰⁹ Pályája kezdetén Arisztotelész természettudományos ismereteit és elméleteit bírálta,¹¹⁰ a *Die Demokratie* 1. kötetében, több más szellemi és

¹⁰⁵Pallas 1. kötet Bp. 1893. 411.

¹⁰⁶Schvarcz Gyula 1887. március 12-i levele Nagy Ivánhoz. OSZK Levelestár Fond IV/777. MTA Kézirattár RAL 175/1884. Hornyánszky 1917. 29.

¹⁰⁷1885. november 9. Schvarcz Gyula: *További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez* Bp. 1886. (továbbiakban: *A görögök politikai irodalma*) 3., 47-53.

¹⁰⁸Schvarcz Gyula 1897. február 11-i levele Molnár Samuhoz. OSZK Levelestár Fond IV/777.

¹⁰⁹Westöstlichen Rundschau 1895. Hornyánszky 1917. 29., 71.

¹¹⁰Hornyánszky 1917. 10-11.

politikai nagysághoz hasonlóan, próbálta nimbuszát megtörni, államtudósként pedig a *Politika* szerzőjét kritizálta meg.

Arisztotelész, akinek államformatana rendkívül mély hatást gyakorolt későbbi korok politikaelméletére, aszerint, hogy a hatalmat a köz, vagy a saját érdekek javára gyakorolják, valamint egy vagy több személy, illetve a sokaság birtokolja-e a legfőbb hatalmat, elkülönített 3 helyes (baszileia, arisztokrácia, politeia) és 3 helytelen államformát (türannisz, oligarchia, demokrácia). Schvarcz némileg a szövegromlásoknak tudva be, több ellentmondást fedezett fel Arisztotelész művében és hiányolta az egységes, bevégzett elméletet is. Arra törekedett, hogy kimutassa osztályozási alapjának tarthatatlanságát, kategóriáinak pontatlanságát és azok alfajainak egymásba mosódottságát. Elfogadta Heerennek azt a megállapítását, hogy nem az uralkodók száma a fontos, hanem a kormányzottak és az uralkodó közti államjogi viszony és az, hogy miként oszlik meg közöttük a szuverenitás. Az arisztotelészi kategóriákat és azok alcsoportjait nem látta alkalmasnak a későbbi államok rendszerezésére és a modern államok közti különbségek feltárására.

Arisztotelész csak a korlátlan monarchiát tartotta igazi monarchiának, az örökletes monarchiával szemben pedig a választott királyságot ismerte el természetesnek. Schvarcz szerint nem egyértelmű, hogy mit tekintett az ókori tudós törvényes királyságnak, azt ahol az uralkodó törvény alapján lépett trónra, vagy azt ahol a hatalom megszerzése mellett az uralkodás is törvényekhez, jogszokásokhoz volt kötve. Arisztotelész eszményi állama az arisztokrácia volt, az állampolgári és a magánemberi erényekben legjelesebbek, a legkitűnőbbek hatalomgyakorlása. Azonban Schvarcz úgy vélte, nem lehet pontosan megállapítani, kiket tartott Arisztotelész kiválóaknak. Szerinte az antik idők politikusai arisztokrácia alatt sohasem értettek olyan államformát, amelyben az államhatalom gyakorlása teljesen műveltségi képesítvényhez lett volna kötve, mert ilyen államszervezet nem létezett. Arisztokráciának olyan államot tekintettek, ahol a születés és öröklött nagy vagyon jogcímén az előkelők gyakorolták az államhatalmat. A politikai irodalomban ezen előkelőket többnyire a legműveltebbekkel, az erkölcsileg és szellemileg legkitűnőbbekkel azonosították, s nem fejtették ki, hogy a születési előkelőség és a vagyon nem feltétlenül jár együtt a műveltséggel. Schvarcz úgy vélte, ezt a fogalomzavart Arisztotelész sem oszlatta el, s végső soron arisztokrácia alatt ő is a vagyon és születés, tehát a nemesség uralmát értette, ezért arisztokráciáját nem lehet egyértelműen elválasztani az annak elfajulásaként értelmezett oligarchiától. A politeiát, a cenzusra alapított tömeguralmat Arisztotelész azért ismerte el, mert szerinte abban egyenlődik ki, vagy legalábbis semlegesítődik a szegények és a gazdagok közti társadalmi ellentét, a középrétegek uralma révén, akik leginkább képesek a közéletben ésszerűen viselkedni. A túlnyomóan szegény rétegek politikai aktivitását kiváltó demokráciát viszont bírálta, mert azt a legkevésbé műveltek, legkevésbé képzettek nyers, sokszor a törvények ellenére, a

demagógok befolyása alatt született néphatározatok által megvalósult tömeguralmának tartotta. Arra is felfigyelt, hogy a demokráciák által kitűzött politikai egyenlőség azért sem valósulhat meg, mert a népgyűlés helyétől távolabb lakók kevésbé tudnak részt venni a hatalomban. A szélsőséges demokráciát zsarnokságnak minősítette és a királyság elfajulásához, a türanniszhoz hasonlította. Schvarcz felrótta Arisztotelésznek, hogy nem vette észre a demokráciában rejlő, a jogegyenlőségen alapuló fejlődési képességet, pedig maga sem volt túl jó véleménnyel az ókori tömeguralmokról, s a modern demokráciák előképét inkább az ókori arisztokráciákban fedezte fel, főként ha még valami választási elem nyomára is bukkant bennük. A modern demokrácia alap gondolatának, a teljes állampolgári jogegyenlőségnek szempontjából pedig az antik demokráciák "vérségi kötelékben gyökerező kisebbségi" uralomnak tűntek számára.¹¹¹

Arisztotelész *Politikájának* bírálata indította arra, hogy felmérje az antik görögség politikatudományi teljesítményeit. Nem nyugtatta meg az a nézet, hogy Platon és Arisztotelész munkái elhomályosítják a többi görög írónak a politikáról vallott gondolatait, s makacsul kezdett kutatni elfeledett, vagy csak utalás szintjén megemlített művek és szerzők után. Úgy vélte, abból hogy Arisztotelész kevés elődjére hivatkozik, nem következik az, hogy ne támaszkodott volna jelentős politikai irodalomra. Secundus Salutiusnak a 4. században élt magas állami hivatalt betöltött bizánci szerzőnek *Az istenekről és a világegyetemről* címen fennmaradt munkájából, ami metafizikával, teológiával, etikával foglalkozó 21 fejezetéből egyet a politikának is szentelt, Schvarcz arra következtetett, hogy ez a görögök körében általánosnak tekinthető műfaj nemcsak az egész világegyetemet és az egész erkölcsi világot fogta át, hanem annak keretében a politika is tárgyalásra került, s így feltehetően a görög bölcselek elveszett vagy töredékekben fennmaradt művei politikai tárgyú fejtegetéseket is tartalmaztak. Salutius államformáival egyébként Schvarcz keveset foglalkozott. A lélek háromosztatúságára, ész, kedély, indulat, alapozott morfológiából Platon, főként a neoplatonikusok közvetítette hatására ismert. Salutius is a már Platonnál és Arisztotelésznél is meglévő 6 államformát, azok helyes és helytelen csoportosítását írta le, az ész teljes uralmát jelentő királyságtól, az ész és a kedély követelményei szerinti uralmat megtestesítő arisztokrácián át, az indulatok befolyása alatt kormányzott timokráciáig, ahol az állami hivatalokat vagyonfokhoz kötött képesítvények alapján töltötték be, valamint azok ellentétét a türanniszt, az oligarchiát és a demokráciát tárgyalta. A timokrácia nem szerepelt Arisztotelész *Politikájában*, de az *Etikában* igen, Xenophon pedig plutokráciáról

¹¹¹ Schvarcz Gyula: *Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma* (továbbiakban: Sallustios...) Bp. 1885. 13. Schvarcz 1886. (A görögök politikai irodalma) 10-11., 37-40., 47-53., 58-63. Schvarcz Gyula: *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához* (továbbiakban: A két utóbbi...) Bp. 1887. 5-8., 18., 32., 54-59., 67-68. Schvarcz Gyula: *Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történelmében* Bp. 1887. 49-52. Pallas 1. kötet Bp. 1893. 393. Pallas 2. kötet Bp. 1893. 107-108., 111. Hornyánszky 1917. 28-31.

beszélt timokrácia helyett, amikor Szokratész tanait ismertette. Schvarcz abból, hogy Salutius az ésszerű uralkodásnak tekintett monarchiát tartotta a legtökéletesebb államformának, miközben nem nyilatkozott elítélően a demokráciáról sem, arra következtetett, hogy a szerző ezt hivatali állása és Julianus Apostata császárhoz fűződő barátsága miatt tette. Véleménye alátámasztására példaként említett egy másik bizánci szerzőt, Theophylaktost, aki a demokráciát helyes államformának nevezte, s csak az annak elfajulásaként beállított ochlokráciát bírálta.¹¹²

A téma folytatásaként közölt tanulmányában újabb érveket keresett a kiterjedt görög politikaelméleti irodalom bizonyítására. A gazdasági irodalomból vett párhuzammal, miszerint egy X. századi bizánci munka egészen más görög mezőgazdasági szerzőket nevezett meg, mint Varro, Columella, vagy Athenaios, Schvarcz igazolva látta feltevését, hogy az idők során számos könyv semmisült meg, vagy vált megközelíthetetlenné a tudósok számára. Henkellel ellentétben, aki monográfiát szentelt a kérdésnek (*Studien zur Geschichte der griechischen Lehre vom Staat* 1872), igyekezett bevonni vizsgálataiba a bölcsészeket, szónokokat és történetírókat is.¹¹³ Azonban jórészt csak egyes írók feltételezett politikai munkásságának bizonygatásáig, megsemmisült művek címeinek felsorolásáig, beszédek tematikájának ismertetéséig, s töredékek közléséig jutott el, miközben folytatta a korábbi értekezésében megkezdett erőfeszítéseit a Platon és Arisztotelész előtti politikával foglalkozó szerzők sorának bővítésére. Kivált az egyenlőségi gondolat felbukkanására, az állampolgári jogokra, a rabszolgaság bírálatára és a szellemi műveltség politikai elismertetésére vonatkozó gondolatokra volt fogékony.¹¹⁴

Jelentékenyebb anyagot csak Hérodotosznál talált, aki történeti művébe ágyazott fiktív beszélgetés keretében fejtette ki az államformákról alkotott nézeteit. Schvarcz ezt az államformatan kezdeti fázisának tekintette, ahol már szerepelt a monarchia, a türannisz, az oligarchia fogalma, de a demokráciáé még nem. Helyette Hérodotosz népről, uralkodó sokaságról, községről beszélt, amit Schvarcz szerint azonos értelemben használt a politikai jogok gyakorlására is kiterjedő törvényelőtti egyenlőséggel. Nem ismerte még a helyes és helytelen államformák Platonnál és Arisztotelésznél is megtalálható megkülönböztetését sem, de az arisztokráciára vonatkozó fogalomzavart már nála is felfedezte Schvarcz.¹¹⁵

Schvarcz szerint Hérodotosz államformáiból indult ki Plutarkhosz is, aki előtt nem volt ismeretes Arisztotelész *Politikája*, s a monarchiát, oligarchiát és demokráciát Platon eljárásához hasonlóan toldotta meg 3 "elfajult"

¹¹²Schvarcz 1885. (Sallustios...)

¹¹³Schvarcz vizsgálódásaival ugyanakkor ösztönzést adott Schöllnek *Anfänge einer politischen Litteratur bei den Griechen* (1890) című műve megírásához.

¹¹⁴Schvarcz 1885. (Sallustios...) 15-27. Schvarcz 1886. (A görögök politikai irodalma) Hornyánszky 1917. 31-32.

¹¹⁵Schvarcz 1885. (Sallustios...) 22. Schvarcz 1886. (A görögök politikai irodalma) 33-39.

államformával, a türannisszal, dünastiával és ochlokráciával. Abból, hogy Plutarkhosz az arisztokráciát külön államformaként nem tárgyalta, Schvarcz szintén arra következtetett, hogy Hérodotosz alapján dolgozott, akinél ugyancsak hiányzott az arisztokrácia államforma értelemben.¹¹⁶

A görögök politikai irodalmával még később is foglalkozott önálló értekezések keretében, amikor 1890-ben előkerült egy papirusztekercsen az *Athénaion Politeia*, amit többen Arisztotelész addig csak címe alapján ismert művének tekintettek. Schvarcz két akadémiai értekezésben sietett a kérdéshez hozzászólni. Az *athenei alkotmánytörténelem korszakai azon csak imént fölfedezett görög munkában melyet némelyek Aristotelesnek tulajdonítanak* (1891) című előadásában, bár nem tudta kizárni Arisztotelész szerzőségét, figyelmeztetett, hogy mások is szóba jöhetnek a kézirat szerzőiként. Maga Demetrios Phalereus mellett érvelt, igaz bizonyítani nem tudta. Szövegkritikai vizsgálatok helyett tartalmi összevetéseket, helyenként szövegösszehasonlításokat végzett. Úgy látta, hogy több helyen tartalmi eltérés van Arisztotelész *Politikája* és az újabb kézirat között. Azt nagy bizonyossággal állapította meg, hogy ha Arisztotelész is a szerző, a *Politika* előbb keletkezett mint a nagy alkotmánygyűjtemény részét képező *Athénaion Politeia*, mert az utóbbi többet tud az athéni történelemről. Egyébként értekezésében Schvarcz jobbára a kézirat első részét képező 11 alkotmánytörténeti változást ecsetelő szöveget ismertette, s felhívta azokra a részletekre a figyelmet, amiket az addig ismert források nem közöltek, vagy másképp ismertettek. Következő értekezésében (*További tanulmány a legújabban fölfedezett 'Αθηναίων πολιτεία fölött* 1891) a témáról megjelent elemzéseket ismertette. Bauer grázi egyetemi tanár Arisztotelész szerzősége mellett szóló érveit boncolgatva kimutatta, hogy azok nem döntőek a szerzőség kérdésében. Schvarcz már nyelvi, fogalmi elemeket is bevont a vizsgálatba, de úgy vélte ezek nem rendelkeznek igazán bizonyítóerővel. Továbbra is elsősorban tartalmi, logikai módszerekkel élt. Vitába szállt az ellentábor, a kétkedők véleményét megfogalmazó Rühl königsbergi egyetemi tanárral is. Sorra vette Rühl indokait, s miközben felhívta a figyelmet az új érvekre, kiostálta azokat, amelyek szerint nem szólnak Arisztotelész szerzősége ellen. Rühlnek több helyen igazat adott, de a kézirat történeti értékére és megformáltságára vonatkozó bírálatát visszautasította, s ismét felszólalt a *Politika* szerzőjének felmagasztalása ellen. Schvarcz utóbbi értekezésében még egyértelműbbnek tartotta, hogy a szerző nem lehet Arisztotelész, majd a kézirat második részét, az Eukleides archonsága alatt restaurált demokrácia intézményrendszerét bemutató szöveget ismertette.¹¹⁷

Schvarcz Machiavelli államformaelméletével kapcsolatban is bírálta Henkelnek a görögök politikai irodalmára vonatkozó állításait. Bár elismerte

¹¹⁶Schvarcz 1886. (A görögök politikai irodalma) 39-40., 53-57.

¹¹⁷Érveit németül is kifejtette a *Die Demokratie* 2. kötetének mellékleteként: Schvarcz Gyula: *Aristoteles und die 'Αθηναίων πολιτεία auf dem Papyrus des British Museums* Leipzig, 1891.

szövegidézetekkel bizonyított párhuzamait, miszerint Machiavelli a monarchiai, arisztokráciai és demokráciai elemekből álló vegyes államformákat tekintette a legjobbnak, akárcsak Polübiosz, aki a maga államformatanában a vegyes államformák előnyeit fejtegette, mégis hivatkozva az általa becsült Arisztotelész kutatóra, Barthélemy Saint Hilaire-re, Machiavellinél több Arisztotelésztől származó gondolatot fedezett fel, többek közt olyanokat is, amiket Polübiosz is Arisztotelésztől kölcsönzött.¹¹⁸ Schvarcz ennek az összefüggésnek és Montesquieu államformái, valamint az arisztotelészi államformák közti szoros kapcsolatnak felismerése alapján megerősítve érezte azt a véleményét, hogy Arisztotelész erős hatást gyakorolt a későbbi politikai gondolkodásra, Montesquieu-n keresztül pedig a modern politikai elméletekre.

Schvarcz szerint Montesquieu Arisztotelész beosztásán csak annyit változtatott, hogy a demokráciát és az arisztokráciát a köztársasági államforma alá sorolta azon az alapon, hogy a nép egésze, vagy egy része rendelkezik-e a szuverén hatalommal. A köztársaság mellett megkülönböztette a törvények szerinti egyeduralmat, a monarchiát, illetve a törvények és szabályok által nem korlátozott egyeduralmat, a despotiát. Schvarcz Montesquieu-ről írt tanulmányában (*Montesquieu elmélete a monarchiai államformáról a »L' Esprit des Lois« első tíz könyvében és az európai alkotmányfejlődés* 1885) azt igyekezett kimutatni, hogy *A törvények szelleméről* szerzője az első 10 könyvben monarchián még nem a parlamentáris monarchiát értette, hanem a rendi monarchiát, amiben a fejedelmet tekintette a hatalom forrásának, törvényes uralkodásának fő biztosítékát pedig a társadalom rendi tagozódásában, elsősorban a nemesség előjogaiban látta, azok hiányában pedig feltételezte, hogy a monarchia népuralommá vagy despotiává alakul át. Az uralkodói hatalom korlátait tehát ekkor még nem a népképviselőben és a miniszteri felelősségben kereste. Műve 11. könyvében, miután alaposan tanulmányozta az angol alkotmányos monarchiát, bizonygatta Schvarcz, már szakított a hűbéri monarchiával és a két kamrás képviseletre, valamint a miniszterek, ha nem is politikai, de törvényes felelősségére alapozott modern alkotmányos monarchia elméletét hirdette, amivel a gyakorlati politikára is nagy hatása volt. Schvarcz azonban még ezek után is bírálta Montesquieu-t, aki elválaszthatatlannak hitte az alkotmányos monarchiát a születési előjogoktól, s nem is sejtette, hogy az demokratikus alapokon is kifejlődhet.¹¹⁹

Schvarcz már a *Politika elemeiben* foglalkozott Montesquieu-vel (*Kísérlet az európai alkotmányjog történelmé fölött szemben Montesquieunek "L' Esprit des lois" című munkájával* 1883), majd német nyelvű tanulmányai mellett¹²⁰

¹¹⁸Schvarcz 1886. (A görögök politikai irodalma) 57-58.

¹¹⁹Pallas 1. kötet Bp. 1893. 393. Schvarcz Gyula: *Montesquieu elmélete a monarchiai államformáról a »L' Esprit des Lois« első tíz könyvében és az európai alkotmányfejlődés* (továbbiakban: Montesquieu...) Bp. 1885. 4-24., 36-39., 42-48. Schvarcz 1887. (A két utóbbi...) 54.

¹²⁰Schvarcz Gyula: *Montesquieus Erziehung zum Verfassungspolitiker* Zeitschrift für die gesammten Staatswissenschaft 1884., 1886. Schvarcz Gyula: *Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Räte des*

újabb értekezésben vizsgálta politikaelméleti munkásságát (*Montesquieu elmélete a monarchiai államformáról a »L' Esprit des Lois« első tíz könyvében és az európai alkotmányfejlődés 1885*). Ezekben a tanulmányokban szerette volna kissé megtörni Montesquieu nimbuszát. A törvények szelleméről 10. és 11. könyve közt tapasztalható szemléleti változást a közkeletű felfogástól eltérően nem a szerző 1729 ősze és 1731 tavasza közti angliai tartózkodásához kötötte, mivel szerinte Montesquieu nem az "államtudományi buvár és gondolkodó" módjára töltötte az alkotmányosság hazájában idejét, nem tanulmányozta behatóan az angol államintézményeket, a parlamentben is csak kétszer fordult meg, jegyzetei közt alig szerepelt államtudományi értékű gondolat, s Londonban alkotmányjogi és alkotmánytörténeti tanulmányok helyett inkább a rómaiakról szóló munkájához nyert ösztönzést. Ezért tért haza úgy, hogy az angol alkotmányról csak felületes ismeretekkel rendelkezett, s ebből fakadt, hogy nem figyelt fel a parlamentarizmus fontos intézményeire. Schvarcz azt is a szemére vetette, hogy bár műve első könyveiben főként görög és római szerzőkből merített, nem rendelkezett reálfilológiai tájékozottsággal, s nyelvismerete sem volt alapos. A korabeli monarchiák alkotmányainak ismertetése és összehasonlítása helyett, szívesebben foglalkozott a keleti és a civilizáció által alig érintett társadalmakkal, amiket bizonytalan hitelességű útleírásokból és tudósításokból ismert. Egy 1741-es eseménynek a 8. könyvben történt említése alapján Schvarcz arra következtetett, hogy az első 10 könyv csak 1742-re készülhetett el. Úgy vélte Walpole bukása terelte Montesquieu figyelmét újra Angliára, s kezdte tanulmányozni az angol politikai röpiratokat La Bréde-i magányában, majd új ismereteit felhasználva írt ismét az angol parlamentáris monarchiáról. Schvarcz azonban Montesquieu felkészültségét még ezután is hiányosnak tartotta, mivel nem tudott az önkormányzatokról, a kabinetról, a miniszterek politikai felelősségéről. Azt is megjegyezte, hogy az európai törvényhozók sorra elfordulnak az alkotmányosság tanítómesterétől, s nagy tekintélye ellenére elmélete nem képezi többé az alkotmányos monarchia alaptanát.¹²¹

Schvarcz tervezte, hogy külön tanulmányban foglalkozik majd Montesquieu-nek a hatalmak megosztására vonatkozó elméletével. Úgy látta, hogy Montesquieu a törvényhozó hatalom mellett a nemzetközi jog körében mozgó végrehajtó hatalmat és a polgári jog körébe eső végrehajtó hatalmat (bírói hatalom) különböztetett meg, de bizonytalannak érezte, hogy a belkormányzati, közigazgatási és az államjogi törvények végrehajtása melyik hatalomhoz tartozik.

Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen und Schweden 1189-1748 Leipzig, 1892. (2. kiadás uo. 1901.) Vö. Schvarcz Gyula 1887. március 12-i levele Nagy Ivánhoz OSZK Levelestár Fond IV/777. Hornyánszky 1917. 26.

¹²¹ Schvarcz 1885. (Montesquieu...) Hornyánszky az érveket nem találta meggyőzőnek, s azt feltételezte, amit Schvarcz igyekezett cáfolni, hogy az 1741-es esemény későbbi betoldásként került be a szövegbe. Vö. Hornyánszky 1917. 26-27. Schvarcz 1885. (Montesquieu...) 25-28., 39.

Tervezett tanulmányában azt is be akarta bizonyítani, hogy a 3 hatalmi ág merev elválasztása az angol alkotmány félreértésén alapult.¹²²

A Montesquieu-vel foglalkozó tanulmányok többször érintették a miniszteri felelősség kérdését. Schvarcz a modern alkotmányosság e fontos intézményének előzményeit keresve alkotmánytörténeti kutatásokat is folytatott. *A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmánytörténelemben* (1883) című értekezésében a személyes hatalmat, még ha annak körét törvények szűkítik is, szembeállította a felelős kormányzattal. A miniszteri felelősség kritériumának azt tartotta, hogy az uralkodó személyes hatalmat ne gyakoroljon, kormányzati lépései pedig csak tanácsosai beleegyezésével legyenek érvényesek, ugyanakkor tanácsosai a törvényhozó testületnek törvényességi és politikai szempontból is felelősséggel tartozzanak. Schvarcz III. Andrásnak az 1298. évi 23. törvénybe foglalt "tanácstörvényét", ami a király kormányzati cselekedeteinek érvényességét az országgyűlés által 3 havonta választott tanácsosok beleegyezéséhez kötötte, a miniszteri felelősség jelentős előzményének tekintette, s úgy vélte, az sokkal közelebb áll a miniszteri felelősség alapgondolatához, mint bármely más monarchia hasonló kezdeményezése. A törvény eredetét kutatva pedig vitatta Ladányi Gedeonnak azt az állítását (*Modern alkotmányos monarchiai intézmények a középkori államokban* 1873), hogy az nem angol, hanem aragóniai minták utánzása lenne. Schvarcz a Velencei Köztársaságban fedezte fel az intézmény analógiáját, amit III. András neveltetésével és a Morosiniakhoz fűződő rokoni kapcsolatával próbált alátámasztani.¹²³

Az összehasonlító alkotmánytörténet körébe eső témát egy későbbi tanulmányában folytatta (*A király tanácsosainak felelőssége Aragoniában és Magyarországon III. András óta* 1889), amiben részletesen elemezte a király tanácsosainak közjogi helyzetét szabályozó 1287. évi aragóniai privilégiumot. Korábbi értekezésében ezt a rendelkezést még a király ellenőrzésére irányuló törekvésként értelmezte, ezúttal a modern parlamentarizmus alapeszméjét fedezte fel benne, miáltal a törvényhozó testület ellenőrizhette és elmozdíthatta a kormányzásban résztvevő tanácsosokat.¹²⁴ Schvarcz ekkor már az aragóniai szabályozást tekintette a legjelentősebb lépésnek a miniszteri felelősség irányába,

¹²²Schvarcz 1885. (Montesquieu...) 22-24., 47. Vö. Sári János: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája* Bp. 1995. 37-41. Pierre Manent szerint Montesquieu a hatalommegosztás elméletével az abszolút szuverenitásból fakadó veszélyeket kívánta kiküszöbölni. Úgy látta, hogy általánosságban 3 hatalmat, a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat különböztette meg, de a bírói hatalomnak csak ott tulajdonított fontos szerepet, ahol a két előző összefonódik. Montesquieu Angliában szinte láthatatlannak tekintette a bírói hatalmat, s így lényegében csak két hatalmat feltételezett. Átvette Locke-tól azt a gondolatot, hogy a végrehajtó hatalmat alá kell rendelni a törvényhozó hatalomnak, mégis a törvényhozást alkalmasabbnak tartotta saját hatalma kiterjesztésére, ezért a hangsúlyt inkább a két hatalom tartós egyensúlyának biztosítására helyezte. Vö. Pierre Manent: *A liberális gondolat története* Pécs, 1994. 71-83.

¹²³Hornvánszky szerint Schvarcznak erre a felvetésére a magyar historikusok nem igen reagáltak. Vö. Hornvánszky 1917. 25.

¹²⁴Schvarcz Gyula: *A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmánytörténelemben* Bp. 1883. 15. Schvarcz Gyula: *A király tanácsosainak felelőssége Aragoniában és Magyarországon III. András óta* Bp. 1889. 22., 24.

a magyar alkotmányos fejlődésben viszont kiemelte, hogy az 1231. évi aranybullának a nádor elmozdítására vonatkozó rendelkezése Európában elsőként foglalkozott a király tanácsosának felelősségével. Végigkövette, hogy miként alakult Aragóniában a tanácsadók felelősségének kérdése, majd felemlítve azokat az alkotmányjogi mozzanatok, amik Magyarországon kapcsolatba hozhatók a felelősségi eszmével, II. Ulászló 1507. évi dekrétumának erre vonatkozó rendelkezéseit elemezte. Schvarcznak ebben az alkotmánytörténeti értekezésében, főként az aragón rendek tagozódásának tárgyalásakor, társadalomtörténeti összefüggések is megjelentek.¹²⁵ A középkori alkotmányos fejlődés vizsgálata közben felfigyelt egy másik modern alkotmányos intézmény történeti előzményére, az incompatibilitás korai megjelenésére, de ennek elemzésébe nem fogott bele.¹²⁶ Középkori alkotmánytörténeti mozzanatok tartalmazott *Magyarország alkotmányjogi átalakulása modern állammá* (Atheneum 1892) című tanulmánya is, s szintén felbukkantak alkotmánytörténeti elemek Schvarcz azon két értekezésében, amikben a nyolcvanas évek végén visszatért a társadalom átalakulásának, polgárosodásának vizsgálatához (*Tudomány és társadalom* 1888, *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez* 1889).

Egy másik, a modernkori alkotmányosság szempontjából fontos intézmény, a képviseleti rendszer ókori előzményeit kereste *Melyik görög állam közelítette meg leginkább a képviseleti rendszer alap gondolatát?* (1886) című értekezésében. Schvarcz szerint a képviseleti rendszer nyomaira ott lehet rábukkanni, ahol az állami jogok gyakorlását, nemcsak a hivatalnokok ellenőrzését, egy választott és nem sorsolt nagyobb testületre bízzák. Ezen modellt megközelítő intézményrendszert a demokráciának nevezett tömeguralmak helyett, inkább az oligarchia elnevezéssel illetett hatalmi struktúrákban vélte felfedezni. Mindenesetre sem a görög, sem a római államéletet nem tartotta alkalmasnak a képviseleti rendszer bevezetésére, pedig úgy vélte, ezzel biztosíthaták volna továbbfejlődésüket.¹²⁷ Számos alkotmánytörténeti mozzanatot tartalmaznak a *Die Demokratie* című művének elkészült kötetei és az ahhoz kapcsolódó, Athén vagy a többi polisz, illetve Róma történetével foglalkozó írások. Ezekben a munkákban meghatározó ugyan az alkotmánytörténeti megközelítés, azonban az államtudományi érdeklődés társadalomtörténeti, művelődéstörténeti szempontokkal egészül ki, ezért fontosnak tartom, hogy külön is foglalkozzam Schvarcz történetírói

¹²⁵Uo. 11-20.

¹²⁶Uo. 20.

¹²⁷A római alkotmánytörténetről írt tanulmányaiban a Róma ellen fellázadó itáliai népek által alakított szövetséges köztársaság 500 tagú szenátusában, illetve abban, hogy Sulla diktátorsága alatt a szenátus 300 új tagja felett leszavaztatta a comitiákat, Schvarcz a képviseleti eszme csíráját vélte felfedezni. Schvarcz Gyula: *Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történetében* Bp. 1887. Schvarcz Gyula: *Adalék a római alkotmánypolitikához és államjoghoz* Bp. 1888.

tevékenységével, történet szemléletével, így ezekről a munkákról bővebben ott teszek majd említést.

Az alkotmánytörténet, alkotmányjogtörténet mellett Schvarcz nagy figyelmet szentelt az összehasonlító alkotmánytannak is. *Államintézményeink és a kor igényei* (1879) című könyvében, amiben a magyar alkotmány reformjára vonatkozó javaslatait dolgozta ki, számos ország politikai intézményrendszerét elemezte és vetette egybe. A középiskolák, polgári iskolák és a tanítóképzők alkotmánytani tanfolyamaihoz kívánt bevezető ismereteket nyújtani azzal az értekezésével, amiben röviden ismertette és rendszerezte az egyes európai és Európán kívüli államok alkotmányát. Az alkotmányismertetést kiegészítette egy dogmatikai résszel, amiben államtudományi alapfogalmakat definiált (*Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban* 1880). Schvarcz ekkor már azt tervezte, hogy megjelenteti eredetiben és fordításban magyarázó jegyzetek, történeti ismertetések kíséretében az európai államok alkotmányait. Tervével az Akadémiához fordult, de a II. osztály pénzügyi okokból elutasította kérését, illetve azt javasolta Schvarcznak, hogy saját költségén kezdje meg a kiadást.¹²⁸

Később a II. osztály előtt felolvasott értekezésében (*Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről tekintettel ezek alkotmánytörténeti előzményeire* 1887) több európai állam alaptörvényét tárgyalta kritikai és történelmi szempontból. Megállapította, hogy az első rendszeres egészként megszerkesztett alaptörvénynek az Egyesült Államok 1787-es alkotmánya tekinthető, Európában pedig a francia forradalom hatására létrejött 1791-es alkotmány és azt bizonygatta, hogy az egyes európai monarchiákban az ezt megelőző, alkotmányjogi mozzanatok is tartalmazó törvényhozási munkálatok, törvénykönyvek nem felelnek meg a rendszeres alaptörvény kritériumának. Majd a rendszeres alaptörvénnyel rendelkező európai monarchiák, különösen Norvégia, Portugália, Szászország, Hollandia, Görögország és Dánia alkotmányait elemezve tárta fel az egyes intézmények közti összefüggéseket, párhuzamaikat és eltéréseiket. Az állampolgárság társadalmi természetét összehasonlítva arisztokratikus, plutokratikus és demokratikus vonásokat figyelt meg az egyes monarchiákban, az államhatalom felelőssége alapján pedig parlamentáris és dualisztikus monarchiákat különböztetett meg. Úgy vélte több európai monarchia határozott lépést tett a parlamentarizmus felé annak ellenére, hogy alaptörvényeik nem fogalmazták meg azt egyértelműen. Az államtörvényszékről, közigazgatási bíróságról, illetékességi bíróságról, számvevőszékről szintén alig intézkedett a legtöbb alaptörvény, mégis sorra létrejöttek ezek az intézmények anélkül, hogy az alkotmányt módosítani kellett volna, s ezzel Schvarcz igazolva látta azon véleményét, hogy az alaptörvények nem kötik meg az államjog fejlődését.¹²⁹

¹²⁸Schvarcz Gyula: *Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban* Bp. 1880. 3-4. RAL 133/1881.

¹²⁹RAL 934/1886. Az értekezés akadémiai bírálója, Kőrösi József hiányolta Würtemberg, Belgium és Szászország alkotmányának ismertetését (RAL 861/1887). Ezek az alkotmányok azonban már az 1880-as értekezésben is szerepeltek. Másik bírálója, Kautz Gyula nem tett kritikai észrevételeket. Vö. RAL 820/1887.

Schvarcz az államformában is hiányolta az alkotmánytörténeti és összehasonlító alkotmánytani alapokat, miközben kritikailag dolgozta fel kortársai elméleti kísérleteit. Azt tapasztalta, hogy az újabb elméletek 3 alapvető államformája, a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia még mindig Arisztotelész hatását őrzik. Eszerint a monarchia olyan államforma, amelynek élén szent és sérthetetlen, nem felelős örökös államfő áll, aki felségjogait csorbíthatatlanul hagyja utódaira, s hozzájárulása nélkül törvény nem alkotható. Az arisztokráciában, ami lehet nemesi, katonai vagy papi, az állampolgárok összessége helyett azok születés, vagyon, esetleg műveltség alapján kivált kisebbsége gyakorolja a legfőbb hatalmat, míg a demokráciában az egyenlőség elve alapján minden állampolgár közvetlenül (tömeguralmi demokrácia), vagy képviselői útján (népképviselői demokrácia) részese az államhatalomnak. Az arisztokrácia és a demokrácia is csak köztársaság lehet, ahol nem áll örökös államfő szuverén jogkörrel az állam élén.¹³⁰

Bluntschli művét (*Allgemeine Staatslehre* 1875) azért bírálta, mert ahelyett hogy Montesquieu rendszerét tökéletesítette volna, Arisztotelészhez tért vissza. A monarchia, arisztokrácia és demokrácia államformáit kiegészítette ugyan egy negyedik államformával, az ideokráciával, aminek legfőbb típusaként a teokráciát jelölte meg, de Schvarcz szerint felesleges volt önálló kategóriát felállítani, mert a Bluntschli által felsorolt esetekben nem egy eszme uralkodott, hanem az istenség nevében születés vagy más módon kiválasztódott papi kaszt. Schvarcz nehezményezte Bluntschlinak azt az eljárását, hogy Arisztotelész arisztokrácia kategóriájának alkalmazása érdekében a polgári rendet kettéosztotta, elkülönítve az iparosoktól, kereskedőktől a magasabb hivatali állások betöltőit, az értelmiségieket, a tőkepénzeseket, a gyárosokat és a nagykereskedőket. Schvarcz, miként szó volt róla, Arisztotelész arisztokrácia fogalmát pontatlannak tekintette, szerinte az arisztokrácia modern értelemben az állampolgárság rendi tagozódását feltételezi, ezért Bluntschlinak ki kellett volna mondania, hogy a legműveltebb állampolgárok körébe az európai kultúrállamokban a szellemi élet képviselői is beletartoznak, még ha nem nemesek is, ugyanakkor a születési arisztokrácia sehol sem képezi a legműveltebb állampolgárok túlnyomó többségét. Schvarcz tehát már ekkor felhívta a figyelmet arra a jelenségre, amit 1889-ben megjelent értekezésében fejtett ki (*Adalék a magyar állampolgári*

¹³⁰Pallas 1. kötet Bp. 1893. 393. John Stuart Mill monarchikus, arisztokratikus és demokratikus kormányformák (államformák) szerint elemezte a kormányzatok előnyeit és hátrányait. Vö. J. S. Mill: *A képviselői kormány* Pest, 1867. 109-131.

Eötvös is az uralom monarchikus, arisztokratikus és demokratikus jellegét különböztette meg, s úgy vélte az állam java azt igényli, hogy élére egy egyén állíttassék. De azt, hogy ez örökös királyság vagy választott magisztratúra formájában történjék az állam sajátos viszonyaitól tette függővé. Egyébként nem látott jelentős különbséget az alkotmányos monarchia és a köztársaság közt. Szerinte az államformák megválasztásával az államnak csak a legfőbb hatalom szervezetére vonatkozó bajai orvosolhatók, nem pedig az államélet egészére kiterjedő bajok. Vö. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* Bp. 1981. 1. kötet 341-361.

társadalom egységes természetének elméletéhez), hogy a modern korban a születési arisztokrácia és a szellemi elit nem azonosítható.

Megróttá Bluntschlit demokrácia értelmezéséért is, mivel az a demokráciát a sokaság hatalomgyakorlásának tekintette, de nem nézte, hogy e sokaság azonos-e az összes nagykorú, feddhetetlen állampolgárral. Elismerte, hogy Bluntschli megkülönböztette a képviselői demokráciát a tömegdemokráciától, de nehezményezte, hogy nem figyelt arra az eltérésre, ami az antik demokráciák és az újabb közvetlen demokráciák közt fennállt. Azért is hibáztatta, hogy a demokráciák vizsgálatánál nem annak alapgondolatából, az egyenlőségi eszméből indult ki, ami alapján megállapíthatta volna, hogy demokratikus köztársaságok mellett demokratikus monarchiák is létezhetnek, nemcsak arisztokratikus vagy plutokratikus monarchiák. Abban sem értett egyet Bluntschlival, hogy a kultúrdemokráciák és az egyéb demokráciák államszervezete közti különbség elhanyagolható lenne, s hiányolta, hogy nem szólt a demokráciák államfői hatalmának eltéréseiről.¹³¹

Georg Waitz köztársasági és királysági államformáinak, Gareis monarchián és pleonokrácián alapuló felosztásának ismertetése és kritikája után Schvarcz akként vélekedett, hogy Lorenz von Stein, Gneist, Laband tevékenysége ellenére a franciák előbbre jutottak a németeknél az államtudományban.¹³² Ezt a megállapítást igazolja, hogy bár szintén kritikailag közeledett Hippolyte Passy művéhez (*Des Formes de Gouvernement et des lois, qui les régissent* 1870), mégis több gondolatot hasznosított abból.

Passy az államformákat aszerint különítette el, hogy a társadalom a szuverenitásból mennyit tartott meg és mennyit ruházott rá az azt gyakorló államhatalmakra. Két alapvető kategóriát állított fel a monarchiát és a köztársaságot. Al típusaikat pedig az alapján határozta meg, hogy a kormányzottak mennyire vesznek részt a közügyekben. Schvarcz elismerte, hogy míg a legtöbb felosztásban formális szempontok érvényesültek, addig Passy észrevette, hogy mind a monarchia, mind a köztársaság lehet arisztokratikus és demokratikus is. Azt azonban hiányosságnak tartotta, hogy Passy nem vizsgálta a társadalom szerkezetének jellegét, egységes vagy tagolt voltát, mert szerinte a népképviselő és a korona jogköre összefügg a társadalom civil fokával, a jogegyenlőség terén tett haladásával. Anglia példáján mutatta be, hogy felületességre vall az angol, aragon, svéd, sőt magyar alkotmányos fejlődés párhuzamba állítása azon az alapon, hogy a rendek alkotmányos úton korlátozták az uralkodó hatalmát, amikor Angliában a törvényelőtti egyenlőség folytán egységesülő állampolgári társadalom biztosította a parlament jogkörének tágítását, a kontinensen pedig nem jött létre az egységes nemzettest, hiányzott az alkotmánypolitikai szolidaritás és nem érték el a politikai szabadságot sem. Schvarcz szerint Passy a francia alkotmányfejlődés társadalomtörténeti háttérét

¹³¹Bluntschliról Schvarcz 1887. (A két utóbbi...) 53-73. Pallas 1. kötet 1893. 393.

¹³²Schvarcz 1887. (A két utóbbi...) 74-77. Pallas 1. kötet 1893. 393.

sem világította meg kellően. Megdicsérte a történeti anyag felhasználásáért, de kritikai megjegyzéseivel itt sem takarékoskodott. Nyomatékosítani kívánta Passynak azon gondolatát, hogy az államformabeli eltérések az államok társadalmi szervezetétől, a népek műveltségi és erkölcsi, mondhatni polgárosodási fokától függnének.¹³³ Ez pedig közel járt John Stuart Millnek azon megállapításához, miszerint a kormányformákat alapvetően a társadalom fejlettsége határozza meg.¹³⁴ Passy a modern demokrácia értelmezésében a jogok egyenlőségéből indult ki, de megjegyezte, hogy a jogegyenlőség mellett is létezhet a szellem és az erkölcs arisztokráciája.¹³⁵

Később Schvarcz az *Elemente der Politik* kiegészítéseként folytatta államtudományi kritikai tevékenységét, jegyzeteket bocsátott közre (*Kritische Notizen über die neuesten Erscheinungen der staatswissenschaftlichen Literatur* 1899), amiben Rehm, Lecky, Treitschke munkáival foglalkozott.¹³⁶

Azzal, hogy Schvarcz a társadalmi fejlettség nézőpontját is alkalmazta, túllépett az államformatan merev formalizmusán a politikai intézményrendszerek vizsgálatában. Hangsúlyozta, az államformák több szempontból is mérlegelhetők, s az eltérő szempontok alapján ugyanazok az államok akár ellentétes besorolást is nyerhetnek.¹³⁷ Önálló államformatanát már a *Politika elemeiben* (1881) felvázolta, később pedig továbbfejlesztette (*Elemente der Politik. Versuch einer Staatslehre auf Grundlage der vergleichenden Staatsrechtswissenschaft und Kulturgeschichte* 1895). Az *Elemente der Politik* (1895) első részében azokról az akadályokról tett említést, amik az államtudomány fejlődésének útjában álltak. Az okokat a filozófusok, köztük Herbert Spencer analógiákkal dolgozó biológiai iskolájának elméleti irányjaiban, a magánjogászok formalizmusában, a jogtörténészek konzervativizmusában és a tárgynak a felsőoktatásban való elhanyagoltságában jelölte meg. A második rész az államok tipologizálását tartalmazta.

Schvarcz elkülönített államformákat és államformációkat. Az utóbbit két csoportra bontotta, az egységes államra, ami lehetett központosított és decentralizált, valamint az államkapcsolatokra, aminek körébe a perszónáluniót, a reáluniót, a szövetségi államot (föderatív állam) és az államszövetséget (konföderáció) sorolta. A perszónáluniót államjogi értelemben a monarchiák olyan közjogi kapcsolatának tekintette, amelyben azok megtartják szuverenitásukat, államügyeiket egymástól függetlenül intézik, s kizárólag a közös uralkodó azonos személye kapcsolja őket össze. Reálunióban, vélte, szuverén államok szövetkeznek egymással, s ügyeik egy részét közös ügynek elismerve, közös közegek által látják el. A szövetségi államban szerinte több

¹³³Schvarcz 1887. (A két utóbbi...) 21-51.

¹³⁴Mill 1867. 1-17.

¹³⁵Schvarcz 1887. (A két utóbbi...) 49-50.

¹³⁶Hornýánszky 1917. 36.

¹³⁷Schvarcz 1887. (A két utóbbi...) 27.

állam nemzetközileg megállapított közös ügyeinek közjogi intézését egy központi végrehajtó közegre bízta, az államszövetségben pedig több szuverén állam állandó jogi kapcsolatot létesít, s ezzel egy osztatlan államegyéniséget képez, de belügyeikben az egyes államok szuverén módon intézkednek, azokat semmilyen állandó közös központi közegre nem bízzák.¹³⁸

Az államformákat több szempontból osztályozta. A lakosság államjogi tagozódása alapján kasztállamot, rendi államot, antik államot és modern állampolgári államot ismert. Az államhatalom meghatározó elemeinek társadalmi jellege szerint a nemesség uralmát biztosító arisztokráciát, a leggazdagabbakat vagy a nagyobb vagyont politikai szerephez juttató plutokráciát (plutokrácia, timokrácia), a nyers egyenlőség elvén alapuló fejszámszerinti demokráciát és a szellemi műveltséghez kötött kultúrdemokráciát különítette el. Schvarcz a teokrácia, a patrimoniális állam, a hűbér állam, a rendi állam mellett az arisztokrácia körébe sorolta az oligarchia, politeia és demokrácia alakzatokban megjelenő antik tömeguralmat is, mivel azokban az állami kötelékbe tartozó népesség jelentős része ki volt zárva a politikai hatalomból, sőt jogfosztottként dolgozott. Számolt a modern arisztokrácia jelenségével is ott, ahol az állam jogrendje burkolt szabályok által az összes állampolgár érdeke helyett csak a nemzet születés alapján államjogilag és magánjogilag elkülönülő részének érdekeit helyezte előtérbe. Ilyen arisztokratikus mozzanatokra bukkan Nagy-Britanniában, Ausztriában, Svédországban, Spanyolországban, a Német Császárságban és Magyarországon is. Magyarországnak főként a felsőház túlnyomóan születési jogcímen történő összetétele, a nemesi kiváltságok maradványai, a nemesség mint választási képesítvény, a törvényelőtti egyenlőség csorbulása, az udvari élet merev hagyományai és a lovagrendek rendi alapjai kölcsönöztek arisztokratikus jelleget, a virilizmust viszont plutokratikus vonásnak tekintette.¹³⁹

Fejszámszerinti demokráciát a korabeli államok közt nem talált, de főként a köztisztviselők vagy a képviselők általános szavazatjog alapján és értelmi képesítvény kikötése nélkül történő választása okán az Amerikai Egyesült Államokat, számos dél-amerikai köztársaságot, Svájcot, Dániát és Franciaországot sorolta ebbe a csoportba. A kultúrdemokráciában az állam működése, sőt már az államhatalom szervezete az emberi és anyagi erőforrások fejlesztésére irányult. Annyiban tért el a tömegdemokráciától, hogy a pusztá egyenlőség helyett az állampolgárok műveltségi színvonalán alapuló egyenjogúságára törekedett, igaz a magasabb értelmi képességet, a szakképesítést előnyben részesítette a hivatalok betöltésénél. A kultúrdemokráciában az állami

¹³⁸Schvarcz Gyula: *Politika elemei* Bp. 1881. 324. Schvarcz Gyula: *Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban* Bp. 1880. 18-19. Pallas 1. kötet 1893. 394. Vö. Schvarcz Gyula: *Tanulmány a magyar államjogi irodalom újabb termékeiről* Magyar Igazságügy 1887. 28. kötet 28-29.

¹³⁹Schvarcz 1881. 323-341. Vö. Schvarcz 1880. 11., 21-24. Schvarcz Gyula: *Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről tekintettel ezek alkotmánytörténeti előzményeire* (továbbiakban: *Az európai monarchiák...*) Bp. 1887. 75-77.

támogatás az infrastruktúrán, a gazdaságon és a szociális szférán túl kiterjedt az oktatásra, tudományos életre, sőt még a művészetekre is. A kultúrdemokrácia Schvarcz ideális államának modellje volt, ami tiszta formájában még nem lépett a megvalósulás stádiumába. Csupán arra utaló mozzanatok fedezték fel az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország és Svájc állami és társadalmi jelenségei között.¹⁴⁰

Schvarcz aszerint, hogy az állampolgárok miként vesznek részt az államhatalom gyakorlásában, ösválasztó és képviseleti államot különböztetett meg, az állam legfőbb közegeinek jogi természete alapján pedig örökösödési uralmat és köztársaságot ismert. A szabad köztársaság lehetett elnök, konzul, direktórium, szenátus, konvent, sőt monarchia (például Lengyelország 1791 előtt) által vezetett köztársaság. Némileg a korábbi szempont is megjelent, amikor a köztársasági államformán belül közvetlen tömeguralmi köztársaságot, mint az antik demokráciák és a svájci öskantonok, valamint népképviseleti köztársaságot, Franciaország, az Amerikai Egyesült Államok és az akkori Svájc, határozott meg. Az örökösödési uralom lehetett örökös oligarchia (dünasztia), diarchia és monarchia. A monarchia autokrácia vagy legális monarchia volt. Az autokrácia, az abszolút monarchia ölthette a patriarchális monarchia, a féktelen autokrácia, vagy az olyan törvényuralmi autokrácia formáját, ahol az uralkodó egyedüli forrása volt a törvényeknek, de a kormányzat, a közigazgatás és a jogszolgáltatás az érvényes törvények keretében működött. Schvarcz ilyen törvényuralmi autokráciának tekintette az olmützi alkotmány visszavonása és az Októberi Diploma kibocsátása közti időszakban a Habsburg Birodalmat. Az autokráciák közé sorolta az álcázott autokráciákat is, s úgy vélte I. Napóleon uralma durván álcázott, míg III. Napóleoné finoman álcázott autokrácia volt. Legális monarchiák voltak az ázsiai, a hűbéri, az uralkodót különböző mértékben korlátozó rendi és a modern alkotmányos monarchiák. Az alkotmányos monarchia egyik válfajának tekintette Schvarcz a dualisztikus monarchiát (Svédország, Poroszország), ahol a népképviselet szuverén jogokat gyakorolt, a minisztereket jogi felelősség kötötte, de hiányzott politikai felelősségük és a kabineti szolidaritás. A másik típust a parlamentáris monarchiában jelölte meg, aminek feltétele a szuverén jogokat gyakorló népképviselet, a miniszterek törvényi és politikai felelőssége és a kabinet szolidaritása volt.¹⁴¹

Az államformák rendszerezésénél további szempontja volt Schvarcznak az államhatalom egészének jogi természete (thesmophylaktikus államok, önkényuralmak - türannisz - anarchia) és az államélet célja, ami alapján rendőrállamot, jogállamot és kultúrállamot különböztetett meg.¹⁴² Schvarcz részletező, az egyes államokig eljutó tipológiáját Hornyánszky nem is az

¹⁴⁰Schvarcz 1881. 341-352.

¹⁴¹Schvarcz 1881. 323-324. Pallas 1. kötet 1893. 393-394. Vö. Schvarcz 1880. 12-13. Schvarcz 1887. (Az európai monarchiák...) 44., 77-78.

¹⁴²Schvarcz 1881. 324. Schvarcz 1880. 11.

államformák, hanem a valóságos államok osztályozásának tekintette. A neves német államtudós, Jellinek közölte Schvarcz rendszerét a maga művében (*Allgemeine Staatslehre*), de azt tartotta az államok csoportosításáról, hogy az ilyenfajta kísérletekhez nem kapcsolódik mélyebb tudományos belátás. Szigorú ítéletben részesítette Schvarcz rendszerét Concha Győző is (*Politika* I. kötet *Alkotmánytan* 1895), aki az egységes osztályozási alapot hiányolta, s úgy vélte, a beosztások nemhogy az állam belső lényegére, de még külső jellegzetességeire sem irányadók.¹⁴³

Schvarcz államtudósként mindenekelőtt szempontokat kívánt nyújtani a politikai alakzatok vizsgálatához, hogy az államintézmények működésének hatékonyságát mérlegelő tudomány gyakorlatban hasznosítható eredményekhez juttassa a politikát, feltárva a politikát szinte teljesen kitöltő állami intézmények strukturális összefüggéseit és kapcsolódását a társadalom céljaihoz. Arra törekedett, hogy hatalmas empirikus anyag birtokában kimunkálja a jogállam és társadalomszervező aktivitásával azon is túllépő demokratikus állam elméletét, alapelveit. A demokrácia elméletének kidolgozása közben figyelmét gyakran kötötte le a történeti múlt, s kezdett jogtörténeti, alkotmánytörténeti, sőt társadalomtörténeti kutatásokba, így politikaelméleti, államtudományi tevékenységéhez kapcsolódóan történetíróként is jelentős munkásságot fejtett ki.

II.6. A történetíró

Schvarcz Gyula alkotmányjogi, államelméleti, politikaelméleti és a görögök iránti érdeklődése a tudós pálya talán legjelentősebb csomópontjában, a görög történelem megírásában találkozott össze. Igaz már az államformatan kidolgozásához, a politika elméleti megközelítéséhez sokat merített az ógörög szerzőkből, de az is igaz, hogy Schvarczot korán jelentkező alkotmányjogi, politikai érdeklődése segítette hozzá, hogy a görögök természettudományos műveltségének megismerése után újabb szempontokat találjon történelmük vizsgálatához.

Schvarcz saját bevallása szerint az ógörög szerzők műveinek és töredékeinek tanulmányozása közben figyelt fel államéletük olyan jelenségeire, amelyek elméleti szempontból is hasznosíthatók lehetnek. Akkor, amikor a felvilágosodás és korának liberális indíttatású szerzői az athéni demokráciában találták meg a szabadság érvényesülésének legjelentősebb történeti példáit, ő a forrásokból arra következtetett, *"hogy valódi egyenlőségi érzék éppen oly kevésbé volt otthonos Athenében, mint a hogy nem volt otthonos ott a gondolatszabadság meg a lelkiismeretszabadság a maga teljességében."*¹⁴⁴ Ez

¹⁴³Concha Győző: *Politika* I. kötet *Alkotmánytan* Bp. 1907. (2. kiadás) 407-409.

¹⁴⁴Schvarcz 1887. (Az athenei állam...) 72.

ösztönözte arra, hogy új szempontok szerint, tekintettel az alkotmány-, a művelődés-, az erkölcs- és a gazdaságtörténetre, tárgyalja újra az athéni demokrácia történetét. Ez a szempont már a hatvanas években kialakult, s Schvarcz ennek alapján folytatta az anyaggyűjtést, s a mintegy 15 éven át felhalmozott anyagot 1871 tavasza és 1873 ősze között rendszerezte, majd elkészítette műve tervét és hozzáfogott megírásához.¹⁴⁵

Időközben, mint Schvarcz mondja, politikai események hatására a koncepció kitágult, mivel meg akarta alkotni a demokrácia elméletét, úgy, hogy feltárja mind az ókori, mind a modern demokráciák történelmi jelentőségét alkotmánytörténeti, művelődéstörténeti, erkölcstörténeti, gazdaságtörténeti kritika alapján és a tanulságokat szembesíti a jelenkori népek érdekeiből és szükségleteiből eredeztetett államtudományi követelményekkel. Demokráciaelméletét nemcsak tudományos szempontból tartotta fontosnak, hanem irányeszméket akart vele a gyakorlati államélet rendelkezésére bocsátani. Politikai programját azonban nem egy államnak szánta, hanem az egész emberiségnek, legalábbis *"a föld népeit vezénylő fehér emberfajták által alkotott államok"* összességének: tudásra és műveltségre alapozott haladás, ennek érdekében a tömegdemokráciák felváltása kultúrdemokrációkkal, azáltal, hogy az egyenlőség és szabadság addig műveltségi szempontok nélkül alkalmazott eszméit helyesen alkalmazzák; írott alaptörvényekben lefektetett alkotmányos rend, ahol a kormányzók felelőssége biztosítja a nyugodt állami életet, majd az európai nemzeti államok egy nagy konföderációba tömörülése, hogy e szövetkezés révén megvalósulhasson az általános leszerelés, a műveltség kibontakozása, a produktív befektetések, az emberek kapacitásainak legjobb kihasználása. Schvarcz a demokráciában látta az emberiség zavartalan haladásának feltételét, demokráciaelmélete kidolgozásával akarta megválaszolni azt a kérdést, hogy *"minő államintézmények által lehetne [...] az emberi tőkét, az összes emberi értelmi, erkölcsi és gazdasági erőket lehetőleg legjobban kifejteni, és a közjóra nem csak az egyes államokban, de egyáltalán (bolygónk egész fölületén) a lehető legjobban kamatoztatni?"*¹⁴⁶

Művét 6 kötetesre tervezte. Az első 3 kötetben elemezte volna a történeti előzményeket, az athéni demokráciától, a római köztársaságon és a középkori Itálián át, egészen az akkori Svájc, Egyesült Államok, Franciaország, Közép- és Dél-Amerika országainak állami berendezkedéséig. Majd ezt követte volna a demokratikus politikai program kifejtése és a demokratikus államok egymás közti viszonyának, a nemzetközi jogi és diplomáciai alapelvek kidolgozása.¹⁴⁷ A

¹⁴⁵Schvarcz 1887. (Az athenei állam...) 72-73.

¹⁴⁶Schvarcz 1887. (Az athenei állam...) 73. Hornyánszky 1917. 37-38.

¹⁴⁷Schvarcz még a hatvanas évek végén szerepelt annak az albumnak a munkatársai között, amit a balkáni népek művelődéséért, polgárosodásáért küzdő Dora d'Istria (Ghika Ilona) tiszteletére adtak ki (*Magyarország jövője Keleten* Pest, 1868.). A kiadványban, amely a balkáni népek megismerését, a velük való kapcsolatok erősítését szorgalmazta, s felhívta a figyelmet a Keleten nyíló gazdasági lehetőségekre, Schvarcz *Pár szó a kelet-európai irodalmak könyvészetéről mint nemzetközi szükségletről* címen közölt írást. Ebben maga is az

hatalmas koncepció megvalósítása torzón maradt, mint több más művelődéstörténet és civilizációtörténet esetében, Schvarcznál is a sokirányú szempontrendszer, a mély és alapos feldolgozás szinte eleve lehetetlenné tette a munka bevezését.

A *Die Demokratie* 1. kötete *Die Demokratie von Athen* címen 1877 és 1882 között jelent meg 5 füzetben Lipcsében német nyelven, s bevezetője tartalmazta az egész mű tervét.¹⁴⁸ Az 1901-es második kiadásból ez a tervezet már kimaradt.¹⁴⁹ A folytatás, *Die römische Massenherrschaft* részletekben, majd 1901-ben teljes kötetben szintén Lipcsében jelent meg. Schvarcz szerette volna magyarul is kiadni munkáját, 1886 őszén azzal a kéréssel fordult az Akadémiához, hogy az "*athenei tömeguralom államtudományi monographiáját mint önmagában befejezett egészet*" jelentesse meg, mert abból magyarul csak a mű szorosan vett alkotmányjogi mozzanatainak rövid vázlata látott napvilágot (*Az athenei alkotmányjog történelmének korszakairól* 1879). Schvarcz azt is vállalta, hogy átdolgozza és lerövidíti könyvét, úgy hogy nagy vonalakban ecseteli az egyes alkotmánytörténeti korszakokban az államintézmények hatását a szellemi műveltségre, közerkölcsiségre, anyagi helyzetre, illetve ezen fontos társadalmi mozzanatoknak az államintézmények átalakulására gyakorolt befolyását. Az 55 ívnyi kötetet két 15-15 íves részletben akarta kiadni az elkövetkező két évben. Az első rész Kleiszthenész reformjától a négyszázak uralmának kezdetéig, a második kötet Athén állami függetlenségének elvesztéséig tárgyalta volna a történetet.¹⁵⁰ A kiadás nem valósult meg, így Schvarcz azt tervezte, hogy akadémia értekezései során fogja folyamatosan ismertetni monográfiáját, azonban csak egy ilyen előadásra került sor 1887 áprilisában *Az athenei állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthenestől Ephialtesig* (507-461-2-ig Kr. e.) címmel.¹⁵¹

Schvarczot tehát eleve politikai szempontok vezették az alapkoncepció megfogalmazásánál, s ezek határozták meg a történeti rész kidolgozását is. Politikai programja alapján közeledett az athéni demokráciához. Azt akarta

összefogást hirdette, "*minél gyorsabban létrejön a frigy köztünk közgazdászati, közművelődési és irodalmi téren is: annál hamarabb fog ütni Kelet-Európa fõlszabadításának órája*", s fontosnak tartotta, hogy mind a magyarok, mind a szerbek, bolgárok, románok és görögök ismertessék meg magukat Nyugaton. Ezért javasolta, ha lehet közös kiadványban számoljanak be évente tudományos és más irodalmi eredményeikről, hogy ezzel is jelezzék művelődési viszonyaik javulását. Azt remélte, ha a nyugati diplomácia e népek etnológiai és művelődési állapotáról pontos képet kap, a keleti kérdést is szakszerűbben fogják megoldani.

¹⁴⁸1874-ben külön füzetben is ismertette: Schvarcz Gyula: *Untersuchungen über das Verhältniss der Demokratie zum Culturstaate* Bp. 1874. Majd e program egyes részeinek kidolgozásaként jelentette meg: Schvarcz Gyula: *Zur Reform des europäischen Unterrichtswesens (Den Staatsdenkern und Staatsmännern des deutschen Volkes gewidmet)* Bp., Leipzig, 1879. Schvarcz Gyula: *Zur Reform des Parlamentarismus. Versuch einer Zusammensetzung des parlamentarischen Staatsraths auf Grundlage der Fachbildung* Bp., Leipzig, 1879.

¹⁴⁹Egyes bibliográfiai adatok szerint a *Die Demokratie von Athen* 1882-es teljes kiadása után 1884-ben és 1892-ben is megjelent. Szinnyei 1908. 730. Pallas 14. kötet Bp. 1897. 994.

¹⁵⁰RAL 934/1886. OSZK Levelestár Fond IV/777. Lásd még Schvarcz Gyula Torma Károlyhoz írt 1879. július 27-i és 1886. október 24-i levelét.

¹⁵¹Schvarcz 1887. (*Az athenei állam...*) 73-74. RAL 933/1887., 968/1887.

megtudni, hogy ez az államrendszer mennyiben járult hozzá az emberiség fejlődéséhez, de a fejlődés kritériumait, mint a műveltség és a tudományos ismeretek gyarapodása, az erkölcsök nemesbülése, az állampolgári jogok érvényesülése, saját értékszempontjaiból vezette le. Ez pedig egy külső, kritikai álláspontot kölcsönzött szemléletének. Fölé helyezkedett a vizsgált anyagnak és a vizsgált korszaknak, hogy saját elvárásai és értékszempontjai alapján ítéelkezhessen felette. Modern terminológiai rendszert használt, társadalom, állam, állampolgárság, jogrend, alkotmány, államjog, felségjogok, nemzetközi jog, büntetőjog stb., de ezeken keresztül tulajdonképp saját kora kérdéseit vetítette vissza a múltba.

Ez a történetietlen történetszemlélet már Schvarcz korábbi munkáiban is megtalálható. *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* című könyve történeti bevezető részében a magyarországi közoktatásügy előzményeit áttekintve, a köznevelés, a népnevelés érdekében tett lépéseket kérte számon az elmúlt korokon. Schvarcz gyakran fordult a múlthoz, de nem elsősorban a történeti korok belső logikáját akarta megérteni, hanem kedvenc reformeszméinek előzményeit, vagy azok hiányait kereste ott. Hornyánszky Gyula mondja Schvarcz történetírói szemléletéről, hogy *"ép az a történettudós, ki a természet vizsgálatát cserélte fel az emberi viszonyok kutatásával és magát inductiv módszerrel dolgozó »anthropológusnak« vallja, [...] az oksági mechanizmus megfigyelése helyett a gondolatok olyan köréhez fordul, a mely természeténél fogva a legsubjectivebb és részben túl is esik a tudományos feladatok által szabott határokon."*¹⁵²

Schvarcz egyébként nagy szerepet tulajdonított a tudományos kérdésfeltevésekben a neveltetésnek, az iskolának, a képzettségnek, a társadalomismeretnek és élettapasztalatnak, sőt a politikai beállítódásnak is. Ortodox reálfilológusoknak minősített ellenfeleinek is egyoldalú, csupán nyelvészeti, logikai, esztétikai, esetleg az ókortörténetre kiterjedő felkészültségüket vetette szemükre, ami szerinte eleve meggátolja őket, hogy a szélesebb alapokon nyugvó szempontokat megérthessék és méltányolhassák. Saját rendszeres államtudományi képzettségének, politikai érdeklődésének és gyakorlati politikai tevékenységének tudta be, hogy túl lépett a hagyományos közelítési módokon. Magát államtudományi kutatónak tartotta, akinek az a feladata, hogy a társadalmi és állami viszonyok mélyébe tárgyilagosan behatoljon. A görögök múltját művelődéstörténeti, gazdaságtörténeti és alkotmánytörténeti szempontból kívánta vizsgálni.¹⁵³

Schvarcz elsősorban alkotmánytörténetet írt, s szoros kölcsönhatásban vizsgálta az alkotmányos intézmények és a társadalom kapcsolatát. Érdekelte azonban a társadalom működése is, a vagyonosodás, a fekvő és ingó vagyon szerepe, a műveltségi viszonyok, a társadalom szerveződése. Foglalkozott a

¹⁵²Hornyánszky 1917. 43.

¹⁵³Schvarcz 1887. (Az athenei állam...) 17., 74-79.

rabszolgák helyzetével, a nők társadalomban játszott szerepével, sikerült olykor életközeli hozni a mindennapokat, az emberek viselkedését, gondolkodását. Hallatlanul nagy művelődéstörténeti anyagot épített be művébe.¹⁵⁴ Hajlott azonban a politikai intézmények és a törvények szerepének túlhangsúlyozására, s a művelődéstörténeti anyag is kezdte szétfeszíteni az alkotmánytörténeti kereteket. Hornyánszky úgy véli nem sikerült Schvarcznak az intézmények és az egyének kapcsolatát bemutatnia, s nem fordított elég figyelmet az ethnológiai vizsgálatokra.¹⁵⁵

Politikai célja ellenére Schvarcz mégsem publicisztikai művet alkotott. Széles forrásbázisra alapozta munkáját, igyekezett mindig a közvetlen tanúkat megszólaltatni. Alapos forráskritika és forrástanulmányok alapján mondta ki ítéleteit, amit számos példával igyekezett igazolni. Nagy jártasságra tett szert a szakirodalomban is, s görög történeti ismeretei mellett, politikai, államtudományi szakismereteit is felvonultatta. Apparátusa mégsem védte meg a részlettévedésektől, félreértésektől, újabb források, vagy újkeletű forráskritikák több állítását megcáfolták. Ezeket az 1900-ban megjelent egyetemi tankönyvében nem törekedett korrigálni. Természetesen a nagy munka számos olyan megállapítást is tartalmazott, amit a későbbi kutatások is igazoltak.¹⁵⁶ Schvarcz tudatosan is az induktív módszert alkalmazta, hatalmas empirikus anyagból kívánta leszűrni következtetéseit. Ezen a ponton meglehetősen makacsul ragaszkodott a természettudományos iskolából hozott elveihez, s erős kritikában részesítette az önkényesnek minősített deduktív bölcsészetet, ami a jog- és államtudományok terén nem hagyott jó emlékeket benne. Hornyánszky hibásnak tartja ezt a dedukció-ellenességet, mert kellő induktív anyag mellett jogos és nem nélkülözhető eljárás a dedukció sem. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy Schvarcz paradox helyzetbe került, mert maga is deduktíven jár el, amikor ideális fogalmait állítja a történeti anyag mértékéül.¹⁵⁷

Schvarcz végkövetkeztetéseiben is nyomott hagyott politikai kiindulópontja, s ennek tudható be, hogy ítéletei nem lettek mentesek a túlzásoktól és elrajzolásoktól, bár minden állítását forrásokkal tudta alátámasztani. De nem csupán politikai céljaiból származtak túlzásai, hanem abból is, hogy Schvarcz olyan tényezőket próbált vizsgálni, mint a társadalom szabadságfoka, egyenlőségi szemlélete, ami forrásaiból biztonságosan nehezen volt adatolható. Ezzel tulajdonképpen modern szociológiai, társadalomlélektani, társadalommentális elemzéseket előlegezett meg.

Az athéni demokráciáról meglehetősen sötét képet festett mindazért, amit nem talált meg benne. Véleménye szerint az athéniak nem ismerték az egyenlőséget, a származást mindig fontosnak tekintették, s nem az egyéni

¹⁵⁴Schvarcz 1887. (Az athenei állam...)

¹⁵⁵Hornyánszky 1917. 38-39., 55. Hornyánszky Gyula: *Schvarcz Gyula emlékezete* Bp. 1901. 18-20.

¹⁵⁶Hornyánszky 1917. 47-57.

¹⁵⁷Hornyánszky 1901. 17-18.

érdemet becsülték a legtöbbre. Ragaszkodtak a régi szokásokhoz, tisztelték a hagyományokat, ami az arisztokrácia pozícióinak és a hagyományos társadalmi rend védelmezőinek kedvezett, s ezt a szemléletet az újabb politikai rendezések is csak nehezen és sohasem teljes egészében tudták áttörni. Az athéniek hajlottak a babonára, hatottak rájuk a hiedelmek, a vallási normáik akadályozták a szabad szellemiséget, s korlátozták a lelkiismereti szabadságot és a gondolatszabadságot. Ugyanakkor Schvarcz elismerte, hogy az önmagukat kormányzó athéniek a politikai szabadság magas fokára jutottak el, de azt is látta, hogy ebben a tömegdemokráciában, amely távol állt a képviselői demokrácia eszményétől, a műveletlen tömeget könnyen lehetett befolyásolni. A műveltség alacsony színvonalát a hiányzó állami nevelésnek és hiányzó kötelező oktatásnak, a magániskolák magas költségeinek tudta be. A műveltség hiánya okozta szerinte, hogy a hivatalnokait sorsoló athéniek nem tartották fontosnak a szakismereteket. Alacsony színvonalon állt a tudomány művelése, főleg a természettudománynak nem akadt közülük számottevő képviselője. Schvarcz jellembeli hibákat is felfedezett bennük, munkakerüléssel, a fizikai munka megvetésével, önzéssel, politikai éretlenséggel vádolta őket, hiányolta belőlük a hazafias önfeláldozást, s alantásnak tartotta közerkölcseiket. Úgy vélte csak közvetlen érdekeikre figyelnek, megvesztegethetők és gyakori körükben a hazaárulás, a rágalmazás, a pártharc. Schvarcz, aki szerint az emberiség haladása elsősorban a természettudománynak, azon belül is főként a matematikának köszönhető, a felhozott tények alapján úgy látta, hogy az athéni demokrácia nem sokban járult hozzá az emberiség haladásához, a műveltség és az erkölcsök fejlődéséhez, s épp ezért nehezen tekinthető a szabadság mintaállamának.¹⁵⁸

Schvarcz munkáját eleve polémiaának szánta. Kora közkeletű felfogását, a Grote, Curtius, Freeman és mások műveiből kisugárzó idealizált képet akarta cáfolni. Grote eljárása fordított volt, mindazért dicsérte Athént, amit saját politikai ideáljaiból megtalált benne. Ugyanakkor e szerzők az athéniai kultúrateremtő teljesítményeit elsősorban esztétikai, művészeti szempontból ítélték meg, Schvarcz viszont kevés érzékkel rendelkezett a képzőművészetek iránt, s bár nem hanyagolta el azokat, alapvetően a tudományos teljesítményeket tartotta a kultúra fokmérőjének, s abban tényleg nem az athéniek alkottak legjelentősebbet.¹⁵⁹ Schvarcz azonban nem görög ellenes, csak Athén nimbuszát akarta megtörni. A nyugati görögség poliszainak tudományos életét és eredményeiket, épp Athénnal szembeállítva részesítette nagy elismerésben.¹⁶⁰

Igyekezett a történeti személyekről is lehántani azokat az eszményítő elemeket, amit későbbi korok aggattak rájuk. Szolónt, Miltiadészt,

¹⁵⁸Schvarcz 1887. (Az athenei állam...) A közoktatás elhanyagolását már a Magyar író külföldön című munkája II. kötetében felrótta az athéninak, s tiltakozott az athéni demokrácia bálványozása ellen is. Szent-Katolna 1865. II. 465.

¹⁵⁹Hornyánszky 1917. 45-47.

¹⁶⁰Schvarcz 1887. (Az athenei állam...) 40-44.

Themisztoklészt és a többi politikust a maguk emberi mivoltában, gyarlóságaikkal együtt akarta bemutatni. Történetszemléletére kissé rányomta bélyegét a nagy ember és a tömeg viszonyának kutatása, de egyik felet sem dicsőítette, inkább gyengéiket hangsúlyozta. A szellem embereivel sem volt kíméletesebb, Arisztotelészt érintő korábbi kritikái után, most Hérodotoszt, Thuküdidészt és Arisztophanészt is bírálatban részesítette.¹⁶¹

Schvarcznak ez az eljárása, Wasnak, Schvarcz egyik kritikusának ötlete nyomán, Schrattenthal arra ösztönözte, hogy párhuzamot vonjon közte és Taine között, azon az alapon, hogy mindketten lelepleztek egy idealizált történeti korszakot. Taine a forradalomból vezette le a modern francia társadalom elhibázottnak, egészségtelennek vélt szerkezetét, s annak anyagi és erkölcsi romlását jósolta *A jelenkori Franciaország alakulása* című művében. Schrattenthal az azonos kritikai állásponton túl lényegesebbnek tartotta az eltéréseket. Az alapvetően esztétikai és pszichológiai érzékenységgű, de politikai, közgazdasági és jogtudományi műveltségét utólag pótoló Taine kiindulópontját tudományosnak tekintette ugyan, de egyben elhibázottnak is, mivel a darwini tanok szempontjából mutatta be a középkori társadalmi rend lerombolását. Az államtudós Schvarczról viszont úgy vélekedett, hogy kritikáját az emberiség jövője szolgálatába állította, vagyis Schrattenthal elfogadta Schvarcz politikai kiindulópontját.¹⁶²

Hornyánszky éppen ellentétes véleményen van. A kritikai szempontot nem tartja tudományosnak, így szerinte Schvarcz célja eleve elhibázott. Hiányolja a pozitív tudós szemléletét, a pszichológiai érzékenységet, a lelkiállapotok iránti fogékonyságot. Úgy véli Schvarcz a megismerés anyagát nem a jelenségekben, hanem az azokra vonatkozó kritikai és teleologikus fogalmakban kereste, s a történelmet nem annak feltételeiből, hanem saját egyéni gondolkozásából ítélte meg. Hibájának tartja, hogy bár a fejlődés szempontjából értékelt, de igazán nem volt tekintettel a történeti fejlődésre. Kritikai hevülete túlzásokra indította, ami a források tényeinek értékelésében is befolyásolta. Érdemként ismeri el viszont, hogy *"merész ellenkezésével újat mondott s így gondolkozásra készítetett."*¹⁶³

Kritikai céljai és túlzásai miatt a munka tudományos hatását sem tudta kellőképpenn elérni. Hornyánszky szerint a kuriózumnak tekintett könyv nem volt befolyással a tudományos nézetek alakulására, s hamar feledésbe merült. Inkább a kultúrfilozófia, a pedagógia merített belőle. Chamberlain részben Schvarczra támaszkodott munkája megírásában (*Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts*), Paul Nerrlich pedig Schvarcz kritikáját is bevonta a klasszikus nyelvek és irodalmak tanítására épülő nevelés elleni érveibe (*Das Dogma vom klassischen*

¹⁶¹ Hérodotosz megvesztegetése körüli bizonytalan közlésre és történetírására Schvarcz egy későbbi értekezésében tért vissza. Schvarcz Gyula: *Herodotos és Anytos psephismája* Bp. 1899.

¹⁶² Schrattenthal 1889. 9-11., 16.

¹⁶³ Hornyánszky 1901. 8-12., 15-23., 30-36. Az idézet a 36. lapon található. Hornyánszky 1917-es emlékbeszédében, távolodva a pozitivistá történetfelfogástól, enyhítette kritikáját, de az abszolút értékítéleteket akkor is elutasította. Hornyánszky 1917. 43-44.

Alertum 1894).¹⁶⁴ Később Schvarcz 9 levelet intézett Nerrlich-hez a görög irodalomról (*Neun Briefe an Prof. Dr. Nerrlich über die Literatur der Griechen* 1896).

Schvarcz maga úgy értékelte műve fogadtatását, hogy az államtudományi szakirodalom osztatlan elismerésben részesítette, a történelmi kritika vegyes érzelmekkel fogadta, míg a filológusok jobbra bírálták. Holm és Bauer kétségbe vonták fölfogása helyességét, Was kritikája és Schneider hosszabb kritikai tanulmánya után nézetei hatását látta Beloch és Busolt munkáiban, a reálfilológusok tábora pedig vagy hallgatott, vagy indulatosan fakadt ki ellene. Schvarcz írásaiban mindig a kifakadók táborával hadakozott, akiket persze művével provokálni is akart.¹⁶⁵

A *Die Demokratie* szemlélete alapján és annak anyagából merítve írt tanulmányt arról, hogy milyen tere volt a szabadságjogoknak Athénban és a köztársasági Rómában. A *Gondolatszabadság és ódon tömeguralom* (1886) című értekezésében Schvarcz kitért az athéni alkotmány jellegére, az alkotmánymódosítások technikáira, az írott jog és a szokásjog kapcsolatára és a szabadságjogok helyzetére. A szólásszabadságról megállapította, hogy széles körben érvényesült, politikai kérdésekben is, de magára az alkotmány módosítására nem terjedt ki. A gondolat- és szólásszabadság azonban még korlátozottabb volt, amit elsősorban a természetvizsgálók ellen indított perekkel illusztrált. A nép befolyásolását, a perek hivatkozási alapját jelentő népgyűlési határozatok meghozatalát összefüggésbe hozta az athéniek hiányos iskolázottságával, aminek egyik okát a magániskolák magas költségeiben látta. Jellemzően Schvarcz nem e perek jogi vagy politikai hátterét kereste, hanem a tényt ítélte meg a modernkori gondolatszabadság alapjáról. A források, nem mindig pontosan datálható adataiból azt a következtetést vonta le, hogy a filozófusok üldözése mindig a néphatalom időszakára esett, amit a nép műveletlenségével magyarázott. Végül arra a megállapításra jutott, hogy "*az athenei alkotmány keretén belül politikai szabadság és teljes gondolatszabadság nem fértek meg egymással.*" Rómában szabadnak találta az irodalmi működést és a tanítást, de úgy látta a gondolatszabadságot nem ismerték. Innen is számos példát hozott a bölcselők üldözésére, ami a vallás, a régi szokások és erkölcsök védelmében történt, azaz Schvarcz ezt egy konzervatív szemléletnek tudta be. Majd azt tapasztalta, hogy fokozatosan felerősödött a véleményyszabadság politikai szempontú korlátozása, később pedig erős ingadozásokat mutatott a gondolatszabadság érvényesülése. Mind Athén, mind Róma történetének áttekintése azt a meggyőződést alakította ki benne, hogy a bölcselkedésre, a

¹⁶⁴Hornyánszky 1917. 58., 75-76.

¹⁶⁵Schvarcz 1887. (Az athenei állam...) 68-69., 74. Schvarcz 1886. (A görögök politikai irodalma) 44-47. Méltatta munkáját Schmeding, Gneist és Schäffle is. Holmnak a *Revue Historique* 1885. május-júniusi számában megjelent bírálatára külön is válaszolt az *Ungarische Revue* 1887-es évfolyamában: *Prof. Holm und die Demokratie von Athen.*

tudományok művelésére egy-egy felvilágosult, művelt uralkodó vagy politikai vezető idején nyílt kedvezőbb lehetőség.¹⁶⁶

Schvarcz nem állt meg Athén és Róma történetének tanulmányozásánál, más görög poliszokat is bevont vizsgálódási körébe. A *Die Demokratie* problematikája és államelméleti érdeklődése kapcsolódott össze abban az értekezésében, amelyben azt kutatta, hogy fellelhetők-e már az ókorban a modern képviseleti intézmények előzményei (*Melyik görög állam közelítette meg leginkább a képviseleti rendszer alapgondolatát?* 1886). Athén demokráciáján kívül más demokráciákat is megvizsgált (*Taras, Syrakusa, Akragas és egyéb görög államok demokráciája* 1890). Ezekben is elsősorban az államélet és a társadalom kapcsolata, a politikai rendszerek változásai, a társadalom szervezete érdekelte. Ez a munkája történetibb, kevésbé erőltette hagyományos szempontjait. Ezen értekezése után a *Die Demokratie* 2. kötetének bevezetőjében szólt ismét és részletesebben a többi polisz demokráciájáról, s bár a nyugati görögséggel jobban szimpatizált, mint az athéniakkal, a görög demokrácia egységes képének megrajzolásáig itt sem jutott el.

Schvarcz nagy műve történeti részét Rómával folytatta, nem mintha államformáját demokráciának tartotta volna, hanem azért, mert a római állami intézményekben fedezte fel a középkori itáliai városköztársaságok, s általuk nem egy európai állam későbbi városi életének alapját. A *Die römische Massenherrschaft* 1. része 1891-ben, 2. része 1899-ben jelent meg, a teljes kötetet tartalmazó 2. kiadás pedig 1901-ben. A könyv a köztársaság korán túl Augustus principátusát is elemzi, mivel a princeps államjogi felhatalmazás nélkül gyakorolta hatalmát. A munka szempontjai és végkövetkeztetései hasonlóak az előző résszel. A haladást itt is a hagyományokat védő arisztokrácia gátolja, a tömeg ugyanúgy műveletlen és befolyásolható, ezért a fejlődés előmozdítása néhány felvilágosultabb törvényhozóra, gondolkodóra, állambölcsre hárul. Itt is több történeti személyt bírál. M. Porcius Cato-ban mindazt kritizálja, amit a római szellemben kifogásol. Caesar és Augustus történeti szerepével szemben Sulla érdemeit emeli ki, ami a Mommsen-féle Caesar tisztelet megtörésére irányult.¹⁶⁷

Schvarcz római történelemről alkotott kritikája már nem volt olyan friss erejű, mint az előző. Ráadásul kevésbé tűnt helyénvalónak, hisz az nem volt újdonság, hogy Róma sem a gondolatszabadság, sem az elméleti tudományok művelése terén nem emelkedett ki. A *Magyar író külföldön* című könyvéből tudjuk, hogy ifjú kora óta tanulmányozta a latin szerzőket, s így ebben a művében is alapos forrásismeretre és részletes szakirodalmi tanulmányokra

¹⁶⁶Schvarcz Gyula: *Gondolatszabadság és ódon tömeguralom* Bp. 1886. Az idézett sorok az 50. lapon találhatók.

¹⁶⁷Hornvánszky 1917. 63-66., 76. Schvarcz már a *Magyar író külföldön* című művében Caesar megítélésében Mommsen felfogása helyett inkább Lamartine álláspontjára helyezkedett. Esszéjét le is fordította magyarra. Szent-Katolna 1865. II. 258-312.

támaszkodhatott.¹⁶⁸ Schvarcz két értekezésben is foglalkozott a római történelemmel. Akadémiai székfoglalójaként előadott *Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történelmében* (1887) alapvetően jogtörténeti, alkotmánytörténeti munka. Schvarcz ebben Mommsen állításával polemizál, aki szerint Sulla improvizált reformjaival az oligarchiát akarta restaurálni Rómában. Schvarcz rendkívül mély és pontos alkotmányjogi elemzéssel azt akarja bebizonyítani, hogy Sulla, a felvilágosult politikus kidolgozott és megtervezett alkotmányreformokkal sietett a köztársasági államrend megmentésére, s a nemzetségi jogok, a születés, a vagyon helyett az egyéni érdemet és elsőként Rómában, a szakértelmet helyezte előtérbe a politikai vezetésben. Schvarcz úgy véli, hogy az állam érdekeit szem előtt tartó Sulla diktatórikus lépései ellenére is a rendi képződmények felszámolására és az állampolgári társadalom jogegyenlőségi alapon történő megszervezésére törekedett. *Adalék a római alkotmánypolitikához és államjoghoz* (1888) című értekezésében tért vissza a témához, amiben Mommsen értelmezésével szemben Sulla diktatúrája előzményeinek bemutatásával kívánta igazolni Sulla jelentőségét.

Schvarcz 1894-ben a budapesti tudományegyetemen a görög történelem rendes tanára lett. Lemondott képviselőségéről, teljes egészében tanári működésére fordította figyelmét. Hatalmas ismeretét most lelkes előadásokon adhatta tovább a tanulóifjúságnak. Úgy gondolta görög történeti munkásságát magyarul is megjelenteti, ezért előadásainak és értekezéseinek anyagából, egyetemi tankönyvet írt, vezérfonalul egyetemi előadásaihoz. 1898-ban megjelentette *A görög történelem forrásait*, majd 1900-ban *Görög történelem, különös tekintettel az athenei történelemre és ennek forrásaira* című tankönyvét.

Schvarcz lemondott arról, hogy az egész görögség történetét megírja, mert egységes Görögország, mint mondta, nem létezett, s a poliszok kapcsolata is időleges és esetleges volt. Elsősorban Athén és néhány jelentősebb polisz történetét kívánta megírni, azokat, amelyek történelme a forrásokból viszonylag hézagmentesen feltárható volt. A munka tetemes részét kitevő athéni történethez felhasználta az *Athénaión Politeia* új adatait, de alapvetően Szolón korától Demetrios Phalereus uralmáig tárgyalta az eseményeket, a római hódításig terjedő korszaknak és a drakoni előzményeknek rövid fejezeteket szentelt, a mítoszok homályába vesző korai időkkel pedig nem is akart foglalkozni. Athénon kívül megírta még, bár sokkal rövidebben, Thébai, Argosz, Korinthosz, Megara, Sikyon, Milétosz, Taras, Syrakusa, Akragas, Spárta, az aitol és achaii szövetség történetét is. Kritikai szempontjait ebben a művében is fenntartotta, s így nem a tudomány eredményeit foglalta össze, hanem saját nézeteit fejtette ki.

Rendkívüli képességű és szorgalmú Schvarcz Gyula egészen 1900. január 31-én bekövetkezett haláláig fáradhatatlan volt. Személyiségének dinamizmusa és sokirányú érdeklődése következtében állandóan új kérdések és problémák felé

¹⁶⁸Szent-Katolna 1865. I. 361-377.

fordult. Tudományos pályája szerteágazónak tűnhet, de nem szétesőnek, hisz megvannak benne azok a csomópontok, amik összekötik tevékenysége területeit. Nem sokirányú érdeklődése gátolta meg abban, hogy nem alkotott maradandóbbat a magyar és európai tudományban. Kritikai álláspontja és érzelmi túlfűtöttsége vezette olykor túlzásokra, a problémák elrajzolására. Egyéni látásmódja, ötletgazdagsága és az az erős igénye, hogy lezárja a kérdéseket, nem tette folytathatóvá életművét. De igazán a tudományt társadalmi célok szolgálatába állította, az általa művelt bölcséleti, elméleti diszciplínákat is alkalmazott tudományként fogta fel, amik feladatát abban látta, hogy előmozdítsák az emberi haladást, a világ átalakítását.

Társadalmi szellemi folyamatai egybehangzóan mintaadó, normatív és társadalmi csoportok kijelölésével

Széchényi István a „Jelki fingerlák”, azaz az arisztokrácia és a vagyonos burzouázis közösen alkotott új társadalmi berendezkedés elvénak és technikájának elterjesztésében. Társadalomformáló munkájához egy másik feladatkör is tartozott, a kormányt is fel akarta használni, de ehhez minden, a politikai intézményrendszer által vállaltattnál, ahogy magától az államnak, folyamatosan egyre erősödött. Éppen ezért nem kívánta kordöntő szerepet játszani a társadalmi fejlődésben, még a kormányt sem. A jogok és kötelezettségek kölcsönösségére alapozott új „rendszer” kiépítésében nagy szerepet szánt az egyesek elvén, s abban a háttérben követésnek a „társaság szabadság” bevezetését, a „Jelki”-nek (joghatalom) és a nemzetiégnek tulajdonított közhatalom felállítását.

7. Wesselényi-Kolcsy István reformtervezése az alkotmányról, a központi hatalomról, a szabadság és tulajdon biztosságáról, az egyesek elvén társadalmi berendezkedésről. Az érdekegyesítés elvére építve azt jelentette, hogy a nemzeti polgárosodás mellett a pártok polgárosodásának is színt kell adni. A „választások” szabad versenyen, a hagyományos intézményrendszerben a rendi nyilvánosság felhagyásával a megyei, művelti köznevelés aktív közreműködésével szervezték volna megvalósítani, miközben keresték a rendi lépéseket polgári parlamentarizmussal történő átalakításának esélyeit, s megpróbálták a politikai vezetésre megújulást.

¹ Széchényi István: *Hitel*, Pest, 1830. Kéziratban: *Széchényi és a magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 234-242. György András: *Széchényi István és a magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 243-244. György András: *A magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 245-246. György András: *A magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 247-248. György András: *A magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 249-250. György András: *A magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 251-252.

² Wesselényi Miklós: *Budapesti híradások* [Légyon], 1835. Kolcsy István: *Hitel*, Pest, 1838. Kéziratban: *Széchényi István és a magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 245-246. György András: *A magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 247-248. György András: *A magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 249-250. György András: *A magyar polgári reformmozgalmak*, Budapesti Tudományi Környezet 1995. 3-4. sz. 251-252.

III. A civil társadalom programja és a társadalom helyzetének felmérése

III.1. A társadalmi reform liberális hagyománya

A reformkor liberális programalkotói, amikor koruk válságjelenségeinek megoldásán fáradoztak, a közösséget érintő problémákból indultak ki. A társadalmi méretű krízisből a kivezető utat új életstratégiák, új morál, új szemlélet és új közösség-szervezési elvek kialakításában jelölték meg. A polgárivá váló társadalom születési folyamatát egybekapcsolták mintaadó, normateremtő társadalmi csoportok kijelölésével.

Széchenyi István a „lelki függetlenek”, elsősorban az arisztokrácia és a vagyonos birtokosok közreműködésére számított az új társadalmi berendezkedés elveinek és technikáinak elterjesztésében. Társadalomformáló munkájához egy másik felsőbbbségi tényezőt, a kormányt is fel akarta használni, de óvakodott minden, a politikai intézményrendszert érintő változtatástól, nehogy magát az átalakulási folyamatot tegye ezzel kockára. Éppen ezért nem kívánta kezdeményező szerephez juttatni a társadalom szélesebb rétegeit, még a nemesség egészét sem. A jogok és kötelezettségek kölcsönösségére alapozott új „systema” kiépítésében nagy szerepet szánt az egyesületi elvnek, s abban a hasznosság követésének, a „társasági szabadság” bővítésének, a „bátorlét”-nek (jogbiztonság) és a nemzetiségnek tulajdonított kohéziós funkciókat.¹

A Wesselényi-Kölcsey-féle reformmozgalom az előítéletekből fakadó ellentétek által megosztott közösségből jogkiterjesztéssel, az alkotmányon kívül rekedtek számára a szabadság és tulajdon biztosításával akart egységes nemzeti társadalmat teremteni. Az érdekegyesítés előtérbe állítása azt jelentette, hogy a nemesség polgárosodása mellett a paraszti polgárosodásnak is utat kívántak nyitni. A változásokat hordozó törvényeket a hagyományos intézményrendszerben, a rendi nyilvánosság fórumainak felhasználásával a megyei, művelt köznemesség aktív közreműködésével szerették volna megvalósítani, miközben keresték a rendi képviselőlet polgári parlamentarizmussá történő átformálásának esélyeit, s szorgalmazták a politikai vezetőréteg megújulását.²

¹Széchenyi István: *Hitel* Pest, 1830. Barta István: *Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása* Történelmi Szemle 1960. 2-3. sz. 224-240. Gergely András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása* Bp. 1972. Gergely András: *A magyar liberalizmus születése* In: Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról* Bp. 1987. 32-46. Varga János: *Keresztútzben a Pesti Hírlap Az ellenzéki és középutas liberalizmus elválása 1841-42-ben* Bp. 1983. Velkey Ferenc: *Társadalomátalakulási elvek Széchenyi és Kossuth vitájában* Debreceni Szemle 1994. 2. sz. 233-241.

²Wesselényi Miklós: *Balítéletekről* Bukarest [Lipcse] 1833. Kölcsey Ferenc Naplója Pest, 1848. Barta István: *A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái* Történelmi Szemle 1963. 3-4. sz. 305-343. Gergely 1987. 46-79. Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke* Századok 1923. 1-6. sz. 17-75. Takács Péter: *Deák és Kölcsey liberalizmusa* In: *Tanulmányok Deák Ferencről* Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 177-

Kossuth, aki a Wesselényi-mozgalom hagyományain indult el, az érdekegyesítési politika továbbfejlesztésével arra törekedett, hogy a társadalom mind szélesebb rétegeit kapcsolja be az átalakulásba. A folyamat sikerességéhez nélkülözhetetlennek tartotta egy „tisztes középrend” keletkezését. Ennek bázisául a nemességet jelölte ki, de fontosnak látta a még szinte teljesen idegen polgárság csatlakozását, s számított a nemzetiségek elitjeire is. Úgy gondolta, hogy a szabadság kiterjesztése, a polgárosodás lehetőségének felkínálása a magyarsághoz fogja kapcsolni a más ajkú lakosokat. A „szakadozott nemzet osztályai”-nak egybeforradásánál leginkább a nép, a parasztság problémáira volt tekintettel. Azonban hiába teremtett elképzeléseinek a sajtóban mind szélesebb nyilvánosságot, a változtatás hagyományos, törvényekben realizálható útjai sikertelenek maradtak. Ekkor a Kossuth vezette ellenzék párhuzamosan kezdte keresni a politikai intézmények reformjának lehetőségét (városok reformja, megyék reformja, népképviselői országgyűlés) és az intézményrendszerből történő kilépéssel a társadalomszervezés új, az önszerveződésre alapozott feltételeit. Igyekeztek felhasználni az egyleti szerveződés kereteit, hisz az egyesületek az önkéntességgel, szervezettséggel és az erők összpontosításával kicsiben képezték le a polgári társadalmat.³

A centralisták szerint az átalakulásnak mindenekelőtt a társadalomban kellett végbemennie, s a jövő társadalmának alapját a különböző rétegeket összekapcsoló művelt és anyagilag szilárd középosztályban látták. Eötvös a parasztságot tekintette a hazai társadalom legdinamikusabb elemének, Szalay pedig a városi polgárságban jelölte meg az osztályokat egybeolvasztó közeget.⁴ Korpona város követeként 1843. szeptember 27-én így szólt: „*midőn hiszem és óhajtom, hogy Magyarország jövődjője a tiers-état formáiban nyilatkozzék, ezen szó alatt adott idő lefolyása után az összes nemzetet értem, s nem értem, nem fogom érteni soha, a rőf és mérő serpenyő - magokban véve igen tisztességes dolgok - túlnyomó befolyását. [...] nem akarom, hogy teremtsék egy új osztály, számos számtalan heterogeneitásaink öregbítésére, hanem szívemből óhajtom: alakuljon egy osztály, melly a többieknek szegletességét lesimítsa, melly bennök felolvasszon mindent, mi nem korunkba való.*”⁵ Sem Kossuthék, sem a centralisták nem akarták a politikába újonnan belépő csoportokat külön rendként

214. Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós* Bp. 1965. Veliky János: *Nemesi erkölcs - polgári erény* (Kölcsey politikai-etikai programja a magyar társadalom fejlődéséhez) Alföld 1990. 11. sz. 60-63.

³Orosz István: *Kossuth az érdekegyesítésről* Debreceni Szemle 1994. 2. sz. 225-232. Ruszoly József: *Alkotmány és képviselő Kossuth Lajos a közjogi reformokról (1841-1843)* Magyar Tudomány 1994. 9. sz. 1024-1038. Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében* Bp. 1977. Varga János: *Helyét kereső Magyarország* Bp. 1982. Varga J. 1983. Veliky János: *A kossuthi ipartámogató politika értelmezéséhez* Magyar Történeti Tanulmányok XI. Debrecen, 1979. 67-88. Veliky János: *Az ipartámogató Kossuth Századok* 1994. 5. sz. 818-830. Veliky János: *A szociális mozgalmakat szervező Kossuth társadalomfelfogása* Debreceni Szemle 1994. 2. sz. 220-224. Velkey 1994. Miru György: „*A magyar európaias legyen*” Kossuth Lajos és a társadalomszervezés útjai Hitel 1996. 3. sz. 27-34.

⁴R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830-1860* Bp. 1973. 163-187.

⁵Szalay László: *Publicistai dolgozatok I. kötet* Bp. 1988. 182.

elhatárolni, hanem az addigi privilegizáltak soraiba emelve őket a társadalmi összeolvadás feltételeit szerették volna megteremteni. A centralisták a magyarországi polgárságot megosztottnak, gyengének és idegennek, a nemzettől különvált testnek tekintették, ezért társadalmi ideáljuk megvalósításában nem számíthattak kezdeményező készségükre. A probléma áthidalására a szintén kisszámú és gyenge értelmiségtől vártak szervező tevékenységet, akik centralizált államintézményeken keresztül (felelős kormány, népképviselői országgyűlés) hajthatták volna végre a polgárosodás követelte feladatokat.⁶ Azt, hogy az államhatalom ne tévessze szem elől társadalomépítő kötelezettségeit, csak technikailag korlátozott és bővíthető választójog bevezetésével, a helyi autonómiák erősítésével, a társulási elv hangsúlyozásával és más szabadságjogok kiterjesztésével akarták biztosítani.

A szociálisan, jogilag és politikailag megosztott nemességet nem tartották alkalmasnak az általuk elképzelt társadalmi berendezkedés megteremtésére, mivel azt tapasztalták, hogy a nemesség és főként legfontosabb politikai intézménye, a vármegye erős őrzője a rendi maradványoknak. Megyeellenességük vitába sodorta őket Kossuthal és híveivel, akik foglalkoztak ugyan a megye átalakításával, de ragaszkodtak ahhoz, mert a megyei nemességben és a hozzájuk csatlakozó értelmiségben látták azt a szervezett politikai erőt, amely képes a reformokat kikényszeríteni.⁷

1848-ban a jogegyenlőség elvének uralomra jutásával, a tulajdonosok körének nagyarányú kiterjesztésével és számos társadalmi reformot életbe léptető törvény eredményeként létrejöttek a civil társadalom alapjai. Ugyanakkor olyan politikai intézményrendszer született, a tulajdonosok és művelt személyekre kiterjesztett választójogon alapuló népképviselői országgyűléssel, az országgyűlés szabta politikai keretek közt működő, az uralkodói hatalomtól elválasztott, felelősségre vonható kormánnyal, amely igényt tartott a polgárok közreműködésére és érzekelte a társadalmi igények elmozdulását.⁸ Az átalakulásban a politikára mind nagyobb feladatok hárultak.

A bukást követően a társadalom aktív erői megroppantak, s nemcsak a kezdeményezésről mondtak le, hanem kezdték kétségbe vonni a társadalom fejlettségét és a közvélemény hatékony politikai funkcióját. Egyre többen gondolták úgy, hogy a közvélemény megosztottsága miatt a vitában kialakított megoldások felmutatása helyett a befolyásolás eszközévé válik.⁹ Az

⁶Kulin Ferenc: *A publicista Eötvös radikalizálódása* Új Forrás 1985. 1. sz. 43-47.

⁷Eötvös József: *Reform* In: Eötvös József: *Reform és hazafiság* 1. kötet Bp. 1978. 343-593. Veliky Debreceni Szemle 1994. 2. sz.

⁸Szabad György: *A polgári átalakulás megalapozása 1848-49-ben* In: *A negyvennyolcas forradalom kérdései* Bp. 1976. 49-64. Gergely András: *Az 1848-as magyar polgári államszervezet* In: /Pölöskei Ferenc - Ránki György szerkesztette/ *A magyarországi polgári államrendszerek* Bp. 1981. 50-80. Rácz Attila: *Korabeli alkotmányozás és az 1848. évi magyar közjogi törvényhozás* Állam- és Jogtudomány 1991. 3-4. sz. 174-183. Ruszoly József: *Parlamentarizmus és népképviselő 1848-ban* Rubicon 1997. 8. sz. 34-37.

⁹Veliky János: *Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században* In: /Németh G. Béla szerkesztette/ *Forradalom után - kiegyezés előtt* Bp. 1988. 313-335.

abszolutizmus politikai rendszerében elindított modernizáció sok tekintetben kedvezően hatott a civil viszonyok alakulására is, de a birodalom egységesítésével összekötött, ezáltal idegen, nemzetietlen jellege miatt a mértékadó csoportok egyöntetűen elutasították, s az állami bürokrácia hordozta modernizációt a nemzeti polgárosodás alternatívájának tekintették. Az abszolutizmus igyekezett kedvező gazdasági környezetet kialakítani, lezárni a tulajdoni reformot, s megvalósítani a magánjog reformját, ám a szabadságjogokat szűken mérte, s nem tartott igényt a polgárok közreműködésére. Bár a lakosságot állampolgároknak nevezte, valójában alattvalókként kezelte őket.

1848 és 1849 okozta szemléleti változás a magyar polgárosodás esélyeiről kialakított álláspontokban is éreztette hatását. Miközben a középosztály elnevezés egyre elfogadottabb lett, mint a polgári társadalom szervező tényezője és egyensúlyának biztosítója, a nemességre épülő középosztály felfogások váltak meghatározóvá. Persze továbbra is úgy gondolták, hogy a középosztály több elemből, középbirtokosokból, városi polgárokból, honoráciorokból, falusi mesteremberekből, parasztpolgárokból stb. szerveződik, de kiemelték benne a nemesség mértékadó szerepét, hisz a nemzetiséget ért támadások közepette a magyar jelleg védelmét tartották már legfontosabb funkciójának. A nemességet csak kevesen bírálták, már az egykori centralisták sem, a honoráciorok és a polgárság társadalmi megbecsülése pedig nem vetekedhetett a nemesekével.¹⁰

A fiatal liberális generáció tagjai, akik 48 örökségét már csak hírből vagy mestereik révén ismerték, egy európaiasabb műveltség és szemlélet birtokában úgy gondolták, hogy a kiegyezéssel a magyar polgárosodás intenzívebb szakaszába léphet. E folyamat eredményességét nem kívánták bizonytalan társadalmi és politikai szerveződésektől függővé tenni, hanem sikerességének garanciáját az államtól várták. Úgy vélték, hogy a kiegyezéssel a magyarság politikai súlya jelentősen megnőtt, s ahhoz, hogy ennek meg is felelhessen, növelni kell gazdasági és szellemi erejét. Ezért a kiüresedő közjogi csaták helyett társadalomelvű politikát igényeltek. Elsősorban a nemzetgazdaság, a népjólét és a népnevelés terén ösztönözték az államot beavatkozásra, hogy előmozdítsa a társadalom fejlődését.¹¹

A modern társadalom alapját egy széles középosztály kialakulásában látták, s mivel tisztában voltak a nemességnek a közéletben és a társadalomban betöltött fontos szerepével, úgy gondolták, hogy neki kell a polgári magatartásformákat és morált elsajátítania. A középosztály így származását tekintve nem csak polgári, de műveltsége és mentalitása révén azzá váló rétegekből szerveződött volna.¹² Ezzel a még formálódó polgárság térnyerésének,

¹⁰Buzinkay Géza: *A középosztály kialakításának programjai* In: /Németh G. Béla szerkesztette/ *Forradalom után - kiegyezés előtt* Bp. 1988. 286-312.

¹¹Miru György: *A reformpolitika esélyei a kiegyezést követő években* /megjelenés alatt: Századok/

¹²A nemesség polgárosodásának addig nem túl sikeres képét rajzolta meg sok iróniával Arany László *A délibábok hőse* (1872) című művében. A korabeli véleményekkel és a történeti irodalomban rögzült képpel szemben újabban a mintának tekintett angol földbirtokos nemesség és a polgári elemek kapcsolatát is

értékmeghatározó és presztízsképző szerepének előkészítésére vállalkoztak, s megpróbálták a hivatalos politikát is ebbe az irányba fordítani. A kor egyik szemléletformáló publicistája, Beksics Gusztáv még az 1880-as évek közepén is azt várta, hogy a társadalom összes rétegének elitjéből szerveződik meg az új középosztály, azáltal, hogy a vidéki birtokos nemesség összeolvad az új birtokosokkal, majd pedig a polgársággal.¹³

III.2 A civil társadalom fogalma Schvarcz Gyula műveiben

Schvarcz Gyulát olvasmányai, európai tapasztalatai arra intették, hogy Magyarország jövőjének biztosítékát a felzárkózásban, a társadalom polgárivá válásában rejlő fejlődési lehetőségek megnyitásában keresse. Kortársaihoz hasonlóan nála is megjelent inspiráló okként a létharc, a népek fennmaradásért folytatott küzdelme,¹⁴ s a magyarság kultúrexpanziós hivatására is találunk utalást,¹⁵ de ezek az elemek nem épültek be mélyen gondolatrendszerébe, sőt a nemzetiségek irányában is jelentkező toleranciája hatására ki is szorultak onnan.

Számára az átalakulás tétje a civil társadalom megteremtése volt. Hogy mit értett a civil társadalom fogalmán, azt főként a fejlett nyugati társadalmak jellemzésénél fejtette ki. A polgári társadalmat élesen szembeállította a rendi társadalommal, ahol az eltérő jogállások merev, valóságos „kasztszerű” képződményekbe kényszerítették az embereket, s a rendek zárt struktúrái lecsökkentették a társadalmi érintkezés lehetőségét, lefojtották a mobilitást, az egyéni kezdeményezést, a szellemi, anyagi és erkölcsi kibontakozás esélyeit. Schvarcz a kasztot és a rendet is az emberek születésen alapuló jogi kapcsolataként értelmezte, a különbséget abban jelölte meg, hogy a kasztoknál kizárt, a rendeknél lehetséges az átlépés. A modern társadalom azonban sem kasztokat, sem rendeket nem ismer szögezte le, hanem abban mindenki születésre való tekintet nélkül ugyanazon törvények alatt él. A civil társadalomban tehát megszűnik a rendi tagozódás, s helyébe a teljes jogegyenlőség lép, így az *„nem a rendek és corporatiók összességéből áll többé, hanem merő egyénekből, egymástól [...] teljesen független állampolgári egyéniségekből”*, akik tisztán alanyi, azaz állampolgári jogon, s nem valamely testülethez tartozás alapján gyakorolják az alkotmány, a magánjog, sőt a büntetőjog által biztosított

átértékelték. Vö. Lawrence Stone: *Anglia és a nyitott nemesség (1540-1880)* In: *Túlélők Elitek és társadalmi változás az újkori Európában* Bp. 1993. 77-116.

¹³ Censor [Beksics Gusztáv]: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk* Bp. 1884.

¹⁴ *„Ha nem emeljük hazánk értelmi, erkölcsi, anyagi erőit az eddigieknél nagyobbsszerű mérvekben: akkor alámerülünk a népek élettusájában.”* Schvarcz Gyula programja Pest, 1872. 3.

¹⁵ Schvarcz Gyula: *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* Pest, 1869. (továbbiakban: Schvarcz 1869.) 142-143. Az általam használt példányban az első fejezet a 143. lapon ér véget, a második fejezet viszont hibás lapszámozással kezdődik a 145. lap helyett a 113. lapon, s ettől kezdve folyamatos a számozás.

szabadságot, a polgári és politikai jogokat.¹⁶ Schvarcz a civil társadalom kialakulásában az angol fejlődést tekintette élenjárónak, ahol úgy vélte, hogy már régen ledőltek a rendi válaszfalak, s eltűnt a nemes és nem nemes közt minden különbség, így ott az egyes polgárok tekintélyét nem születésük, hanem képzettségük, műveltségük, szerzett vagyonuk, azaz egyéni érdemeik határozzák meg.¹⁷ Meg kell jegyezni, hogy az angol társadalom, elsősorban a földbirtokos elit és nemesség integratív szerepe nem abban nyilvánult meg, mint sokan vélték, hogy könnyen és nagy számban fogadta soraiba a polgári elemeket, az újonnan vagyonosodottakat, hanem abban, hogy a polgárság elsajátította társasági formáit, az illetet, a jó modort, valamint műveltségét, s e homogén kultúra összekötötte őket.¹⁸ Bár Angliában a kiváltságok kevésbé osztották meg a társadalmat, mégis Schvarcz megfigyelése pontosabb volt akkor, amikor felfigyelt a műveltség és a kultúra összetartó erejére. A francia társadalom kialakulásában a forradalomnak tulajdonított fontos szerepet, de azt is megjegyezte, hogy a németiség a 19. század első felében nem érte még el sem állami, sem társadalmi fejlettségében a franciák szintjét.¹⁹

E fejlődési hierarchiában a magyar társadalmat is elhelyezte, s megállapította, hogy „*magyar társadalom abban az értelemben mint francia, angol, német, olasz társadalmak léteznek, még nem is létezik.*”²⁰ A nyolcvanas évek végén a magyar polgárosodás folyamatát áttekintő tanulmányában úgy vélte, hogy a negyvennyolcas törvényhozás a politikában eltörölte a rendiséget, de társadalmi téren erről nem rendelkezett, márpedig ahol fennáll a rendi tagozódás, nem létezhet egységes állampolgárság, állampolgári társadalom.²¹ Mégis a korabeli közvélekedés, s a törvényalkotók szemlélete egyértelművé tette a rendiség társadalmi képződményeinek felszámolását, sőt a törvények Előbeszéde tartalmazta is az „*összes magyar népnek jogban és érdekekben egyesítése*” kitétel.²² Schvarcz szerint az 1848-as törvényhozás „*határozottan megszüntette az eddig fönállott rendi válfalakat, és oly állampolgári társadalmat proclamált, a mely oszthatatlanul egységes, magában foglalja az ország összes állandó lakosait, [...] a magyar állam souverainitásának minden alattvalóját, és a mely nem ismer semmiféle rendi tagozatot.*”²³ De a 48-as alkotmány 1867-ben történt

¹⁶Schvarcz Gyula: *Tudomány és társadalom* Bp. 1888. 45-46. Schvarcz Gyula: *Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban* Bp. 1880. 13-15. A civil társadalomnak a jogegyenlőségre alapozott értelmezését adja Péter László. Péter László: *Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése* In: *Változás és állandóság* Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1989. 60-61.

¹⁷Schvarcz 1888. 23.

¹⁸Vö. Lawrence Stone 1993. 102-108.

¹⁹Schvarcz 1888. 71.

²⁰Schvarcz Gyula: *Magyarország helyzete a reálunióban* Pest, 1870. 56.

²¹Schvarcz Gyula: *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez* Bp. 1889. 8-9.

²²Schvarcz 1889. 17.

²³Schvarcz 1889. 24.

helyreállításakor ez az egyenlőségi szemlélet és tartalom megkopott és sem akkor, sem később nem történt meg a jogegyenlőség deklaratív kinyilvánítása.²⁴

E fejtegetés jelzi azt, hogy Schvarcz számára a jogegyenlőség volt az alapvető tényező, ami a polgári társadalom kialakulásához vezetett. A „társadalom” fogalmat is azonosította a „civil társadalom” kategóriájával, s csak ott tartotta értelmezhetőnek, ahol már nem léteztek rendi struktúrák.

De mi a civil társadalom előnye, hogy mintaként kezelhető a társadalmi fejlődésben? Schvarcz az azonos jogú állampolgárok alkotta társadalmat „atomizálnak” ábrázolta, s úgy látta, hogy ez az individualizmus az egyéni érvényesülés, az egyéni szabadság biztosítója, s alapja az egyéniség erkölcsi és értelmi előrehaladásának, végső soron a fejlődésnek.²⁵ Szabadságon az emberek azon jogait értette, amelyek révén *„egyéni fölfogásukat és tettejüket saját belátásuk és elhatározásuk szerint, bármely irányban érvényesíthetik.”*²⁶ Máskor viszont szervesületről, kiegészületről, egységességről szólt, vagyis azt az igényt fogalmazta meg, hogy az állampolgárok összességéből közösség (társadalom) képződjön, oly közösség, amelyben mindenki szabad akaratából és egyenrangúan vesz részt.

Schvarcz az állampolgári szabadság biztosítékain túl kereste a közösségi kohézió tényezőit. Érzékelte, hogy a nyugati fejlődésben a „nemzetiség” vált az egyik legintenzívebb összetartó erővé, azaz a civil társadalom egyben nemzeti társadalom is. *„Angliának egy egységes, szervesen kiegészülő, bevégezett társadalma van, mely bármi legyen politikai törekvése, közművelődési mozzanataira nézve, angol, egy percre sem szűnik meg angol, egész lelkéből angol lenni?”*²⁷ Mégis a közművelődés hatását emelte ki a közösség szerveződésében, mert az hozta *„szerves közelségbe egymással Nyugateuropa több elsőrangú nemzetének azelőtt szétágazott rendi maradványait és forrasztotta együvé egy közös egységes társadalmi testté.”*²⁸ Hangsúlyozta, hogy a közművelődés olyan kulturális középíráteget teremt, amely kitölti az űrt a tudományos felkészültségű szellemi elit és az elemi fokon vagy még alacsonyabb szinten képzett tömegek között. Schvarcz tehát a középosztályt elsősorban műveltségi kritériumok alapján határozta meg, funkcióját pedig mintegy társadalmi kötőszövetként jelölte ki.

A korabeli Európában e középréteg alkotta azt a közönséget, amelynek felfogása, ízlése, szokásai és előítéletei meghatározták a társadalmi vélekedést. E közönség a civil technikák elsajátításával elérhette az önszerveződés fokát, aminek kiváló iskolája az egyesületi, társasági élet volt. E készségek birtokában a társadalom politikai kezdeményezésre, önkormányzatra is vállalkozhatott.

²⁴Schvarcz 1889. 60-61.

²⁵Mill *A szabadságról* írt esszéjének 3. fejezetében az egyéni szabadságot, mint a fejlődés feltételét elemzi. J. S. Mill: *A szabadságról* Bp. 1943. 65-84.

²⁶Schvarcz 1880. 15.

²⁷Schvarcz 1870. 58.

²⁸Schvarcz 1869. 181.

Schvarcz arra az összefüggésre is felhívta a figyelmet, hogy az egyes társadalmak amilyen mértékben emelkednek az erkölcsiség és műveltség, tegyük hozzá a politikai érettség terén, úgy vehetik vissza a „souverainitásnak” azon részét, amit korábban átengedtek az államhatalomnak. Így az azonos érdekű nemzettest, az alattvalók összessége képes annyira összetartani, hogy egyre több politikai szabadságot biztosítson magának „*a parliament jogkörének folytonos tágítása és a kormány felelősségének [...] szilárd alapra fektetése által*”.²⁹

Mindebből egyenesen következett Schvarcz számára, hogy maga az alkotmányos küzdelem is megteremtheti egy társadalomban az összetartozás tudatát. Többször utalt rá, hogy a modern állam, a modern államrend és állameszme, amelynek alapja az állampolgári jogegyenlőség, a népképviselő és a gondolatszabadság is egybefűzheti az „atomizált” állampolgári társadalmat. A modern államélet legfontosabb feladatának az állam keretei közt élő lakosok értelmi, erkölcsi és anyagi haladásának előmozdítását és a jogrend biztosítását tekintette.³⁰ Ezen a ponton a gondolatmenet visszatér a kiindulóponthoz, a polgárosodáshoz, azaz maga az állam is elősegítheti a jogrend megteremtésével a civil társadalom képződését.

Schvarcz Gyula írásaiban a civil társadalom egy ideális modellként jelent meg, amit a magyarországi társadalomfejlődés elé célként tűzött ki. Így elsősorban az átalakulást, a polgárosodást motiváló, ösztönző tényezőként jött számításba. A politikai programalkotókra jellemző ez az eljárás. De Schvarcz tisztában volt azzal is, hogy a sikeres polgárosodás feltétele egy a társadalom testére szabott terápia kidolgozása. Ehhez azonban fel kellett mérje a magyarországi társadalom helyzetét.

III.3. A korabeli társadalom állapotrajza

Schvarcz a társadalomról rendelkezésre álló ismereteit a személyes tapasztalatokon, benyomásokon túl megpróbálta statisztikai felmérések adataival kiegészíteni. Elsősorban a hazai közoktatásügynek szentelt munkáiban hangsúlyozta a statisztika nélkülözhetetlenségét, de a birodalmi hivatalos statisztikák mellett csak szórványos, s helyenként nem is pontos magánkezdeményezésekre, Fényes Elek, Konek Sándor adatgyűjtéseire, Hunfalvy János, Barsi József, Weninger Vince és Kautz Gyula tematikus írásaira támaszkodhatott, s lapja az *Új Korszak* is közölt statisztikákat. Nagy teret szentelt a fejlődésbeli különbségek érzékeltetésére a külfölddel történő összevetésnek.

²⁹Schvarcz Gyula: *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához* Bp. 1887. 47., 38.

³⁰Schvarcz Gyula: *Gondolatszabadság és ódon tömeguralom* Bp. 1886. 63.

A hiányok pótlására maga is adatgyűjtésbe kezdett, igaz elsősorban a közoktatásra vonatkozóan. A tanítóképezdek, középiskolák igazgatóit, illetve a községi néptanítókat, lelkészeket kérte fel adatok közlésére, így több megye elemi oktatásáról, a gimnáziumokról és a tanítóképzők állapotáról készített felmérést.³¹ A szakstatisztikai indíttatás mellett megmutatkozott ezekben Schvarcz társadalmi érdeklődése is. A járasonként és községenként rögzített adatok közt nemcsak az iskoláztatás szerepelt, hanem a lakosság vallási, etnikai megoszlására is rákérdezett, s közvetve a műveltségi és vagyoni helyzetükre, valamint a tagosítás megtörténetére is szerzett ismereteket. Schvarcz nem összegezte az adatokat, nem sorolta azokat rovatokba, táblázatokba. A gimnáziumok és reáliskolák kitűnő tanulóiról készített felmérésben érdeklődést mutatott a tanulók szüleinek foglalkozása, anyagi háttere és pályaválasztásuk iránya iránt.

1866-ban megjelent *Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statistikáját* című munkájában felsorolta azon rovatokat, amelyek alatt szükségesnek tartotta az adatok gyűjtését a valóságos viszonyok pontos megismeréséhez. Ebben a községekre vonatkozó általános adatok, mint a lakosság felekezeti, nemzetiségi és vagyoni megoszlása és a szorosabb értelemben vett tanügyi adatok mellett fel akarta mérteni a tanulóifjúság vallási, nemzetiségi és szociális helyzetét, nemenkénti arányát, a kimaradók és továbbtanulók számát és azok társadalmi hátterét. Ha Schvarcz óriási információ igénye kielégítést nyert volna, az oktatási rendszerben rejlő mobilizációs lehetőségek is konkrétabban tárultak volna fel.

Schvarcz ismerte a hivatalos ausztriai statisztikákat és népszámlálási eredményeket, de ezek adatainak megbízhatóságát többször megkérdőjelezte. Hivatkozott az osztrák statisztikusokra, Czörnigre, Fickerre, s felhasználta az 1857-es birodalmi népszámlálás adatait is feldolgozó Konek Sándor művét, amelynek füzetei 1864-től jelentek meg.³²

Schvarcz statisztikai tevékenysége idején a magyar statisztika az irányváltás átmeneti időszakában volt. A statisztikai adatokat nagy szorgalommal gyűjtő Fényes Elekről Láng Lajos úgy vélekedett, hogy munkásságát érintetlenül hagyta az európai tudományos haladás, s rendszere a századfordulón alkotó Schwartner Márton munkáját követte, aki Schlözer tanítványaként a fejlettebb

³¹Schvarcz Gyula: *Részletes statisztikai kimutatások Abaúj megye elemi tanodáiról* Pest, 1869. Schvarcz Gyula: *Részletes statisztikai kimutatások Gömör megye elemi tanodáiról* Pest, 1869. Schvarcz Gyula: *Részletes statisztikai kimutatások Ungh megye elemi tanodáiról* Pest, 1869. Schvarcz Gyula: *A magyar birodalom gymnasiumainak és reáltanodáinak statisztikájáról* (Akadémiai előadás 1866-ban) Schvarcz Gyula: *A tanulóverseny gymnasiumainkon és reáltanodáinkon Tekintettel a kitűnő tanulók tudományos hajlamaira, szülők társadalmi helyzetére, vagyoni állására és az ösztöndíjakra* Pest, 1867. Schvarcz Gyula: *Magyarország tanítóképezdéinek statistikája Különös tekintettel a r. kath. tanítóképezdéinkre* Pest, 1867.

³²Konek Sándor: *Az ausztriai birodalom jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve* Pest, 1865.

leíró irányt honosította meg Magyarországon.³³ Fényes ötvenes évekbeli tevékenysége is csak a politikai aritmetika művelését jelentette.

A magyarországi statisztika fejlődéséhez több elméleti munkával hozzájáruló Konek Sándor pályája szintén a fejlettebb leíró irányzat jegyében indult, s átmenetet képezett a modern polgári statisztikához. 1847-ben megjelent *A statistika elmélete* című művében a statisztika tárgyát az állam anyagi és szellemi jólétét előmozdító eszközök és azok felhasználásának kimutatásában jelölte meg, s a jelen állapotok leírására korlátozta, mert a múltbeli viszonyokat az államtörténet körébe utalta. Az anyag rendszerezésében még a Schlözer-féle hármas felosztást ajánlotta, ami Konek adaptálásában az állam alaphatalmára, államszerkezetére és művelődésére vonatkozó leíró adatok közlését jelentette. Ezt a felosztást alkalmazta az ausztriai birodalom statisztikáját tárgyaló kézikönyvében is (1865). A módszerek ismertetésénél tekintettel volt az újabb eredményekre. Bár a politikai aritmetikát a statisztika segédtudományának tekintette és elutasította a számok abszolutizálását, mégis elismerte a számokkal történő leírás jelentőségét, mint amikből következtetéseket lehet leszűrni. Alapvetőnek azonban a szavakkal való leírást tartotta, a számokat csak ezek illusztrációjaként fogadta el.³⁴

Konek a leíró statisztika hagyományos módszerével dolgozó Palugyay Imre tanulmányát 1852-ben bírálatban részesítette az *Új Magyar Múzeum* hasábjain (*A matematikai iskola az államismében*), s 1855-ben megjelentetett *Elméleti fejtegetések a statistika terén* című munkájában, amelybe felvette 1847-es művét is, számolt be az újabb tudományos eredményekről. Mindenekelőtt a hivatalos statisztikai szolgálatok fejlődéséről és a statisztikai kongresszus munkájáról, majd polémiába kezdett a régi típusú államismét felszámolni igyekvő Knies 1850-es művével, amelyben a matematikai iskola álláspontja egyoldalú képviselőt nyert, s csak a számszerűen leírható jelenségek kerültek a statisztika tárgykörébe, teljesen kizárva a szavakkal történő elemzést. Az ellenérvek megfogalmazása után Konek megpróbált közvetítő álláspontot kialakítani a leíró statisztika és a politikai számtan közt, hangsúlyozva hogy a leíró statisztika legbiztosabb alapja a politikai vagy statisztikai számtan, az utóbbi pedig törvényei helytállóságát a leíró statisztika adataival tudja igazolni. Konek tehát elismerte, hogy az államélet jelenségein túl azokra a társadalmi viszonyokra is ki kell terjeszteni a leíró statisztikai vizsgálatokat, amelyek befolyásolják az állami célok megvalósítását, de nem fogadta el, hogy minden társadalmi jelenség e statisztika tárgyává váljon, ugyanakkor a statisztikai vizsgálatokat nem korlátozta többé a jelenre, hanem az átalakulás megítélésére is alkalmazhatónak vélte.³⁵

³³Láng Lajos: *A statisztika története Bevezetésül Magyarország statisztikájához* Bp. 1913. 406-417.

³⁴Horváth Róbert: *Konek Sándor professzor (1819-1884) elméleti statisztikai munkássága és a magyar polgári statisztikai elmélet kialakulása* Acta Juridica et Politica Tomus XII. Fasciculus 2. Szeged, 1965. 9-23.

³⁵Horváth R. 1965. 23-48.

Konek későbbi munkásságának elméleti vonatkozásaiban, elsősorban a statisztikai szaktanfolyamon 1869-ben tartott előadásaiban, tovább távolodott a leíró iránytól, elfogadta a statisztikának állami és társadalmi jelenségekre történő kiterjesztését, persze hangsúlyozta, hogy a modern társadalom is csak állami keretekben létezhet, elismerte, hogy a modern statisztika a matematikai iránytól nyert nagy lendületet (*Emlékbeszéd Weninger Vince l. t. felett* 1880), s felfigyelt a gazdaságstatisztika fokozódó jelentőségére (*A statistika és a nemzetgazdaságtan közti viszony a mai korban* 1875), de teljes következetességgel nem tudott a régivel szakítani. A polgári statisztikai tudomány kialakításához szükséges végső lépést a Schvarcz által is nagyra becsült Keleti Károly tette meg, aki a statisztikai gyakorlat általánosításain keresztül jutott el a módszerek kimunkálásához. A Quételet-féle kutató statisztikai irányzat híveként foglalkozott a nagy számok törvényével, az átlagszámok elméletével, a szóródás számításokkal, valamint a statisztikai felvétel, feldolgozás és elemzés problémáival, a felvételi mintákkal, a statisztikai táblákkal, a grafikus és kartografikus ábrázolással. A táblázatok tárgyalásánál részletesen is szólt a csoportosítás műveletéről (*A gyakorlati statisztika kézikönyve* 1875). Quételet-re már Konek is hivatkozott, s irodalmi jegyzékében megemlítette munkáit, sőt kritizálta is nézeteiből fakadó túlzásokat, ami részben tanítványai tevékenységének következménye volt. Keleti szintén fellépett a Quételet nyomán túlságosan is erőltetett valószínűségi törvényszerűségek ellen.³⁶

A polgári statisztikai tudományon belül jelentkező legmodernebb, matematikai iskola hívének számított az igen tehetséges, de fiatalon elhunyt Weninger Vince, akinek főként népességstatisztikai tevékenysége érdemel figyelmet. A dinamikusan fejlődő népességstatisztikával lépést tartva fejtette ki munkásságát Körösy József és Thirring Gusztáv is.

Schvarcz, bár az összehasonlítás kedvéért használta a matematikai műveleteket, főként a viszonyszámokat, mégsem sorolható a statisztika legkorszerűbb képviselői közé. Inkább az átmeneti helyzet, a leíró statisztikától való elrugaszkodás volt jellemző rá is. Fontosnak tartotta a számszerű kimutatásokat, s nem hanyagolta el azok elemzését sem. A statisztikában meglátta a valós társadalmi viszonyok és állapotok feltárásának lehetőségét, s előszeretettel alkalmazta politikai célzatú mondanivalója alátámasztására.

A társadalomstatisztika, amely az egyre rendszeresebbé váló népszámlálások adataira támaszkodott, a társadalom strukturális feltárásának igényével lépett fel, s megpróbálta a népességet differenciált és fogalmilag pontosan meghatározott kategóriarendszerrel leírni. Az egyén társadalmi helyét kijelölő státuszszemek (nem, kor, családi állapot, foglalkozás, tulajdon, vagyon, műveltség stb.) közül statisztikai módszerekkel csak némelyik ragadható meg, s

³⁶Horváth R. 1965. 48-61.

ezek sorában a műveltséggel is szoros összefüggésben álló foglalkozás vált a leginkább informatívvá.

A korszerű foglalkozásstatisztikai rendszer a nemzetközi kongresszusok tapasztalatainak felhasználásával 1891-re alakult ki Magyarországon, s először az 1900. évi népszámlálásnál alkalmazták. A foglalkozások ágazatok és főcsoportok szerinti osztályozása mellett, azzal egyenrangú elemként jelent meg a foglalkozási viszony vagy munkaviszony (osztályviszony), s ezzel a munkamegosztási struktúra leírása vált a statisztikai mérések céljává. A rendi korban gyökerező korábbi népszámlálások a népesség sokszínű jogállásának absztrakciójaként kialakult rendi kategóriákkal osztályozták a lakosságot, s az egyéni foglalkozási státuszokból felépülő társadalomszerkezetet írták le, hisz akkor még a foglalkozást is a rendi képződés tényezőjének tekintették. Jogi minősítéssel tettek különbséget a népesség rendi jogi státuszai közt (alattvaló vagy idegen, vallás, nem, jogállás), majd a statisztika fokozatos ágazati differenciálódásával, e rendi státusz egyre több eleme vált külön.

Az ötvenes évek birodalmi népszámlálásai (1850, 1857) alapvetően megtartották a rendi-politikai osztályozást, de e kategóriákon belül növelték a foglalkozási alcsoportokat. Konek a népesség leírásában, mint a különbség egyik tényezőjére kitért a keresetre és foglalkozásra, de jelezte, hogy pontos képet a népszámlálási eredmények felhasználásával nem adhat. Összesített táblázatában a foglalkozási ágak mellett próbálta érzékeltetni a foglalkozási viszonyt is. Bár az egyes gazdasági ágaknál részletesebb foglalkozási statisztikát ígért, az összesített adatok mélységét nemigen haladta meg.³⁷

Az 1869. és 1881. évi népszámlálások a foglalkozási ágazatokon belül önállókat, tisztviselőket, segédeket, tanoncokat és munkásokat különítettek el, s ezzel nagy lépést tettek a foglalkozási, illetve munkaviszony dimenziójának megjelenítése felé. Keleti Károly is kiemelte a foglalkozási szerkezet fontosságát, de a foglalkozás feltárását a népszámlálások legnehezebb feladatának tartotta. A foglalkozás nélküliek, köztük a 14 éven aluli gyermekek társadalmon belüli arányát 52,65%-ban határozta meg. Utalt a foglalkozási ágak elhatárolásának és csoportosításának problémáira, s nála is megjelent a munkaviszony dimenziója.³⁸

A jogegyenlőség bővítésével mind több rendi megkülönböztetés tűnt el. A hierarchikus elemeket végérvényesen a munkamegosztás elvont rendszeréből kiinduló polgári, a népességet foglalkozás szerint osztályozó statisztikák küszöbölték ki. Az egyéneket kiemelték a háztartásból, a keresők, eltartottak és segítő családtagok kategóriáinak bevezetésével megkezdtek a nők és gyerekek hatalmas tömbjének a szétbontását, s a mellékfoglalkozás megjelenítésével az egyén komplexitását hangsúlyozták, s alapegységnek nem a tevékenységet végző

³⁷Konek 1865. 127-129.

³⁸Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából* Pest, 1871. 46-56.

egyént, hanem a munkamegosztási rendszerbe illeszkedő egyes tevékenységeket tekintették.³⁹

Schvarcz kora társadalmának elemzésére *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* (1869) című munkájában vállalkozott. Társadalomrajzát megismételte az 1870. évi költségvetés vitájában elmondott parlamenti beszédét politikai röpirattá formáló írásában, ami *Magyarország helyzete a redlunióban* (1870) címen jelent meg. A korabeli fogalomhasználatnak megfelelően osztálykategóriák szerint vizsgálta a társadalmat, s az osztályozásnál alapvetően a foglalkozásból indult ki, de megfelelő adatok hiányában és a fentebb vázolt átmeneti szemlélet következtében nem szakadhatott el a rendi képződményektől és a nemzetiségtől sem. A meghatározó társadalmi rétegek helyzetének felmérésekor tekintettel volt gazdasági képességükre, erkölcsükre és politikai beállítódásukra, azaz statisztikai módszerekkel nehezen megközelíthető tényezőkre is, hiszen elsősorban az érdekelte, hogy mennyire válhatnak aktív részeseivé a polgárosodásnak. Ezért megfigyelte társadalmi kapcsolataikat, követett mintáikat és kohéziós készségeiket is.

Áttekintését a parasztsággal, az 1848 utáni szóhasználatban a földműves osztállyal kezdte. Úgy látta, hogy a túlnyomóan magyar, józan értelmű, munkabíró, de hiúságra hajlamos parasztság nincs tisztában hivatásával. Mindezt alacsony fokú iskolázottságának, műveltsége, írni-olvasni tudása hiányának tudta be, igaz a protestánsok képzettségét többre értékelte a katolikusokénál, s megjegyezte, hogy a hazai német parasztság is műveltebb a magyarnál, ami a gazdálkodási ismeretekben és a takarékoságban is megnyilvánul. Figyelmeztetett arra, hogy az írni és olvasni nem tudó parasztság a politikában hajlamos a visszaélésekre, s a szavazatvásárlások célpontjává válik. Sokszor nem képesek megkülönböztetni „a törvény uralmát a tisztviselők önkényeskedésétől, a szeretet vallásának tanait a papok lelketlen kortesfogásaitól, az állam közművelődési és közgazdasági szükségleteinek terhét a meddő terhektől.”⁴⁰ Ami azonban ennél is sajnálatosabb, hogy erős ellenszenvvel és bizalmatlansággal viseltetnek nemcsak a nemesség, hanem az egész művelt társadalom iránt is.⁴¹

³⁹Tóth Zoltán: *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában* Statisztikai Szemle 1987. 1. sz. 62-85.

⁴⁰Schvarcz Gyula 1870. 71.

⁴¹Az 1849 utáni paraszti társadalom vagyoni differenciálódását mutatja be Szabad György: *A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon, 1849-1867* Valóság 1976. 5. sz. 11-13. (Uő. *A társadalmi átrétegződés folyamatának előrehaladása* In: *Magyarország története 1848-1890* /főszerkesztő: Kovács Endre/ 1. köt. Bp. 1979. 601-607.) és Veliky János: *A polgárosodás hajnala* 1993. 122-124. A vagyoni rétegződés bemutatásán túl, a parasztság vallási, politikai, érdekvédelmi, értékrendbeli, műveltségi tagozódását is feltárja Kósa László: *Hagyomány és közösség* Bp. 1984. 35-84. Uő. *A parasztság polgárosulása Magyarországon* Hítel 1992. 4. sz. 50-61. A paraszti polgárosodás fogalmának meghatározásával a folyamat jellegét és fokozatait tisztázza Kósa László: *Parasztosodás - polgárosulás A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században* In: *Közelítések Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok* Hofer Tamás 60. születésnapjára Debrecen, 1992. 143-155. A parasztság műveltségi állapotát, művelődésének intézményes és spontán útjait elemzi Balogh István: *A paraszti művelődés* In: /Szabó István szerkesztette/ *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914* I-II. Bp. 1965. II. kötet 487-564.

Konek a magyar korona országainak lakosságát az 1857-es népszámlálási adatok alapján 13.768513 főben határozta meg, amelyből 8.791886 fő, az összlakosság 64,1%-a volt nő és gyerek (a 14 éven aluli nők közül külön keresettel nem rendelkezett Magyarországon 54%, Erdélyben 61%, Horvát-Szlavónországban 63% és a katonai határőrvidéken 65%), 649713 fő (4,8%) ismeretlen foglalkozású vagy foglalkozás nélküli 14 éven felüli férfi, 764255 (5,6%) napszámos, 902411 (6,6%) mezőgazdasági segédmunkás és 1.365466 (10%) földbirtokos. Konek szerint Magyarországon a népesség 52,9%-a foglalkozott mezőgazdasággal, s hivatkozott Hain számításaira, aki a családtagokat is figyelembe véve ezt az arányt 87%-ban állapította meg.⁴² Keleti az 1857-es adatokról megjegyzi, hogy akkor csak a jogi s nem a tényleges népesség lett összeírva. Az 1869-70-es népszámlálás alapján a 15.417327 főnyi jelenlevő népesség 52,65%-át, 8.117693 főt tekint foglalkozás nélkülinek, amelyből 5.166466 fő (33,51%) a 14 éven aluli. A magyar korona országaiban az őstermelésben, ide értve a földművelést, erdészetet, halászatot, vadászatot, bányászatot, s az attól el nem választható, de az iparhoz tartozó kohászatot, 5.064753 fő dolgozott, az össznépesség 32,85%-a, a foglalkoztatottak 65%-a. Ebből birtokos és haszonbérlo volt 1.975716 fő (12,84%), tiszt és munkás 3.089037 fő (20,04%).⁴³

Schvarcz elkülönítette az iparos és kereskedő osztályon belül a magyar nemzetiségű kisiparosokat, csizmadiákat, gombkötőket, bodnárokat, kovácsokat, asztalosokat, szításokat, lakatosokat és szabókat, igaz, tette hozzá, ez utóbbiak sorában számosan voltak nem magyar eredetűek is. Kiemelte a csekély számú magyar kisiparos réteg szorgalmát, fogékonyságát, technikai tudását, tudásvágyát, közgazdasági képességét, becsületességét, politikai érettségét és elismerte érdeklődését a közművelődés iránt. Ennek ellenére, állapította meg Schvarcz, a vagyonosabb és nagyobb számú német iparosokkal nem bírják a versenyt, ami alacsonyabb iskolázottságuknak és műveltségüknek köszönhető. Azt sem látják, miként lehet becsületes tanulmány útján a társadalomban emelkedni, ehelyett még mindig az úrrá válásban keresik ennek lehetőségét, s ezért fiaikat papi, ügyvédi pályákra irányítják.

A magasabb polgárságot, azaz a vagyonos és művelt iparos és kereskedő osztályt Schvarcz három szegmensre bontotta, a nagykereskedők alkotta pénzvilágra, amelynek szűk csoportja nem volt magyar ajkú, s elsősorban saját gazdasági érdekeit követte, valamint a kisebb kereskedőkre és a jelentősebb iparosokra. Ez utóbbiak túlnyomóan németek vagy zsidók voltak, s zömmel a városokban éltek. Schvarcz az 1857-es népszámlálás adataira hagyatkozva Magyarországon, Erdélyben, Horvátországban és a Határőrvidéken 227279 gyárost és iparúzt, 182733 iparossegédet, 42443 kereskedőt, 24345

⁴²Vö. Konek 1865. 53-56., 127-129., 145-150. Schvarcz 1869. 2. fejezet 143.

⁴³Vö. Keleti 1871. 28-45., 49., 53-54.

kereskedősegédet, valamint 171273 független háztulajdonost és tőkepénzest említett.⁴⁴

Schvarcz szerint a városok nagyrészt német polgárságának 9/10-e iparral vagy kereskedelemmel foglalkozott. Azt is észrevette, hogy német eredetük ellenére sok tekintetben a magyarosodás útjára léptek. Bár szakmai színvonalukat a nyugatihoz hasonlította, mégis felrótta nekik, hogy némi vagyonra, tőkepénz, házbér, föld, rét, szőlő stb. szert téve hanyagolják a munkát, s ezzel a fogyasztókat elriasztják a hazai ipartól és kereskedelemtől. Mindebből az is következett, hogy a nemzeti közművelődés iránt közömbösek maradtak, így a magyar polgárosodás ügyét sem szolgálhatták. Ezért fontosnak tartotta, hogy a tehetős városi polgárság közeledjen a magyar nemzetiséghez, s a „*fölvilágosult kisebb birtokossággal, a földje után többé megélni nem képes nemességgel [...] mint hazafias munkatárs*” együttműködjön, főként azért, mert most a honoráciorokat lenézi, a középbirtokosokat gyűlöli, viszont a magasabb születésűek, a főurak előtt fejét hajt, s így azok erőteljesen befolyásolják.⁴⁵

Schvarcz a középosztályhoz sorolt rétegeként külön is megemlítette a zsidóságot, amely a vagyoni eltérések ellenére megőrizte érdekegységét és összetartó képességét. Eddig a gyakorlatias tudás jellemezte őket, s elsősorban kereskedelemmel foglalkoztak, a kereskedők zömét is ők tették ki, ám újabban, jegyezte meg, jogi, pénzügyi tanulmányokat folytatnak, s számosan lépnek közülük a bankárok, közgazdászok, ügyvédek, orvosok, újságírók, szerkesztők, laptulajdonosok, írók, zeneszerzők, zenészek, háztulajdonosok, vendéglősök és szabók soraiba. Még a tudományokban is elismert eredménnyel vesznek részt, azaz nemcsak a vagyonszerzésben gyarapodnak, hanem műveltségben is. Schvarcz úgy vélte, hogy konkrét érdekekkel és javakkal kell őket a haza ügyéhez kötni, s ezáltal hozzájárulni társadalmunk kiegészítéséhez. Nem látott semmi veszélyt az emancipációban, sőt az államintézményeket is meg akarta előttük nyitni.

Megállapította, hogy a bürokrácia minden rendszert kiszolgál, az értelmiség pedig kis számú, alig 100000 fő, főleg proletár szabadelvű politikusokból, vagyontalan írókból, tudósokból, művészekből, katolikus és protestáns lelkészekből, orvosokból, mérnökökből, ügyvédekből és gazdatisztekből áll, s néhány főúr és párszáz tehetősebb birtokos nemes egészíti

⁴⁴Schvarcz 1869. 2. fejezet 143. Vö. Szabad 1976. 5-8. Konek 1865. 128. Koneknél e foglalkozási csoportok az összlakosság 4,8%-át képviselték, s megemlített még 376919 fő egyéb szolgáló személyt (2,8%).

Keleti 80680 (0,52%) birtok után élőről (háztulajdonos, járadékos, hivatal után járó nyugdíj) és 1.143075 (7,41%) személyes szolgálatot teljesítőről (házi cselédek, hivatali szolgák, rendfenntartó közegek alacsonyabb beosztású tagjai) tudott. 646964 iparosból (a jelenlévő népesség 4,19%-a) 291091 (1,88%) volt önálló vállalkozó és 355873 (2,3%) a tiszt és munkás. A 133582 (0,86%) kereskedelemmel foglalkozó közül 65784 (0,42%) volt önálló vállalkozó és 67798 (0,44%) a tiszt és a munkás. Keleti 1871. 52-53., 54-55., 209., 321.

A nemzetiségi hovatartozást sem az 1857-es sem az 1869-70-es népszámlálás nem vizsgálta, ennek ellenére Keleti foglalkozott a kérdéssel, de a foglalkozási megoszlást nem bonthatta tovább nemzetiségek szerint. Keleti 1871. 57-76.

⁴⁵Schvarcz 1869. 152.

ki. E zömében szegény értelmiség erejét meghaladó módon támogatja a kultúrát.⁴⁶ Schvarcz azt is leszögezte, hogy az egyház jogait nem sértené egy szabadelvű alapon kibontakoztatott nemzeti közművelődés. Úgy látta, hogy a főpapok mindig a nemzeti haladás ellenségeiként léptek fel, de az ifjabb alsó papság hazafias nevelésében, korszerű ismeretében, s a nemzeti irodalom iránti ragaszkodásában biztató jeleket fedezett fel ennek megváltozására.

Schvarcz a zömmel az egykori nemességet magába foglaló földbirtokosokat három jól elkülönülő csoportra bontotta. A kisbirtokos osztályt, amelyet azonosított a bocskoros nemességgel, a parasztsorú nemességgel, s amelynek több mint felét tönkrementnek nyilvánította, kettős természetű csoportként szemlélte. Egyrészt bírálta birtokai, gazdálkodása elhanyagolásaért, a munka megvetéséért, gögjéért, amellyel lenézi az iparost, kereskedőt, s ellenségének tekinti a parasztot. A közéletben károsnak tartotta felfogásukat, miszerint a megye irányításához tanulmány és érdem nélkül is joguk van, s ő sem hagyta szó nélkül korteskedési hajlamaikat. Schvarcz tisztában volt e réteg nehéz helyzetével, jövedelmeinek elvesztésével, adósságaival, hiteléhségével és az őket sújtó adókkal. Nem feledkezett meg egykori érdemeikről sem, kiemelte erős hazafias kötődésüket, azt, hogy ők alkották a közönség jelentős részét, s soraikból számos tehetség került ki. Bár alig éltek jobb körülmények közt, mint egy féltelkes paraszt, mégis a haza érdekeit mindig előtérbe helyezték. Schvarcz szerint hazafiságukon keresztül megnyerhetők a haladásnak és a szabadelvűségnek, de ehhez művelődniük kell.⁴⁷

Schvarcz a magyar társadalom mind politikai, mind gazdasági értelemben vett vezető csoportjának a birtokos köznemességet és a mágnásokat tekintette, de sietett hozzátenni, hogy e két réteg közt óriási a szakadék társadalmi és politikai téren is. A tehetős birtokkal rendelkező köznemesség évszázados hagyományok alapján vesz részt a megyei és az országos politikában, ám ők sem egységesek. Egyik markáns csoportjuk a mágnásokat ellenfélként kezeli, s családja eredetét régebbre vezeti vissza náluk, pártolja a haladást és szeretne a polgárosodás vívmányaiban részesülni. Az osztrák bürokrácia lépéseivel szemben az angolok

⁴⁶Schvarcz 1869. 181-182. Schvarcz 1870. 71. Szabad György az 1857-es népszámlálás alapján 95587 főben állapítja meg az értelmiség számát. Vö. Szabad 1976. 8-9. Konek 1865. 128.

Keleti 178241 főt, az össznépesség 1,15%-át tekintette értelmiségi kereset után élőknek, de közéjük sorolta a magasabb iskolai fokokon tanulókat. Máshol 138000 fővel számolt, s ebből vont le 50000 tanulót. A más foglalkozásúakat is figyelembe véve mintegy 100000 főben állapította meg a könyvet vásárló közönség számát. Keleti 1871. 51., 387.

Mazsu János az 1869. évi népszámlálás adatait korrigálva 137965 főt tekint értelmiséginek. Vö. Mazsu János: *A hazai értelmiség fejlődésének néhány sajátossága a múlt század közepét követő évtizedekben Gondolatok a hazai értelmiség XIX. századi fejlődéséről és fogalmáról* Magyar Történeti Tanulmányok XVII. Debrecen, 1984. 35-39. Lásd még Mazsu János: *A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái* Történelmi Szemle 1980. 2. sz. 291-294.

⁴⁷A jobbágyfelszabadítás utáni parasztság és bocskoros nemesség közel azonos körülményeire hívja fel a figyelmet Szabad 1976. 3., 12. Veliky 1993. 123. Kósa László érzékletes elemzésekkel mutatja be e réteg összetettségét, műveltségének kétarcúságát és a polgárosodáshoz fűződő ambivalens viszonyát. Kósa 1984. 48-50. Kósa László: *Polgárosuló és parasztosodó kisnemese* Világosság 1991. 9. sz. 703-710.

példájára hivatkozik, s bátran adja gyermekét reáltanodába, s küldi a műegyetemre. Pártolja a hazai nyelvet és irodalmat, lapot járát, s az olvasóközönség részét képezi. Legtöbbször szabadelvű, de a „demokráciát” gyakran a birtokos köznemesség közéletet kisajátító szerepvállalásaként értelmezi.⁴⁸ A Schvarcz által említett másik típus, a „vagyonos fertály-mágnás” a főurakhoz kötődik, ókonzervatív hitvallású, ellenzi a haladást, nem becsüli sem az írókat, sem a tudományt, s a közéletben sem vesz részt akkora intenzitással, inkább címeket akar szerezni és adóságaitól megszabadulni.

A főurak „egy önmagukban kerekded teljesen befejezett társadalmi osztályt képeznek.”⁴⁹ Jellemük, életmódjuk alapján bármelyik európai gavallérral szemben megállják helyüket, mégis vagyonuk, műveltségük, ízlésük és eszméik szerint éles a különbség a magyarországiak és erdélyiek között. Az utóbbiak jövedelme csak töredéke a magyarországiakénak, ezért szerény polgári életmódra szorulnak, de beszélnek és olvasnak magyarul, lapot jártnak, színházba járnak, s ők képviselik Erdélyben a csekély számú köznemesség mellett a magyar közművelődés érdekeit. A magyarországiak bár vagyonosabbak, mégis kevesebbet áldoznak a kultúrára, mivel műveltségük és neveltetésük hiányos, s nem is tud mindenki közülük magyarul. Schvarcz vádolja a magyarországi arisztokráciát azért, mert alig tett valamit az ország közművelődéséért, noha rengeteg pénzt költött el külföldön, s kapcsolatait sem kamatoztatta a magyarság érdekében.

Schvarcz a hatvanas évek végén azt is megjegyezte, hogy a középbirtokosok egy része tönkrement, hitét veszítette, rohamosan hanyatlik, s ráadásul az utóbbi időben a hivatalvadászat terére lépett.⁵⁰ Ez is közrejátszott abban, hogy 1848 után a főurak külsőségei, társasági szokásai váltak követendő példává a nemesi ifjak körében. Ők voltak a legelőkelőbbek, a legbefolyásosabbak, a legvagyonosabbak, ez utóbbi terén csak a papság és a zsidóság vetekedhetett velük, de ők mintát nem képezhettek. A német nyelvű, bár érzelmeiben a magyarsághoz közeledő polgárság sem szervezhetett maga körül olyan társas életet, amely a század haladási viszonyaiból merítette volna stílusát, s képes lett volna háttérbe szorítani a mágnások modorát és életmódját, s mintát adott volna a vagyonosabb középnemességnek. Így az emelkedni vágyó köznemesség a főúri társas életben találta meg követendő példáit, s ez szemléletét is demokrácia-ellenes és konzervatív irányban formálta, vélekedett Schvarcz. Azt is észrevette, hogy az arisztokrácia politikai szerepe is jelentősen megnövekedett.⁵¹

⁴⁸Schvarcz 1869. 158.

⁴⁹Schvarcz 1869. 158.

⁵⁰Schvarcz 1870. 70.

⁵¹Az arisztokrácia és a nemesség 1849 utáni helyzetére lásd Szabad 1976. 1-5. Veliky 1993. 122.

Keleti az adók és telekkönyvek alapján a magyar korona országaiban 2.860473 földbirtokost regisztrált, a földbirtokok számát pedig 2.486265-ben állapította meg, a horvát-szlavónországiakat nem tekintve. A birtokokat vizsgálta jellegük (korona, kincstári, közalapítványi, városi, községi, egyházi, hitbizományi és

Schvarcz külön megemlíttette az ifjúságot is. Úgy látta az ötvenes évek tanrendszerében felnőtt generáció európaibb szemlélettel rendelkezik. A statisztikai módszer felhasználásával a közép fokú és felső fokú tanfolyamok tanulóit vizsgálva azt figyelte meg, hogy jelentős számban megnőtt körökben a nem magyar nevűek aránya. Azt is megállapította, hogy ezek nagyrészt magyar nemzetiségűnek vallják magukat, sőt 1861 óta megsaporodtak a névmagyarítások is. Schvarcz felfigyelt tehát az iskoláztatásban rejlő mobilizációs lehetőségre, s a művelődés, társadalmi emelkedés és az asszimiláció összefüggéseire.

Foglalkozott a nőknek a közművelődésben betöltött szerepével is. Úgy látta a művelődés, az irodalom pártolás csak szűk kört érint. A nőknél tapasztalható általános törekvés a társadalmi emelkedésre inkább a társasági szereplésre, a rangok és címek utáni vonzalomra szorítkozik, mint a polgári erényekre, a tanulásra és a tehetséggel szerzett érdemre, hisz ezek megbecsültsége még mindig alacsony.

Így festett az a kép, amelyben Schvarcz megkísérelte feltárni kora társadalmának viszonyait. Összegzőképpen ismét hangsúlyozta, hogy *„a magyar nemzet egyes társadalmi rétegei mind e napig nem egyebek még, mint többékevésbé elszigetelt maradványai”* a negyvennyolc előtti rendeknek, azaz *„nem lehet beszélnünk magyar társadalomról oly értelemben mint a minő értelemben angol, francia vagy német társadalomról beszélünk.”*⁵² Noha jogilag megszűnt a rendiség, a magyarországi társadalom vagyoni, foglalkozási csoportokra oszlott, amit csak fokoztak a vallási, nemzetiségi, gondolkodásbeli, műveltségi különbségek és a rendi maradványok.

Schvarcz társadalomelemző kortársai is kiemelték a széttagoaltságot és az érintkezés hiányát. Az ötvenes és hatvanas években született, a társadalom állapotával is számot vető munkákban a nagy hagyományokra visszatekintő organikus társadalomszemlélet jelentkezett, méghozzá kettős aspektusban, egyrészt a történeti fejlődés szervességeként, mint folyamatosság, másrészt a társadalmi osztályok összefonódásának, szervezettségének kifejezőjeként. A középosztályban látták a társadalom szervező erejét és egyensúlyának biztosítékát.⁵³ Míg kortársai jobbra biológiai metaforákkal tették plasztikusabbá társadalomszemléletüket, addig Schvarcz inkább a geológiából kölcsönözte képeit.

Schvarcz a fent leírt „szervetlen társadalmi anyaghalmazból” akart egységes nemzeti társadalmat szervezni, oly társadalmat, amely biztosítja a törvényes keretek közt minden honpolgárnak egyéni érvényesülését, s biztosítja

magán), valamint nagyságuk szerint is. Kisbirtok vagy paraszti birtok (5-30 k. hold) volt 2.348.110, kis középbirtok (30-200 k. hold) volt 118.981, valódi középbirtok (200-1000 k. hold) volt 13.748, uradalmi birtok (1000-10000 k. hold) volt 5.195, uradalmi latifundium (10000 k. hold felett) volt 231. Keleti 1871. 142-143.

⁵²Schvarcz 1869. 181., 180.

⁵³Vö. Buzinkay 1988. 291-293.

ehhez polgártársainak támogatását „a haza összes közös érdekeiben”. De „*oly középosztályunk, mely az értelmiség és munka érdekközösségében magába olvasztani, egy egységes néppé, egy modern társadalommá ígérhetné fejleszthetni a nemzetet, ily középosztályunk szintén nem létezik még*” - írta 1871-ben az államintézmények reformjáról tervezett munkája előszavában.⁵⁴ E középosztály feladatait a jelen helyzetben sem a köznemesség, sem a polgárság nem képes ellátni, vélte, mivel az előző anyagilag tönkrement, vidéken él és nem képez műveltségi központot, az utóbbi pedig kisebb műveltségű, s zömében nem is magyar. Így a kötőanyagot - továbbra is metaforikus érvelésénél maradva -, amely a szétágazó rendi maradványokat egésszé forrasztja és hézagait kitölti, a közművelődésben találta meg. Azaz az egységes társadalom kialakulásához kevésnek találta a függetlenséget, a szabadságot, a jogegyenlőséget és a népfeliséget, szükségesnek tartotta még a közművelődés és a gazdaság kibontakozását is.

Ám a közművelődés és közgazdászat támaszának tekintett „bevégzett modern társadalom” még hiányzott Magyarországon,⁵⁵ ezért ezt a társadalomszervező feladatot, az egykori centralisták hagyományaihoz kötődve, az értelmiségre ruházta, feltéve ha az megerősödik és megszilárdul.⁵⁶ Mivel nem sok esélyt látott arra, hogy a közeljövőben az értelmiségiek száma és társadalmi súlya jelentősen gyarapodjon, az államot biztatta, hogy teremtsen kedvező feltételeket, állásokat, társadalmi és anyagi elismertetést a közművelődési elemek bővítéséhez.⁵⁷

Schvarcz tehát egy közértelmiségre, egy műveltségi középosztályra számított a szétágazó társadalmi rétegek kapcsolatrendszerének kialakításában, hogy „*mind a legfölső, mind a legalsó osztályokat a középosztályhoz a népnevelés által közelebb*” hozhassa.⁵⁸ Egy nagyszabású művelődési folyamat elindítását azért is sürgette, hogy az idegen származású vállalkozó („tőkepénzes”) csoportokat, akik gazdasági tevékenységükkel szintén „öszvehozó, hézagkitöltő és fölolvastzó”, azaz kapcsolatteremtő szerepet játszanak, a magyar polgárosodás érdekeihez fűzze, vagyis nemzeti polgárság váljon belőlük. „*Nekünk mindenekelőtt egy nemzeti polgári osztályra van szükségünk; oly társadalmi rétegekre, melyek a productiót, s ne consumptiót ismerjék el legfőbb föladatuknak a mindennapi életben, s a mellett meg gyökeresen magyar*

⁵⁴Schvarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei* 1. füzet Pest, 1871. 3-4.

⁵⁵„az, a mi mind a közművelődésnek, mind a közgazdászatnak másutt legjobb támaszlopa, a bevégzett modern társadalom, ez Magyarországon még mindez ideig nem létezik.” Schvarcz 1871. 3.

⁵⁶Az ötvenes években keletkezett középosztályprogramok jelentős része a honorácior-értelmiségre épült, jegyzi meg Buzinkay 1988. 303.

⁵⁷Schvarcz 1869. 182.

⁵⁸Schvarcz 1869. 2. fejezet 122. Vö. Schvarcz Gyula: *Politika elemei* Bp. 1881. 348. A középosztály létrejöttében mások is kiemelt szerepet szántak a művelődésnek, ahogy az angol középosztály is döntően az oktatás és műveltség egységén nyugodott. Buzinkay Géza szerint a műveltségen alapuló középosztály program a hatvanas években háttérbe szorult. Buzinkay 1988. 305.

műveltségűek legyenek is."⁵⁹ Ha nem sikerülne a német és zsidó polgárságot, a nemzetiségek értelmiségét és vállalkozó elitjét beintegrálni, akkor sosem jönne létre a magyar „polgárosztály”, a csupán úri és földművelő osztályokból álló magyar társadalom sosem válna egész, szerves társadalommá, s a nemzetiségi társadalmak is idegen testként ékelődnének be abba.⁶⁰

Schvarcz céljai politikaiak voltak, *"a magyar társadalom történelmileg és földiratilag adott elemeiből egy kellő, korszerű, nagy, magyar nemzeti demokrata"* társadalom létrejöttét közművelődési alapon képzelte el, azaz a közművelődésre kívánta alapozni a polgárosodás és a nemzetteremtés feladatait.⁶¹ Ebben hasonlóan gondolkodott Eötvössel, akinek művelődési és iskolapolitikája szintén a társadalom polgárosításának koncepciójába illeszkedett.⁶²

⁵⁹Schvarcz Gyula: *Alkotmányosság és közoktatástügy* Pest, 1865. 12.

⁶⁰„nekünk magyaroknak mindent el kell követnünk, hogy nemzetiségünknek öszves anyagi, értelmi és erkölcsi erejét minél fölfokozottabb mérvekben kifejhessük: különben német eredetű, németajkú polgárságunk, kereskedelmi s iparos osztályaink, tőkepénzeseink, s egyes szétszórt hazai németajkú telepeink a vasutak által megnyitott európai érdekegység behatása alatt, inkább a német közművelődésnek, egyéb ébredező nemzetiségeink pedig a rumén, délszláv vagy orosz közművelődéseknek lesznek uszályhordozóivá: és ez esetben a magyar társadalomnak soha sem lesz meg, a mi neki leginkább hiányzik, kellő műveltségű nemzeti polgárosztálya” Schvarcz 1869. 142.

⁶¹Schvarcz 1869. 2. fejezet 121., 183.

⁶²Buzinkay 1988. 309. Uő. jegyzi meg, hogy Vajda János számára is azonos volt a polgárosodás a művelődéssel. Uo. 310.

IV. A közművelődési reform

IV.1. Az állami szerepvállalás a műveltség fejlesztésében

A közművelődésnek kiemelt szerepet szánt Schvarcz Gyula nemcsak a társadalom polgári viszonyainak fejlesztésében, hanem a társadalom demokratikus szerveződésének erősítésében,¹ s mint majd látni fogjuk az állam intézményeinek megreformálásában is. Érthető, hogy a művelődéspolitikai és oktatáspolitikai az életmű egyik központi részét képezte.

Schvarcz helyzetfelmérése alapján etatista szemléletű kortársaihoz hasonló következtetésre jutott, miszerint a gyenge, szegény és jórészt műveletlen rétegek nem képesek a polgárosodással járó feladatok és terhek viselésére. Ezért az államtól várta, hogy a társadalmat öntudatára ébressze és lendületet adjon fejlődésének. A közművelődés fejlesztésében is az állam beavatkozását szorgalmazta, hisz adatok és példák sorával bizonyította, hogy sem a magánkezdeményezésektől, sem társulásoktól, sem a felekezeteiktől, de még a községektől sem várható a hiányzó oktatási infrastruktúra kiépítése és korszerű ellátása.² *"Én is azokkal tartok, kik normalis viszonyok közt nem az államtól, hanem a társadalomtól szeretnék inkább várni a nemzeti közművelődés kifejtését: de hazai abnormis viszonyaink közepette elvárok a magyar államtól legalább is annyit, hogy belevezetni segítse a közművelődés nagy szabadversenyébe az egész nemzeti társadalmat, minden oldalról, valamennyi néprétegének valamennyi mozzanatával együtt."*³

Vitába szállt azokkal, akik főként angol példákra hivatkozva elutasították az állam beavatkozását a közművelődésbe és a közoktatásba.⁴ Az állami beavatkozást elutasítók vagy mérsékelni akarók szívesen hivatkoztak a liberális szabadságesszme nagyhatású teoretikusára John Stuart Millre. Mill szerint a szülők kötelessége gondoskodni gyermekük neveltetéséről, csak ha ezt elmulasztják avatkozhat be az állam. Az állam megkívánhatja a nevelést, de nem

¹ Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *A közoktatásügy érdekei Európában és a parlamenti reform* I. rész Új Korszak 1865. 9. sz.

² Schvarcz Gyula: *Alkotmányosság és közoktatásügy* Pest, 1865. Schvarcz Gyula: *Magyarország helyzete a reálunióban* Pest, 1870. 56.

Már az 1848 nyarán ülésező első egyetemes és közös tanítógyűlés tervezete tartalmazta az összes tanító állami alkalmazottá minősítését, állami fizetését és nyugdíjjogosultságát. Vö. Schvarcz Gyula: *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* Pest, 1869. 115-116. Péterfy Sándor: *A magyar elemi iskolai népoktatás* 1-2. füzet Bp. 1896. 1. füzet 136-138. Balogh István: *A paraszti művelődés* In: /Szabó István szerkesztette/ *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914* I-II. Bp. 1965. II. kötet 519.

³ Schvarcz 1869. 458.

⁴ Az Új Korszak 1865. 20. számában megjelent írás Salamon Ferenc Pesti Naplóbeli cikkeit bírálja, mert ellenezte az Új Korszaknak a közoktatásügy centralizációját szorgalmazó programját. Eötvös Politikai Hetilapja is elutasította a közoktatás központosítását. Schvarcz Gyula: *Néhány előleges pont a hazai közoktatásügy legégetőbb szükségleteiről* Pest, 1865. 27. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 10. Schvarcz 1869. 143.

szabhatja meg annak irányát, mert azzal uniformizálná polgárait, ami a szellem majd a test fölötti zsarnoksághoz vezetne. Az önkéntes nevelés eredményeit az állam nyilvános vizsgákon mérje le, ahol a számonkérés csak tényekre és pozitív tudományokra terjedjen ki, nehogy ezúton jelenjenek meg az általános elvárások. Mill csak egy engedményt tesz, a kormány akkor veheti kézbe az iskolák ügyét, ha a társadalom nincs azon a fejlettségi fokon, hogy biztosítsa a nevelés eszközeit.⁵

Mill tehát az egyéni szabadság védelmében ragaszkodott a nevelés önkéntes jellegéhez⁶, s nézetével az angliai állapotok sokban rokonságot is mutattak. A hazai liberálisok jól tudták, hogy Angliában szabad az iskolanyitás és számos magánintézet működik, nincs államilag előírt tanrendszer, közös tanterv és érettségi vizsga. Schvarcz azonban figyelmeztetett az angol párhuzamok korlátozott alkalmazhatóságára, mivel ott az érettségit szigorú felvételi vizsga pótolja, s Angliában már a szülők nemzedéke felvilágosult nevelésben részesült és kötelességének tartja gyermekei számára biztosítani a korszerű műveltséget, és hogy ott a gazdaság gyors fejlődése megteremtette az igényt a természettudományos képzettség iránt. Mindemellett Washingtonban, Jeffersonban és Macaulay-ban megtalálta azokat az angolszász politikai tekintélyeket, akikre úgy hivatkozhatott, mint akik elismerték az állam kötelezettségeit a közoktatásban.⁷

A szabadságfogalom átértékelése és ezzel kapcsolatban az állami beavatkozás mértékének újragondolása elméleti igénnyel a magyar politikai gondolkodásban is megtörtént. A változás tetten érhető a kor egyik legjelentősebb kultúrpolitikusa, báró Eötvös József gondolkodásában is. Eötvös még 1848 előtt a *Pesti Hírlap* hasábjain Pulszky Ferencsel polemizálva elvetette a szabadságnak a magán- és a közszférában történő külön értelmezését és szembeállítását, s a modern szabadság fogalmán és gyakorlatán azt értette, hogy a kibővülő közösség részese lesz a közéletnek (*Szabadság az ó- és újkor fogalma szerint*). A szabadságharc után megjelent két kötetes elméleti művében, több más európai politikai gondolkodóhoz hasonlóan, szemlélete megváltozott (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* 1851, 1854). Eötvös szükségesnek vélte a nagy államok fennmaradását a védelem, a civilizáció terjesztése, a polgárosodás és a szabadságörzés szempontjából. A társadalomszervezés és az államalkotás terén kiemelkedő szerepet tulajdonított az eszmerendszereknek, de úgy látta, hogy a kor uralkodó eszméi helytelen értelmezésük következtében épp az államok felbomlását és ezáltal a polgárosító törekvések aláásását idézik elő. Azt tapasztalta, hogy a szabadság, egyenlőség, nemzetiség csak egymás rovására

⁵J. Stuart Mill: *A szabadságról* Bp. 1994. 118-121.

⁶Isaiah Berlin: *A szabadság két fogalma* In: I. Berlin: *Négy esszé a szabadságról* Bp. 1990. 334-443. különösen az I. rész (340-360).

⁷Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *Mért óhajtja tudományosságunk a nemzeti központosítást?* Új Korszak 1865. 4. sz. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 31-32., valamint a munka mottójaként közölt idézet.

érvényesülhetnek, s ezzel megdőlni látszott a klasszikus liberalizmus harmonikus fejlődésével. Eötvös mégsem vetette el ezen társadalom- és államszervezési elveket, hanem megpróbálta újraértelmezni azokat.

A politikai szabadság veszélyét abban látta, hogy befolyási köreinek tágítására, a politikai intézmények "meghódítására" törekszik, ami könnyen újfajta zsarnoksághoz vezethet, még akkor is, ha a hatalmat a nép gyakorolja. Ezt az egyéni szabadság és a magánszféra erősítésével akarta kivédeni. Úgy vélte, hogy a politikai egyenlőség is ártalmassá válhat, mert szociális egyenlőséget feltételez, ami magával a szabadsággal ellenkezik. Helyette az esélyegyenlőséget hangsúlyozta. Tapasztalata szerint veszélyes lett a nemzeti eszme is, mert külön jogokat igényel és uralomra tör, s ezzel egyaránt fenyegeti a szabadság és az egyenlőség érvényesülését.

Eötvös, ahhoz hogy a társadalmi és állami rend ismét megfeleljen egymásnak, az államot is az egyéni szabadság elvén kívánta felépíteni, azaz meg akarta találni az erős, centralizált állam és az egyéni szabadság egyensúlyát, úgy hogy *"minden alkotmányforma mellett egyaránt kell védeni az államot az egyén önzése ellen, ki teljes függetlenségre törekszik, s az egyént az állam önzése ellen, mely mindig azon van, hogy az egyént tökéletesen hatalma alá vesse."*⁸ Az állam hatalmát a központosítással, az egyéni szabadságot pedig az autonómiák rendszerével, az egyesületekkel, a helyhatósági önkormányzatokkal, a vallási közösségek önkormányzatával, sőt a nyelvi-kulturális közösségek önrendelkezésével akarta biztosítani. Még a nemzetiséget is, mint a nemzet külön egyéniségének öntudatát, a szabadság garanciájává tette.⁹

Eötvös 1848-as az elemi oktatás tárgyában készített törvényjavaslatában, s ahhoz kapcsolódó képviselőházi beszédeiben a "státus" kötelességének tartotta, hogy gondoskodjon a népnevelésről. Az állam kényszerítheti a szülőt gyermekei neveltetésére, köteles a neveléshez szükséges eszközöket, akár általános adó vagy pénzsegély útján előteremteni, s megilleti a főfelügyeleti jog. A felügyeleti jogot nem tekintette az állami mindenhatóság megnyilvánulásának, sőt hangsúlyozta a községek erős befolyásának fenntartását. Tudta, hogy a politikában és a közvéleményben ellenállást váltana ki a felekezeti iskolák visszaszorítása, a jövőt mégis a közös iskolában látta.¹⁰

A törvényjavaslat képviselőházi vitájában többen a közös iskolák érdekében szólaltak fel, az államtól pedig azt várták, hogy maga létesítsen tanintézeteket. A radikálisok a közös iskolák kizárólagosságát szerették volna

⁸Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* I-II. Bp. 1981. II. kötet 210.

⁹Gergely András: *Eötvös korszerűtlen koreszméi* Új Forrás 1985. 1. sz. 33-38. Kiss Csilla: *A szabadság eszméi sorsa a századközepén* In: *Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában* Győr, 1993. 79-81. Kiss Endre: *A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig* Magyar Filozófiai Szemle 1984. 1-2. sz. 29-34. Felkai László: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége* Bp. 1979. 115-127.

¹⁰*Törvényjavaslat az elemi oktatásról. Az osztályok központi választmányának jelentése az elemi iskolákat tárgyaló törvényjavaslat iránt.* Eötvös augusztus 3-án elmondott beszéde a törvényjavaslat képviselőházi vitájában In: Eötvös József: *Kultúra és nevelés* Bp. 1976. 294-306. /Felkai László - Mann Miklós szerkesztette/ *Eötvös és Trefort* Bp. 1988. 14-18. Felkai 1979. 88.

elérni, s a részletes vitában sikerült is kiegészíteniük a javaslatot az államot minden községben iskolaállításra kötelező szakasszal. Az 1848 júliusában üléselő első egyetemes és közös magyar tanítógyűlés tanácskozásain megállapított és a miniszterrel is ismertetett alapelvek közt is szerepelt, hogy *"az álladalom állít tanintézeteket a tanszabadság teljes biztosítása mellett."*¹¹

Eötvös az *Uralkodó eszmékben* már azt fejtegette, hogy az állam nem szabhat irányt polgárai nézeteinek, mert azzal megsemmisíti az egyéni szabadságot és a haladás lehetőségét. De hozzátette, hogy az államhatalom kezelői hiába is akarják eszközül felhasználni az állami oktatást hatalmuk erősítésére, ez még egy erőteljes központosítás esetén sem hozhatja meg a remélt eredményeket, mert az oktatás csak egy részét képezi a nevelésnek.¹² Hasonlóan vélekedett naplójegyzetei tanúsága szerint a hatvanas évek közepén: *"Az állam nem vállalhatja magára a kötelezettséget, hogy a polgároknak az anyagi s szellemi javakat megszerezze; feladása csak az, hogy e javak megszerzését az egyesnek lehetővé tegye. [...] Mint semmi másban, úgy a nevelésben az állam nem pótolhatja az egyének tevékenységét. Nagy államainkban a centralisatio, mint másban, úgy a nevelésben, kivihetetlen és káros s egyedüli eredménye csak az lehet, hogy az állam hatalma a legfontosabb érdekek feláldozásával neveltessék."*¹³

Már 1848-ban törekedett az állam nevelési feladatainak pontos meghatározására, s mivel 1848 utáni nézeteiben az egyéni szabadság védelmére került a hangsúly, ez még határozottabb céljává vált. Az 1868-as népiskolai törvényjavaslatában és a törvénytervezet országgyűlési vitájában elmondott beszédeiben nem nyilvánította az oktatást kizárólagos állami feladatnak, s elutasította a népnevelés állami monopolizálását: *"az állam nem vállalja magára azon kötelességet, hogy a népnevelésről kizárólag s egyedül ő maga gondoskadjék, úgy nem követeli azon jogot sem, hogy a népnevelés terén, minden másokat kizárva, monopóliumot gyakoroljon."*¹⁴ Az államot csak az egyik lehetséges iskolafenntartónak tekintette, a községet pedig akkor kötelezte polgárai adójából iskolaállításra, ha a felekezeti iskolák hiányoztak vagy nem feleltek meg az elvárásoknak. Aktívabb állami szerepet igényelt a tanítóképzők szervezésében, s megtartotta a felügyelet jogát a községi, a főfelügyeleti jogot pedig a felekezeti iskolák felett. A népoktatási bizottság felekezeteket képviselő tagjai tovább akarták csökkenteni az állam szerepét, s hasonló cél vezérelte, a felekezeti oktatás védelmében, a felsőházban helyet foglaló egyházi vezetőket is. Ellenérveik ösztöze elsősorban a közös iskolákra irányult. Eötvös liberalizmusa

¹¹Péterfy 1896/1. 134-141. Felkai 1979. 62-67. Az 1848-as törvényjavaslatot és parlamenti vitáját ismerteti Felkai 1979. 83-103. Lásd még Felkai László: *A „népiskolai közoktatásról” szóló törvény útja elfogadásáig* In: Felkai László: *Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról* Bp. 1983. 11-13.

¹²Eötvös 1981. II. 233-245. Felkai 1979. 115-116.

¹³1865. október 10-i bejegyzés Bárány Eötvös József: *Naplójegyzetek - gondolatok 1864-1868.* /közvetlen Lukinich Imre/ Bp. 1941. 147.

¹⁴Eötvös József 1868. december 1-én a főrendek előtt elmondott beszéde. In: Eötvös 1976. 404.

teljes fényében védte a tanszabadságot, s még akkor is kifejezte ragaszkodását ahhoz, ha esetleg épp az alkotmányellenes eszmék hirdetésére használják fel. A népoktatás terén a társadalom érdekeinek képviselőjét az iskolaszék intézményétől várta, s mivel a népnevelést olyan feladatnak tekintette, amit a nép csak maga oldhat meg és amire az állam hatalma elégtelen, a társadalmi aktivitás fokozására Népnevelési Egyletek alakítását kezdeményezte (1867). A felekezeteket is igyekezett úgy kezelni, mint a népoktatásban közreműködő társadalmi szervezeteket. Eötvös okulva a 48-as tapasztalatokból, még kevésbé akart az egyházakkal konfliktusba keveredni, s megpróbálta megtalálni az egyensúlyt az állam teljes szerepvállalására irányuló igények és a szülők teljes szabadságát hangoztató felfogások közt.¹⁵

Gönczy Pál a kor jeles nevelésügyi szakembere, aki kidolgozta a reformátusok népiskoláinak szervezeti reformját (*Népiskolai szervezet, a református négy egyházkerületi iskola választmánya megbízásából* 1859), elsősorban társadalmi feladatnak tekintette az oktatást, s az egyházak szerepét a vallásoktatásra akarta korlátozni. A közös községi iskolákban látta a jövő oktatási intézményét, de gyakorlati okok miatt a felekezeti iskolákat sem tartotta nélkülözhetőnek. Úgy vélte, hogy a népoktatási feladatokat meg kell osztani az állam, a községek és a felekezetek közt, így differenciált iskolaszervezet kialakítására törekedett. A vallás- és közoktatási minisztérium osztálytanácsosaként részt vett a népoktatási törvény kidolgozásában és végrehajtásában.¹⁶

Schvarcz természetesen csak az önrendelkezését visszanyert állam beavatkozását fogadta el, s központosítás alatt a törvényhozás hatáskörének bővítését értette. A parlamenttől várta, hogy az éves költségvetésből a szükséges összegeket az oktatásra fordítja és ellenőrzi is annak hatékonyságát. Nem akarta sem az egyéni szabadságot, sem a tanszabadságot, sem a felekezetek autonómiáját megsérteni, s fenn kívánta tartani a szabad iskolaállítás intézményét mind a magánszemélyek, mind az egyesületek, mind a vallási közösségek, mind a községek számára, de átütő eredményeket nem várt tőlük.¹⁷ A törvényhozás által megvalósítandó oktatáspolitikai reformokat a modern alkotmányosság követelményeire hivatkozva is sürgette, mondván a választójog kiterjesztése műveltségi minimumként megkívánja a választópolgároktól az írás és olvasás ismeretét.¹⁸

¹⁵1868. XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában In: /Márkus Dezső szerkesztette/ *Magyar törvénytár 1836-1868*. Bp. 1896. 449-469. Eötvös 1976. 330-350., 399-410. Kőte Sándor: *Közoktatás és pedagógia az abszolútizmus és a dualizmus korában (1849-1918)* Bp. 1975. 43-48. Felkai 1979. 149-151., 161-166., 179-185., 254-264. Felkai 1983. 14-32. Felkai László: *A népiskolai törvény végrehajtása* In: Felkai 1983. 103-124.

¹⁶Kőte 1975. 15-16., 33-35.

¹⁷Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *Mért óhajtja tudományosságunk a nemzeti központosítást?* Új Korszak 1865. 4. sz. Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 38-39. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 1. Schvarcz 1869. XL., 41-50., 453.

¹⁸Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 27-28. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 3.

Schvarcz és Eötvös felfogása közt láthatóan nem volt jelentős eltérés, igaz Schvarcz intenzívebb állami szerepvállalást igényelt. A különbség az volt közöttük, hogy Schvarcz nem bízott abban, hogy a felekezetek képesek lesznek korszerű oktatásra, amit Eötvös reálpolitikai megfontolásokból nem igazán bolygatott, s Schvarcz nem látott garanciát arra sem, hogy a községek pótolni fogják a hiányzó iskolákat. Épp ebben a kérdésben fog a népiskolai törvény képviselőházi tárgyalásakor kettejük közt vita keletkezni.

Schvarcz állami beavatkozást szorgalmazó nézetei nem találkoztak sem a konzervatív felfogásúak szándékaival, sem a liberálisok elképzeléseivel. Csupán az emigrációban élő, demokrata eszméket valló Kossuthtól kapott elismerő sorokat: a *"közoktatási-ügy hazánkra nézve valóságos életkérdés. Két oknál fogva. Először azért, mert [...] nemzeti létünk csak azáltal biztosítható, ha a súly melyet a szám, az életre valóság, s a történelmi állás nyújt, a közművelődés súlya által hatályoztatik. [...] Másodszor: életkérdés hazánkra nézve a közoktatásügyi reform azért: mert a modern európai társadalom történelmi progressusában [...] a demokratia kora elkövetkezett. [...] A demokratia csak értelmi fejlődés által válhatik a nemzeti fennmaradás önálló hatalmas tényezőjévé". [...] "arról is meg vagyok győződve, hogy az államot a közoktatási ügy körüli direct gondoskodás elengedhetetlen kötelességétől sem a vallásfelekezetek működése, sem általában semmi társadalmi működés fel nem mentheti, [...] sőt [...] a nemzeti közművelődés nemzeti közügyét, a minden esetre particularis érdekű vallásfelekezeteknek monopoliumul átadni nem szabad, sem tőlük e nagy állami érdek kielégítését várni nem lehet."*¹⁹

Schvarcz Gyula a közművelődés kérdései közül legtöbb figyelmet az oktatásnak szentelt. Nem tekintette magát pedagógiai szakembernek, nem neveléstudományi kérdések érdekelték, hanem politikai szempontok és műveltségügye vezették el az oktatásügyhöz. Ebben hű maradt a reformkori politikusok hagyományához, akik politikai kérdéssé emelték a nevelés és iskoláztatás, főként a népnevelés problémáit.²⁰ De az 1849 utáni abszolutizmus is politikai céljainak eszközét látta a közoktatásban.

Schvarcz foglalkozott az iskolarendszer képzési szintjeivel és intézményeivel, az ezek által közölt ismeretanyaggal, az oktató személyzet felkészültségével és körülményeivel, a tanfelügyelettel, valamint az oktatás anyagi vonzataival.

¹⁹Kossuth Schvarcz Gyulának 1868. március 3. In: /sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc/ *Kossuth Lajos iratai* VIII. kötet Bp. 1900. 157., 161.

²⁰A népnevelés reformkori vitájához vö. Balogh I. 1965. 501-505. Schvarcz 1869. 99-112.

IV.2. Az elemi oktatás

A népoktatás helyzete az 1860-as években

Az elemi oktatás feladatát Schvarcz az írás és olvasás elsajátíttatásában látta, mivel a képzettségnek ezt a minimumát tekintette a választójog jövőbeli kritériumának. Ugyanakkor szükségesnek tartotta, hogy a leendő választópolgárok megismerkedjenek hazájuk politikai, társadalmi és közgazdasági viszonyainak alapelemeivel. Az elemi oktatás társadalmi funkcióját az alsóbb néprétegek, a földművesek, kisbirtokosok és iparosok öntudatának, politikai erkölcsének és képzettségének fejlesztésében, a nők alávetett helyzetének megszüntetésében, az értelmiség társadalmi presztízisének emelésében határozta meg.²¹ De úgy vélte, hogy a korabeli oktatási feltételek nem felelnek meg ezen elvárásoknak.

Schvarcz *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* című munkája bevezető fejezeteiben áttekintette a magyarországi közoktatás történetét. Kritikai szemlélete a régmúlton kissé történetietlen módon kérte számon a népnevelés elhanyagolását, de ez a szempont saját korához közeledve egyre adekvátabbá vált. 1849 után átalakult ugyan a tanügyigazgatás, de a berendezkedő abszolutizmus kezdetben nem módosította az 1845-ben bevezetett népiskolai szervezetet. *Magyarország elemi tanodáinak szabályai* (*Systema Scholarum Elementarium*) a két osztályos alsó elemi iskoláról és a szintén két osztályos, de második osztályában két tanfolyamos felső elemi iskoláról rendelkezett. Így a teljes elemi iskola, amely általában csak nagyobb településeken jött létre, öt osztályos volt. Az új kurzus lehetővé tette, hogy a felső elemi iskolákat reáliskolai évfolyamokkal töltsék meg. 1854-ben kötelezővé tették az iparos- és kereskedőtanoncok számára az inasképzéssel párhuzamosan az ismétlő oktatást, amelyre vasárnaponként került sor. Ezzel a korábban is létezett, de kétféle témájú inasoktatást egybekapcsolták. Csak 1855-ben rendelték el a katolikus egyház felügyelete alá tartozó kisebb népiskolák három osztályossá, a felső elemi iskolák négy osztályossá fejlesztését. Ez a lépés a többi felekezetet is népiskolái átszervezésére ösztönözte, s ebben a reformátusok tették meg a legjelentősebb lépéseket. Megerősítették a 6 és 12 éves kor közötti gyerekek tankötelezettségét, aminek ha kellett karhatalommal is érvényt szereztek. Kötelezték a helységek lakóit a népiskolák fenntartására. A község által fenntartott iskola közös volt, s bármelyik felekezethez tartozó tanuló látogathatta. Az 1855-ös konkordátum után még inkább erősödött a katolikus

²¹Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 29-30. Schvarcz 1869. 183.

egyház befolyása az oktatásban. Az elemi iskolák szinte kizárólag a felekezetek kezén voltak, így szervezetileg igen változatos formákban működtek.

Átalakult a tanítóképzés is. Az egyes tankerületekben szervezett norma-iskolaegyüttesek tanítóképző tagozatait a negyvenes években felváltották a királyi katolikus tanítóképző intézetek. 1856-ban rendelték el a tanítóképzők újjászervezését, illetve új intézmények, köztük egy tanítónőképző felállítását. A képzés továbbra is két évfolyamon folyt, de célja a főelemi iskola tananyagának megismertetése lett. A képesítővizsgán elméleti és gyakorlati tudásról kellett számot adni. A felvétel kritériuma a 16. életév betöltése, s al gimnázium vagy alreáliskola elvégzése volt. A reform hatására a felekezetek sorra önállósították tanítóképző tanfolyamaikat, vagy szervezték meg önálló intézményeiket. Egyes tanítóképzők mellett gyakorló iskolákat, mint a főtanodákat állítottak fel.²²

Ezek az eredmények megjelentek a Bach-rendszer propagandájában is, miszerint a népiskolák száma 9000-ről 12473-ra emelkedett, az iskolalátogatottság pedig elérte a 75%-ot, sőt a 92-95%-ot a korábbi 39%-kal szemben.²³ Konek Sándor részletes statisztikai kimutatásában mérsékeltebb fejlődés rajzolódott ki, de maga is elismerte a változások jelentőségét, igaz azt is megjegyezte, hogy gyakran a pontosabb adatfelvételek okozzák a nagyobb léptékűnek tűnő változást. Konek szerint Magyarországon, Horvát-Szlavónországban és Erdélyben az 1851. évi 10528 tanodához és 745112 tanulóhoz képest 1859-ben már 12473 tanoda és 881330 tanuló volt, s 1863-ban a szűkebb Magyarországon tudott még 81 magán elemi iskoláról, ahol 2070 gyerek tanult. Ezek az adatok a tanodák 11,2%-os, a tanulók 14%-os gyarapodását mutatták. Az egész birodalomban az iskolakötelezettek 66-68%-a járt 1859-ben tényleg iskolába, ami az 1854-es 64%-os arányhoz képest szintén növekedést jelentett. Ugyanez az érték Magyarországon 73%, Erdélyben 72%, Horvát-Szlavónországban 46% és a katonai örvidéken 55% volt. Konek az ismétlő iskolákat is figyelembe vette, eszerint a magyar korona országaiban 1857-ben 2057 ismétlő iskolába 88045 tanonc járt, 1859-ben pedig 2140 iskolába 91015. Arra nem vállalkozott, hogy ez utóbbi adatok alapján korrigálja az iskolába járók arányát, mivel a tanoncok közt voltak olyanok, akik korábban megfordultak a népiskolában is.

A fejlődés érzékeltetésére Konek az írás és olvasás tudás javulását, mint az elemi oktatás teljesítményének egyetlen mérhető elemét mutatta be. Általános felmérés nem készült, ezért a korabeli statisztikusok az elítéltek és az újoncok körében folytattak vizsgálatokat. A szorosabb értelemben vett Magyarországon 1858-ban az elítéltek 73,5%-a nem tudott se írni se olvasni, 1863-ban 58,4%-uk

²²Balogh I. 1965. 488-527. Köte 1975. 7-18. /Mészáros István összeállította/ *Magyar iskolatörténeti kronológia Alapvető adatok: 996-1948.* Veszprém 1990. 25-62. Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996-1990* Bp. 1991. 5., 16-19., 26-27., 31-32., 74-75., 84., 86-87., 165. Schvarcz 1869. 51-128. 213-214. Schvarcz Gyula: *Magyarország tanítóképezdéinek statistikája Különös tekintettel a r. kath. tanítóképezdéinkre* Pest, 1867. Péterfy 1896/1. 112-158.

²³Péterfy 1896/1. 142-143. Balogh I. 1965. 514., 521. Köte 1975. 13-14. Felkai 1979. 148.

nem írt és nem olvasott, 19%-uk pedig csak olvasni tudott. Ugyanebben az évben Horvátországban 86,9%-uk volt analfabéta, s 0,2% csak olvasni tudott, a birodalmi átlag pedig 52,8% és 10,6% volt. Franciaországban ez az arány 1860-ra 43,4%-ra csökkent. A birodalomban 1857-ben az újoncok 27%-a tudott írni, 1863-ban már 30%-uk, Magyarországon csak 15 és 22%-uk. Azonban azokban a tartományokban, ahol az iskolalátogatás majdnem teljes volt, ott is csak az újoncok fele tudott írni, ami jelzi az elemi oktatás határfokát. Franciaországban és Poroszországban a teljes képzettséggel rendelkező újoncok aránya meghaladta a 70%-ot. Növekedett Konek szerint a néptanítók száma is, beleértve a hitoktatókat és segédtanítókat, 1862-ben 20582-en tanítottak a magyar korona országainak népiskoláiban.²⁴

Schvarcz a saját munkáiban felhasználta Konek számításait, de az eredményeket eltérően értékelte.²⁵ Egyrészt az ötvenes évek végének, a hatvanas évek első felének adatait nem a korábbi évekével hasonlította össze, hanem viszonyszámokat képezve belőlük a korabeli Franciaország, Poroszország, Svájc, Hollandia, Belgium, Bajorország és más német államok, esetleg Anglia hasonló értékével vetette egybe. Az egy népiskolára jutó terület és népesség, az egy tanfelügyelőre jutó elemi tanodák száma, az egy tanodára és tanítóra jutó tanulósám, az iskolába nem járó tankötelesek aránya, az analfabéták aránya és a tanítói fizetések összevetése mind a hazai oktatásügy látványos elmaradását szemléltette. Másrészt Schvarcz a hivatalos, illetve közkézen forgó adatok pontosságát is megkérdőjelezte. Figyelmeztetett arra, hogy a közigazgatási úton kikényszerített iskolafenntartás az abszolutizmus enyhülésével visszaesett, sok község nem vállalta tovább az iskolák eltartását, bezárták vasárnapi iskoláikat és elküldték a segédtanítókat. Véleménye szerint a hatósági nyomás enyhültével csökkent az iskolába járók száma, legalább 100000-re becsülte azon tanköteleseket, akik 1859-hez képest 1863 tavaszán távolmaradtak az iskolától.²⁶ Schvarcz azt sem tartotta jó lépésnek, hogy a visszaállított Helytartótanács megszüntette a Bach-rendszerben bevezetett szaktanfelügyeletet. Az 1860 utáni változásokat a 48 előtti konzervativizmus restaurációjaként értékelte, amely

²⁴Konek Sándor: *Az ausztriai birodalom jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve* Pest, 1865. 441-449. Péterfy közli a bécsi központi statisztikai bizottság 1864-ben közzétett adatait a magyar korona országainak tanügyi állapotáról. Ebben 14642 elemi tanoda, 4048 ismétlő iskola, 500 ipariskola és 35 tanítóképezde szerepelt. A tankötelesek száma 1.312348 volt, akik közül 1.088688 ténylegesen járt is iskolába. A szorosabb értelemben vett Magyarországon 1.026538 tankötelest mutatott ki, s 901794 iskolába járó. Tudott még 235058 ismétlő iskolásról, 943 tanítóképezdei növendékről és 24700 fős tanítószemélyzetről. Péterfy az adatokat túlzónak tartja, s úgy véli inkább az ötvenes évek végére vonatkoznak. Vö. Péterfy 1896/1. 157.

Keleti Károly szerint a 6 éven felüli lakosság (12751314 fő) 31.3%-a (3990519 fő) tudott írni és olvasni, 10.54%-a (1344292 fő) csak olvasni és 58.16%-a (7416503 fő) se olvasni se írni nem tudott. Vö. Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából* Pest, 1871. 357-367.

²⁵Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 22-26., 29. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 2-3., 7-8. Schvarcz 1869. 2. fejezet 115-120.

²⁶Schvarcz 1869. 123. Balogh I. 1865. 519-520. Kőte 1975. 16-17. Felkai 1979. 148.

"elrontotta azon kevés jót is, amit a törvénytelen, de europailag művelt osztrák kormányférfiak a magyar közoktatásügy javára tettek".²⁷

Schvarcz újabb statisztikai adatok alapján 1866-ban csak a tankötelesek legfeljebb 48,5%-át tekintette ténylegesen iskolalátogatónak. Túlzásnak tartotta azt az állítást, hogy a Bach-korszakban több ezer iskola létesült volna. De ha a magyar korona országaiban az elemi tanodák száma meg is haladná a 14000-et, véleménye szerint akkor is legalább 5000 településen egyáltalán nincs elemi oktatás.²⁸ Igaz hogy több abszolutizmus kori rendelet kötelezte a tanítókat és segédtanítókat a képesítő vizsga letételére, Schvarcz az újjászervezett tanítóképzőkben végzett és vizsgázott tanulók statisztikája alapján mégis azt a következtetést vonta le, hogy a római katolikus felekezetű elemi iskolák mintegy 6000 tanítójának legalább a fele nem végzett pedagógiai tanfolyamot.²⁹ A tanítók képzettségének fejlesztését, az önművelést az is gátolta, hogy legtöbbjük éves fizetéséből nem tudta eltartani magát, így gazdálkodóként, kántorként kellett hiányzó jövedelmét pótolnia. Konek közlése szerint a falusi tanítók fizetését még a negyvenes években évi 130-150, a segédtanítókat pedig 70 pengő forintban állapították meg, beleértve a mellékjövedelmeket, így az iskolapénzeket is. Schvarcz szerint a tanítók átlagos fizetése évi 60 forint volt, de tudott 10 forintos minimumról is. A tanítóképzőkben a képző tanár fizetése évi 735 forint volt, amihez 100-100 forint járulhatott a hitoktatásért és az ének tanításáért, a segédtanító évi 110 forintot kapott, a rajztanító 80-at. A tanítóképzők tanító személyzetének évi átlagfizetése 220 forint volt.³⁰

Schvarcz mindezekből azt a következtetést vonta le, hogy a kormányzat nem fejlesztette megfelelő mértékben a magyarországi közoktatásügyet, főként az anyagi áldozatvállalásban tapasztalt nagy hiányosságokat. Azt Konek is

²⁷ Schvarcz 1869. 122.

²⁸ Schvarcz Gyula: *Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statistikáját* Pest, 1866. IX-XII. Schvarcz a regionális eltérésekre is felfigyelt, miszerint volt ahol a tankötelesek 59-68%-a, máshol csak 32-40%-a járt iskolába. Vö. Schvarcz 1869. 188.

Eötvös Jelentése szerint Magyarországon a tankötelesek 50,88%-a, Erdélyben 40,37%-a járt iskolába. Az országos összesített adat 48,15%. Eötvös jegyzetei közt összehasonlító adatokat is közölt: Poroszországban 1861-ben a tankötelesek 94%-a, Franciaországban 1863-ban 77%-uk, Ausztriában 75,3%-uk járt iskolába. Az utóbbi adatot részletezte is, a német tartományokban és Csehországban 97%, Galíciában 28%, Dalmáciában 26%. Vö. *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben* (továbbiakban: Jelentés) In: Eötvös 1976. 430-431. Eötvös József jegyzetei az 1870-es jelentéshez In: Eötvös 1976. 499-500.

Keleti Károly úgy vélte, hogy az iskolakötelesek közül Magyarországon 49,85%, Erdélyben 40,97% jár iskolába. Vö. Keleti 1871. 373.

Eötvös Jelentése Magyarországon és Erdélyben összesen 13798 iskoláról tudott, ami 10187 község közt oszlott meg. 1712 községben semmiféle iskola sem volt, de ezek közül 779-ben a tanulók a szomszédos település iskolájába jártak. 83 községből nem kapott kimutatást. (Eötvös 1976. 431-432.) Schvarcz erre vonatkozó adatai tehát túlzónak tűnnek, de meg kell jegyezni, hogy ő az iskolával nem rendelkező helységek közé értette a pusztákat és uradalmi központokat is. Ugyanakkor Gönczy Pál szerint 1868-ban az ország 17694 községében 12473 elemi iskola állt. Vö. Balogh I. 1965. 523.

²⁹ Mészáros 1990. 55. Schvarcz 1867. 61-65.

³⁰ Konek 1865. 451. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 8. Schvarcz 1866. XIII. Schvarcz 1869. 2. fejezet 119. Schvarcz 1867. 65.

elismerte, hogy európai összehasonlításban az ausztriai költségvetés csekély mértékben vállalt részt a vallási és kulturális kiadásokból. 1864-ben a költségvetési kiadások 2-3%-át tették ki ezek a tételek. 1864-ben a magyarországi tanügy költségéből az iskolai és tanulmányi alap által fedezett részen felül csak 28676 forint hárult a kincstárra. Ehhez járult még 1.009600 forint országreszenként fel nem bontott költségvetési kiadás, de ebből alig jutott Magyarországra. Ugyanakkor a kormány megadóztatta a felsőoktatási intézményeket, a protestáns középiskolákat, a Tudományos Akadémiát, a színházakat és múzeumokat.³¹

Schvarcz felismerte a Bach-korszak reformjaiban a szakszerű mozzanatokat, szemben az 1848 előtti vagy 1861 utáni oktatáspolitikával. Ugyanakkor bírálta is e reformokat, mert bevezetésük előtt nem történt egyeztetés az érintettekkel, mert a népoktatás mögött rejlő politikai célokat nem tekintette teljesen azonosnak a társadalom érdekével, s több területen hiányosságokat is tapasztalt. Bár nem akarta korlátozni sem a felekezetek, sem az egyesületek, sem pedig a magánszemélyek iskolaállítási jogát, mégis úgy vélekedett, hogy a *"modern népiskolát a modern társadalom számára csak a modern állam szervezheti meg."*³²

Az iskolaállítás

Az államtól elsősorban azt várta, hogy az oktatási intézmények fenntartója lesz, s hivatkozott az 1848. évi XX. törvény 3. §-ára, amely kimondta, hogy *"minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai közálladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni."*³³ Schvarcz hiányosnak találta Eötvös 1848-as törvényjavaslatát, mert az nem határozta meg pontosan, hogy mennyi idő alatt és kinek a költségén fog az állam a hiányzó tanintézetekről gondoskodni, így a község és a kormány egymás ellenére halogathatta volna az iskolaállítást.

Schvarcz szerint a minden honpolgár előtt nyitott állami iskolarendszerhez két úton lehetne eljutni. Vagy az akkor szinte kizárólag a felekezetek kezén lévő elemi iskolahálózat államosításával és a hiányzó iskolák pótlásával, vagy a felekezeti iskolák mellett mintegy 17000 községben új elemi tanoda felállításával. A felekezeti iskolák államosításához le kellett volna foglalni az egyházak összes tanügyi alapítványait, ami a római és görög katolikusok esetében, akiknek nem

³¹Konek 1865. 508-511. Schvarcz 1866. XXII. Schvarcz 1869. 117-118. Péterfy 1896/1. 142.

³²Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 10. Schvarcz foglalkozott a magánszemélyek iskolaállítási jogának szabályozásával is. Vö. Schvarcz 1869. 461-465.

³³Magyar Törvénytár 1836-1868. 243. Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 26. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 2. Schvarcz 1869. 243-244.

volt vallásközösségi autonómiájuk és akiknek egyházaik az állammal szoros kapcsolatban voltak, s alapítványaik jelentős része is állami célokra a nemzet közvagyonából lett alapítva, ez a művelet még elképzelhető is lett volna, de a görög keleti és protestáns felekezeteknél sértette volna azok autonómiáját, sőt a nemzetiségek érdekeit is. Schvarcz nem akarta sem az egyházak, sem a nemzetiségek jogait csorbítani, ezért ezt a lehetőséget elvetette.³⁴ 1872-es programjában viszont már sürgette a katolikus autonómia megteremtését, hogy a magánalapítványi vagyionokat önkormányzati kezelésben hagyassa, a többnyire állami vagyionokból tett közalapítványokat pedig az állami közoktatásügy céljaira fordíthassa (például az egyetemi alapot és a tanulmányi alapot).³⁵

A másik lehetséges megoldásnak azt tartotta, ha a meglévő 12000 felekezeti iskola mellet mind a 17000 községben közös elemi tanodát állít fel az állam. Számításai szerint egy tanoda megnyitása 5000 forintba, éves fenntartása 3000 forintba került, így ez a program 20000 iskolával számolva, 100 millió forint egyszeri és 60 millió forint éves költséget igényelt, aminek előteremtését lehetetlennek tartotta, csakúgy mint a 20000 tanító hirtelen kiképeztetését.³⁶ Ezért kénytelen volt azokra a településekre korlátozni az állami iskolaállítást, ahol egyáltalán nem volt tanoda, majd a járási székhelyeken, szabad királyi városokban és a rendezett tanácsú városokban szorgalmazta egy-egy vallási színezet nélküli iskola létesítését. Ismét leszögezte, hogy sem a szabad községben sem a megyében nincs annyi művelt elem, amely garancia lehetne az iskolák felállítására és fenntartására.³⁷

Az *Új Korszak*ban közölt törvényjavaslatában is ezeket a gondolatokat fogalmazta meg. A vallásfelekezeti, nemzetiségi és magánalapítású elemi iskolákat meghagyta addigi jogaik élvezetében, s továbbra is fenntartotta az iskolaállítási szabadságát (3-4.§.). A közös községi iskolákat viszont, amiket a község állított, vagy országos adományból jöttek létre, az állam által szervezendő nemzeti iskolák közé sorolta (5.§.). Mikor Riedl Szende arra kérte, hogy emelje ki reformjai közül azokat az elemeket, amiket "*a főnnálló körülmények között*" is kivihetőnek tart, Schvarcz annyiban módosította tervét, hogy két éves határidőt adott az elemi tanodával nem rendelkező községeknek felekezeti iskola állítására,

³⁴ Az állami oktatást sürgető Kossuth sem tartotta jó megoldásnak a felekezetek iskoláztatás körüli jogainak csorbítását. "*Teljes szabadságot óhajtok én számukra, mert a vallást társadalmi érdeknek, még pedig igen fontos érdeknek tekintem*" írta Schvarcz Gyulához intézett levelében. Vö. Kossuth 1900. VIII. kötet 161.

³⁵ Schvarcz 1869. 251-254., 256. *Schvarcz Gyula programja* Pest, 1872. 21-23.

1775. február 13-i rendelet létesítette a nagyszombati egyetem alapítványaiból, birtokaiból, pénzvagyonából az egyetemi alapot. 1775. november 9-én királyi rendelettel hozták létre a felosztatott jezsuita rend vagyonából a tanulmányi alapot katolikus tanügyi célokra, amelyet az állam kezelt. Vö. Mészáros 1990. 28-29. Felkai 1979. 105.

³⁶ Schvarcz 1869. 255. 1865-ös röpiratában egy elemi iskola felállítását 2000 forintra, éves fenntartását 1200 forintra kalkulálta. Vö. Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 30-31.

³⁷ Schvarcz 1869. 256., 261-264., 459.

s ha ezt nem teljesítenék az államot kötelezte a felekezetiileg semleges tanoda létesítésére (14.§.).³⁸

Schvarcz azt is fontosnak tartotta, hogy az állam által állított nemzeti tanodák vagy mintatanodák korszerű és jól felszerelt tanépületekben működjenek, ahol legalább 4 tanterem van, s egy-egy tanteremben a tanulók létszáma nem haladja meg az 50 főt. Az iskolát mintagazdasággal akarta egybekötni, amit a tanító gazdatisztként vezetne és jövedelmeiből is részesülne.³⁹ A szükséges tanfelszerelések mellett minden elemi iskolában könyvtárat is akart létesíteni, ahol a tanulók ingyen juthattak volna a tankönyvekhez, a heti és napilapokhoz, a tudományos és népszerű munkákhoz.⁴⁰

Az 1868. XXXVIII. törvény fenntartotta a magánszemélyek, a társulatok, a felekezetek, a községek és az állam iskolaállítási jogát. A községet akkor kötelezte a törvény közös iskola felállítására, ha a felekezetek nem tartottak fenn az előírásnak megfelelő iskolát (23-24.§.). Iskolafenntartási célokra a község minden polgárára állami egyenes adója 5%-áig terjedő külön adót vethetett ki, s iskolai alapot hozhatott létre, s ha ezekből nem fedezhette a költségeket folyamodhatott államsegélyért (35-43.§.). A 80.§. csak az állam jogát, de nem kötelességét erősítette meg a tanintézetek alapítására.⁴¹ Eötvös tervezete alapján a már létező felekezeti iskolákat tekintette, a tervezetet tárgyaló népoktatási bizottság meghívott szakértőinek egyházi tagjai még inkább ragaszkodtak a felekezetek kizárólagos oktatási jogához, s bírálták a felekezetnélküli iskolákat.⁴²

A törvénytervezet képviselőházi részletes vitájában Schvarcz kifogásolta, hogy elmaradt a községi iskolaállítás szankcionálása. Ezért azt indítványozta, hogy a miniszter dolgozzon ki javaslatot arra, hogy miként és milyen időhatárok közt kötelezik a községeket iskolák állítására. Schvarcz lehetséges megoldásnak tartotta, ha felfüggesztik annak a községnek a politikai jogait, amely három év alatt nem tesz eleget e kötelezettségnek. Madarász József azzal támasztotta alá a módosító indítványt, hogy ha a gyermeke oktatását elmulasztó szülő ellen büntetést helyez kilátásba a tervezet, következetlenség azt nem megtenni a mulasztást elkövető községgel szemben. A kormánypárt és a Balközép képviselői, Pulszky Ferenc, Halász Boldizsár, Nyáry Pál, Tisza Kálmán, Nagy Péter, Papp Zsigmond és maga a közoktatási miniszter, Eötvös József azzal utasították vissza Schvarcz javaslatát, hogy bíznak a közösség érettségében és az felismeri az oktatás fontosságát, egyébként pedig a miniszter felelős a törvény végrehajtásáért. Míg Eötvös és képviselőtársai liberális szólammal próbálták elvenni a kérdés élet, Tisza Kálmán nyíltan feltárta a valós helyzetet, azért nem óhajt szankciókat, mert tudja, hogy sok község nem lesz képes iskolákat

³⁸Új Korszak 1866. 7., 15., 16. sz.

³⁹A provizórium alatt a népiskolai rendtartás az iskolák mellett faiskolák létesítését rendelte el. Az OMGE 1863-ban szintén faiskolák telepítésére tett javaslatot. Vö. Balogh I. 1965. 506., 520.

⁴⁰Schvarcz 1869. 238-239.

⁴¹Magyar Törvénytár 1836-1868. 451., 453-456., 461. Péterfy 1896/2. 23-27.

⁴²Köte 1975. 49-50. Felkai 1979. 150., 162-164., 168-169. Felkai 1983. 14., 15., 17.

felállítani, az állam pedig jelen pénzügyi helyzetében nem fog tudni ezeken segíteni.⁴³ Schvarcz 1879-es munkájában visszatért a témához, s javaslatot tett a községi törvény módosítására, miszerint csak azok a helységek kapjanak községi jogot, amelyek képesek iskolaépületet állítani és tanítójukat rendesen megfizetni.⁴⁴

Az idő Schvarcz Gyulát igazolta. Hiába tekintette Eötvös a népoktatást az egész közoktatás legfontosabb területének,⁴⁵ ez az elemi iskolák hálózatának bővítésében, korszerűsítésében nem igen mutatkozhatott meg. A közoktatási minisztérium 1870. évi költségvetésének általános vitájában Schvarcz még mindig azt panaszolta, hogy 5000 községben nincs iskola.⁴⁶ Eötvös *Jelentéséből* kiderült, hogy a minisztérium költségvetéséből csekély összegek jutottak a népiskolákra, igaz ezek jelentős részét építkezésekre és felújításra fordították.⁴⁷ Ez azért is tűnt elégtelennek, mert a *Jelentés* szerint a tantermek nagy része régi, sötét, szűk, alacsony, nedves és egészségtelen, s nem felel meg a törvény előírásainak. A megfelelő állapotú termekben csak a tankötelesek 1/4-ét lehetne elhelyezni, a meglévő termekben pedig csak 60%-uk férne el. A még iskolába nem járó tankötelesek számára 14157 tanteremre lenne szükség, ezért Eötvös elsőrendű feladatnak a hiányzó tantermek pótlását tekintette, hisz enélkül az iskolakötelezettséget se lehetne érvényesíteni.⁴⁸

Eötvös nagy ívű népiskolai reformjainak megvalósítása utódaira maradt. A közoktatást tizenhat éven át irányító Trefort Ágoston bár elismerte a népnevelés fontosságát, mégis inkább a felsőoktatást tekintette kiemelt területnek.⁴⁹ Ez

⁴³Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (továbbiakban: Képviselőházi napló 1865-1868.) 10. kötet Pest, 1868. 353-359. A törvényjavaslat országgyűlési vitáját ismerteti Kőte 1975. 50-51. Felkai 1979. 173-187. Felkai 1983. 20-28. Schvarcz 1869. 507-508.

Schvarcz 1869-es művében élesen bírálta Eötvös törvényjavaslatát, úgy vélte, hogy az "nem a közoktatásügyi állapotaink tanulmányozásából merítő lelkiismeretes sociologiai, politikai és közgazdászati inductio, hanem kizárólag a közösügyes alku miatt a kormányra rákényszerített költségvetési előirányzat által szabályoztatott." (Schvarcz 1869. 500.) Politikai elfogultságai idővel enyhültek, s 20 év múlva, akkor már kormánypártiként, olyan üdvös törvénynek nevezte az 1868. évi XXXVIII. törvénycikket, amely "korszerűleg bölcs irányeszméken sarkallik", igaz sietett hozzátenni, hogy még mindig nem valósult meg teljes egészében. Pesti Hírlap 1889. 267. sz.

⁴⁴Schvarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei* Bp. 1879. 433-434.

⁴⁵"Nem osztozom több nagytekintélyű szakfőrfü által újabb időben is hirdetett azon nézetben: hogy a felsőbb oktatás a szorosán vett népnevelésnél nagyobb befolyást gyakorol a népek műveltségi állapotának emelésére, s hogy ennél fogva mindenekelőtt magasabb tanintézetekink tökéletesítésére kellene fordítani figyelmünket.

Meggyőződésem szerint törvényhozásunk helyesen járt el, midőn az ellenkező irányt követve, a közművelődés mezején célbavett reformjait, a népoktatás szervezésével kezdette meg." Jelentés Eötvös 1976. 473. Vö. Kőte 1975. 42-43.

⁴⁶Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (továbbiakban: Képviselőházi napló 1869-1872.) 5. kötet Pest, 1870. 393. Felkai 1979. 215.

⁴⁷1868-ban 29 iskolára 11395 forintot, 1869-ben 78 községi iskolára 85840 forintot és 1870-ben 69 községi iskolára 85412 forintot fordítottak. Jelentés Eötvös 1976. 465.

⁴⁸Eötvös 1976. 435-439., 492-493. Kőte 1975. 53-54. Felkai 1979. 235-236.

⁴⁹Mann Miklós: *Trefort Ágoston élete és működése* Bp. 1982. 75.

1873. január 24-én a költségvetési vitában elmondott beszéde szerint: "a népoktatás nem fogja a kellő gyümölcsöt megteremteni, ha a felsőbb oktatásról gondoskodva nem lesz; valamint a felsőbb oktatásnak nem lesz sikere, ha középtanodák nem javulnak. Ellenben a felsőbb és középoktatás sem lesz kellő hatással az ország szellemi fejlődésére, ha népünket nem neveljük, nem oktatjuk, - sőt a modern alkotmányos állam az ő

megmutatkozott a tárca költségvetésében is. 1880-ban a rendes kiadások 18,67%-át az egyetemekre, 5,4%-át a tudomány- és művészetpártolásra, 22,87%-át népnevelésre, 53,06%-át egyéb kiadásokra fordították. A rendkívüli kiadások 27,62%-a az egyetemekhez került, 72,38%-a pedig tudomány- és művészetpártolásra. A beruházási kiadások 68-69%-a szintén az egyetemeké lett, 26,09%-a tudomány- és művészetpártolásra lett szánva, de népnevelésre ebből sem jutott.⁵⁰ Trefort az anyagi eszközök hiányát panaszolta, s egyre gyakrabban utalt a törvény előírásainak fokozatos megvalósítására. 1881-ben soproni választói előtt mondott beszédében már elégedetten nyugtázta az iskolaállítás terén elért eredményeket.⁵¹

A tárca 1885-ös költségvetési előirányzatának tárgyalásakor Irányi Dániel ellenzéki képviselő azt kifogásolta, hogy 1883-ban még 2059 községben nem volt iskola. Trefort válaszában csak 260 iskolát nélkülöző községet ismert el, s leszögezte: *"ha a kellő dotatio rendelkezésemre fog állani, én azon leszek, hogy minden községben iskola állítassék fel, mert én azt nemzetiségi, erkölcsi és nemzetgazdasági szempontból egyaránt fontosnak tartom."*⁵² Az 1884. évi V. törvény 5. éven át 100-100000 forint kölcsön felvételére hatalmazta fel a minisztert, amit állami elemi és polgári iskolák építésére kellett fordítania.⁵³ E lépések következtében bővült az iskolahálózat, míg 1872-ben 15246 népiskola volt, 1887-ben már 16538. Ezek közül 1872-ben 13962, 1887-ben 13673 volt felekezeti.⁵⁴

Nem igazán jöttek be Eötvös számításai a községi iskolák vonatkozásában. Hol gazdasági, hol politikai okok miatt vonakodtak a községek a törvényt végrehajtani.⁵⁵ Pauler és Trefort is szorgalmazta a községi iskolák állítását, s a szakirodalomból arról értesülünk, hogy Trefort minisztersége alatt a 600 új felekezeti népiskola mellett 2500 új községi iskola nyílt.⁵⁶ A községi iskolák

széles választási jogával s bonyolódott pénzgazdálkodásával maga nem tarthatja magát, ha a népet politikai s gazdasági tekintetben a nevelés által magasabb niveaura nem emeljük."

1881-ben választóihoz intézett beszámolójában ekként vélekedett: *"minden tisztelet és becsület a népoktatásnak, a világosság mégis felülről jön, [...] s azért a felsőbb oktatás a legfontosabb."* Mindkettőt idézi: Felkai - Mann 1988. 60., 68.

⁵⁰Mann 1982. 76. Ugyanez Mann Miklós: *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában* Bp. 1993. 42-43. A népoktatásra szánt állami ráfordítások az összköltségvetésnek 1868-ban 0,27%-a, 1869-ben 0,33%-a, 1870-ben 0,45%-a, 1871-ben 0,62%-a, 1873-ban 0,87%-a, 1880-ban 0,72%-a, 1890-ben 0,91%-a és 1892-ben 0,88%-a volt. Felkai 1979. 213. Péterfy 1896/2. 49.

⁵¹Trefort ellentmondásos nyilatkozataira lásd Mann 1982. 109-110., 166. Felkai - Mann 1988. 69.

⁵²Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója 3. kötet Bp. 1885. 120-121., 128.

⁵³*Magyar Törvénytár 1884-1886.* Bp. 1897. 19. Az 1890. XXVI. tc. újabb 200000 forintos kölcsön felvételét engedélyezte hasonló célokra. *Magyar Törvénytár 1889-1891.* Bp. 1897. 318. Mann 1993. 58.

⁵⁴Mann 1993. 150. Felkai László szerint az elemi iskolák száma 1870 és 1892-93 között 14000-ról több mint 17000-re nőtt, a tantermeké 17000-ről 25000-re. Vö. Felkai László: *Az 1868. évi népiskolai törvény négy évfordulója* In: Felkai 1983. 149.

⁵⁵Felkai 1983. 112. Ugyanitt egyenesen életképtelennek minősíti a községi iskolákat.

⁵⁶Mann 1993. 33. Mann 1982. 111. Ugyanez Felkai 1983. 149-150.

száma azonban csak a nyolcvanas évek végéig emelkedett, a századforduló után már inkább csökkent.⁵⁷

A községek passzivitása miatt és mert a felekezeti iskolák a törvényben előírt feltételeket akadozva teljesítették többször fel-felbukkant az állami iskolaállítás követelménye. Táncsics Mihály 1871-es közoktatási reformprogramjában (*A közoktatás és köznevelés gyökeres reformja*) a felekezeti iskolák államosítását, az egyházi vagyon kisajátítását és iskolai célokra fordítását javasolta. Az 1878-ban megrendezett harmadik egyetemes tanítógyűlés radikálisabb felfogású résztvevői ki akarták venni a felekezetek kezéből a tanügyet és a nevelésügyet, s azt állami ügynek tekintve, javasolták az általános nemzeti népiskolák életbe léptetését. Az állami iskolák igénye a parlamentben is megfogalmazódott. Csáky Albin miniszter egy interpellációra adott válaszában úgy nyilatkozott, hogy 500 községben 900 tanteremmel és tanítóval több mint félmillió forintnyi összeggel kellene iskolákat állítani. A kormány a millennium alkalmából létesítendő intézmények közé 400 állami elemi iskolát is felvett.⁵⁸

Az állami iskolaállítási program a század végén tovább bővült. Wlassics Gyula miniszter 1897. február 26-án 1000 új állami elemi iskola szervezésére tett javaslatot, amit mintegy 1 millió forintos költségigénye miatt öt év alatt képzelt megvalósíthatónak. 1898-ban a törvényhozás beleegyezését adta a programhoz. Az iskolákat főként olyan községekben kívánták felállítani, ahol a magyarság kisebbségben volt, vagy ahol többségben volt ugyan, de nem rendelkezett megfelelő színvonalú iskolával, vagy pedig nem volt még iskolája. Öt év alatt 578 községben 728 állami iskola létesült, igaz anyagi okok miatt jórészt bérelt épületekben, ideiglenes helyen, ezenkívül megnyílt még 1605 tanítói állás is. Wlassics későbbi tevékenysége hatására tovább nőtt az állami iskolák száma, míg 1877-ben csak 131 volt belőlük, 1892-ben 828, 1897-ben 1359, 1902-ben 1830, 1907-ben 2153, 1912-ben 3051, 1917-ben 3071.⁵⁹ Bár a fejlődés e téren töretlen volt, de a schvarczi léptékeket az egész korszakban nem érte el. Ráadásul a kormányzat az állami iskolák fejlesztését a magyarosítás miatt szorgalmazta, s a nemzetiségi kérdés és a szociális feszültségek megoldásának eszközét látta benne.

⁵⁷Felkai László úgy tudja, hogy a községi iskolák száma az 1880-as évek végéig a kezdeti 1000-ról 4000-re emelkedett. Vö. Felkai 1983. 114. Mann Miklós kimutatásában 1872-ben 1284, 1887-ben 1880, 1892-ben 1941 községi iskola működött, ezután pedig számuk csökkent. 1902-ben 1760, 1907-ben 1460, 1912-ben 1381 és 1917-ben csak 896 volt meg közülük. Vö. Mann 1993. 150. Péterfy 1869-ben 479 községi iskolát említ, 1893-ban 1952-t. Péterfy 1896/2. 41-42.

⁵⁸Köte 1975. 66., 68-69. Felkai 1983. 113-114. Felkai László: *A néptanítók egyetemes gyűlései* In: Felkai 1983. 187-188. Péterfy 1896/2. 121-122., 139-140.

⁵⁹Köte 1975. 70-72. Mann 1993. 88-89., 150. Felkai László szerint 1869-70-ben 4 állami iskola volt, 1874-ben 56, 1879-ben 113, 1894-ben 911, 1902-ben 1858, 1918-ban 3791. Vö. Felkai 1983. 114. Vörös Károly szerint 1875 és 1890 közt az állami elemi iskolák száma 87-ről 728-ra emelkedett, s 1905-ben 2046 állami vagy községi fenntartású iskola volt. Vö. Vörös Károly: *Az oktatásügy reformja* Magyar Tudomány 1989. 10-11. sz. 894. Balogh István szerint az állami iskolák száma 1895 és 1902 között 882-ről 1858-ra nőtt. Vö. Balogh I. 1965. 531.

Épp ezért a századforduló után kidolgozott új népiskolai törvénytervezet is erősíteni akarta az állam szerepét az elemi oktatásban. A koncepcióból nem lett törvény, de több eleme bekerült Apponyinak a népiskolai oktatásról rendelkező törvényeibe (1907. XXVII. tc., XXVI. tc.), amelyek egyrészt fokozták az állam politikai ellenőrzését a felekezeti iskolák felett, másrészt biztosították az egyházak szellemi, erkölcsi befolyását nemcsak a felekezeti, hanem a községi és állami iskolákban is. Az állam és a katolikus egyház kapcsolata egyre szorosabb lett, s a kormány mind jelentősebb összegekkel támogatta a felekezeti iskolákat.⁶⁰

A dualizmus korában bővült a népiskolai infrastruktúra, a községi iskolák kezdeti, ám nem túl lendületes fejlődése után az állam aktív kezdeményezőként is fellépett, amivel sikerült az iskolafenntartás nagy aránytalanságait korrigálnia, de a felekezeti iskolák túlsúlyát megszüntetnie nem. A felekezetek erős befolyása a népoktatás terén az egész korszakban megmaradt.⁶¹

A tankötelezettség és az oktatás ingyenessége

Az elemi oktatásról alkotott reformkoncepciójában Schvarcz nem tartotta elegendőnek, ha minden községben létesül iskola, azt kívánta, hogy kötelező is legyen az oktatás a gyermekek számára. Az államtól pedig elvárta, hogy szerezzen érvényt a tankötelezettségnek, s a szülőket, akár pénz- vagy börtönbüntetés terhe mellett, rákényszerítse gyermekeik iskoláztatására. A hiányzást csak az orvos által igazolt betegség esetén tartotta elfogadhatónak. Azokkal szemben, akik a szabadságjogok védelmére hivatkozva ellenezték ezt a kötelezettséget, azt az érvet hozta fel, hogyha jogában áll az államnak a házassági korhatár megállapításával beavatkoznia a családba, akkor a szülőket is kötelezheti gyermekeik neveltetésére. Schvarcz azt javasolta, hogy 6 éves korban

⁶⁰Köte 1975. 73-82. Mann 1993. 114-120., 124., 130-131. Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896-1914)* Bp. 1974. 269-270., 603.

⁶¹A népiskolák számszerű változása Péterfy kimutatásai szerint: 1869: 13798; 1879: 15550; 1889: 16455; 1893: 16942. Vö. Péterfy 1896/2. 41-43. Gratz Gusztáv a következő adatokat közli: 1869: 13800; 1890: 16800. Szekfü Gyula 1913-ban 16000 népiskoláról tud. Vö. Köte 1975. 64. Felkai László adatai: 1870: 14000; 1892-93: 17000; 1914: 16929; 1917-18: 14370. Vö. Felkai 1983. 149., 158. Vörös Károly adatai: 1869: 13788; 1890: 16805; 1905: 16561. Vö. Vörös K. 1989. 891. Mann Miklós adatai: 1872: 15246; 1892: 16917; 1902: 17299; 1912: 16635; 1917: 13292. Vö. Mann 1993. 150. Szabolcs Ottó a Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv 1892-93-as számának (Bp. 1894.) adatait közli, miszerint 1891-ben a népiskolák 32,41%-a római katolikus, 12,86%-a görög katolikus, 10,8%-a görögkeleti, 14,16%-a református, 8,48%-a evangélikus, 4,81%-a állami és 11,47%-a községi volt. Vö. Szabolcs Ottó: *A magyarországi modern pedagógusréteg kialakulása (1840-1914)* Pedagógiai Szemle 1967. 3. sz. 272. Szabó Miklós szerint 1890-ben a népiskolák 82%-a egyházi, 12%-a községi és 5%-a állami volt, míg 1912-13-ban 70,47%-uk egyházi, 19,55%-uk állami, 8,36%-uk községi és 1,62%-uk társulati vagy magán intézmény volt. Vö. Szabó Miklós: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában* In: /főszerkesztő Hanák Péter/ *Magyarország története 1890-1918* Bp. 1978. 2. kötet 877. Balogh István kimutatásában 1877-78-ban az elemi iskolák 82,9%-a volt felekezeti, 11,5%-a községi és 5,6%-a állami. 1907-1908-ban 70,2% volt az egyházak, 18,5% az állam és 11,3% a községek részesedése az iskolákból. Vö. Balogh I. 1965. 531.

írassák be a szülők gyermekeit az iskolába, s a következő féleltől nyolc éven át járjanak is oda, azaz 7 és 15 év között határozta meg a tankötelezettség korhatárát.⁶² A kötelező elemi oktatás feltételének tekintette az oktatás ingyenességét.⁶³ A nemzeti tanodát tandíjmentesnek képzelte, a felekezeti vagy magániskolába járó tanulók szülei adójából pedig a tandíjként befizetett összeget el akarta engedni. A tandíjat azért akarta eltörölni, mert az ebből származó csekély bevételek nem pótolhatták az anyagi hiányokat, ugyanakkor sok szülő számára komoly megterhelést jelentett, s ürügyet szolgáltatott az iskolalátogatás elhanyagolására. Azt javasolta, hogy tandíj helyett mindenkinek, akár járhatja gyermekét iskolába, akár nem, sőt a gyermektelen szülőknek is, jövedelme nagysága szerint kellene közoktatásügyi adót fizetnie, amit beszámítanának a többi adóba. Úgy gondolta, hogy országos adó esetén nagyobb lesz a fizetési fegyelem mint a tandíjnal.⁶⁴ A kiemelkedő eredményt elért tanulókat már elemi szinten korszerű, igen magas összegű, évi 4-600 forintos ösztöndíjakban akarta részesíteni.⁶⁵

Már 1848 előtt az elemi oktatást szabályozó rendeletek 6 és 12 év között tették kötelezővé az elemi iskolát, illetve azok alsó fórumait. Eötvös 1848-as törvénytervezete a fiúknak 6-12, a lányoknak 6-10 év közt állapította meg a tankötelezettséget az ingyenes elemi iskolában (4-5.§.). Leo Thun gróf 1849. évi rendelete szintén a 6-12 évesek iskolakötelezettségét tartalmazta, amit hatósági szigorral igyekezett betartatni, s számukra ingyenessé vált az oktatás.⁶⁶ Az 1868-as népiskolai törvény megtartotta az iskolakötelezettség hagyományos 6 és 12 év közötti korhatárát, s kötelezte a szülőket, a büntetési tételek közlése mellett, gyermekeik taníttatására (1-5.§.). Eötvös eredeti tervezete, ahogy 1848-ban is, a népoktatás ingyenességét tartalmazta, de ezt a paragrafust a népoktatási bizottság az egyházak kifejezett igényére törölte, s a tandíjmentességet csak a szegénységüket kimutató tanulók számára biztosította a községi iskolában (51.§.).⁶⁷ A népiskola, az állami iskolai kezdetek után, csak 1908-ban vált ingyenessé (1908. XLVI. tc.).⁶⁸

Az iskolakötelezettség esetében nem annyira a törvényes szabályozáson volt a hangsúly, mint inkább a megvalósításon. A tanítók, az egyetemes

⁶²Schvarcz 1869. 189-190., 192., 215.

Schvarcz törvénytervezetében (9.§.) a 6-14 éves gyerekeket kötelezte elmi oktatásra. Új Korszak 1866. 7. sz., 16. sz.

⁶³Már a Magyar író külföldön című könyvében a közoktatás ingyenessége mellett foglalt állást. Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *Magyar író külföldön* I-II. Pest, 1865. II. kötet 489. (továbbiakban: Szent-Katolna 1865.)

⁶⁴Schvarcz 1869. 192-196., 256. Új Korszak 1866. 7. sz., 16. sz.

⁶⁵Schvarcz 1869. 240. Új Korszak 1866. 7. sz.

⁶⁶Eötvös 1976. 294. Köte 1975. 10. Szabad György: *Az önkényuralom kora (1849-1867)* In: /főszerkesztő Kovács Endre/ *Magyarország története 1848-1890* Bp. 1979. 468. Felkai 1979. 85., 148. Mészáros 1990. 40., 46., 52. Mann 1993. 23.

⁶⁷Magyar Törvénytár 1836-1868. 449-450. Felkai 1979. 85., 92., 150., 159-160., 170. Felkai 1983. 14., 16., 19. Az új népiskolai törvénytervezet lényegesen nem módosította a tankötelezettséget. Vö. Köte 1975. 75. Mann 1993. 117.

⁶⁸Köte 1979. 81. Szabó M. 1978. 878. Mann 1993. 92., 132.

tanítógyűlések és a tanfelügyelők részéről gyakran elhangzottak panaszok a szülők közönyösségére, az iskolalátogatás hiányaira és időszakos hullámzására. Különösen magas volt a felsőbb osztályokból kimaradók száma.⁶⁹ De az infrastrukturális feltételek, az elegendő tanterem is hiányzott ahhoz, hogy az iskolalátogatás teljessé váljon. Schvarcz, a *Jelentés* és Keleti adatai is azt mutatják, hogy a hatvanas években a tanköteleseknek alig fele járt iskolába. Az iskolahálózat bővülésével és az idő haladtával ez az arány egyre javult, 1872-ben 55%, 1896-ban 79%, 1913-14-ben 88% volt.⁷⁰ A kedvezőtlen mutatókat elsősorban az ismétlőiskolások produkálták. A 13 és 15 év közötti tankötelesek közül 1869-ben alig 7%, 1880-ban 60% és 1892-ben 70% járt ténylegesen iskolába. Ugyanakkor a mindennapi iskolások 70, 84 illetve 86%-a látogatta az iskolát.⁷¹

Az elemi oktatás szervezete és tartalma

Schvarcz elképzelései közt szerepelt az elemi oktatás bonyolult és összetett szervezetének egyszerűsítése és egységesítése, a felekezetenként, s a község jellegéből kialakult különbségek megszüntetése. A katolikusoknál létezett a tanítóképezdével egybekötött minta főelemi tanoda, a 2 vagy 3 alreálosztállyal bővített főelemi tanoda, az alreálosztály nélküli főelemi tanoda, a plébániai főtanoda, a több mint 1 osztályos városi alelemi, az 1 vagy több osztályos falusi népiskola és a tanyasi iskola. A görög katolikusok ezeket a mintákat követték, bár alacsonyabb szinten. A protestánsok valamennyi elemi tanodája négy osztályos volt, eltérés aszerint alakult ki, hogy hány tanteremben és hány tanítóval folyt a képzés. Az unitáriusoknak jól szervezett, bár csekély számú elemi iskoláik voltak.⁷²

Schvarczot már a *Magyar író külföldön* című könyvében is a 2 évfolyamos elemi oktatás foglalkoztatta, közoktatási reformmunkájában szintén 2 osztályosra tervezte az elemi iskolát. Úgy gondolta, hogy a magasabb iskolákra történő előkészítésnek és a bevégzett ismeretekkel a gyakorlati életbe bocsátásnak is megfelel az egységes, azonos tanrendű és szervezetű intézmény, s a pedagógusok megoldják a továbbtanulók és tovább nem tanulók eltérő igényeiből fakadó problémákat. Demokratikus szempontok miatt ragaszkodott az elemi oktatás

⁶⁹Péterfy 1896/2. 52-57. Felkai 1979. 238. Felkai 1983. 107., 181.

⁷⁰Felkai 1983. 106., 203. Vörös Károly szerint 1870-ben az iskolakötelesek 50%-a járt iskolába, 1880-ban 77,21%-a, 1890-ben 81,51%-a és 1905-ben 79%-a. Vö. Vörös K. 1989. 891. Szabó Miklós által közölt adatokból az derül ki, hogy még 1912-13-ban is a tanköteleseknek csak 83%-a iratkozott be az iskolába. Vö. Szabó M. 1978. 878. Horváth Zoltán hivatkozik Halász Ferenc tanfelügyelő 1896-os írására, eszerint 600000-nél több tanuló nem jár iskolába. Halász Ferenc 1902-ben még mindig 282971 iskolába nem járó tankötelest mutatott ki. Vö. Horváth Zoltán 1974. 66-67.

⁷¹Péterfy 1896/2. 55.

⁷²Schvarcz 1869. 196., 200-202., 213-214. Péterfy 1896/1. 147-153.

egységes szervezéséhez, azt remélte, hogy így egyetlen tehetség sem vész el, mivel mindenki előtt azonos esély nyílik a továbbtanulásra.⁷³

Az elemi tanfolyamot 8 évesre tervezte, de a tudásszint és a továbbtanulási igény alapján már hamarabb ki lehetett abból lépni. Minden tanév végén vizsgáznuk kellett a tanulóknak, de az első osztályból, ahol írni, olvasni és számolni tanultak, csak kitűnő vizsgával lehetett a 2.-ba lépni, így akár nyolc évig is járhatta volna valaki az első osztályt. A 2. osztály után közvizsgát kellett tenni az elemi képzés összes tárgyából a főtanító és a tanfelügyeleti igazgatóság előtt, még a magántanulóknak is. 4 év után, kitűnő közvizsgával a polgári vagy megyei főtanodában (ez a gimnáziumot, reáltanodát és felsőbb polgári iskolát magába foglaló intézmény Schvarcz oktatási szervezetében) lehetett a tanulmányokat folytatni. Ha a vizsga nem lett kitűnő eredményű, akkor a 6. év után nyílt újabb alkalom az elemi tanfolyam elhagyására. Ekkor kitűnő vizsgával abbahagyható volt, vagy a megyei főtanodában folytatható volt a képzés, elsőrendű vizsga esetén pedig csak a polgáriban. A 8. év után már első-, sőt másodrendű bizonyítvánnyal is el lehetett kezdeni a megyei főtanodát. Az elemi iskolában a fiúk és a lányok külön tanultak, 3 tanító, a főtanító, aki egyben az igazgató, a segédtanító és egy tanítónő vezetésével.⁷⁴

Schvarcz meg akarta változtatni az elemi oktatás tartalmát is. Sok kritika érte a korabeli oktatás erős valláserkölcsei jellegét, üres katekizmusát, s többen sürgették a szakoktatást. Bírálták a tanítók módszereit, az ismeretek memorizáltatását fárasztónak, érdektelennek és rossz hatékonyságúnak tartották. Az iskolát végzettek közül sokan nem tanultak meg még írni és olvasni sem.⁷⁵ Schvarcz úgy vélte, hasznos és szükséges ismeretekkel kell a készségeket és képességeket fejleszteni. Az írás, olvasás és a négy alpművelet elsajátításán túl három csoportba rendezte el a tananyagot. A "koszmikus" ismeretekkel, a naprendszer, a Föld, a természet és a vegytan alapvető összefüggéseinek feltárásával egy természettudományos alpműveltséghez akarta eljuttatni a tanulókat. Elsődleges célja az érdeklődés felkeltése volt, épp ezért a mikroszkópot és a csillagászati távcsövet is a nélkülözhetetlen taneszközök közé sorolta, csakúgy mint a térképeket és a földgömböt. A "közgazdasági" ismeretek révén okszerű gazdákká és gazdasszonyokká kívánta képezni a tanulókat. Hangsúlyozta, meg kell értetni a gyerekekkel, hogy a gazdaság sikere, főként az iparé, a műveltség mértékétől is függ. Vidéken ez a gazdasági oktatás elsősorban a mezőgazdasági ismereteket jelentette. Schvarcz szükségesnek tartotta, hogy az elemi tanoda kisebb mintagazdasággal rendelkezzen, s a tanító képzett gazdaként vezesse azt. Ez a tárgy a szakoktatás elemi szinten történő kezdetét jelentette.⁷⁶ A

⁷³Szent-Katolna 1865. II. kötet 428-429. Schvarcz 1869. 199., 214-215.

⁷⁴Schvarcz 1869. 215-216. Új Korszak 1866. 7. sz. 194-196

⁷⁵Balogh I. 1965. 505., 508-523. Köte 1975. 17. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 5-6.

⁷⁶1879-ben megjelent munkájában is azt javasolta, hogy az elemi egy alsó fokú ipari, illetve mezőgazdasági iskolának feleljen meg, s ne az elemi elvégzése után kelljen újabb tanfolyamra beiratkozni. Vö. Schvarcz 1879. 440-441.

"politikai" ismeretkör keretében az egészségtan alapelvei, betegápolás a lányok számára, jogi ismeretek, az egyén alkotmányban biztosított jogai és kötelességei, magyarországi államismeret és közjog, valamint a hazai történelem elemei kaptak helyet, azért hogy a leendő választópolgárokat ne vezethessék félre a politikában. Az ismereteket mindhárom tárgy esetében egy tankönyv és egy olvasókönyv közvetítette volna. Schvarcz később maga is megpróbálkozott a tankönyvírással (*Alkotmánytan népiskolák számára* 1880), hogy előmozdítsa az elemi szintű politikai oktatást. A memorizálást csak az irodalmi művekre, valamint matematika és fizika képletekre akarta korlátozni.⁷⁷

A tervezet szerint az oktatás a hét hat napján folyik délelőtt és koradélután, közben házi munkával és otthoni tanulással. A tanulók 4 órát töltenek naponta az iskolában, s a délutáni foglalkozások nyáron főként munkával telnek. A nemzeti iskolában a vallásoktatást Schvarcz elválasztotta az elemi iskolai oktatástól, s úgy gondolta, mindenki saját felekezetének papjától nyerje azt vasárnaponként.⁷⁸

Schvarcz elvárásai szerint az állam által állítandó felekezeten kívüli elemi iskolák tannyelve magyar lett volna, mégis tekintettel volt a nemzetiségi politika kívánalmaira és az elemi oktatás hatékonyságára, ezért biztosítani kívánta mindenki számára az anyanyelven történő tanulást. Javasolta, hogy a nem magyar nyelvű területeken olyan tanítókat is alkalmazzanak, akik ismerik a helyiek nyelvét.⁷⁹ Az *Új Korszak*ban megjelent törvényjavaslatában ezt a problémát részletezte is. Azokban a községekben, ahol a magyarság többségben van és a kisebbséget több nemzetiség alkotja, a nemzeti iskola magyar tannyelvű, ahol a magyarság mellett egy nemzetiség él, s az megközelíti a lakosság felét, ott a mindenkire kötelező magyar nyelv mellett a másik nyelv is oktatási nyelv, ahol a magyarság kisebbségben van, ott a magyar mellett mindazon nemzetiségek nyelve is oktatási nyelv, amelyek létszáma meghaladja a magyarokét (6-7.§.).⁸⁰

Schvarcz a tanulási kedv és szorgalom fokozására, a tehetségesebbek kiválasztására már elemi szinten javasolta a tanulmányi versenyek bevezetését. Az évente a járási székhelyeken és a rendezett tanácsú városokban, illetve megyei szinten megrendezendő versenyek legjobbjait pályadíjakkal és ösztöndíjakkal akarta jutalmazni.⁸¹

Schvarcz, hogy az ismeretek ne merüljenek feledésbe, szükségesnek tartotta, az oktatási szervezetben egyébként meglévő, vasárnapi tanfolyam fenntartását, amely ingyenes és kötelező lenne minden 14 és 18 év közötti gyerekeknek, ha nem jár elemibe vagy magasabb tanfolyamra. Ezt a tanfolyamot is az elemi iskola tanítószemélyzete vezetné, tárgyát pedig a közigazgatási és politikai ismeretkörből merítené, a vallástant viszont nélkülözné. A tanulók

⁷⁷ Szent-Katolna 1865. II. 429-436. Schvarcz 1869. 203-212.

⁷⁸ Schvarcz 1869. 217-219.

⁷⁹ Schvarcz 1869. 456-457.

⁸⁰ *Új Korszak* 1866. 7. sz.

⁸¹ *Új Korszak* 1866. 7. sz. (29-30.§.), 16. sz. (30.§.) Schvarcz 1869. 240-241.

félévente vizsgát tennének, s ha 18 éves korukban az egész elemi tanfolyamról számot adó nyilvános vizsgán legalább elégséges eredményt nem érnek el, se iparos mesterek nem lehetnek, se házasságra nem léphetnek. Schvarcz nyilvánvalóan e szigorú szankcióval a tanulási szorgalmat akarta fokozni.⁸² 1872-es politikai programjában a hadsereg legénységének kötelező elemi oktatását is tervbe vette.⁸³

A népiskolai oktatás kereteit az egész korszakon át meghatározó 1868. évi XXXVIII. törvény az elemi népiskola két tanfolyamát vezette be, a 6 évig tartó mindennapi és a 3 éves ismétlő iskolát, utóbbit a 12 és 15 év közötti tankötelesek számára, akik befejezték a mindennapi iskolát. Az elemi 4 osztály elvégzése után is el lehetett hagyni akkor, ha a tanuló középiskolában vagy a polgári iskolában folytatta tanulmányait, a 6. osztály befejezése után pedig a felsőbb népiskolában lehetett továbbtanulni (48-50.§., 62.§.).⁸⁴ A törvény eredeti tervezetét átdolgozó népoktatási bizottságban többen sokallták a 6 éves mindennapi iskolát, különösen a városokban tartottak ellenérzésektől, ahol korábban 4 osztályos elemi iskolák alakultak ki. Volt aki 3 éves elemi tanfolyamot javasolt, s ezt követő 3 éves felsőbb népiskolai képzést. Az iskolalátogatás fegyelme a felsőbb osztályokban egyre rosszabb volt, így az 5. és 6. osztályok kiépülése komoly akadályokba ütközött, s a törvény előírása ellenére az elemi iskola 4 osztályossá zsugorodott.⁸⁵

A törvény kidolgozásában közreműködő Gönczy Pál az iskolai szervezet kialakításánál úgy vélte, figyelembe kell venni a társadalmi különbségeket, mivel az egyes társadalmi csoportoknak más-más ismeretekre van szükségük, ahhoz hogy hivatásuknak megfelelhessenek. A képzés céljának azt tartotta, hogy mindenki számára megadják azon eszközöket, amivel biztosíthatja megelégedettségét abban a társadalmi közegben, ahová született. Ezért a népoktatás differenciált, több iskolatípussal működő rendszerét igyekezett kialakítani. Ennek az lett a következménye, hogy nem valósult meg az egységes népiskola, az eltérő iskolatípusok a társadalmi különbségeket is megjelenítették. A századforduló után a tanítók egyetemes gyűlésein többen javasolták az elemi iskola 8 osztályossá fejlesztését, általánossá formálását.⁸⁶ Schvarcz szintén komoly társadalmi szerepet tulajdonított az iskolának, de jobban bízott abban, hogy a társadalmi változások és a társadalmi emelkedés eszközévé tehető.

Az ismétlő iskolát, amely a tanév téli részében heti 5, a nyárban heti 2 órás képzést nyújtott, az arra kötelezetteknek csupán fele látogatta.⁸⁷ Fejlődése lassú

⁸²Schvarcz 1869. 228-230.

⁸³Schvarcz 1872. 9.

⁸⁴Magyar Törvénytár 1836-1868. 456-458. Felkai 1979. 191. Felkai 1983. 31. Mészáros 1990. 63. Mészáros 1991. 19., 27. Mann 1993. 23.

⁸⁵Felkai 1979. 158., 173. Felkai 1983. 153-155. Szabó Miklós közlése szerint 1892-ben csak 55 népiskolának volt 5-6. osztálya. Vö. Szabó M. 1978. 884. A néptanítók 1904. évi hatodik egyetemes gyűlésén hangzott el az adat, hogy az elemi iskola 4. osztályát csak az iskolába járók 14,53%-a, a 6.-at csupán 4,7%-a végzi el. Közli Felkai 1983. 203.

⁸⁶Balogh I. 1965. 531-532. Köte 1975. 15-16., 33-35. Felkai 1979. 190. Felkai 1983. 202., 211.

⁸⁷Balogh I. 1965. 533.

volt.⁸⁸ Ezért 1896-ban közösen rendelte el a vallás- és közoktatásügyi és a földművelésügyi miniszter gazdasági ismétlő iskolákká alakításukat a mezőgazdasági vidékeken, ha az ismétlő iskolások száma meghaladta a 40 főt. Ha a tanulók száma a 120 főt is meghaladta, akkor szaktanítós gazdasági iskolát kellett felállítani. A szaktanító a földművesiskola 2 éves tanfolyamán szerezte szakismereteit. A leendő gazdák és gazdasszonyok ismereteinek bővítése a gazdaságtan, olvasás, fogalmazás, számtan és mértan tantárgyak keretében folyt, valamint a gyakorlati oktatást biztosító iskolakertben. A 3 évfolyamos iskola elé előkészítő osztályt is lehetett szervezni az elemi ismeretek kiegészítésére, pótlására. A gazdasági ismétlő iskolák bár gyorsan szaporodtak, 1902-ben 1614 működött belőlük, mégis csak minden 5-6. elemi iskola mellett létesültek. Az 1912-1913-as tanévben az összes elemi iskolai tanuló 9,4%-a járt ilyen intézménybe. Lassabb volt a szaktanítós ismétlő iskolák elterjedése. Számuk 1911-1912-ig 75-re emelkedett, ahol 119 tanító 13237 tanulót oktatott. A gazdasági ismétlő iskola szervezetét és tantervét 1902-ben újították meg.⁸⁹

A mezőgazdasági szakképzés intézményei voltak az 1880-as évektől szervezett 2 éves, a 15. életévüket betöltötték számára indított földművesiskolák, vincellérképzők és egyéb gazdasági szakiskolák, igaz ezekből 1910-ben is összesen 45 működött 1234 tanulóval. A mezőgazdasági szakképzést egészítették ki az időszakos tanfolyamok, gazdasági előadások, vándoroktatások.⁹⁰

Az alsó fokú szakoktatás, elválva az ismétlő iskolától, más ágazatokban is kibontakozott. Az 1872-es ipartörvény (VIII. tc. 42.§.) kötelezte a mestereket, hogy tanoncaikat iskoláztassák. Az 1877-es tanonciskolai szabályzat heti 11 órát, az 1882-es heti 7 órát írt elő. Mindhárom évfolyamon olvasást, fogalmazást, számtant, mértant és rajzot tanítottak, s lehetőség nyílt előkészítő tanfolyam indítására. Az 1884. XVII. törvény kötelezővé tette a tanonciskolát minden tanonc számára, amit leghamarabb 12 éves kortól lehetett elkezdni, s aki a 6 elemi osztályt nem végezte el, annak előkészítő osztályba kellett járnia. 10 hónapon át heti két munkanap és vasárnap, összesen 7 órában folyt a képzés. Tanonciskolát azoknak a városoknak és községeknek kellett felállítaniuk, ahol több mint 50 tanonc dolgozott. Új tantervet 1904-ben adott ki számukra a minisztérium, amit 1908-ban korszerűsítettek. Az 1893-ban megújított kereskedelmi képzés az iparostanonc-iskolák mintájára szervezte meg a kereskedőtanonc képzést. A kereskedőtanoncok fogalmazást, kereskedelmi számtant, könyvvitelt, váltóismét és levelezést tanultak. 1890 végéig mintegy 310 iparostanonc-iskolát állítottak fel, ami 1906-ra 465-re bővült 83518 tanulóval. Ugyanekkor 91 kereskedőtanonc-iskolában 7160-an tanultak.⁹¹ Az ismétlőiskolát

⁸⁸Köte 1975. 82. Mann 1993. 72.

⁸⁹Balogh I. 1965. 539-540. Vörös K. 1989. 890-891. Mészáros 1991. 27-28. Mann 1993. 95-96.

⁹⁰Balogh I. 1965. 539-541. Vörös K. 1989. 893. Vörös K. 1979. 1402.

⁹¹*Magyar Törvénytár 1872-1874.* Bp. 1896. 26. *Magyar Törvénytár 1884-1886.* 74-75. Mészáros 1991. 33., 36. Vörös K. 1989. 892-893. Vörös K. 1979. 1402-1404. Mann 1982. 108. Mann 1993. 57., 98-99., 124-125.

tehát az oktatáspolitikai irányítói az alsó fokú gazdasági szakképzés irányába akarták továbbfejleszteni, hogy így tegyék vonzóbbá és hatékonyabbá. Schvarcznál a gazdasági ismeretek oktatása már megjelent az elemiben, s ezt az ismétlőiskola is folytatta.

Eötvös 1848-as törvényjavaslata a polgári élet szükségletei alapján határozta meg az elemi oktatás tárgyait. Az írás, olvasás, számolás mellett természettannal, természetleírással, földleírással, hazai történelemmel, a polgári jogokkal és kötelességekkel akarta megismertetni a tanulókat, s képzésüket az énekkel és a testgyakorlattal egészítette ki. A vallásoktatást közvetlenül vallásuk lelkészetől nyerték volna a növendékek (9.§., 12.§.).⁹² Schvarcz a tantárgyak közül hiányolta a rajzot és a mezőgazdasági szakoktatást.⁹³ Az 1868-as népiskolai törvény némi kiegészítéssel megismételte az 1848-as javaslat tantárgyait. Mind a felekezeti, mind a községi iskolában bevezette a mezei gazdaság és kertészet gyakorlati oktatását, a mértékek ismeretét és a nyelvtant, ezenkívül a községi iskolában a pénznemek ismeretét, beszéd- és értelemgyakorlatot, valamint általános földleírást és történelmet a hazai mellett. A hit- és erkölcstan külön tantárgy lett, elvált a többi tárgytól, ami lehetővé tette azok világiasabb szellemű oktatását, de nem különült el a népiskolai oktatástól olyan határozottan, mint 1848-ban vagy éppen Schvarcz tervezetében (11.§., 55.§.). A felsőház konzervatívjai persze még ezt is elleneztek.

A népiskolai bizottság egyházi tagjai kifogásolták, hogy a törvény meghatározza a tantárgyakat a felekezeti iskolákban és előírja a tanfelszerelést. Sokallták a gyakorlatias, szakmai jellegű képzést, s csökkenteni akarták a szorgalmi időszakot. Ennek ellenére ezeken a pontokon az eredeti javaslat nem módosult. A törvény elrendelte a fiúk és a lányok külön tanítását, aminek a tanterem és tanító hiány miatt csak kevés iskola tudott megfelelni és a szorgalmi időszakot falun legalább 8, városban 9 hónapban állapította meg (11.§., 29.§., 54.§.). A községi iskolában a heti óraszámot 20-25 órában határozta meg, de ez nem tartalmazta a gyakorlatokat (52.§.).⁹⁴ A felekezeti iskolák vonakodtak a törvény előírásait teljesíteni, ezért a minisztérium újabb és újabb rendeletet adott ki végrehajtására, mégis a tanfelügyelők jelentéseikben állandóan panaszkodtak az egyházi iskolákra.⁹⁵

A törvény a tantárgyakkal csak az oktatás kereteit határozta meg, az oktatás tartalmának részletezésére a községi iskolák számára kiadott tanterv szolgált (56.§.). Az egyházak a törvény alapján maguk készíthettek tantervet. Az első népiskolai tanterv 1869-ben jelent meg. Nélkülözve a nevelési célok pontos meghatározását az oktatási anyagot 6 tantárgycsoportban részletezte: anyanyelv,

⁹²Eötvös 1976. 295., 298. Felkai 1979. 86., 91-93. Felkai 1983. 11.

⁹³Schvarcz 1869. 248.

⁹⁴Magyar Törvénytár 1836-1868. 451-452., 454., 457-458. Felkai 1979. 156-157., 184., 189. Felkai 1983. 15-17., 23., 29. Vörös K. 1989. 890. Mann 1993. 23.

⁹⁵Köte 1975. 52-53.

számтан, történelem, természettudomány, művészet, testgyakorlás. Az írás, olvasás és számtan elemi ismeretein túl a tanulók hasznos ismeretekhez is hozzájutottak. Az anyanyelvi képzéshez kapcsolódó beszéd- és értelemgyakorlatokkal földrajzi és természetrajzi alapfogalmakat sajátítottak el, amiket a 3-5. osztályban a történelem tárgy keretében földrajzi és történelmi ismeretekkel bővítettek. A természetrajzi alapfogalmakat a természettudományi-gazdasági tárgyak fejlesztették tovább. Az 5. osztályban foglalkoztak környezetük állat- és növényvilágával, a 6.-ban a termőföld ismeretével, s ekkor tanultak természettant és vegytant is. Fizikát csak a többtanítós iskolák 5-6. osztályai számára írt elő a tanterv, de az egytanítós iskolákat is ösztönözte erre. A tanterv gyakorlatias szemléletű volt, fontosnak tartotta a kísérletezést és a szemléltetést. Nem annyira a tananyag bővítésére fektetett súlyt, mint inkább az ismeretek elmélyítésére. A gazdasági, kertészeti gyakorlatok már a 3-4. osztálytól elkezdődtek, de a természettudományok oktatása csak a felsőbb osztályokban, amik viszont nem népesültek be.⁹⁶ Az 1869-es tantervet 1877-ben újították meg, s a tananyagot mértannal és rajzzal bővítették. Ezt megelőzően 1874-ben a második egyetemes tanítógyűlésen elhangzott az a javaslat, hogy növeljék a reáltárgyak óraszámát. 1879-ben külön tanterv jelent meg a nem magyar ajkú népiskolák számára.⁹⁷

1869-ben tanterv készült a polgári iskolák és a tanítóképzők részére is. A tantervek a nemzetiségek nyelvén is megjelentek. A tantervek alapján megindult a tankönyvek és vezérkönyvek kiadása, amit a minisztérium tankönyvpályázattal is ösztönzött. Az olvasókönyveket, kézikönyveket szintén lefordították a nemzetiségi nyelvekre. Megkezdődött a szemléltetőeszközök, térképek, földgömbök, tablók kiadása. Trefort Ágoston, majd Csáky Albin minisztersége alatt történtek erőfeszítések a hazai tanszergyártás kibontakoztatására. A tankönyvek felülvizsgálatát Trefort indította el, s Csáky folytatta.⁹⁸

A népiskolai tanterv revízióját már Csáky kezdeményezte, Wlassics Gyula rendeletében a 6 osztályos népiskola érdekében a tananyag egyenletes elosztását szorgalmazta a 6 évfolyamon. Minisztériumában megindult az új tanterv kidolgozása, amit aztán a népiskolai törvény módosításának tervezete is ösztönzött. A tervezet kimondta, hogy a magyar nyelv tanításának tantervét a miniszter állapítja meg a hitfelekezeti iskolák számára is, egyébként az általános tantervet csak a községi és állami iskolákban tette volna kötelezővé.⁹⁹

Az új tanterv 1905-ben jelent meg, s a népiskola feladatát a valláserkölcsi és nemzeti szellemű nevelésben, valamint a gyakorlati jellegű képzés erősítésében határozta meg. Ennek jegyében hárommal emelte a magyar nyelvre fordított órák számát, s tette ezt a természettudományos tárgyak órakeretének rovására.

⁹⁶Balogh I. 1965. 532. Köte 1975. 61-63. Felkai 1979. 190-191. Mann 1993. 23-24., 28-29.

⁹⁷Péterfy 1896/2. 59-76. Köte 1975. 61. Felkai 1979. 191. Felkai 1983. 184. Mészáros 1991. 20., 88-89.

⁹⁸Jelentés Eötvös 1976. 466-469. Péterfy 1896/2. 76-97. Felkai 1979. 201-202. Mann 1993. 24-25., 72., 76.

⁹⁹Mann 1993. 72., 90., 117. Köte 1975. 75.

Egyébként is a természettudományok tanításánál a vallásosság erősítésére is tekintettel kellett lennie a tanítónak. A gyakorlatias nevelést modern pedagógiai és módszertani elvek megfogalmazásával ösztönözte, a tanulói aktivitás előtérbe állításával, a tapasztalati, kísérletekben bemutatott jelenségekből levonható törvényszerűségek megállapításának szorgalmazásával és a testi ügyesség fejlesztésének hangsúlyozásával. Új tantárgyként vezette be a kézimunkát. A tanterv egyensúlyba akarta hozni a népiskolában folyó nevelési és oktatási feladatokat, ezért a nevelési célok megvalósítására, elsősorban az erkölcsi és értelmi nevelésre, több gondot fordított. A tantervben megjelenő korszerű elemek érvényesülését hátrányosan érintette, hogy az iskolák jelentős része még mindig felekezeti volt, az iskolák 2/3-a osztatlan egytanítós iskola volt, a felsőbb osztályok látogatottsága alacsony maradt, s az új tankönyvek és segédeszközök elkészítése is vontatottan haladt.¹⁰⁰

Schvarcz könyvtárakkal is fel akarta szerelni az elemi iskolákat, de csak Wlassics Gyula rendelte el, hogy minden községi és állami népiskolában hozzanak létre ifjúsági könyvtárat. Kezdeményezését utóda Berzeviczy Albert folytatta, aki közel félmillió korona értékben 2000-nél is több könyvtárat létesített az állami és államilag segélyezett népiskolákban.¹⁰¹

Az oktatási nyelv kérdésében az iskolák tannyelvének és a magyar nyelv tanításának problémája sűrűsödött össze, s ez szoros összefüggésben volt a nemzetiségi kérdéssel, ezért a nevelési szempontokat a politikaiak is befolyásolták. Az 1848-as törvényjavaslat az anyanyelvi oktatás alapján állt, de azt is elrendelte, hogy minden tanintézetben tanítsák a magyar nyelvet (10-11.§.). Az 1868. XXXVIII. törvény ismét állást foglalt a községi elemi iskolában folyó anyanyelvi oktatás mellett, ha az a községben használatos nyelvek egyike volt (58.§.), elmaradt viszont a magyar nyelv oktatásának elrendelése, azt csak a felsőbb népiskolában, polgári iskolában és tanítóképezdében írta elő (64.§., 74.§., 88.§., 111.§.). Hasonló szellemben intézkedett a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában kiadott 1868. XLIV. törvény. Az állam által állított intézmények tannyelvének meghatározását a közoktatási miniszter hatáskörébe utalta, de ajánlást tett, hogy a magasabb akadémiai képzésnél alacsonyabb fokú iskolákban az anyanyelvi oktatást vezessék be (17.§.), a felekezeti és magán iskolák tannyelvének megállapítását pedig az alapítókra, illetve a fenntartókra bízta (14.§., 26.§.).¹⁰²

Az elemi iskolákban a magyar nyelvet, fokozatosan történő bevezetéssel, az 1879. XVIII. törvény tette kötelező tantárggyá, s rendelkezett az oktatására alkalmas tanítói gárda kiképzéséről is. A nem magyar tannyelvű tanítóképzőkben

¹⁰⁰Balogh I. 1965. 532. Kőte 1975. 82-93. Mészáros 1991. 90. Mann 1993. 120.

¹⁰¹Balogh I. 1965. 562-563. Mann 1993. 90-91., 121-122.

¹⁰²Eötvös 1976. 295., 298. Magyar Törvénytár 1836-1868. 458-460., 462., 464., 492-494. Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* Kolozsvár, 1944. 247-250., 427-432. Felkai 1979. 85., 87., 89., 93., 164-166., 176-177., 192-193. Felkai 1983. 11-12., 30. Mann 1993. 24.

elrendelte a magyar nyelv oktatását, úgy hogy a törvény hatályba lépésétől számított 3 év múlva nem kaphatott senki tanítói oklevelet és tanítóként sem volt alkalmazható, ha nem sajátította el annyira a magyar nyelvet, hogy a népiskolában taníthassa azt. A korábban (1872 és 1881 között) végzetteknek pedig 4 évet hagyott e képességet igazoló vizsga letételére. A nem magyar tannyelvű népiskolák számára 1879-ben kiadott tanterv a beszéd- és értelemgyakorlat, valamint az olvasás és írás tárgyak keretébe iktatta be a magyar nyelv és az anyanyelv tanítását. A törvény végrehajtása lassan haladt, ettől kezdve állandó probléma lett, hogy a felekezetek által működtetett nemzetiségi iskolákban nem oktatják megfelelő hatékonysággal a magyar nyelvet. A miniszterek számos rendelettel próbáltak érvényt szerezni a törvény rendelkezéseinek.¹⁰³ 1880-ban a 21664 tanító közül 15488 volt magyar nyelvű, s 4451 nem vagy alig tudott magyarul. 1890-ben 24908 tanító közül 22026 tudott magyarul, s 1954 nyelvismerete elégtelen volt. 1893-ban a 25752 tanító közül 1279 nem tudott magyarul. A miniszteri jelentés szerint ekkor a 16942 népoktatási intézmény közül 9589 (56,6%) volt magyar tannyelvű, 4444 (26,23%) nem magyar tannyelvű, 2895 (17,09%) magyarral vegyes tannyelvű és 14 (0,08%) magyar nélküli több tannyelvű. A 7353 nem kizárólag magyar tannyelvű iskola közül 4881-ben (66,38%) sikeresen oktatták a magyar nyelvet, 2472-ben (33,62%) pedig nem oktatták.¹⁰⁴ A nyolcvanas évektől az egyetemes tanítógyűléseknek is állandó témájává vált a magyar nyelv tanítása a népiskolákban, sőt még a magyar tanítási nyelv bevezetéséről is hoztak határozatot.¹⁰⁵

Az 1893. XXVI. tc. előírta a tanítói fizetések minimumát, ezzel a szegényebb iskolafenntartókat államsegély igénybevételére akarták szorítani. A kormány remélte, hogy az anyagi támogatás fejében határozottabban megkövetelheti a magyar nyelv tanítását, s az államsegélyben részesülő iskola tanítója ellen fegyelmi eljárást helyezett kilátásba, ha az államellenes irányt követ. A nemzetiségek több esetben inkább lemondtak az államsegélyről, mintsem teret engedjenek az állami beavatkozásnak, ezért a fizetések felemelését és a törvény végrehajtását újfent el kellett rendelni.¹⁰⁶

¹⁰³ *Magyar Törvénytár 1879-1880.* Bp. 1896. 85-87. Péterfy 1896/2. 99-104., 106-107. Mikó 1944. 254., 432-436. Köte 1975. 70. Felkai 1979. 193. Felkai 1983. 115-118. Mann 1993. 63., 72., 91., 115., 125. I. Tóth Zoltán: *A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1890)* Századok 1956. 3. sz. 383-385.

¹⁰⁴ Péterfy 1896/2. 104-106., 107-110. Péterfy adatait közli Felkai 1983. 116. Szabolcs Ottó a Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv 1892-93. évi számának (Bp. 1894) adataira hivatkozik, amely 1869-ben 12166 népiskola közül 5818-at (47,8%), 1890-ben 14232 népiskola közül 8994-et (63,2%) tartott magyar tannyelvűnek. Vö. Szabolcs O. 1967. 272. Vörös Károly szerint 1890-ben a tanítók 10%-a nem tudott magyarul. A magyar tannyelvű iskolák arányát 1880-ban 46,4%-ra, 1890-ben 53,3%-ra, 1905-ben 59,1%-ra teszi. A nem magyar tannyelvűek aránya ugyanezen idő alatt 38,2%-ról 29,4%-ra, majd 19%-ra csökkent. A kétnyelvű iskolák részesedése pedig 14,4%-ról 17%-ra, majd 19%-ra emelkedett. Vö. Vörös K. 1989. 891-892. Szabó Miklós az 1912-1913-as tanévben az elemi iskolák 79,79%-át veszi magyar tannyelvűnek. Vö. Szabó M. 1978. 879.

¹⁰⁵ Péterfy 1896/2. 140. Felkai 1983. 190-191., 196-197., 199-200.

¹⁰⁶ *Magyar Törvénytár 1892-1893.* Bp. 1897. 567-571. Mikó 1944. 254., 436-437. Felkai 1979. 193-194. Felkai 1983. 118-119. Mann 1993. 94-95.

A készülő népiskolai törvénytervezet az állami népiskolában a hit- és erkölcstanon kívül minden tárgyat magyar tannyelvűvé tett. A nem állami népiskolák tannyelvének megállapítását meghagyta az iskolafenntartó hatáskörében, de a magyar kisebbség anyanyelvi oktatása érdekében, ott ahol a magyar anyanyelvű tankötelesek aránya elérte a 20%-ot elrendelte a magyar tannyelv használatát is. A magyar nyelv tanításának hatékonyságát azáltal kívánta fokozni, hogy a 6 éves elemi tanfolyam elvégzése után a tanulóktól elvárta, hogy folyékonyan olvassanak és helyesen írjanak magyarul. A magyar nyelv tantervének megállapítását a nem állami iskolák esetében is a miniszternek tartotta fenn. Meghatározta a tanítói fizetés minimumát, ezzel megőrizte az államsegély intézményét, s a magyar nyelv tanítását elhanyagoló tanítót fegyelmi eljárással fenyegette. A nem magyar tannyelvű tanítóképzőkben is fokozta a magyar nyelv tanítását. A tervezetből nem lett törvény, de az 1905-ben kiadott népiskolai tanterv megemelte a magyar nyelv óraszámát.¹⁰⁷ Lukács György pedig elrendelte, hogy az állami iskolákban a hittant ne a felekezetek nyelvén, hanem az oktatási nyelven tanítsák.¹⁰⁸

A népiskolai törvénytervezet alapelvei gróf Apponyi Albert minisztersége alatt realizálódtak. A kormány célja a tandíj eltörlésével, a népiskolai oktatás ingyenessé tételével (1908. XLVI. tc.), valamint az állami elemi népiskolai tanítók (1907. XXVI. tc.), a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók (1907. XXVII. tc.) fizetésének szabályozásával az volt, hogy a községi és felekezeti népiskolákat rászorítsa az állami támogatás igénybevételére. A központi elvárásokat úgy próbálta érvényesíteni a nem állami iskolákban, hogy az államsegélyt feltételekhez kötötte. Az iskolának *"hazafias állampolgári nevelést"* kellett adnia, az 1868. XXXVIII. törvényben felsorolt kötelező tárgyakat, az előírt évfolyamokon és szorgalmi időben kellett oktatnia (16.§.), ezenkívül speciális feltétel volt a községi iskolában, hogy e tárgyakat a miniszter által kiadott tanterv alapján és óraszámában, az általa engedélyezett taneszközökkel és tankönyvekből tanítsák, a felekezeti iskolában pedig a miniszter hagyja jóvá az ott használt tantervet, tankönyveket és taneszközöket (20.§.). Foglalkozott a törvény az oktatási nyelv meghatározásával is. Az 1868. XLIV. tc. 14.§-ának teljes liberalizmusát annyiban korlátozta, hogy a felekezeti iskolák vagy az állam nyelvét, vagy a tanulók nyelvét választhatták tannyelvnek (18.§.). Ugyanez a paragrafus gondoskodott a magyar kisebbség anyanyelvi oktatásáról. Elrendelte, hogyha a nem magyar tannyelvű felekezeti iskolában a magyar anyanyelvűek száma eléri a 20-at, vagy a beiratkozott tanulók 20%-át, akkor a magyar nyelvet is tannyelvként használják, ha pedig arányuk eléri az 50%-ot, akkor a magyar legyen a tannyelv, de a többi növendék szintén anyanyelvén nyerje az oktatást. A törvény a már az állam nyelvén tanító intézeteknek nem engedte meg a tannyelv megváltoztatását, a népiskolák ismétlődő tanfolyamain pedig a magyart tette meg

¹⁰⁷Köte 1975. 75-76., 83. Mann 1993. 117-118., 120.

¹⁰⁸Mikó 1944. 437-438.

tanítási nyelvnek. A 19.§. a magyar nyelv tanításának hatékonyságát azáltal akarta fokozni a nem magyar tannyelvű elemi iskolákban, hogy a magyar nyelv tantervének és óraszámának meghatározását a miniszter hatáskörébe utalta, a tanulóktól pedig elvárta, hogy a 4. osztály végén írásban és szóban tudják magukat magyarul kifejezni.¹⁰⁹

A törvénytől remélt eredmények már csak azért sem jelentkeztek, mert a nemzetiségek egyházai rendelkeztek olyan anyagi forrásokkal, ami nélkülözhetővé tette számukra az állami segílyt. Ennek ellenére a nemzetiségek tiltakoztak a törvény ellen, számos pontjában jogszűkítést és jogsértést fedeztek fel. A végrehajtási nehézségek és a heves ellenérzések a magyar politikusokat korrekciók megtételére intették. Jankovich Béla miniszter 1914-ben érvénytelenítette Lukács György rendeletét, s a hitoktatás nyelvét a tanulók anyanyelvében határozta meg még az ismétlő iskolában is, ahol a magyar volt az oktatási nyelv. Szintén ő rendelkezett arról, hogy az állami elemi népiskolában a nem magyar anyanyelvűek anyanyelvükön tanulhassanak és tantárgyként is tanulhassák nyelvüket.¹¹⁰

A dualizmus korában az elemi népiskolában nem sérült az anyanyelvi oktatás alapelve. Az állam csak a saját iskoláiban határozta meg a tannyelvet, s bár ezek köre a századvégtől dinamikusan bővült, a felekezeti iskolák túlsúlyát mégsem törték meg. Ugyanakkor egyre erőteljesebb igényként jelentkezett a magyar nyelv tanítása, az hogy a nem magyar anyanyelvű állampolgárok elemi iskolai éveik alatt elsajátítsák az államnyelvet. Mivel az iskolai nyelvtanításban a nemzetiségek asszimilációs törekvéseket láttak, határozottan ellenálltak ennek, így a magyar kormányok hiába fordultak mind erősebb kényszereszközökhöz. Nem is szólva arról, hogy az erre szánt órakeretek és feltételek nem tették lehetővé egy idegen nyelv megtanulását. Természetes igényként jelentkezett az is, hogy a vegyes lakosságú helységekből biztosítsák a kisebbségben lévő magyar lakosság anyanyelvi képzését és ezzel védjék őket a beolvadástól.

A dualizmuskori politikai elit fokozatosan eltért a liberális nemzetiségi politika irányelveitől. Nem elégedett meg az állam politikai egységének deklarálásával, a politika és közélet magyar jellegének elfogadtatásával, hanem igényt formált a nyelvi-kulturális homogenitás fokozására, amelynek legfontosabb eszközét az iskolában, az iskolai nyelvtanításban fedezte fel. A századvégre felerősödő nacionalista törekvések nemcsak Schvarcz, hanem Eötvös és Deák egykori felfogásától is eltértek. Schvarcz még a hatvanas években úgy nyilatkozott, hogy kívánatos a nemzetiségek megmagyarosodása, de ezért semmilyen kényszerítő eszköz, erőszak vagy erkölcsi nyomás nem vehető igénybe. Testvérharc helyett szövetségest akart bennük látni.¹¹¹ Később

¹⁰⁹ Magyar Törvénytar 1907. Bp. 1908. 370-394. Mikó 1944. 264-265., 438-447. Köte 1975. 79. Felkai 1979. 194. Felkai 1983. 119-120. Mann 1993. 130-132.

¹¹⁰ Mikó 1944. 447-450.

¹¹¹ Schvarcz 1869. 455.

demokratikus gondolkodása megvédte attól, hogy nemzedéktársait kövesse a nemzetiségi kérdés megítélésében.

A tanítók és a tanítóképzés

Ahhoz, hogy a népiskola elláthassa képzési és társadalmi feladatait, felkészült, elismert és anyagilag is megbecsült tanítószemélyzetre volt szükség. Schvarcz a korszak pedagógiai és tanügyi szakíróihoz hasonlóan sokat foglalkozott a tanítók helyzetével. A rosszul fizetettség, az alacsony társadalmi presztízs csak egyik forrása volt a panaszoknak, a lelkesektől való függés, a kántorságra, jegyzői munkára kényszerítés, illetve az illetménykiegészítésként kapott föld művelése a jövedelempótlás céljából, mind olyan tényezők voltak amik elvonták a tanítót hivatása teljesítésétől és az önműveléstől. Schvarcz elvárta a tanítótól, hogy általános és modern műveltséggel rendelkezzen, legyen pedagógus képzettsége, ismerje a kozmikus, közgazdasági és politikai ismeretkört, tehát amit az elemi iskolásoknak tanítania kell, s a vidék jellegének megfelelően gyakorlatias mezőgazda, bányász, erdész, szőlész, a városban pedig ipari tanár legyen, azaz az elemiben kezdődő szakoktatás igényeinek is megfeleljen.¹¹²

Mindenekelőtt a tanítók anyagi helyzetét akarta rendezni. Különféle adatok keringtek a tanítói fizetésekről, amelyek felekezetenként és vidékenként is eltértek. Schvarcz jellemzőnek tartotta, hogy a drágább megélhetési körülmények közt élő fővárosi tanítók fizetése is csak 350 forint volt. Úgy tudta, hogy a protestánsoknál is 300 forint körül van az átlagkereset. A főtanítónak városban évi 1200, vidéken 900 forintot akart juttatni, a segédtanítónak 300 forintot, a tanítónőnek városban 300, vidéken 200 forintot.¹¹³ Ezenkívül lakás és 50-100 négyszögöl kert járna még nekik, de sem élelem, sem tüzelő, sem rét, sem erdő, sem szőlő, sem szántó, tehát semmiféle újabb megterheléssel járó természetbeni juttatás nem egészíthetné ki jövedelmüket. Schvarcz be akarta vezetni a tanítók nyugdíjjogosultságát is. 20 évi szolgálat után fizetése felét, 30 év után az egészet kellene megkapnia a tanítónak, illetve halála esetén özvegyének és árvájának.¹¹⁴

A tanítók munkafeltételeinek javítására 50 főben akarta maximalizálni az osztályok létszámát. Megkövetelte tőlük a tanítói képesítés megszerzését, szakmai előrelépésüket pedig a tanfelügyelői állások megnyitásával akarta ösztönözni. Az anyagilag elismert, sokoldalúan művelt és társadalmi rangot

¹¹²Jelentés Eötvös 1976. 442-445. Balogh I. 1965. 534-535. Felkai 1979. 160-161. Felkai László: *A népiskolai törvény és a tanítók* In: Felkai 1983. 125-130. Schvarcz 1869. 230.

¹¹³A Magyar író külföldön című munkájában az elemi tanítóknak 2000 forintos fizetést igényelt. Szent-Katolna 1865. II. 461.

¹¹⁴Schvarcz 1865-ben 5-600 forintos évi fizetést igényelt számukra. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 8. Új Korszak 1866. 7. sz. Schvarcz 1869. 230-237., 257-261.

kivívott tanítókat a leendő közértelmiség fontos részének tekintette, akikre még társadalomszervező szerepet is ruházott.¹¹⁵

A tanítókat a megyénként, kerületenként felállított vallásszínezet nélküli, államilag finanszírozott tanítóképezdékekben akarta kiképeztetni, ahol ingyenes lett volna az oktatás, a tankönyv és segédeszköz ellátás, s a kitűnő tanulók állami ösztöndíjakban részesültek volna. E képezdek tannyelve ott hol a magyar a többségi nemzet és a kisebbség több nemzetiségből áll, vagy a magyarság nem alkot ugyan többséget, de lélekszáma meghaladja az összes többi nemzetiségét, kizárólag a magyar lett volna, s a nemzetiségek más megyék képezdeiből kapták volna tanítóikat. Ahol a magyarságon kívül a lakosság másik fele egy nemzetiséghez tartozott, vagy valamelyik nemzetiség számban meghaladta a magyarságot, a képezdek tannyelve nemcsak a magyar, hanem a többséget alkotó lakosság nyelve is lett volna.¹¹⁶

A népiskolai törvény 1868-ban, Eötvös 60 fős javaslata ellenére, 80 főben maximalizálta az egy tanító által tanítható növendékek számát (34.§., 12.§.), azonban a tanító és tanterem hiány miatt sok helyen ez hosszú időn át nem volt megvalósítható.¹¹⁷ A törvény intézkedett arról is, hogy a községi iskolák tanítóit az iskolaszék válassza élethosszig, s megtiltotta számukra a hivatalviselést (136-138.§., 141.§.). Fizetésük megállapítását szintén az iskolaszék hatáskörébe utalta, de minimumként előírt a tisztos lakás és negyed holdnyi kert mellett a rendes tanítónak évi 300 forint, a segédtanítónak 200 forint jövedelmet, s nem tiltotta el ennek terményben történő kiszolgáltatását (142-144.§.).¹¹⁸ A néptanítók jelentős részét foglalkoztató felekezeti iskolafenntartók felé ez a fizetési minimumösszeg csak ajánlás volt.

A tanítói fizetésről, a fizetés és behajtás módjáról már a népoktatási bizottságban vita alakult ki. A képviselőházi részletes vitában Schvarcz Gyula azt indítványozta, hogy az elemi népiskolai rendes tanítók fizetési minimumát 400 forint készpénzben, a segédtanítókét 300 forintban állapítsa meg a törvény. Tisza Kálmánnak a nép érdekében hivatkozó ellenérveit, miszerint a fizetési minimum növelése adóemeléshez vezetne, azzal utasította el, hogy a katonai kiadásokon akarja a költségeket megtakarítani. Nem fogadta el Besze János ellenvetését sem, aki szerint a tervezettnél sokfelé ténylegesen alacsonyabb fizetésekhez képest a 300 forintos minimum jelentős emelkedést fog eredményezni. Schvarcz indítványozta a tanítóképezdei tanárok fizetésének emelését is. A rendes tanárok 1000 forintos fizetése, 100 forintos szállásköltsége és az igazgató 200 forintos

¹¹⁵Schvarcz 1869. 237-239.

¹¹⁶Új Korszak 1866. 7. sz.

¹¹⁷Magyar Törvénytár 1836-1868. 452-454. Felkai 1979. 151-152., 171., 191. Eötvös Jelentésében Magyarországon átlag egy tanítóra 135 tanköteles és 70 ténylegesen iskolába járó esett, ugyanez Erdélyben 104 és 44 fő volt. A valóságban volt ahol 25-30, a nagyobb községekben és városokban viszont 120-200 gyerek is tanult egy tanító keze alatt. Vö. Eötvös 1976. 433., 440., 500-501. A korszak végén átlag egy tanítóra 66 gyerek jutott. Vö. Felkai 1983. 158.

¹¹⁸Magyar Törvénytár 1836-1868. 468. Felkai 1979. 171. Felkai 1983. 30., 130-133.

pótléka helyett 1800 forintos fizetést, 200 forintos szállásbért és ugyanannyi igazgatói pótlékot javasolt, a segédtanár fizetését 450 forintról 800-ra, a gyakorló iskola tanárának fizetését 700 forintról 900-ra akarta emeltetni. Eötvös válaszában, bár elismerte a tanárok fontos hivatását és sajnálkozott alacsony megbecsültségükön, költségvetési korlátokra hivatkozva visszautasította az indítványt, s arra sem volt hajlandó, hogy a jövőre nézve vállaljon az állam törvényi kötelezettséget.¹¹⁹

A vallás- és közoktatási minisztérium költségvetési vitáiban állandó téma lett a tanítói fizetések kérdése, a tanfelügyelők jelentéseiből kiderült, hogy a felekezeti iskolák többsége nem biztosította a minimumot, s a községeket is rendeletben kellett felszólítani a tanítói illetmény kiszolgáltatására. Eötvös *Jelentésében* Magyarországon 208 forint 87 krajcár, Erdélyben 120 forint 47 krajcár tanítói átlagfizetést mutatott ki. A minisztérium keretéből csak egyes tanítók 60, 80, 100 forintos segélyezésére futotta.¹²⁰

Schvarcz a közoktatási minisztérium 1870. évi költségvetésének általános vitájában 228 forintos elemi tanítói átlagfizetésről számolt be, beleértve minden juttatást és járulékot. A hetvenes évek végén megjelent munkájában is csak 309 forintos átlagfizetéssel számolt, de ekkor már a korábban javasolt 400 forintos minimumot is kevésnek találta, ezért a vidéki tanítók fizetését 600 forintra akarta emeltetni, s ezen kívül biztosítani a lakást és kertilletményt. A katolikus iskolák tanítóinak 600 forintos, segédtanítóinak 400 forintos és tanítónőinek 500 forintos fizetéséhez állami kiegészítést igényelt.¹²¹ Az 1880-as népszámlálás során 367 forintos elemi tanítói átlagfizetést regisztráltak.¹²²

A tanítók különböző fórumokon, legfőképp egyetemes gyűléseiken szóltak nehéz körülményeikről, s fogalmazták meg igényeiket, azt hogy a fizetési minimumot az összes iskola tanítóira terjesszék ki, emeljék e fizetési minimumot 4-600 forintra, vezessék be az 5 évenkénti korpótlékot és javítsanak nyugdíjfeltételeiken.¹²³ Az állam csak a községi iskolákat segélyezte, majd a nyolcvanas években a minisztérium bevezette az 5 évenkénti fizetési korpótlékot, s az állami tanítók fizetésének minimumát 400 forintra emelte. Az állami alkalmazásban álló tanítók keresete mindig meghaladta a többi tanítóét.¹²⁴ Az 1875. XXXII. törvény rendezte a tanítók és özvegyeik nyugdíját, valamint árvaik segélyezését. Sorozatos kifogásaik következtében az 1891. XLIII. törvény

¹¹⁹ Képviselőházi napló 1865-1868. 10. kötet 384-387., 367-370. Felkai 1979. 161., 177-178. Felkai 1983. 17., 21., 133-134.

¹²⁰ Eötvös 1976. 433., 464-465. Lásd még Eötvös beszédét a tárca 1870. évi költségvetésének általános vitájában Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 403. Felkai 1979. 203-204.

¹²¹ Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 393. Felkai 1979. 215. Schvarcz 1879. 429., 434-436.

¹²² A megyei átlagok 990 és 159 forint között mozogtak. Vö. Szabolcs O. 1967. 266-267.

¹²³ Péterfy 1896/2. 138., 198., 209. Felkai 1983. 134-137., 181-184, 192-193.

¹²⁴ 1887-88-ban az elemi népiskolai tanítók éves átlagkeresete 454,52 forint volt, a rendes tanítóké 468,81, a segédtanítóké 345,33 forint. Ugyanakkor az állami iskolai tanítók átlagfizetése 522,85 forint volt. Vö. Mazsu János: *A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában* In: Magyar Történeti Tanulmányok XIII. Debrecen, 1980. 9-10.

módosította e rendelkezéseket. 40 évi szolgálat után nyugdíjuk utolsó évi fizetésükkel lett azonos, a korábban meghatározott 300 forintos maximum helyett.¹²⁵

Schvarcz a nyolcvanas évek végén egy *Pesti Hírlap*beli cikkében még mindig azt róta fel, hogy a vidéki néptanítók többségének jövedelme nem éri el az évi 300 forintot, ugyanakkor elismerte, hogy egyes városokban, esetleg vidéken is, vannak korszerű, akár 1000 forintot meghaladó fizetések. Elnézőbb volt az állam pénzügyi nehézségeire hivatkozó érvekkel szemben, mint évekkel korábban, de újfent figyelmeztetett, hogy a tanítói pálya vonzóvá tételéhez és hatékony gyakorlásához elengedhetetlen az anyagi elismerés, s reményét fejezte ki, hogy az új miniszter, Csáky Albin ezirányú lépései kedvező változást fognak hozni.¹²⁶ Csáky Albin minisztersége alatt felemelték a tanítóképezdei tanárok fizetését, az 1893. évi XXVI. törvény pedig a községi és felekezeti iskolák tanítóinak jövedelmeit rendezte. A tanítók által remélt és követelt 600 forintos jövedelem helyett a törvény csak a 300 forintos minimumot terjesztette ki a felekezeti iskolák tanítóira (1.§.), s a korpótlékot 50 forintban állapította meg, ami 5 ízben volt adható (2.§.). Az iskolafenntartók állami segélyt is igényelhettek a fizetések biztosításához (9.§.).¹²⁷ Wlassics Gyulának rendeletben kellett fellépnie a törvény végrehajtásáért, s tervezte a tanítói fizetések 1000 koronára (500 forint) emelését. Berzeviczy törvényjavaslatában az 1000 koronára kiegészíthető 800 koronás alapfizetés szerepelt.¹²⁸

A panaszok és korábbi követelések nyomán az 1907. évi XXVI. törvény állami tisztviselőkké minősítette az állami elemi népiskola tanítóit (1.§.), a XXVII. törvény pedig köztisztviselőkké a községi és hitfelekezeti elemi népiskolák tanítóit, s törvényesen megállapított járandóságukat közigazgatásilag biztosította (1.§.). A két törvény rendezte a tanítók fizetését is. A település jellege szerint három fizetési csoportot alakítottak ki, s az alapfizetést 1000-1200 koronában határozták meg, amit 200-600 korona lakbérilletmény és 5 évente fizetésemelés egészített ki (2-12.§. és 2-11.§.).¹²⁹ Ám az 1906-tól felgyorsuló infláció a 2000 koronánál kevesebb keresettel rendelkezőket az értelmiségi létminimum alá süllyesztette, így továbbra is megmaradtak a fizetésemelési

¹²⁵Péterfy 1896/2. 198-199., 202., 210-212. Felkai 1983. 137-139., 186-187. Mann 1982. 112. Mann 1993. 59.

¹²⁶Schvarcz Gyula: *Néptanítóink javadalma* Pesti Hírlap 1889. 267. sz. 1-2.

¹²⁷Magyar Törvénytár 1892-1893. 567-571. Péterfy 1896/2. 200. Felkai 1983. 139-145., 155. Mann 1993. 73., 94-95. A miniszter XXV. jelentése szerint az 1894-95-ös tanévben a rendes tanítók átlagfizetése 548 forint, a nem rendszeresen alkalmazott tanítóké 313 forint volt. Vö. Péterfy 1896/2. 201. Mazsu János az 1896-97-es tanévre vonatkozóan 480 forintra becsülte a népiskolai tanítók éves átlagjövedelmét. Az állami iskolai tanítók megállapítható átlagjövedelme 545,59 forint volt. Úgy véli, hogy a pedagógusi jövedelmek 1887-88 óta tapasztalható 20-30%-os növekedése kevésbé haladhatta meg a megélhetési költségek növekedési ütemét. Vö. Mazsu 1980. 11., 33. A népiskolai tanítók kereseti viszonyaira lásd még Mazsu János: *A hazai értelmiség fejlődésének néhány sajátossága a múlt század közepét követő évtizedekben Gondolatok a hazai értelmiség XIX. századi fejlődéséről és fogalmáról* In: Magyar Történeti Tanulmányok XVII. Debrecen, 1984. 40-42.

¹²⁸Mann 1993. 94-95., 117., 119.

¹²⁹Magyar Törvénytár 1907. 357-364., 370-378. Horváth Z. 1974. 65-66. Mazsu 1980. 11., 35. Felkai 1983. 202-203.

igények.¹³⁰ Gróf Zichy János miniszter foglalkozott ismét a tanítók fizetésének törvényi rendezésével. A kormány az inflációt úgy próbálta ellensúlyozni, hogy automatikus előrelépést biztosító fizetési rendszert vezetett be az állami (1913. XV. tc.), a községi és a hitfelekezeti (1913. XVI. tc.) tanítók részére. A törvény az éves kezdőfizetést 1200 koronában, a fizetéseket 3 osztály 3-3 fokozatában 1400 és 3200 korona közt állapította meg, ezenfelül lakbérosztályok alapján lakáspénzt is juttatott, de a pedagógusok anyagi romlását így sem tudta megállítani. A fővárosban hiába voltak 20-30%-kal magasabbak a bérek, a nagyobb költségek ezt felemésztették, s itt még a drágasági pótlékot is be kellett vezetni.¹³¹

A népiskolai törvény arról is határozott, hogy ezután csak képesített tanítókat lehet a népiskolában alkalmazni, az oklevéllel nem rendelkezőket pedig felszólította jártasságuk igazolására (133.§.). Az állam tanügyi szerepvállalása a tanítóképzés terén mutatkozott a legerőteljesebbnek. A képesítés megszerzésére 20 az állam által állítandó gyakorló iskolával és tankerttel ellátott intézmény létrehozását tervezték (81-83.§.). A 3 évfolyamos képzésre a 15. életévüket betöltött fiúk jelentkezhetnek, ha a gimnázium, reál-, vagy polgári iskola első 4 osztályának elvégzéséről bizonyítványuk volt, vagy felvételi vizsgát tettek (86-87.§.). A tandíjmentes tanítónőképzőkbe a 14. életévüket betöltött, felső népiskolát végzett lányok jelentkezhetnek (106.§., 108.§., 113.§.). A törvény meghatározta a tantárgyakat, a tanári kar összetételét, fizetését és a vizsgakötelezettségeket (84-85.§., 88.§., 101-103.§., 111.§., 114.§.).¹³²

Eötvös *Jelentésében* kimutatta, hogy az akkor működő 17792 tanító mellé, akik közül csak 245 volt tanítónő, még 10767 tanítóra lenne szükség, ha az összes tanköteles járna iskolába. A millennium évére a tanítók száma 27000-re emelkedett, a háború kitörésekor pedig 35253-an voltak. Természetesen növekedett az iskolák, a tankötelesek és az iskolába járók száma is, ezért a tanítóhiány mindig napirenden lévő kérdés maradt. Jelentősen bővült a tanítónők száma is, 1869-ben 686-an, 1881-ben 2039-en, 1895-ben 4115-en voltak, 1913-1914-ben a tanítók 34,9%-a volt nő, s arányuk a háborús időkben 51%-ra emelkedett.¹³³

¹³⁰Felkai 1983. 207-210. Mazsu János: *A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában* Történelmi Szemle 1987-88. 1. sz. 35. Mazsu János a legjobban fizetett állami népiskolai tanítók kereseti viszonyait vizsgálva azt állapítja meg, hogy az 1907-es fizetésrendezés után is 89,9%-uk élt az értelmiségi család létminimumának tekintett kereseti szint alatt. Vö. Mazsu 1980. 11-12.

¹³¹Mazsu 1980. 11., 36-37. Mann 1993. 137., 142-143.

¹³²Magyar Törvénytár 1836-1868. 461-465., 467. Felkai 1979. 152-153.

¹³³Eötvös 1976. 433., 440., Péterfy 1896/2. 177. Felkai 1983. 158., 196. Szabolcs Ottó statisztikai felmérésekre és a népszámlálási adatokra támaszkodva 1865-66-ban 13757 elemi népiskolai tanítót, 1870-ben Fiume és Horvát-Szlavónország nélkül 19297-et, 1880-ban 21664-et, 1890-ben beleértve a polgári és felsőbb népiskolák 797 tanítóját 24110-et (Fiumével és Horvát-Szlavónországgal együtt 26247-et), 1900-ban 26251 (28736) elemi iskolai tanítót, 1914-ben 35258 elemi iskolai tanítót említ. Vö. Szabolcs O. 1967. 263-276.

Eötvös azonnal hozzálátott a törvényben előírt képezdék megszervezéséhez, s 1869-ben 5 állami intézetet, ebből egy tanítónőképzőt létesített a meglévő 39 felekezeti intézmény mellé. A következő évben 8 tanító- és 1 tanítónőképző megnyitását tervezte. Eötvös azt is remélte, hogy a korszerű tanrendszerű állami intézmények a felekezeti képzők 2 éves tanfolyamának átalakítását is ösztönözni fogják. Igaz ennek ellenzésére már a törvénytervezet előkészítése során is volt példa. Tisztában volt azzal is, hogy ha a 20 új képző el is kezdi működését, a hiányzó tanítói létszám csak évek hosszú során pótolható, ezért egyéves tanfolyamokat indított a tanítói képesítés megszerzésére. Pauler Tivadar pedig továbbképző tanfolyamokat rendeztetett a tanítók részére. Bővült a felekezeti képzők száma is, de elsősorban a nemzetiségi területeken.¹³⁴ 1893-ig a tanítóképzők száma 52-re, a tanítónőképzőké 19-re emelkedett. 1905-ben 48 tanítóképző és 34 tanítónőképző működött, de közülük csak 25 volt állami, s 10 állami irányítás alatt álló királyi katolikus intézmény. 1870-ben 1714-en tanultak a tanítóképzőkben, 1890-ben már 4346-an, ezen belül a nők száma 171-ről 1238-ra emelkedett. 1905-ben 5925 férfi és 5103 női tanítójelölt volt.¹³⁵ Eötvös ösztöndíjakkal és külföldi tanulmányutakkal is hozzá akart járulni a tanítók továbbképzéséhez, ami csak részben valósult meg, illetve utódai alatt nem folytatódott.¹³⁶ 1873-ban 15449 tanító rendelkezett oklevéllel, 4179 viszont nem. 1893-94-ben 23329 képesített és 2712 képesítetlen tanító volt alkalmazásban.¹³⁷

Az állami tanítóképzők számára 1869-ben bocsátottak ki tantervet, amelyet 1877-ben megújítottak. Az 1881-es tanterv a tanítónőképzőket, az 1882-es a tanítóképzőket alakította át 4 évfolyamossá. Megmaradtak az általános műveltségi tárgyak, de emelkedett a pedagógiai képzés órakerete. A képesítő vizsgát ezután már egyéves tanítási gyakorlat után lehetett letenni. A következő évek tananyagbővítéseivel a tanítókat a gazdasági szakoktatásra akarták felkészíteni. 1903-tól életbe lépő tanterv a felvehető tanulók korhatárát 14 évben állapította meg, s a tanítóképző intézetek szakiskolai jellegét hangsúlyozta. Bővítette a gyakorlati képzést és a nemzeti nevelés szempontjából fontos tárgyak óraszámát. Egyébként didaktikai egységet kívánt teremteni a közismereti tárgyak, a pedagógiai tárgyak és a tanítási gyakorlat között. Apponyi tervezte az elemi tanítók, a gazdasági népiskolai tanítók, a gyakorló iskolai tanítók és a polgári iskolai tanítók képzésének reformját, de a politikai események megakadályozták a megvalósításban. 1911-ben újabb tanterv jelent meg, s 1917-ben tovább

¹³⁴Eötvös 1976. 433-434., 462-464., 501. Vö. Schvarcz 1867. Lásd még Eötvös beszédét a minisztérium 1870. évi költségvetésének vitájában Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 403. Felkai 1979. 157., 191-192., 205-207., 215., 236-238. Felkai 1983. 17-18. Mann 1993. 25., 33.

¹³⁵Vörös K. 1989. 893-894. Vö. Mann 1993. 92-93. Péterfy 1896/2. 123-125. 1880-ban 626, 1890-ben 308, 1900-ban 404 tanítóképzőintézeti tanárt mutattak ki a statisztikák. Vö. Szabolcs O. 1967. 268-270., 274.

¹³⁶Jelentés Eötvös 1976. 463-464. Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 403. Péterfy 1896/2. 128. Köte 1975. 56. Felkai 1979. 170-171., 205-206., 215. Mann 1993. 76., 94.

¹³⁷Péterfy 1896/2. 128-129. Szabolcs Ottó a Magyar Statisztikai Évkönyv 1900. évi számára (Bp. 1901.) hivatkozva a 28629 állásban lévő néptanító közül 2384-et tekint olyannak, aki nem rendelkezik tanítói oklevéllel. Vö. Szabolcs O. 1967. 270.

növelték a tanítóképzőkben oktatott tárgyak körét.¹³⁸ A tantervi és szervezeti reformokkal párhuzamosan a szakírók és maguk a tanítók is tettek javaslatokat a tanítóképzés átalakítására.¹³⁹

Eötvös a nevelési és tanítási ismeretek közlésére a minisztérium költségén 1868 elején megindította a *Néptanítók Lapját*, amelyet magyar, német, szlovák, román, szerb, orosz és horvát nyelven ingyen juttatott el a tanítókhoz. A lap nemcsak közlöny volt, nemcsak a tanítók ismereteinek bővítését szolgálta, hanem fórumot is teremtett írásaiknak, dolgozataiknak és véleményeiknek. Eötvös a népoktatásban a társadalmi szerepvállalás élénkítésére *Népnevelési Egyletek* alakítását kezdeményezte már 1867-ben. Az egyletek feladatát a részletes statisztikai adatgyűjtésben, a hiányzó iskolák felállításának szorgalmazásában, az iskolalátogatás felügyeletében, az iskolák felszereltségének ellenőrzésében, könyvtárak szervezésében és a népoktatásban mutatkozó hiányok pótlásában jelölte meg, azaz a népnevelés erkölcsi és anyagi támogatását várta tőlük. Reményei ezen a téren nem váltak valóra, két év alatt mindössze 20-25 ilyen egylet alakult, igaz ezek törtek utat az iskolán kívüli oktatásnak. A népnevelési egyletek szervezése a nyolcvanas években kapott újabb lendületet, a hamarosan mozgalommá duzzadó szervezés eredményeként számos regionális, sőt egész országrészt átfogó egyesület jött létre. E közművelődési egyletek céljai közt szerepelt a népoktatás fejlesztése is, de alapvető indíttatásuk a magyar nyelvközösségek védelme, a magyar nyelv és kultúra terjesztése volt.¹⁴⁰

Az *Új Korszak* 1865. évi 6. számában tudósított a készülő országos tanárgyűlésről. Mivel a protestánsok a közoktatásügy érdekében rendszeresen találkozhattak, a katolikus tanároknak, néptanítóknak és nyilvános tanítóknak ez lett volna az első országos nagygyűlésük. A lap következő évi 8. számában megjelent a Buda-Pesti Tanáregylet alapszabálya is. Schvarcz itt közölte egy országos közoktatásügyi egyesület tervét, amely az alkotmány visszaállításáig a közoktatás előmozdítását magára vállalhatná (1865. 26. sz.). Abban az évben megjelent röpiratában, *Néhány előleges pont a hazai közoktatásügy legégetőbb szükségleteiről*, csatlakozott Riedl Szende és Jancsik Ede kezdeményezéseéhez és megismételte egy olyan egyesület iránti igényét, amely a közoktatás statisztikai adatait összegyűjtené és anyagi támogatásban részesítené a magyar tanügyet.¹⁴¹ Eötvös 1867-es felhívásának megvolt tehát a szellemi környezete a magyar tanügy képviselőiben, a vállalkozás eredménytelensége inkább a társadalom teherbíró képességének alacsony fokát jelzi.¹⁴²

¹³⁸Mészáros 1991. 75-76., 166-168., Mann 1982. 112. Mann 1993. 59., 93-94., 132., 137.

¹³⁹Felkai 1983. 153., 162., 203-205., 211-212.

¹⁴⁰Jelentés Eötvös 1976. 330-350., 456. Péterfy 1896/2. 183-194. Kőte 1975. 46-47. Vörös K. 1979. 1422-1423. Felkai 1979. 208-210. Mann 1993. 25.

¹⁴¹Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 20-21.

¹⁴²1868-ban Türr István Népnevelési Szövetség alakulására szólította fel a polgárokat, majd többfelé népoktatási körök jöttek létre. Vö. Felkai 1979. 210.

A miniszter népiskolai tanítóegyletek alakítását is szorgalmazta, hogy ezek szakmai és érdekvédelmi fórumot biztosítsanak a tanítók számára, akár az iskolafenntartó felekezetekkel szemben is. Azonban az 1894-ig megalakult majd 300 egyesületnek alig egyharmada volt általános, felekezet nélküli szervezet, s csak 14 volt országos jellegű.¹⁴³ A tanítók országos gyűléseken is találkoztak, a *Népnevelők Pesti Egylete* kezdeményezésére 1870-ben megtartották az első egyetemes gyűlésüket, s e rendszeressé váló fórumon az oktatással kapcsolatos szakmai, szervezeti és szociális kérdésekben hallatták szavukat. Az 1878-ban rendezett harmadik gyűlésen elhatározták a hazai tanítóegyesületek szövetségének létrehozását. A szervezési munkálatokat Trefort miniszter állíttatta le, hogy az egyetemes gyűléseket az országos képviselői gyűlésekkel váltsa fel. De csak két ilyen rendezvényt tartottak a nyolcvanas években, s 1890-ben a tanítók újra egyetemes gyűlésen jöttek össze. 1896-ban pedig, felelevenítve az 1848-as hagyományt, összeült a második egyetemes tanügyi kongresszus.¹⁴⁴ A különböző segélyegyleteken kívül megalakult a *Polgári Iskolai Tanárok Országos Egyesülete* (1875), a *Felső Nép- és Polgáriskolai Tanítók és Tanítónők Országos Egyesülete*, a *Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete* (1889) és a *Magyar Pedagógiai Társaság* (1877). A *Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetsége* 1909-ben alakult a *Magyarországi Tanítók Országos Bizottságának* jogutódjaként.¹⁴⁵

A tanfelügyelet és tanügyigazgatás

Schvarcz 1865-ös másik röpiratában, *Alkotmányosság és közoktatásügy*, a tanítók és középiskolai tanárok közigazgatási egységek szerint, esetleg felekezetenként szerveződő testületeinek megalakítását azért kezdeményezte, hogy azokkal választassa meg a megyei néptanodai és középtanodai tanfelügyelőket.¹⁴⁶ Az állam oktatási szerepét fokozni akaró Schvarcz számára a tanfelügyelet lényeges kérdés volt, s igyekezett azt demokratikus, a szakmai érdemeket preferáló intézménnyé formálni. A protestánsok demokratikusabb szervezetű tanfelügyeletével elégedett volt, de a római és görög katolikus, valamint izraelita iskolákat igazgató 5 tankerületben működő tanfelügyelőket bírálta, mivel nem szakemberekkel, hanem egyházi méltóságokkal töltötték be ezeket a tisztségeket. A görög nem egyesült vallásúak tanodái közvetlenül a

¹⁴³ Magyar Törvénytár 1836-1868. 469. Péterfy 1896/2. 131-134. Felkai 1979. 194. Vörös K. 1979. 1421.

¹⁴⁴ Péterfy 1896/2. 134-158. Kőte 1975. 65-67. Felkai 1979. 207-208. Felkai 1983. 179-217. Mészáros 1991. 81. Az első egyetemes és közös magyar tanítógyűlésről Schvarcz 1869. 115-116. Péterfy 1896/1. 134-141. Felkai 1979. 62-67.

¹⁴⁵ Péterfy 1896/2. 158-174. Kőte 1975. 281-282. Mészáros 1990. 75., 89.

¹⁴⁶ Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 49-50.

Helytartótanács alá tartoztak.¹⁴⁷ Schvarcz megyénként és járásonként akarta a tanférfiakból álló szakfelügyeletet megszervezni.¹⁴⁸

Az *Új Korszakban* közzétett törvényjavaslataiban részletesen foglalkozott a kérdéssel. Minden iskolatípusban az állami intézmények minden oktatója állandó megyei közoktatásügyi bizottmánná alakulna, amelyek élén a megyei tanfelügyeleti igazgatóság, a járásokban pedig a járási tanfelügyeleti igazgatóság állna. A bizottmányok a tanfelügyeleti igazgatókat, segédigazgatókat és jegyzőket vagy maguk jelölnék, vagy az országos közoktatási tanács jelöltjei közül választanák a gyakorló pedagógusok közül. A tanfelügyelőségek munkatársai állami fizetést kapnának, s nem működhetnének abban a közigazgatási egységben, ahol korábban tanítottak. A megyei tanfelügyelőségek országos pályázat útján egy orvost is alkalmaznának. A tanfelügyelőségek összeállítanák a közoktatásügyi statisztikákat, rendszeresen látogatnák az iskolákat, ellenőriznék a tanítók és tanárok fegyelmét, érintkeznének a közigazgatási hatóságokkal. A megyei tanfelügyelőség maga is tanügyigazgatási feladatokat látna el, továbbítaná és elosztaná a tanügyre átutalt költségvetési összegeket és megszervezné a tanulmányi versenyeket.¹⁴⁹

Schvarcz javasolta egy nemzeti közoktatásügyi tanács felállítását a miniszter ellenőrzésére és támogatására. Ez a tanács oktatási, tantervi, tanrendi, szervezeti és személyi ügyekben javaslattételi joggal rendelkezne, véleményezné a tankönyveket, rendszeresen tájékoztatná az országgyűlést a tanügy helyzetéről, ellenőrizné az állami tanodák alapítványait, védené a tanítók és tanárok jogait, ugyanakkor döntene fegyelmi ügyekben. 49 tagját először a közoktatásügyi miniszter nevezné ki abból a kétszáz jelöltből, akiket az MTA tagjai választanának ki a tanítási gyakorlattal rendelkező oktatók közül, tekintettel a felekezetek és nemzetiségek képviselőire is. Majd két évente 20-20 tagját rotációs eljárás során a megyei közoktatásügyi bizottmányok által felterjesztett 40-40 jelöltből saját maga pótolná ki. Élén elnök, a 6 szakosztályt - elemi, másodlagos, magas tanfolyami, gazdasági, statisztikai és fegyelmi - irányító 6 alelnök, titkár és jegyző állna, akik két évente lemondanának és ki is lépnének, de tagnak újra lehetne őket választani. A vezetőséget a tanácsosok választanák, akik ugyanúgy mint a tisztségviselők állami fizetést kapnának, s ez idő alatt nem tölthetnének be semmilyen hivatali vagy tanári állást.¹⁵⁰

Schvarcz az *Új Korszakban* közölt rövidebb törvénytervezetben némileg egyszerűsítette a tanfelügyeletre és tanügyi igazgatásra vonatkozó elképzeléseit. Az állami tanfelügyeletet csak az állam által állított iskolákra korlátozta, illetve azokra, amelyek felett már addig is felügyeletet gyakorolt. Az összes állami felügyelet alatt álló tanoda legfőbb közoktatási hatósága a magyar közoktatásügyi

¹⁴⁷ Schvarcz 1869. 241-243. Konek 1865. 449.

¹⁴⁸ Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 9.

¹⁴⁹ *Új Korszak* 1866. 10-11. sz. Vö. Schvarcz 1869. 465-467.

¹⁵⁰ *Új Korszak* 1866. 11. sz. Schvarcz 1869. 264., 467-468.

tanács lenne, amelynek 24 tanácsosát és elnökét két évente az állami felügyelet alatt álló tanodák tanítóinak és tanárainak közoktatásügyi kongresszusa választaná meg, amely minden évben összeülne. A tanács alatt 4 kerületben összesen 4 elemi fő- és 8 altanfelügyelő nevezetne ki, akik a már meglévő római katolikus, görög katolikus, görög nem egyesült és izraelita tanodák felett gyakorolnának felügyeletet. Szintén kerületenként 1 fő- és 1 altanfelügyelő ellenőrizné a polgári iskolákat, s 1 fő- és 2 altanfelügyelő a gimnáziumokat. A 4 újonnan állítandó nemzeti tanítóképezde és a 4 főreáltanoda felett 1-1 Budapesten székelő főtanfelügyelő állna. Tehát a megyei tanfelügyeleti rendszer helyett csak kerületi vagy országos szintű szervezet jönne létre, igaz iskolatípusonként differenciálva.¹⁵¹

Schvarcz a tanügyigazgatás és tanfelügyelet optimális megoldását abban látta, ha egy demokratikusan megalakuló, a szakszerűséget garantáló központi testületre bízta az oktatásügyben a kezdeményező és ellenőrző szerepet. Azonban a jelölés, a választás és a kinevezés gyakorlatának egymásba bonyolítása nem feltétlenül biztosította volna a testület teljes függetlenségét, vagy ha a minisztériumnak nem sikerült volna a tanács összeállításában befolyást szereznie, előbb-utóbb hatásköri konfliktusokba keveredett volna azzal.

A népiskolai törvény értelmében külön tankerület alakult minden megyében és Budapesten, ahol a községi népoktatás ügyeit az oktatásügyi miniszter által kinevezett tanfelügyelő és az elnöklete alatt álló iskolatanács kezelte, a felekezeti iskolák felett pedig rajtuk keresztül gyakorolta a minisztérium főfelügyeleti jogát. Az iskolatanácsban a megye területén működő felekezetek 1-1 taggal, a községi nyilvános tanítók 4 taggal, a megyei bizottságok és a királyi városok 14-34 taggal voltak képviselve. A tanfelügyelő kötelességévé tette a törvény az összes tanintézet meglátogatását és a törvény végrehajtásának ellenőrzését, a községi és állami iskolákban pedig ezenkívül a minisztérium tanügyi rendeleteinek végrehajtását. A törvény értelmében az állam közvetlenül nem avatkozott a felekezeti, társulati és magán iskolák ügyeibe, azok szabadon meghatározhatták szervezetüket, tanrendszerüket, tankönyveiket és maguk választhatták tanítóikat. A tanfelügyelők azon örködtek, hogy az iskolafenntartók betartják-e a törvényes előírásokat. Az iskolatanács a népiskolai fegyelmi ügyek másodfokú bírósága lett, s közvetített az iskolaszék és a tanító közti konfliktusokban. A községi népoktatási intézeteket a törvény a község közvetlen hatósága alá rendelte, amit az a választott iskolaszék által gyakorolt. Az iskolaszék Eötvös elgondolásaiban a társadalmi részvétel fóruma lett, 9 tagját a község lakosai közül választották, s tagjai voltak még a helybeli lelkészek és a tanító is. Az iskolaszék választotta a tanítót, határozta meg a tandíjat, ellenőrizte az iskolai alap kezelését, intette meg a mulasztók gondviselőit és felügyelt az oktatási törvények pontos végrehajtására.

¹⁵¹Új Korszak 1866. 16. sz.

Fegyelmi ügyekben elsőfokú bíróságot képezett, s ellenőrizte az általa választott gondnok vagyongazdálkodói tevékenységét.¹⁵²

A törvény rendelkezéseinek végrehajtásában kitüntetett figyelmet kapott az iskolai közigazgatás szervezetének kiépítése. Az iskolatanácsok felállítását már 1869-ben elkezdték és megindult a tanfelügyelői állások betöltése. Az iskolatanácsok szervezési gondjairól és a tanfelügyelők első teendőiről számolt be Eötvös *Jelentésében*. Munkájukat nehezítette, hogy a törvényben maximalizált 300 község helyett nemegyszer 350-400 sőt 500 község is illetékességi körükbe tartozott. A minisztérium intézkedett az elsőfokú hatóságok, a községi iskolaszékek alakításáról is.¹⁵³ Schvarcz viszont arról panaszkodott a képviselőházban, hogy a kinevezett tanfelügyelők közül kevés foglalkozott korábban az iskolaüggyel, többségük vidéki birtokos volt, egykor táblabírói tisztség viselője. Azt sem tartotta helyesnek, hogy a kormány képviselői állásokkal elvonja a tanfelügyelőket hivatásuk teljesítésétől.¹⁵⁴ A tanítók még a kilencvenes években is azt hangoztatták, hogy a tanfelügyelők az oktatásból kerüljenek ki.¹⁵⁵

Tisza Kálmán 1876. évi közigazgatási reformjai a népoktatási hatóságokat is érintették. Az 1876. XXVIII. törvény megszüntette a kerületi iskolatanácsokat és hatáskörüket az 1876. VI. törvénnyel létrehozott közigazgatási bizottságra ruházta. Ezentúl a közigazgatási bizottság hagyta jóvá a tanítók választását és fegyelmi ügyeik is hozzá kerültek. A tanfelügyelő a közigazgatási bizottság tanügyi előadójává vált, s annak határozatai kötelezőek voltak reá nézve. A tanfelügyelő fegyelmi hatósága is a közigazgatási bizottság lett. Csökkent népoktatási ügyekben a törvényhatóságok önállósága, ezután csupán népnevelési bizottságokat alakíthattak, amelyek indítványokkal fordulhattak a közigazgatási bizottsághoz. A katolikus felekezeti iskolák másodfokú hatósága az egyházmegyei tanfelügyelőség volt, elsőfokú hatóságukká pedig az iskolaszéket tették. A protestáns és görög keleti egyházak az állami felügyeleti jog épségben tartása mellett saját autonómiájuk körében szabályozták tanügyi igazgatási szervezeteiket. Az állami iskolák esetében a gondnokság volt az elsőfokú hatóság.¹⁵⁶ Az 1893. XXVI. törvény tovább bővítette a közigazgatási bizottság jogkörét, fegyelmi eljárást indíthatott a felekezeti iskolák tanítóinak ellen is, ha azok államellenes irányban működtek.¹⁵⁷ Még a néptanítók hatodik egyetemese

¹⁵² Magyar Törvénytár 1836-1868. 465-466. Felkai 1979. 151., 180. A tanfelügyelet kérdésének a népoktatási bizottságban és a törvény előkészítése során lefolyt vitájához vö. Felkai 1979. 161-164., 166-168., 179. Az eredeti javaslat az egyházak nyomására úgy módosult, hogy közvetlenül a tanfelügyelőhöz az összes népnevelési ügy helyett csak a községi iskolák kerültek. Vö. Felkai 1979. 171. Tanítók javasolták, hogy tanfelügyelőnek csak tanítókat nevezzenek ki. Vö. Felkai 1979. 168.

¹⁵³ Eötvös 1976. 457-461. Balogh I. 1965. 530. Felkai 1979. 197-200. Mann 1993. 24.

¹⁵⁴ Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 393-394.

¹⁵⁵ Felkai 1983. 192.

¹⁵⁶ Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében* Bp. 1976. 138-139. Péterfy 1896/2. 27-41. Balogh I. 1965. 530. Köte 1975. 69-70., 79. Mann 1982. 109.

¹⁵⁷ Magyar Törvénytár 1892-1893. 569-570. Péterfy 1896/2. 32. Felkai 1983. 152.

gyűlésén, 1904-ben is tiltakozás hangzott el az iskolatanács megszüntetése és fegyelmi jogkörének a közigazgatási bizottságra testálása miatt.¹⁵⁸

A tanfelügyelőktől kezdetben azt várták el, hogy fellépésükkel rávegyék a felekezeti iskolákat megfelelően képzett tanítók alkalmazására, a szorgalmi és tanítási idő betartására, a tanfelszerelések beszerzésére, a tanítói fizetések minimumának biztosítására, a tanköteleseket pedig iskolába kényszerítsék. Jelentéseik tanúsága szerint munkájuk váltakozó eredményességgel járt. A kilencvenes évektől feladatuk egyre inkább arra összpontosult, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban érvényesítsék a magyar nyelv tanítására vonatkozó előírásokat. A miniszterek szigorúbb fellépésre szólították fel őket rendeleteikben, s visszatérően foglalkoztak a tanfelügyelet reformjával. Berzeviczy törvényjavaslatában felvetette a tanfelügyelők mellé kinevezendő iskolafelügyelők intézményének meghonosítását az állami felügyelet erősítésére.¹⁵⁹

Schvarcz javaslatában azonos néven szereplő intézményt, az Országos Közoktatási Tanácsot Pauler Tivadar minisztersége alatt 1871-ben állították fel. A Horváth Mihály elnökletével megalakult Tanács tagjaivá a miniszter a tudomány és a nevelésügy szaktekintélyeit nevezte ki, Than Károlyt, Toldy Ferencet, Stoczek Józsefet, Bartal Antalt, Hunfalvy Pált, Lutter Nándort, Rill Józsefet, Mészáros Nándort és másokat. A Tanács a miniszter véleményező és tanácsadó testülete lett, s idővel a tanítói gyűlések javaslattevő szerepét is háttérbe szorította. 1874-ben a felsőoktatási kérdéseket elvonták hatásköréből, de még így is sokféle feladatot kellett ellásson. A miniszter 1887-ről szóló XVII. jelentésének az intézménnyel foglalkozó szakaszára az országgyűlés közoktatási bizottságának tagjaként Schvarcz fogalmazta meg előterjesztését. Úgy látta, hogy az osztrák mintára szervezett Közoktatási Tanács működése nem kielégítő, amit már más szakemberek, a sajtó és tanítótestületek is szóvá tettek. Szervezeti és anyagi problémák miatt a testület tevékenysége jórészt a tankönyvbírálatokra korlátozódik, de idő hiányában, a gyakorlati szakemberek kevés száma és az alacsony fokú megjelenés miatt ennek sem tud megfelelni, sőt a visszaélések sem ritkák. Sürgeti a minisztert, hogy rendeletben módosítsa a Tanács működési gyakorlatát. 1890-ben munkakörét a középiskolák, népiskolák és szakiskolák ügyeire korlátozták.¹⁶⁰

A fentebb vázolt tényezők és folyamatok alapján a dualizmus korának népoktatási eredményei sokféleképpen értékelhetők. A statisztikusok, mint a képzettség mennyiségileg is jól reprezentálható mutatóját, előszeretettel

¹⁵⁸Felkai 1983. 203.

¹⁵⁹Mann 1993. 72., 91., 116., 118., 137.

¹⁶⁰Schvarcz Gyula: *Jelentés a képviselőház közoktatásügyi bizottságához, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter XVII. jelentésének a m. kir. országos közoktatásügyi tanácsra vonatkozó szakasza tárgyában* Budapest, 1889. Kőte 1975. 66., 281. Felkai 1983. 156. Mészáros 1990. 66. Mann 1993. 31-32., 71., 103.

használják erre az írni és olvasni tudás változását. Ez azért is fontos, mert Schvarcz az elemi ismeretek minimumának tekintette, s politikai reformjait is erre a képesítvényre építette. *Magyarország helyzete a reálunióban* című röpiratában úgy értékelte, hogy a 20 éves újoncok 78%-a, a 20 éves menyasszonyok 85%-a nem tud írni, ezért 1872-es politikai programjában már igényelte a hadsereg legénységének kötelező elemi oktatását.¹⁶¹

Keleti Károly 1871-es munkájában arra a megállapításra jutott, hogy a magyar korona országaiban a 6 éven felüli lakosság 41,84%-a tud írni és olvasni, vagy csak olvasni és 58,16%-a sem olvasni, sem írni nem tud. Azt is kimutatta, hogy Magyarországon a vidéki lakosság 34%-a tud írni és olvasni, 13,89%-a csak olvasni tud és 52%-a analfabéta. A városokban a lakosok 55,19%-a tudott írni-olvasni, 4,3%-a csak olvasni, s 40,21%-a sem írni, sem olvasni nem tudott.¹⁶² Péterfy Sándor szerint 1870-ben a népesség 25,73%-a, 1880-ban 34,45%-a, 1891-ben 42,23%-a tudott írni és olvasni. Ő közli azokat az adatokat is, miszerint 1869-ben az elemiből kilépők 14,65%-a, 1880-ban 14,74%-a tudott írni és olvasni.¹⁶³

Vörös Károly adatai szerint 1890-ben a 6 éven felüli férfi lakosság 66,2%-a, a nők 46,49%-a tudott írni és olvasni, s ez az arány 1910-re összesen 66,6%-ra emelkedett.¹⁶⁴ Szabó Miklós szerint 1910-ben a 6 éven felüli lakosság 31,3%-a volt analfabéta.¹⁶⁵ Balogh István kimutatásában 1890 és 1910 között 15,5%-kal javult a 6 éven felüli lakosság körében az írni és olvasni tudók aránya (68,7%-ra). Azt is megjegyzi, hogy ez a városok jobb átlagának köszönhető, mivel a magyar parasztnépességből csak minden második ismerte a betűket.¹⁶⁶

IV.3. A másodlagos tanfolyam

Schvarcz szerint az elemi szintű iskolázás és az egyetemi vagy magas tanfolyam közt elkülöníthető egy önálló, középső helyet elfoglaló képzési szint, amelyet másodlagos tanfolyamnak nevezett el. Ide sorolta a gimnáziumokat, reáltanodákat, polgári tanodákat, reálgimnáziumokat és a felsőbb ipariskolákat, amelyek részben a felsőfokú tanulmányok előkészítői voltak, részben pedig a gyakorlati életbe bocsátották ki tanulóikat.

¹⁶¹Schvarcz 1870. 6. Schvarcz 1872. 9.

¹⁶²Keleti K. 1871. 357-367. Vö. Balogh I. 1965. 523., 535-536. Vörös K. 1989. 891.

¹⁶³Péterfy 1869/2. 130-131.

¹⁶⁴Vörös K. 1979. 1400. Vörös K. 1989. 891.

¹⁶⁵Szabó M. 1978. 879.

¹⁶⁶Balogh I. 1965. 536. Szabolcs Ottó által közölt adatok: 1869-ben a 6 éven felüli férfiak 41,21%-a, a nők 25,3%-a, 1880-ban a férfiak 51,43%-a, a nők 35,81%-a, 1890-ben a férfiak 60,2%-a és a nők 46,49%-a tudott írni-olvasni. Vö. Szabolcs O. 1967. 271. Mann Miklós adata szerint 1870-ben az ország lakosságának 68,7%-a, 1910-ben 31,3%-a nem tudott írni és olvasni. Mann 1993. 11.

A polgári iskola

Az elemi ismeretek részletesebb elsajátításának kereteit teremtette meg az 1868. évi népiskolai törvény a felső népiskolával. A legalább 5000 lakosú községeket kötelezte a törvény a fiúk számára 3, a lányok számára 2 évfolyamos intézmény felállítására. A 6 elemi végzett vagy felvételi vizsgát tett tanulók 2 rendes és 1 segédtanító vezetésével, heti 18-24 órában tanultak itt. A nem magyar tannyelvű iskolákban a magyar nyelv tanítását is előírták. Eötvös ezt az iskolatípust a német polgári iskolák, a francia és a svájci másodfokú iskolák mintájára dolgozta ki, azzal a funkcióval, hogy a városi, városiasodó helységek lakói lezárt ismeretekkel kerülhessenek ki a gyakorlati életbe.¹⁶⁷

A népoktatási bizottság Csengery Antal indítványára egy másik iskolatípus, a polgári iskola bevezetése mellett döntött. Csengery már 1861-ben, csekély hazai elméleti és gyakorlati előzmények után, javasolta a polgári iskolák megszervezését.¹⁶⁸ A törvény szintén az 5000 fős településeknek biztosította azt a lehetőséget, hogy felsőbb népiskola helyett felekezeti különbség nélküli polgári iskolát létesítsenek. Az iskolát, amelyben a fiúk számára 6 éves, a lányok számára 4 éves volt a tanfolyam, az elemi iskola 4 osztályának elvégzése után lehetett elkezdni. A törvény arról is rendelkezett, hogy a polgári iskola első 4 évfolyamán, a latin kivételével, azokat a tárgyakat tanítsák, mint a középiskola 4 alsó osztályában, a többi tárgyat pedig a 2 utolsó évfolyamon. A nem magyar tannyelvű iskolákban a magyar nyelv, a magyar tannyelvűekben a német nyelv lett kötelező tantárgy. A heti 24-26 órás képzés, amely legalább 3 rendes és 1 segédtanárt igényelt, meghaladta az elemi népiskola tananyagát, gyakorlatias és természettudományos műveltséget nyújtott elsősorban a városok és nagyobb községek középrétegei számára. Tantervet 1869-ben kapott az iskola, amit a polgári fiúiskolákban 1879-ben, a lányiskolákban 1887-ben újítottak meg.¹⁶⁹

A felsőbb népiskola és polgári iskola tanítói a tanítóképezdékekben szerezték ismereteiket, de képesítésük elnyeréséhez egy újabb szigorlatot kellett letenniük a két iskola tárgyaiból. A tanítónőképzők főként a felső népiskola és polgári iskola leányosztályai számára biztosítottak oktatókat.¹⁷⁰ A két iskola funkciója közel azonos volt, az önálló kispolgári rétegeket és az alsóbb fokú hivatali pályákra készülöket látták el alapvető adminisztratív, matematikai, számviteli, statisztikai, jogi és rajz ismeretekkel. Megtöbbszörözték és elcsúsztatták a továbbtanulás útjait, s akadályozták az egységes iskolarendszer kiépülését. Többen a polgári iskolának tulajdonították, hogy a népiskola felső osztályai, az 5. és 6. évfolyamok

¹⁶⁷ Magyar Törvénytár 1836-1868. 458-459. Felkai 1979. 152. Vörös K. 1989. 890. Mészáros 1991. 56.

¹⁶⁸ Felkai 1979. 172-173. Felkai 1983. 19. Simon Gyula: *A polgári iskola létrejötte és fejlődése Magyarországon 1919-ig* Pedagógiai Szemle 1972. 9. sz. 812-814.

¹⁶⁹ Magyar Törvénytár 1836-1868. 459-461. Mészáros 1991. 57., 138-140.

¹⁷⁰ Magyar Törvénytár 1836-1868. 464.

nem alakultak ki, igaz ebben szerepet játszott a 4. osztály után elkezdhető középiskola is.¹⁷¹ A polgári kedvezőtlenül hatott a felső népiskola kiépülésére is, ami fokozatosan elszorvadt. 1872-ben az általános irányú felső népiskola mellett a fiúk számára kialakították az ipari és mezőgazdasági szakirányú felső népiskolát, ahol a 3 éves képzést egy 4. szakmai osztállyal egészítették ki. A szakjellegű felső népiskolák 1882-ben kaptak újabb tantervet, de hanyatlásukat ez sem akadályozta meg. Az ismétlődő oktatás keretei közt létrejött alsó fokú szakoktatás is sorvasztólag hatott rájuk. 1882-ben 71 felsőbb népiskola működött, 1906-ban pedig csak 21.¹⁷² 1874-ben a tanítók egyetemes gyűlésén felvetődött polgári iskolákká fejlesztésük.¹⁷³

A polgári iskolák sikeresebb pályát futottak be. Igaz kezdetben ezek is lassan terjedtek, 1876-ban 60, 1890-ben 164 működött belőlük. Fejlődésük a századfordulótól vett nagyobb lendületet, amikor megnőtt az alsóbb szintű adminisztráció, például gépirónők, bolti eladók iránti igény, s 1912-1913-ban már 498 polgáriban 99801-en tanultak. Az iskolák közül 188 állami, 177 pedig községi volt. Az intézményhálózat tehát állami kezdeményezésnek is köszönhetette jelentős bővülését. Az iskolák többsége leányiskola volt, minthogy a tanulók közt kezdettől fogva nagyobb arányban voltak jelen a lányok.¹⁷⁴

A polgári esetében azonban az jelentett gondot, hogy csak első 4 osztályait látogatta a tanulóközönség. Trefort minisztersége alatt történtek lépések a polgári fejlesztésére. Az 1879-es tanterv az iskola célját a tudományos pályára nem készülő jobb módú polgárok általános műveltségének biztosításában határozta meg, s hangsúlyozta a gyakorlati képzés, a számtan, a rajz és a természettudományos tárgyak fontosságát. Az itt végzők előtt elsősorban az ipari, kereskedői és gazdasági pályák nyíltak meg. Trefort rendeletben szabályozta a polgári iskolák, középiskolák és a szakiskolák közti átjárhatóságot, s kieszközölte, hogy a 6 polgári osztályt végzettek hivatali pályákra léphessenek. A köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. I. törvény azonban a magasabb állások alapjául az érettségit ismerte el, ezt pedig a polgári nem biztosította, sőt a 6 osztály elvégzése után még az 1 éves önkéntes katonai szolgálatra sem jogosított. Az alsóbb hivatalok betöltéséhez pedig már elég volt a 4 polgári osztály is, így semmi sem ösztönözte a tanulókat az 5. és 6. osztályok elvégzésére. Trefort azzal is próbálta menteni a felsőbb évfolyamokat, hogy szaktanfolyamokkal egészítette ki azokat. De a felállított ipartanműhelyek is sorvadoztak. 1884-ben a 7. osztályban folyó kereskedelmi képzést csatolta a felső évfolyamhoz, ami középfokú kereskedelmi érettségire képesített, de a kereskedelmi ágazat önálló

¹⁷¹Szabó M. 1978. 883-884. Felkai 1983. 153-154.

¹⁷²Simon 1972. 816-817. Felkai 1979. 173., 200-201. Vörös K. 1989. 892. Mészáros 1991. 56., 133-135. Mann 1993. 31.

¹⁷³Felkai 1983. 184.

¹⁷⁴Vörös K. 1989. 892. Szabó M. 1978. 884-885. Mann Miklós kimutatásában 1881-ben 110 (9940 tanuló), 1890-ben 164, 1900-ban 296 (67506 tanuló), 1913-ban 498 (99801 tanuló) és 1917-ben 533 (118516 tanuló) polgári iskola működött. Vö. Mann 1993. 151.

szakiskolává, felső kereskedelmi iskolává vált, s az zömmel a polgári 4 osztályát végzetekből toborozta tanulóit.¹⁷⁵

A második egyetemes tanügyi kongresszus polgári iskolai szakosztálya javasolta az önálló 7 osztályos polgári felállítást, amely általános és gyakorlati képzést nyújtott volna, s mint középiskola érettségit és az ahhoz kapcsolódó hivatali állásokat is biztosította volna. Imre Sándor 1912-ben a polgári 8 osztályos középiskolává alakításáról közölt tervezetet.¹⁷⁶ A polgári reformjával a közoktatási miniszterek is foglalkoztak. Wlassics Gyula az elemi 4. osztályát követő 4 osztályos polgári iskola feladatát a középfokú szakiskolákra történő előkészítésben és közszolgálati állások betöltéséhez szükséges képesítések nyújtásában határozta meg. A 3 éves felső polgári azokra a közszolgálati állásokra képesített volna, amelyekre akkor a középiskolák és felső kereskedelmi iskolák jogosítottak, valamint általános műveltséget biztosított volna azoknak, akik nem tervezték a továbbtanulást. A reform azért sem lépett életbe, mert az egyéves önkéntességi jogot nem sikerült hozzá megszerezni. Berzeviczy is a polgári iskola felső tagozatának fejlesztését tervezte. A 7 osztályos, gazdasági pályákra felkészítő polgáritól a középiskolák tehermentesítését várta, amelyek azután csak a tudományos pályákra készítettek volna elő. A polgári alsó tagozatából a gazdasági irányú középfokú szakiskolákba is tovább lehetett volna lépni. Berzeviczy is tervezte az önkéntességi jog megadását a polgárit végzők számára. Javaslatait Lukács György elevenítette fel ismét. Apponyi a polgári iskolai tanárokat képző intézmény felállítást szorgalmazta, a polgári leányiskolák számára pedig új tantervet adott ki, amely erősítette a gyakorlati képzést. Az 1918-ban életbe lépett új tanterv már a 4 évfolyamos polgárra készült, s a következő korszakban ez vált általánossá.¹⁷⁷

A polgári felsőbb évfolyamainak megszilárdulását a középfokú gazdasági szakiskolák kialakulása és fejlődése is kedvezőtlenül érintette. 1872-ben magánkezdeményezésként nyílt meg Kassán a 3 éves gépészeti felsőbb ipariskola. A 4 gimnáziumi vagy reáliskolai osztály elvégzése után itt tanulók gépész, művezető, gépszerkesztő képesítést szereztek, sőt kisebb gyárak vezetésére is alkalmassá váltak. A gazdaság érdekeit előtérbe helyező Trefort igyekezett fejleszteni ezt az iskolatípust, s 1877-ben rendelkezett a 3 éves közép-ipartanodák szervezéséről, ahová 4 gimnáziumi, reáliskolai vagy polgári iskolai osztály elvégzése után lehetett jelentkezni. 1880-tól a gyorsan terjedő iskolatípus tagozatai bővültek, később a végzett tanulók megkapták az 1 éves önkéntességi jogot, majd 1897-től az iskola neve felső ipariskola lett, noha ezután is középfokú

¹⁷⁵Simon 1972. 817-819. Mann 1982. 105-107. Vörös K. 1989. 892. Mészáros 1991. 57. Mann 1993. 56.

¹⁷⁶Simon 1972. 819-820.

¹⁷⁷Simon 1972. 820. Mészáros 1991. 57., 141. Mann 1993. 97-98., 121., 125., 132-134.

szakoktatási intézménynek számított. Ezek az iskolák, amelyekből 1908-ban 3761 tanulóval 44 működött, ipari magánhivatalnokokat képeztek.¹⁷⁸

A kereskedelmi ismeretek oktatása is magánkezdeményezésre indult el, 1857-ben alakult a Pester Handelsakademie, amely 1875-től Budapesti Kereskedelmi Akadémia néven működött. 4 éves középiskolai képzettséggel rendelkező tanulóinak 3 éven át közismereti tárgyakat és a kereskedelmi tisztviselők számára szükséges szakismereteket oktatott. 1872-ben a közoktatásügyi miniszter a közép-kereskedelmi iskolák szervezetét egységesítette. A 3 évfolyamos intézményben a 4 gimnáziumi, reáliskolai és polgári iskolai osztályt végzetek tanulhattak, s a záróvizsgát letéve magángazdasági, 1883-tól több állami hivatalnoki állásra is képesítést szereztek, valamint az 1 éves önkéntességi jogot is elnyerték. 1884-ben új tantervet kapott, 1885-ben pedig bevezették 2. idegen nyelvként a francia oktatását. Elismerték mind az önálló, mind a polgári iskolákkal összekapcsolt kereskedelmi iskolákat. Az érdeklődés fokozatosan nőtt irántuk, 1890-ben 27 intézményben 2960-an tanultak, 1905-ben 37 iskolában 5669-en. Az iskolatípus elnevezését 1895-ben felső kereskedelmi iskolára változtatták, ami középfokú oktatási intézményt jelölt. Ekkor kiadott új tanterv kötelezővé tette az irodai gyakorlatot és bevezette az érettségit. Tanárai kiképzésére 1898-ban külön kereskedelmi iskolai Tanárképző Intézet alakult. Új tanterv jelent meg 1915-ben és 1916-ban is, majd 1919 őszétől 4 évfolyamossá vált a felső kereskedelmi iskola.¹⁷⁹

6 középiskolai osztályt végzett fiúk tanulhattak tovább a gazdasági középiskolában, ahol a 2 éves elméleti és 1 éves gyakorlati képzés után elnyert végbizonyítvány az 1 éves önkéntességi jogot is biztosította.¹⁸⁰ 4 középszintű iskolai osztály elvégzésével lehetett tanulmányokat folytatni az 1897. évi XXIII. törvényben létesített honvéd főreáliskolában és a honvéd hadapród-iskolában. Az előző 3 évfolyamos, az utóbbi 4 évfolyamos volt.¹⁸¹ A 4 osztályossá zsugorodó polgári iskola tehát a középszintű szakoktatás előkészítő tanfolyamaként vált kedvelt oktatási intézménnyé.

4 elemi osztály elvégzése után a 10 éves lányok nemcsak a polgárban, hanem a felsőbb leányiskolában is folytathatták tanulmányaikat. Az első ilyen iskola 1875 őszén nyílt, előkészítő osztályát 4 középszintű és 2 továbbképző osztály követte, majd 1879-ben 6 osztályossá vált. Az 1885-ös tananyagrendezés után többfelé alsó 4 osztályát önállóan is megszervezték. 1879-ben és 1901-ben kapott új tantervet, de a századelőtől szaporodó leánygimnáziumokkal ellentétben nem biztosított lehetőséget további tanulmányokra, s közhivatal betöltésére sem

¹⁷⁸Mann 1982. 107. Vörös K. 1989. 896. Mészáros 1991. 59-60. Mann 1993. 57. Szabó M. 1978. 885. 1874-ben nőipartanoda alakult Pesten, majd 1892-től nyert nagyobb lendületet a nőipariskolák szervezése. Vö. Mészáros 1991. 61-62.,

¹⁷⁹Mann 1982. 107. Vörös K. 1989. 895-896. Mészáros 1991. 65-66., 153-156. Mann 1993. 56-57., 125. Szabó M. 1978. 885.

¹⁸⁰Vörös K. 1989. 896.

¹⁸¹Mészáros 1991. 70-71., 163-164.

képesített, így elnéptelenedett, hiába vált 1916-ban ismét 7 osztályossá, s alakították át tantervét 1918-ban.¹⁸²

Schvarcz már hatvanas évekbeli reformterveiben kezdeményezte a nyugat-európai országokban ismert iskolatípus, a polgári iskola elterjesztését. Hivatkozott a kor neves pedagógiai szakírójára, Lutter Nándorra, aki a 3 osztályos polgári iskola hazai bevezetését javasolta. Schvarcz a gimnáziumok felé áramló és onnan több-kevesebb évfolyam elvégzése után kimaradó tanulóiifjúság vizsgálatával, a műveltségi igények és a választott pályákhoz szükséges ismeretek alapján 3 csoportot különített el, s azt tapasztalta, hogy azok számára, akik néhány gimnáziumi, esetleg reáliskolai osztály elvégzése után végül kereskedelmi, iparos vagy gazdasági pályára kerülnek, a polgári iskola a legmegfelelőbb iskolatípus.¹⁸³

A polgári társadalom kialakításán fáradozó Schvarcz kulcsszerepet szánt ennek az intézménynek, mivel társadalmi funkcióját a jövő polgárságának, sőt középosztályának megteremtésében látta.¹⁸⁴ *"Nekünk mindenekelőtt egy nemzeti polgári osztályra van szükségünk; oly társadalmi rétegekre, melyek a productiót, s ne a consumptiót ismerjék el legfőbb föladatuknak a mindennapi életben, s a mellett még gyökeresen magyar műveltségűek legyenek is."* -- írta,¹⁸⁵ s ehhez az általa a társadalom egyik legmodernebb elemének tekintett városi, főként német nyelvű polgárság nemzeti szellemben történő oktatását tartotta szükségesnek. A gimnázium és a népiskola közt elhelyezkedő polgári iskolát kijárt kisebb iparosokkal, kereskedőkkel akarta kitölteni azt az űrt, ami az értelmiség és a "legalsó munkás osztályok" közt tátongott.¹⁸⁶ A polgári szellemű iskolázástól a németajkú városi polgárság magyarosodásán kívül azt is várta, hogy a tehetősebb földművesek kapcsolatba kerüljenek a polgársággal, a tönkrement nemesség tagjai pedig felismerjék a mesterség elsajátításának szükségességét. Úgy vélte, hogy a polgárit elhagyó iparos, kereskedő és gazda olyan ismeretekre és képességekre tesz szert, ami biztosítja szakmai előmenetelét, a magyar olvasóközönség soraiba emelkedését, s választópolgárként, bizottmányi tagként megnyílik útja a szabadelvű nemzeti politikához is.¹⁸⁷

Az elemi ismereteket emelt szinten közvetítő, felsőbb osztályaiban már szaktantárgyakat oktató főelemi tanodákat nem tartotta alkalmasnak e társadalmi feladatok ellátására, még akkor sem, ha azokat alreál osztályokkal toldják meg, mint ahogy tette azt az abszolutizmus korabeli oktatáspolitikai. Nem kívánta sem

¹⁸²Mészáros 1990. 70. Mészáros 1991. 56-57., 136-137. Mann 1993. 125. Magyarországon 1890-ben 804-en, 1900-ban 1719-en, 1914-ben 4604-en tanítottak a felsőbb leányiskolákban és a polgári iskolákban. Vö. Szabolcs O. 1967. 274-275.

¹⁸³Schvarcz 1869. 303-304. Simon 1972. 814-815.

¹⁸⁴Schvarcz 1869. 311. Schvarcz 1879. 444.

¹⁸⁵Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 12.

¹⁸⁶Schvarcz 1869. 304. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 14.

¹⁸⁷Schvarcz 1869. 310., 322.

az algimnáziumok, sem az alreáliskolák átalakítását, csak átmeneti megoldásként, ha hiányoznak az új iskolák alapításának forrásai. A polgári iskolához hasonló 27 alsó kereskedelmit sem érintette tervezete. Csak a teljesen új intézmények felállítását tartotta elfogadható megoldásnak.¹⁸⁸ Schvarcz szerint a polgári tanodák képezhetik *"a magyarországi polgárt oly magyar polgárrá [...], hogy azután a versenyt korszerű képzettségre nézve bármely angol, francia, vagy német polgárral is kiállhassa."*¹⁸⁹ A polgári iskolák megszervezésében szintén állami kezdeményezést igényelt, mivel kimutatta, hogy alapításuk 6000 forintba, évi fenntartásuk 8000 forintba kerülne, ami magánérőből nehezen lenne előteremthető, vagy pedig irreálisan magas tandíj bevezetését tenné szükségessé. Úgy vélte a felekezeteknél is hiányoznak a források, de főleg az iskolanyitási szándék.¹⁹⁰

Schvarcz több száz polgári iskolát képzelt el, s legalább minden megye, járás, kerület, szék központjában és a 10000-es lélekszámot elérő rendezett tanácsú községekben akart egyet-egyet felállítani.¹⁹¹ Az *Új Korszakban* megjelent törvénytervezetében az állami polgári iskolákat nemzeti polgártanodáknak nevezte, s ugyanitt szerepelt a velük párhuzamosan szervezendő, hasonló szerkezetű, állami alapítású nemzeti közép nőtanodák terve, ahol elemi iskolai tanítónőket is képeztek volna.¹⁹² Intézményesen is el akarta különíteni a polgári iskolai képzésben résztvevő fiú és leánytanulókat.

Schvarcz polgárijába a 12. életévüket betöltötték nyerhettek volna felvételt, ha az elemi jeles vagy jó eredménnyel zárták. A 4 éves tanfolyam azonban 1 vagy 2 évvel bővülne azok számára, akik a 4. félév után csak jó vagy elégséges vizsgát tennének. Minden félévben szóbeli, a 4. év végén pedig szigorú írásbeli és szóbeli nyilvános vizsga várna a tanulókra független vizsgabizottság előtt. A polgáriiban, lévén felekezetiileg semleges, a vallásoktatást mindenki saját lelkészétől nyerné, s az elemiben elsajátított kozmikus, közgazdasági és politikai ismeretkört bővíthetné, részletesebb és magasabb színvonalú oktatás keretében. Heti 24-26 órában a 4 évfolyamon elosztva csillagászat, természettan, vegytan, állattan, növénytan, ásványtan, földismeret, őslénytán, embertan, politikai földrajz, egyetemes történelem és irodalom tárgyakat tanulnának, a legfontosabbnak tekintett közgazdasági ismeretek keretében pedig kereskedelmi és ipari ismereteket, számtant, mértant, géptant, erőműtant, alkalmazott természetant és vegytant, könyvvitelt, rajzot, szépírást és mintázást. Vidéken elsősorban a táji adottságok határoznák meg a gazdasági oktatást, így mezőgazdaság, szőlészet, erdészet, bányászat és hutászat is megjelenne a tananyagban. A gyakorlati oktatás erősítésére mintagazdaság szolgálna. A

¹⁸⁸Új Korszak 1866. 16. sz. Schvarcz 1869. 304-305., 321-322. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 11-13.

¹⁸⁹Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 34.

¹⁹⁰Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 15-18. Schvarcz 1869. 321-322.

¹⁹¹Új Korszak 1866. 8. sz. 227. Schvarcz 1869. 321.

¹⁹²Új Korszak 1866. 8. sz. 229. Schvarcz 1869. 310.

politikai ismeretkörben statisztikát, jogot, hazai történelmet és közegészségtant tanítanának. Schvarcz fontosnak tartotta egy élő nyelv elsajátítását is, s javasolta a németet, de fakultatív tárgyként a franciát vagy az angolt is ajánlotta. A testgyakorlást kötelezővé tette. Közölte egy városi és egy vidéki polgári iskola heti óratervét, s már előre védekezett azzal a váddal szemben, hogy túl sok mindent akar a növendékekkel elsajátíttatni.¹⁹³ Az iskolák tannyelvének meghatározásánál tekintettel volt a lakosság összetételére, s ha a nemzetiségek a magyaroknál többen vagy velük azonos számban lennének, akkor a magyar tannyelv mellett, ahogy az elemi iskolában is, ezek nyelvén is folya a tanítás.¹⁹⁴

Schvarcz a polgárit és a közép nőtanodát tandíjmentesnek tervezte, sőt a kitűnő és szegény tanulók tanfelszerelésüket is ingyen kapnák. A kitűnő tanulók megyei tanulmányi versenyeken is összemérhetnék tudásukat, s a győztesek 200-400 forintos állami ösztöndíjakban részesülnének. Minden iskola korszerű felszereltsége mellett még egy könyvtárral is rendelkezne, amely az egész vidék közművelődési céljait is szolgálná.¹⁹⁵

A 4 osztályos polgári az igazgatón kívül az osztályokat vezető 4 szaktanítóval működne, de ha a tanulószám meghaladná az 50-et, párhuzamos osztályt kellene indítani. A tanítói állásokat nyilvános pályázattal töltenék be. Az állás elnyerésének feltétele reáltanfolyamon elért kitűnő vagy jó bizonyítvány, illetve az egyetem pedagógiai tanfolyamán szerzett oklevél. Az ipari, kereskedelmi és gazdasági ismeretek tanításához pedig műtani, közgazdászati vagy gazdasági fakultáson szerzett diploma lenne szükséges. A polgáriban tanítók 1000 forintos minimumbért kapnának készpénzben, amit 10 évente 200-400 forintos korpótlék növelne. Vidéken a tangazdaság jövedelmeiből is részesülne a tanító. Az igazgató évi díja 1200-1800 forint lenne. 20 évi szolgálat után a fizetés felével egyenlő nyugdíj járna, 30 év után pedig a teljes fizetés.¹⁹⁶ Schvarcz a polgári iskolákat is szakszerű tanfelügyelet alá akarta helyezni.

A felsőbb polgári tanoda

A gimnáziumban megforduló ifjúság második, jól elkülöníthető csoportjába Schvarcz azokat sorolta, akik nem folytatták tanulmányaikat egyetemen, vagy azért mert nem voltak rá képesek, vagy mert anélkül is elnyertek minden nyilvános és magán hivatali állást. Úgy látta, hogy számukra a polgári tanoda nem nyújt elegendő képzést, hanem magasabb szintű ismeretekre van szükségük, ugyanakkor az egyetemre előkészítő középiskolákban 6-8 év alatt szerzett

¹⁹³Schvarcz 1869. 309-316. Új Korszak 1866. 8. sz. 228. 16. sz. 485.

¹⁹⁴Új Korszak 1866. 8. sz. 227., 229.

¹⁹⁵Új Korszak 1866. 8. sz. 228-229. Schvarcz 1869. 319-320.

¹⁹⁶Schvarcz 1869. 317-318. Új Korszak 1866. 8. sz. 228.

tudásuk sem megfelelő későbbi gyakorlatias pályájukon. Képzésüket bevégzetté akarta tenni, hogy európai műveltség, korszerű és pozitív ismeretek birtokában alkalmassá váljanak legalább az önkormányzatok bizottmányainak tagságára és a közigazgatási állások betöltésére.¹⁹⁷ Schvarcz ebben a rétegben a jövő köz- és magánhivatalnokait fedezte fel, akik jelentős része megelégedett a gimnáziumokban, reáliskolákban, később a szakirányú középiskolákban szerzett érettségivel, ami az elnyert önkéntességi jog révén a középosztályba emelte őket. Schvarcz felismerte, hogy mind a modernizációban jelentős szerepet játszó magánadminisztráció, mind pedig a bővülő funkciójú állami adminisztráció képzése hiányos marad a más oktatási feladatokra összpontosító középiskolákban, ezért a felsőbb polgári iskolát formálta meg számukra.

A felsőbb polgári tanoda teljesen lezárt ismereteket nyújtana, mert onnan a tanulók nem lépnének tovább, hanem elkezdenék szakmai pályájukat. Schvarcz ezért úgy gondolta, hogy nincs szükségük sem humán műveltségre, latin és görög filológiai ismeretekre, sem pedig egyoldalú reál tanfolyamra. A mértant és főként a matematikát tartotta fontosnak, amikben a gondolkodás fejlesztésének eszközét látta. A matematikát a természettudományok rendszeres tárgyalásával összefüggésben kívánta előadatni. A természettudományos képzés kiemelt szerepét jelezte számos tantárgy megjelenése, mint csillagászat, természettan, vegytan, összehasonlító bonctan és élettan, növénytan, ásványtan, földismeret, meteorológia, természeti földrajz, állat- és növényföldrajz. A történelem tanítását úgy képzelte, hogy csaták és politikai események helyett a művelődéstörténetre, a civilizációs folyamatokra kerülnének a hangsúlyok, s az európai civilizáció mellett távoli népek civilizációit is megismernék a tanulók. A népek irodalma mint külön tantárgy a világirodalom keretébe illeszkedne, ahol a nyelvek jellemzése mellett irodalmi művek, filozófiai, politikai írások, esszék elemzése is megjelenne. A felsőbb polgáriban az idegen nyelvi képzés is fontos szerepet kapna, de a latin és görög helyett az angol, francia és német nyelv válna kötelezővé. Fel lehetne azonban venni az olaszt vagy más európai nyelvet is, sőt még a hazai nemzetiségek nyelveit is. Természetesen nem hiányozhatna az iskola tanrendjéből a közgazdaságtan, a statisztika, a közegészségtan, valamint a hazai köz- és magánjog sem, de ezeket részletesebben tanítanák mint a polgáriban. Külön kiemelte a magyar nyelv és irodalom, a hazai történelem, földrajz és statisztika oktatását. A vallástant mindenki saját felekezetének lelkészétől nyerné, s a testgyakorlás itt is kötelező lenne, akárcsak a rajz.¹⁹⁸

Schvarcz különös gondot fordított a tankönyvekre, s mivel ezen a területen nagy hiányosságokat tapasztalt, ezért csak azokat a munkákat jelölte meg, amelyek alapján vagy amelyek szemléletében meg lehetne írni az adott tárgy tankönyvét. Ehhez az iskolatípushoz is könyvtár csatlakozna, s felszereltségéből

¹⁹⁷ Schvarcz 1869. 303., 323.

¹⁹⁸ Schvarcz 1869. 323-334.

nem hiányozhatna a csillagászati látcső és térkép, a mikroszkóp, az ásvány-, állat- és növénygyűjtemények, a fizikai kísérleti eszközök és a laboratórium.¹⁹⁹

Schvarcz felsőbb polgári iskolája tehát a modern adminisztráció embereit képezte volna ki, s funkciója sokban hasonlított volna a dualizmus kori felső kereskedelmik és ipariskolák által ellátott oktatási feladatokhoz. Reformterveiben a felsőbb polgárit beépítette a komplex oktatási intézménynek szánt megyei főtanodába, ahol a gimnáziumi és reáliskolai képzés is helyet kapott, az a két iskolatípus, ami a középfokú oktatásban résztvevők harmadik nagyobb csoportjának, az egyetemre és műegyetemre készülőknek iskolázását látta el.

A gimnázium és a reáliskola

Az önkényuralmi korszak tanügyi politikája jelentős módosításokat hajtott végre a középiskolai oktatásban. 1849-ben Magyarországra is kiterjesztették az Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich rendelkezéseit. Az 1777. évi Ratio Educationis rögzítette a korábban kialakult, elsősorban latin nyelvi képzést nyújtó 3 osztályos kisgimnázium és a kisgimnáziumot, valamint egy poétikai és retorikai osztályt magába foglaló, összesen 5 osztályos nagygimnázium tanrendjét. 1806-ban 4 osztályossá bővítették a kisgimnáziumot, így a nagygimnázium 6 osztályossá vált. Az Entwurf a 6 osztályos nagygimnáziumból és az 1777-ben 3 évfolyamosból 2 évfolyamossá csökkentett, az akadémiai képzés alapozó tanfolyamának számító bölcséleti tagozatból létrehozta a 8 osztályos gimnáziumot, a 10 és 18 év közötti fiútanulók számára. A gimnázium két tagozata közül az alsó 4 osztályból álló algimnázium önállóan is megszervezhető volt, s tanulóit a gyakorlati életre, vagy az Entwurf által bevezetett főreáliskolákra képesítette. Az algimnáziumi tanulmányokat a főgimnáziumban is lehetett folytatni, de ez az intézmény csak az algimnáziumra épülhetett. A gimnáziumi oktatás célja az egyetemi tanulmányok előkészítése volt. Az új tanterv növelte a klasszikus nyelvek és irodalmak szerepét és a latin mellé bevezette a görögöt is. Fontosnak tartotta a reáliák ismeretét, s helyet biztosított a matematikának és a természettudománynak. Ugyanakkor elindult a gimnázium közvetítette műveltséganyag eltávolodása a gyakorlati élet követelményeitől. Az oktatási nyelvet a lakosság többségének nyelvében állapították meg, de határozott törekvéssé vált egyes tantárgyak német nyelven történő oktatása, s távlatában a felsőbb évfolyamok német tannyelvűvé alakítása. A német nyelv egyébként kötelező tárgy lett, s nagy hangsúlyt kapott a tanulók valláserkölcsei nevelése. Az Entwurf az addigi osztálytanítás helyett a szaktanári rendszert vezette be, algimnáziumban 6, főgimnáziumban 12 szaktanár

¹⁹⁹Schvarcz 1869. 330-331., 333.

működhetett, a tanároktól pedig megkövetelte a szakképesítést. A tanárok az egyetem bölcsészeti fakultásán eltöltött 3 év után képesítő vizsgát tehettek a tanárvizsgáló bizottságok előtt, de a pesti egyetemen csak az 1862-es tanévtől állították fel ezt a bizottságot, addig a birodalom valamelyik másik egyetemén lehetett a képesítést megszerezni. A szakképzés jellegét erősítette a tanulmányokat lezáró és az egyetemre jogosító érettségi bevezetése.²⁰⁰

A nyilvános gimnáziumok állami bizonyítványt adtak és érettségiztettek, a magánintézmények tanulóinak viszont az államilag érvényes bizonyítvány elnyeréséhez valamelyik nyilvánossági joggal felruházott gimnáziumban kellett vizsgát tenniük. A nyilvánossági jog elnyerésének feltételéül szabták az Entwurf előírásainak alkalmazását, s a felekezeti iskolákat ezzel akarták rákényszeríteni a reform bevezetésére. Az állampénztárból vagy valamelyik közalapból fenntartott nyilvános intézményeket államgimnáziumoknak nevezték. A katolikus gimnáziumokban szintén bevezették az újításokat, a protestáns felekezetek pedig foglalkoztak gimnáziumaik reformjával.²⁰¹

Az Entwurf honosított meg Magyarországon egy általános képzést nyújtó középszintű iskolát, a reáliskolát, aminek szintén két tagozata volt. Az alreáliskolát 2, 3 vagy 4 osztállyal is meg lehetett szervezni, akár önállóan vagy a népiskolához kapcsolva. A 3 elméleti és 1 gyakorlati évfolyamból álló alreáliskola iparosok, kereskedők és gyakorlati jellegű polgári pályákra készülők oktatási intézménye volt, s benne tulajdonképp a polgári iskola mintáira ismerhetünk. Ha a klasszikus nyelveket is oktatta, akkor a főgimnázium előkészítő tanfolyama is lehetett. A 3 osztályos alreáliskolát magába foglaló, összesen 6 évfolyamos főreáliskolát a műszaki jellegű magasabb iskolák előkészítő tanfolyamának szánták. Az iskola elvégzése után tett záróvizsga nem volt azonos értékű a gimnáziumi érettséggel, csak a műszaki felsőoktatásban jogosított továbbtanulásra. A reáliskolába 10 és 16 év közötti fiúk járhattak, s ott a klasszikus nyelvek helyett rajzot, szépírást, a németen kívül egy második élő idegen nyelvet tanultak, s hangsúlyozottan természettudományos képzésben részesültek.²⁰²

1861-ben a Helytartótanács új tantervet léptetett életbe a gimnáziumokban, aminek az volt a célja, hogy a magyar nyelvet és irodalmat, valamint a történelmet és a földrajzot megfelelő súllyal és nemzeti szellemben oktassák. A hazai gimnáziumok többségének tannyelve a hatvanas évek végére magyarrá vált.²⁰³

Konek 1865-ös munkájában Magyarországon 44 nyolc osztályos főgimnáziumot, 14 öt-hét osztályos gimnáziumot, 27 négy osztályos

²⁰⁰Konek 1865. 454., 457. Schvarcz 1869. 88-91., 120-121. Kőte 1975. 18-23. Szabad 1979. 468-469., 471. Mészáros 1990. 29., 33-62. Mészáros 1991. 7-8., 39-42., 105-109. Felkai László: *Az 1883. évi középiskolai törvény előzményei és létrejötte* In: Felkai 1983. 34-36.

²⁰¹Konek 1865. 455. Schvarcz 1869. 125-126. Kőte 1975. 21-22. Szabad 1979. 469. Mészáros 1990. 52.

²⁰²Schvarcz 1869. 93-94., 120. Kőte 1975. 23-24. Mészáros 1990. 52. Mészáros 1991. 50., 122.

²⁰³Schvarcz 1869. 123-124., 279-293. Mészáros 1991. 42., 110.

algimnáziumot, s 7 négy osztályosnál kisebb algimnáziumot, összesen 92 intézményt mutatott ki 1863-ra, 21052 tanulóval. Horvátországban, Erdélyben és a katonai határőrvidéken talált még 21 főgimnáziumot, 15 algimnáziumot és 6717 diákot.²⁰⁴ Schvarcz már 1865-ös röpiratában úgy vélekedett, hogy a hivatalos statisztika adatait használó Konek 17 intézményt, s mintegy 1000 tanulót kihagyott számításaiból.²⁰⁵ 1866-ban az Akadémián *A magyar birodalom gymnasiumainak és reáltanodáinak statistikájáról* címmel tartott előadásában a magyar korona országaiban az 1863-64-es tanévre vonatkozóan 166 gimnáziumról tett említést, s ezek közül 67 teljes, 19 több mint négy osztályos, de nem teljes és 80 négy vagy négynél kevesebb osztályos volt.²⁰⁶ Schvarcz szerint a hatvanas években átlag 30000 tanuló járt ezekbe az intézményekbe, s ebből 20000-re becsülte a magyarok számát, de felfigyelt a zsidóság magas arányára is, számukat 1700-1800 főre becsülve.²⁰⁷ Keleti 1871-es munkájában Magyarországon és Erdélyben 103 főgimnáziumot, 54 algimnáziumot említ, 30069 tanulóval.²⁰⁸ Már Konek megállapította, hogy a Habsburg Birodalomban a magyarok közt a legkedveltebb iskolatípus a gimnázium, s Schvarcz ezt még európai összevetésekkel is alátámasztotta.²⁰⁹ Inkább azt fájlalta, hogy e nagyszámú intézmény aránytalanul oszlik el az országban, néhány megyében egyáltalán nincs gimnázium, több megyében pedig csak algimnázium van, ami megnehezíti a képzés lezárását.²¹⁰

Schvarcz már Koneknek az érettségizettek számát közlő adataiból, miszerint Magyarországon 1863-ban a 21052 tanulóra 1165 sikeres és 118 sikertelen érettségiző jutott, arra következtetett, hogy nagyfokú a lemorzsolódás a gimnazisták körében.²¹¹ Majd 110 gimnáziumban megvizsgálta a tanulók előmenetelét, s azt tapasztalta, hogy az 1. osztályba beiratkozottaknak csak 41%-a végzi el az algimnáziumot, csak 22,7%-a lép a 7. osztályba és 22,2%-a a 8.-ba. Legnagyobb volt a kimaradás az 1., a 4. és a 6. osztályok után.²¹² Schvarcz ebben korábbi rossz beidegződések maradványait látta. Úgy vélte a szülők nagy része eleve nem szánja gyermekét egyetemre, amikor a gimnáziumba beiratja, s a félbehagyott tanulmányok után a kilépők alig visznek magukkal használható ismereteket a gyakorlati életbe. A 6 osztályt végzettek gazdatisztek, megyei, városi és állami írnokok, kisebb hivatalnokok, birtokosok, haszonbérlők,

²⁰⁴Konek 1865. 455., 458-459.

²⁰⁵Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 36. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 13.

²⁰⁶Ismerteti az Új Korszak 1866. 14. sz. 434-436. 1866-ban megjelent *Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statiskáját* című írásában 1864-65-re 167 intézményt mutatott ki. Vö. Schvarcz 1866. XIII-XIV. 1869-es művében 72 teljes, 19 nem teljes, de négy osztályosnál több gimnáziumot és 73 algimnáziumot említett, s tudott még 1 magán és 5 nem működő intézményről. Vö. Schvarcz 1869. 270-275.

²⁰⁷Új Korszak 1866. 14. sz. Schvarcz 1866. XIII-XIV., XV-XVI. Schvarcz 1869. 376.

²⁰⁸Keleti 1871. 377.

²⁰⁹Új Korszak 1866. 14. sz. Schvarcz 1869. 277-278.

²¹⁰Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 36. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 13. Schvarcz 1866. XIV-XV. Schvarcz 1869. 358-364.

²¹¹Konek 1865. 455., 459. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 13. Schvarcz 1866. XVI.

²¹²Új Korszak 1866. 14. sz. Schvarcz 1866. XVI. Schvarcz 1869. 299-301., 323.

kereskedők, iparosok lesznek, vagy gyógyszerészi, sebészi tanfolyamra iratkoznak be, esetleg katonai pályára készülnek. A 4 osztály után kilépők közül sokan iparos és kereskedő inassá válnak, alsóbb municipialis teendőkkal, üzérséggel, gazdatisztséggel, papi komornyiksággal foglalkoznak, vagy pedig vagyonos magánzókként élik életüket.²¹³ Ezért a tanulóifjúság gimnáziumokba áramlását torz folyamatként értékelte.

Konek csak birodalmi szinten állapította meg a tanárok számát, Schvarcz szerint a 167 gimnáziumban 1500-1600-an oktattak, s a 16 állami gimnáziumban a tanárok fizetése 400-1200 forint között mozgott.²¹⁴

Épp a jelentős gimnáziumi tanulói létszám tükrében vált még szembetűnőbbé a reáliskolák iránti csekély érdeklődés. A korszak szakírói, köztük Schvarcz is, gyakran foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a gyakorlatiasabb és műszaki pályákra előkészítő reáliskola miért nem tud népszerűvé válni. Konek 1862-63-ban Magyarországon 4 fő- és 13 alreáltanodáról tudott, amikhez Horvátországban 1 főreáltanoda, Erdélyben 3 alreáltanoda társult, összesen 2645 tanulóval. Schvarcz írásaiban 29-34 reáltanoda szerepelt, amik közül Magyarországon csak 17 volt található, de abból is csupán 4 volt főreáltanoda. A tanulói létszám 2550-3300 közt ingadozott a hatvanas években. A 27 magyarországi kereskedelmi tanodába járt még ezenkívül 1863-ban 2057 tanuló. De így is az európai összehasonlító adatok jelentős lemaradást mutattak ezen a területen, amíg Magyarországon a gimnáziumi és reáltanodai tanulók aránya 10:1 volt, addig ez a német és osztrák részekben 3:1 volt. Ráadásul a nagyfokú lemorzsolódás a reáltanodát is jellemezte, az ötvenes években az elsősök 80%-a, a hatvanas évek elején 90%-a nem ért fel a 6. osztályba. Keleti 1863-ra Konek adatait használta, munkája megírásakor Magyarországon és Erdélyben 11 fő- és 17 alreáltanodát, valamint 5611 tanulót mutatott ki. Ő is megjegyezte, hogy a gimnáziumokba tódulnak a középosztálybeli földbirtokosok fiai, akik ügyvédi, hivatali pályákra készülnek, ezért a mezőgazdaságban, iparban és kereskedelemben hiányzik a technikai műveltség és a szakismeret.²¹⁵

Schvarcz kritizálta a gimnáziumi tananyagot, főként az 1861-es tantervi reform következtében felerősödött konzervatív szellemisége miatt. Úgy látta, hogy a 4. osztály elvégzése után hiányosak maradnak az ismeretek, s még az érettségizettek sem részesülnek jogi, közgazdasági és társadalomtudományi képzésben. Sokallta a latin grammatikát, kevesellte a természettudományokat és a mennyiségtant. Az elszigetelt algimnáziumokat és alreáliskolákat nem tekintette önmagukban elegendőnek, s szükségesnek tartotta kiegészítésüket

²¹³Schvarcz 1869. 301-303.

²¹⁴Schvarcz 1866. XIV. Másból 600-900 forintos fizetésről ír. Vö. Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 37. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 22-23.

²¹⁵Konek 1865. 295-297. Új Korszak 1866. 14. sz. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 11-13., 32-33. Schvarcz 1866. XIII., XVII-XVIII. Schvarcz 1869. 120., 276-278., 301. Keleti 1871. 377. Kőte 1975. 24. Schvarcz a parlamentben is elpanaszolta a reáliskolák hiányát. Vö. Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 393.

főgimnáziummá, illetve főreáliskolává. Főként a reáliskolák elterjesztését és népszerűsítését szorgalmazta, legalább minden megyében akart egyet, de azt se bánta volna, ha annyi van belőlük mint a gimnáziumokból, mert úgy vélte, hogy a magyar társadalomnak szüksége van megfelelő számú reálképzésű személyre, sőt még a politikának is csak hasznára válik, ha nem csupán az ügyvédek és birtokosok közül kerülnek ki a képviselők. A tanárok fizetését kevésnek találta, mert nem jut belőle könyvekre, továbbképzésre, s hiányolta a könyvtárakat, múzeumokat, az oktatást segítő eszközöket. Ugyanakkor a diákokra háruló tandíjakat csökkenteni szerette volna.²¹⁶

Mivel egy gimnázium megnyitásának költségét 40-50000 forintra, évi fenntartását 15000 forintra becsülte, de számításai szerint még egy algimnázium kiegészítéséhez is 7000 forintra lett volna szükség, ezért az iskolák felállításában állami kezdeményezést várt, sem magánvállalkozás keretében nem látta megvalósíthatónak, sem pedig a felekezeti nem tartotta képesnek arra.²¹⁷

Már a *Magyar író külföldön* című könyvében többször visszatért a humán és a reál műveltségelmélet közti vitára. A szélsőséges álláspontokat elutasítva a humán műveltséganyag gerincét alkotó klasszikusok tanítása mellett azzal érvelt, hogy biztos mintákat nyújtanak az ízlésben, közvetítik a politikai szabadságot és a nyugat-európai polgárosodás történeti folyamatának gyökerei is oda vezethetők vissza. Azt is megjegyezte, hogy a klasszikus nyelvek tanításának fő célja a képességek fejlesztése és nem emésztheti fel a tanulók összes energiáját. Azonban természettudományos érdeklődése következtében tudta, hogy a modern kor emberének egyre nagyobb szüksége van természettudományos ismeretekre, matematikára és a tudományok gyakorlatilag hasznosítható eredményeire.²¹⁸

Ugyanekkor egy 4 osztályos reáliskola ("gymnasium") és egy 8 osztályos középiskola ("lyceum") tervét mutatta be. Mindkettőben a 2 osztályos elemi tanfolyam anyagából tett vizsgához kötötte a felvételt. A reáliskolát a lyceum alsó 4 évfolyamával párhuzamosan szervezte meg, s a reáliskolai érettségivel a lyceum 5. osztályában is megengedte a továbbtanulást. A lyceum alsó 4 osztályában kötelező tárgy volt a latin és a görög nyelv, a reáliskolában viszont nem, a lyceum felső osztályaiban azonban már csak fordításban ismerkedtek a tanulók a klasszikusok műveivel, a világirodalom oktatás keretei közt. A magyar nyelv mellett 3. osztálytól mindkét iskola az angol, francia és német nyelvet is oktatta. Nagy teret kaptak a természettudományos tárgyak (csillagászat, természetan,

²¹⁶Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 36-37. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 13., 32-38. Schvarcz 1869. 288-289., 293. Schvarcz a képviselőház nyilvánossága előtt is bírálta a tanrendszert és hiányolta a középiskolákról alkotott törvényt. Vö. Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 392-393.

²¹⁷Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 21., 27-29., 35-38.

²¹⁸Szent-Katolna 1865. II. 384-398. Herman Ottó is, akinek közművelődési céljait Schvarcz közel állónak érezte saját törekvéseihez, a reál és a humán tárgyak arányosabbá tételét igényelte a középiskolai oktatásban. Később támogatta a görög nyelv tanításának eltörlését, mivel úgy látta, ha az élő nyelvek felszabadulnak a klasszikus nyelvek nyomása alól, akkor bekövetkezik a tudás és oktatás demokratizálódása. Vö. Erdődy Gábor: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye Kisérlet a demokratikus ellenzékiesség érvényesítésére a dualista Magyarországon* Bp. 1984. 67-69.

természetrájt, vegytan, ásványtan, növénytan, állattan), a matematika és a mértan, s megjelentek a közjogi, illetve politikai ismeretek, valamint a gyorsírás. Ezenkívül a reáliskolában kereskedelmi, technikai, gazdasági és könyvviteli ismereteket is tanítottak. A lyceumot csak 10 év alatt lehetett elvégezni, mert a 4. és 8. évfolyam után egy év kihagyással következhetett az érettségi vizsga. Schvarcz a reáliskolában és a lyceumban is a szaktanítást akarta bevezetni, s a tanárok fizetését évi 3-4000 forintban megállapítani.²¹⁹

A középfokú oktatásra vonatkozó elgondolásait a közoktatásügyi reformnak szentelt monográfiájában fejlesztette tovább. A felső polgári, a reáliskolai és a gimnáziumi tanfolyamot egy közös intézményben, a megyei főtanodában integrálta, amelybe 10 éves kor után, az elemi általános tárgyaiból tett felvételi vizsgával léphettek be a tanulók. A 2. osztályba felvételt lehetett nyerni 2-4 polgári osztályról szóló kitűnő bizonyítvánnyal, a többi évfolyamon azonban már a más iskolatípusból érkezőknek felvételi vizsgát kellett tenniük. A tervezet szerint a 3 tanfolyam egy épületben, közös tanszervezetben és azonos tanári karral működne. Az első 4 év tananyaga azonos lenne mindhárom tanfolyamon, majd egy általános, nyilvános nagy vizsga, tehát már nem érettségi, után kezdődhetne a specializáció, ami a közös tantárgyak mellett megjelenő rendkívüli tárgyakban realizálódna. Az egyetemre előkészítő humanisztikai tanfolyamon latin és görög nyelvet majd irodalmat tanulnának, egyébként latin nyelvtant már 2., görög nyelvtant 3. osztálytól is oktatna a megyei főtanoda. A műegyetemre, gazdasági jellegű főiskolákra előkészítő realisztikai tanfolyam rendkívüli tárgya a felsőbb szintű rajz lenne, míg a gyakorlati irányultságú felső polgári tanfolyam nem tartalmazna rendkívüli tárgyat. Magyar és német nyelvtan az alsó évfolyamokon is szerepelne, majd 5. osztálytól mint közös tárgyakhoz csatlakozna melléjük a francia nyelv, 7.-től pedig az angol. Közös tárgy lenne még a felsőbb évfolyamokon a statisztika, a közegészségtan, a jogi alapismeretek és a közgazdaságtan, valamint a testgyakorlás. Schvarcz már az alsóbb évfolyamokon taníttatná, hogy aztán a közös tárgyak sorába iktathassa kora dinamikusan fejlődő tudományaihoz kapcsolódó kozmikus, geológiai és antropológiai ismereteket, mert úgy vélte ezek megfelelnek az elméleti igényűeknek is és eredményeik a gyakorlati életben is jól hasznosíthatók. Ezzel kívánta a középiskolai oktatás humanisztikai és reálirányú szélsőségeinek elejét venni. A középiskola közvetítette műveltségi anyagba be akarta emelni a tudomány új eredményeit.²²⁰

Az *Új Korszak* törvényjavaslatában a megyei főtanoda csak humanisztikai és reáltanfolyamot foglalt magába, míg a redukált tervezetben a főgimnáziumokban különült el a latint és görögöt is tanuló bölcsészeti, politikai, orvosi, teológiai és jogi fakultásokra készülők csoportja a közgazdasági, hadi, gazdasági, bányász, kereskedelmi, erdész stb. felsőbb tanfolyamokra készülők,

²¹⁹Szent-Katolna 1865. II. 426-462.

²²⁰Schvarcz 1869. 335-352.

illetve az önálló gazdaként, haszonbérliként, gazdatisztként, vagy alsóbb tisztviselőként a gyakorlati életbe lépők csoportjától, de a közös tárgyak széles köre itt is megmaradt.²²¹

Schvarcz úgy látta, hogy a közös intézmény jobban segíti a felső polgári és reáltanfolyamok feltöltődését. A 3 tanfolyam teljes egyenjogúságához szükségesnek tartotta az egyetem és műegyetem egyenjogúvá válását, a felsőbb polgárihoz kötött állások törvényes szabályozását és a műegyetemi végzettséggel betölthető állások egyenlővé tételét az egyetemi végzettséghez kötött állásokkal mind társadalmi, mind anyagi szempontból. A közös intézménynek az az előnye is meglett volna, hogy kitolja a pályaválasztás korát, s így csökkenti a pályatévesztettek számát. Olcsóbb lett volna az épületek felállítása, hisz a meglévő gimnáziumokat és reáliskolákat csak ki kellett volna egészíteni. Mindhárom tanfolyamot érettségivel akarta lezárni, amit 1 éves katonaság követett volna. Az érettségizetteket még felvételi vizsgára is kötelezte, az *Új Korszakban* közöltek szerint azonban az érettségi közvetlenül jogosított a továbbtanulásra.²²²

Az év végi vizsgákon jól szereplőket magas, 6-800 forintos ösztöndíjakkal akarta jutalmazni, akárcsak azokat, akik valamelyik tárgyban kitűntek. A kitűnő tanulók helyzetéről készített felméréséből arra következtetett, hogy az ösztöndíjak csekély támogatást nyújtanak, s odaítélésükben is inkább a születési szempontok dominálnak, mint a tényleges érdemek. Az állami intézmények tandíjmentességén kívül a tanulók ingyenes tankönyv és segédeszköz ellátását is felvetette. Az országos tanulmányi versenyeken nemcsak a kitűnő tanulók, hanem mások is részt vehettek volna, s a helyezettek pénzjutalomban részesültek volna.²²³ A megyei főtanoda tannyelvét a magyarban határozta meg, de azokban a megyékben, ahol a nemzetiségek a magyarsággal azonos számban vagy nagyobb tömegben éltek, saját nyelvük is oktatási nyelvvé kellett váljon.²²⁴

Schvarcz természetesen a megyei főtanodák felállításánál az állami kezdeményezést szorgalmazta, de azt megelőzően a területi aránytalanságok megszüntetésére megerendezést sürgetett. Úgy gondolta Erdélyen és Horvátországon kívül 60 megyei főtanodára lesz szükség, de a már meglévő állami vagy községi gimnáziumok, fő- és alreáltanodák esetében megelégedett azok kiegészítésével, így csak a hiányzókat akarta teljesen új intézményekkel pótolni. Szintén állami feladatnak tekintette a megyei főtanodák korszerű felszerelését tudományos eszközökkel, könyvtárakkal, gyűjteményekkel, ösztöndíjakkal, szakképzett tanárokkal. A felekezeti gimnáziumokra nem akarta rákényszeríteni a szervezeti reformot, de szívesen vette volna átalakításukat.

²²¹Új Korszak 1866. 8. sz., 16. sz.

²²²Schvarcz 1869. 336-339., 349., 351. Új Korszak 16. sz.

²²³Schvarcz 1867. (A tanulmányverseny...) Schvarcz 1869. 352-355. Új Korszak 1866. 9.sz. Balogh István írásában szemlélteti, hogy a magas képzési költségek jelentős társadalmi csoportok előtt zárták el a középiskolai oktatás lehetőségét. Balogh I. 1965. 541-542.

²²⁴Új Korszak 1866. 9. sz.

Javasolta, hogy az állam minden megyében állítson ingyenes oktatású, vallásfelekezeti színezet nélküli fensőbb nőtanodákat, egybekapcsolva tanítónő képezdéssel. Mind a megyei főtanodákat, mind a megyei fensőbb nőtanodákat a megyei tanfelügyeleti igazgatóságok alá akarta rendelni.²²⁵

A megyei főtanodák és fensőbb nőiskolák szakképzett tanárait országos pályázatok útján kívánta kiválasztatni, vallásra való tekintet nélkül. Tanári képesítést az egyetem pedagógiai tanfolyamán lehetett volna szerezni. Szükségesnek tartotta, hogy javuljon a tanárok társadalmi megbecsültsége és anyagi helyzete, mert ők alkották nagyrészt az olvasóközönséget és ők voltak a nemzeti közművelődés vezetői. 1869-ben megjelent munkájában legalább 2400 forintos fizetést javasolt a középiskolai tanároknak.²²⁶

Schvarcz egységes szervezetű középiskolájában a jövő szellemi és politikai elitje, szakemberei, illetve a magasabb állami és magánadminisztráció tagjai részesültek volna előkészítő jellegű vagy végleges képzésben. A szervezeti egységen túl, tanrendszeri reformjával nemcsak a gimnáziumi és reáliskolai oktatás azonos színvonalra emelésére törekedett, hanem jelentős lépéseket tett a specializációs irányokat tartalmazó, de mégis egységes középiskola kialakítása felé.

1879-ben megjelent, az államintézmények reformjáról szóló munkájában már reflektálva a dualizmus kori tanügyi politika nyomán kialakult változásokra, a polgári iskola 8 osztályossá alakítását javasolta. Az iránta való érdeklődést pedig azáltal akarta fokozni, hogy a törvényhatósági és községi bizottmányi tagság feltételül szabta a polgári elvégzését. Funkcióját továbbra is a középosztályi elemek képzésében látta. Az iskola érettségivel zárulna, ami nemcsak az egyéves önkéntességi jogot biztosítaná, hanem törvényhatósági és községi hivatali állásokra, állami szolgálatra is képesítene. Úgy vélte a felekezetek 4 osztályos algimnáziumaikat alakíthatnák át polgári iskolákká, az állam pedig maga alapíthatna ilyeneket, csakúgy mint gazdasági, ipari és kereskedelmi középiskolákat. Ezek korábban hiányoztak Schvarcz reformtervezetéből, feladataikat a polgári, illetve felsőbb polgári iskolákkal látta megoldhatónak. Most a polgári iskolával és a szakjellegű középiskolákkal akarta tehermentesíteni a gimnáziumot és reáliskolát, amik így tisztán a felsőfokú oktatás előkészítő tanfolyamaivá válnának. Jelentős változás volt, hogy ekkor már feláldozta volna a gimnáziumi görög és latin oktatást is, de ragaszkodott a 3 élő idegen nyelvhez. A gimnázium 2 utolsó évfolyamán a nem jogi pályákra készülőkkel jogi alapismereteket akart elsajátíttatni, mert a közügyek terén fontosnak tartotta a politikai jogok megfelelő gyakorlását, s úgy vélte a jogrendnek, az alkotmányosságnak, sőt a közgazdaságnak is feltétele az állampolgárok törvényismerete. Hasonló volt az elvárása a reáliskolával szemben is, ahonnan még ezenkívül ki akart iktatni minden olyan tárgyat, ami kereskedelmi, ipari vagy

²²⁵Új Korszak 1866. 8. sz., 9. sz., 16. sz. Schvarcz 1869. 358-366., 366-368.

²²⁶Új Korszak 1866. 8. sz., 9. sz. Schvarcz 1869. 357-358.

gépésztanodába való. Schvarcz azt is megjegyezte, hogy közoktatási reformterveinek megjelenése után Eötvös líceális reformjavaslata hasonló indíttatással kívánta e kérdést megoldani.²²⁷

Eötvös már 1848-as minisztersége idején tervezte a középiskolai oktatás megreformálását, amit nemcsak kérvények, tanári javaslatok, hanem a tanügyi kongresszus is szorgalmazott. Általános szabályozás helyett, rendeletében 2 fővárosi és 8 vidéki középiskolában akarta kipróbálni újításait, mondván *"nem is a sok, hanem a jól rendezett középtanodákban áll a jövő tudós osztályok biztos alapja."* Bevezette a szaktanári rendszert, a 6 osztályban 7 szaktanárt alkalmazott, úgy hogy mindegyikük legalább két tárgyat is tanítson. 5. osztálytól kötelezővé tette a görög nyelvet, meghagyta a latint és a németet, amelyekhez modern nyelvként a francia is csatlakozott. A tanárok pályázat útján, s kizárólag képességeik elbírálása alapján nyerhették el állásukat, amiért a fővárosban 800, vidéken 600 pengőforint fizetésben részesültek volna, az igazgatói pótlék 300 illetve 200 pengőforint, a 10 évenként járó korpótlék pedig 100 pengőforint lett volna. A reform megvalósítását nemcsak a szaktanárok hiánya, hanem az egyházak ellenállása is megakadályozta. A tanügyi kongresszus középiskolai szakosztálya egyébként a szakoktatás bevezetése mellett a 7 osztályos, érettségivel záruló, magyar tannyelvű gimnáziumok kialakítását javasolta. Eötvös a szakoktatás terén gazdasági tanintézetek alapítását és a rajztanítás fejlesztését tervezte.²²⁸

A kiegyezés után fogott újra hozzá a középiskola megreformálásához, felhasználva az *Országos Középiskolai Tanáregylet* előmunkálatait és az 1867 szeptemberében középiskolai igazgatók bevonásával rendezett értekezlet vitaanyagát. A 8 osztályos gimnázium helyett visszatért a 6 osztályos formához, aminek tantervét az 1868-as tanévben jelentette meg. Az algimnázium 4 osztálya további 2 osztállyal alkotta a 6 osztályos főgimnáziumot, s megmaradt a 6 osztályos főreáliskola. A 3. tagozat a líceum volt, amely átmenetet képezett a közép- és felsőfokú oktatás közt. A főgimnázium elvégzése után közvetlenül el lehetett kezdeni a 3 évfolyamos líceumot, ahol egy azonos tanrendű év után a diákok a későbbi pályájuknak megfelelő 3 irányú specializáció, teológiai-nyelvi, jogi, orvosi-természettudományi közül választhattak. 1869-ben megjelent a gimnáziumok és reáliskolák első állami rendtartása és fegyelmi szabályzata, 1870 tavaszán pedig Eötvös az országgyűlés elé terjesztette törvényjavaslatát a középiskolai oktatásról, amelyben a középiskola feladatát az általános műveltség biztosításában és a magasabb fokú képzés előkészítésében határozta meg.

A 6 osztályos gimnáziumba az elemi iskola 4 osztályának elvégzésével vagy felvétellel lehetett belépni. A 4 évfolyamos algimnáziumban a vallás- és erkölcstan mellett, latint, a tannyelvet, németet vagy magyart, földrajzot, történelmet, számtant, természettant, vegytant, természetrajzot, rajzot, szépírást,

²²⁷Schvarcz 1879. 443-454.

²²⁸Eötvös 1976. 326-328. Felkai 1979. 53-54., 64-65., 107-108. Mészáros 1990. 49.

testgyakorlást, éneket és fakultatív tárgyként további nyelveket tanítottak. A főgimnáziumban már nem szerepelt a vegytan, a természetrajz és az ének, a rajz pedig a nyelvekkel és a gyorsírással választható tárgy lett. E két év határozottan humanista irányú volt és a líceumra készített elő. Görög nyelvet is csak a líceum egyik tagozatán oktattak. A 4 osztályos alreáliskola csak annyiban tért el az algimnáziumtól, hogy ott latint nem tanítottak, így az algimnáziumból oda akadály nélkül lehetett átlépni, az alreáliskolából viszont latin különbözeti kellett az algimnáziumba történő átlépéshez vagy a főgimnázium elkezdéséhez. A főreáliskola 7 évfolyamossá vált, elvégzésével a líceumban vagy a műegyetemen lehetett továbbtanulni.

Eötvös a szakoktatásnak is helyet akart biztosítani a középfokú oktatás új rendszerében. A 4 alsó osztályhoz akarta kapcsolni az ipari, a főgimnáziumhoz és főreáliskolához a kereskedelmi szaktanfolyamot, azaz közelíteni akarta egymáshoz a reáliskolákat és a gazdasági tanintézeteket. A középiskolákkal közösen, akár egy épületben szervezett szakiskolák funkcióját az általános műveltség kialakításában és a gyakorlati pályákra való előkészítésben jelölte meg. Schvarczhoz hasonlóan a közös intézménytől azt várta, hogy vonzóbbá teszi a gazdasági, ipari és kereskedelmi pályákat és segíti a polgárság megerősödését. Eötvös tervezete a közös tárgyakat is ugyanazokkal a tanárokkal taníttatta, a speciális gimnáziumi és reáltanodai tárgyak helyébe pedig az ipari számtant, könyvelést, üzleti fogalmazást, géptant, mintázást, technológiát és nemzetgazdasági alapfogalmakat állított az ipari szaktanfolyamon, a négyéves kereskedelmin viszont könyvvitelt, kereskedelmi számtant és földrajzt, üzlettant, kereskedelmi levelezést, árutant, kereskedelem-történetet, pénzügyi és vámrendszer ismeretét, köz- és nemzetgazdaságot, váltó eljárást és erőtani műtant. Ez az összetett képzési forma sok hasonló vonást mutatott Schvarcz megyei főtanodájával.

A törvénytervezet a líceum felállítását már csak kísérletképpen említette, s a 8 osztályos gimnáziumok továbbélését is megengedte. Eltörölte viszont a félévi és az érettségi vizsgákat. Elegendőnek vélte az év végi vizsgákat, s be akarta vezetni a felvételi vizsgát a középiskola előtt, alsó és felső tagozata közt, valamint a felsőoktatásba történő belépéshez. Előírta a tanárok képesítését és fizetésüket is szabályozni akarta. Eötvös elrendelte, hogy a korpótlékot 10 helyett 5 évenként kapják, minimális fizetésüket pedig a fővárosban 985 forintról 1200-ra, vidéken 735 forintról 800-ra emelte.

1870 májusában rendeletben léptette életbe a középtanodai tanárképezde szervezeti szabályzatát, miszerint az állami gimnáziumok tanárainak képzése a pesti egyetem bölcsészeti fakultásán történik. 5 szakosztálya közül 4, az óklasszikai nyelvészet és irodalom, a történelem-földrajz, a mennyiség- és természettan, valamint a természetrajz még életében megalakult, a nevelés- és oktatástan szakosztálya csak utódai alatt. A reáliskolai tanárok képzése a műegyetemen folyt. 1872 őszén megnyílt a gyakorló főgimnázium, vagy

mintagimnázium. 1873-ban Trefort egyesítette a gimnáziumi és reáliskolai tanárképzést, 3-ra csökkentette a szakosztályok számát, s később javaslatot tett egy bentlakásos, internátus jellegű intézmény létesítésére. Tervét az *Országos Közoktatási Tanács* azzal egészítette ki, hogy az új intézmény a bölcsészeti kar részeként alakuljon meg, s a kar előadásainak kialakításánál legyen tekintettel a tanárképző igényeire. Ezt a bölcsészkar a tanszabadságra hivatkozva elutasította, majd élénk vita alakult ki az egyetemi oktatás és a tanárképzés kapcsolatáról. Az egyetem részéről megfogalmazott javaslatok a tanárképzést tudósokképzéssé akarták átformálni, a 4 évesre emelt egyetem és a szemináriumok meghonosítása révén. Az *Országos Közoktatási Tanács* viszont úgy látta, hogy az egyetem nem tudja önállóan megoldani a tanárképzést. Trefort a képesítő vizsga feltételeit is szabályozta, de még mindig csak az állami irányítás alatt álló intézmények tanáraitól követelte azt meg.

Eötvös tervezete biztosította a miniszter jogát, a lakosság nyelvére való tekintettel, állami középiskolák felállítására. Azt akarta, hogy a magyar nyelv vagy tanítási nyelvként, vagy kötelező tantárgyként szerepeljen minden iskolában. A nem állami nyilvános iskolákat kötelezte az állami intézmények szervezetének, tantervi és képzési előírásainak alkalmazására, s kiterjesztette rájuk az állami főfelügyeletet. Kidolgozta a felekezeti iskolák állami segélyezésének feltételeit, de az államsegély igénybe vétele az állam elvárásainak fokozottabb érvényesítését vonta maga után. A hatékony ellenőrzés érdekében egy tanfelügyelőre 20 intézménynél többet nem akart bízni.²²⁹

Eötvös utóda, Pauler Tivadar 1871 szeptemberében új középiskolai tantervet léptetett életbe, megszüntette a 4 éve tartó líceális reformot és visszaállította a 8 osztályos gimnáziumot. Sokat bírált tanterve a klasszikus műveltséget tekintette meghatározónak, igaz a miniszter a gimnáziumok és reáliskolák közt tapasztalt aránytalanságok hatására szorgalmazta a reáltanodák alapítását és hangsúlyozta a réalismeretek fontosságát.²³⁰ Schvarcz Gyula 1873. március 22-én törvényjavaslatot szerkesztett a középiskolákról, elsősorban a gimnáziumok, reáltanodák és felső polgári tanintézetek szervezeti kérdéseiről, azért, hogy a minisztérium által benyújtandó törvényjavaslattal együtt kerüljön megtárgyalásra.²³¹ Schvarcz tervezetét azonban sosem tárgyalta a képviselőház.

Trefort Ágoston szinte hivatalba lépésétől kezdve dolgozott a középiskolai oktatás törvényes rendezésén, de több alkalommal is benyújtott és átdolgozott

²²⁹Eötvös törvénytervezetére lásd Kőte 1975. 93-94. Felkai 1979. 220-229. Mann 1982. 99. Felkai 1983. 37-40. Mészáros 1990. 62., 66. Mészáros 1991. 42-43., 111. Mann 1993. 26. A tanárképzésre lásd még Felkai László: *A tanárképzés történeti áttekintése a századfordulóig* Pedagógiai Szemle 1961. 5. sz. 434-439. Felkai László: *A budapesti gyakorlógimnázium munkája és a tanárképzés története a XIX. század második felében* In: Felkai 1983. 263-267., 285-294. Ezenkívül Mann 1982. 84-86., 112. Felkai 1983. 60-61. Vörös K. 1989. 895. Mészáros 1990. 65-67. Mészáros 1991. 44. Mann 1993. 50.

²³⁰Kőte 1975. 94. Mészáros 1990. 66. Mészáros 1991. 43., 112. Mann 1993. 34.

²³¹Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (továbbiakban: Képviselőházi napló 1872-1875) 6. kötet Buda, 1873. 225.

törvényjavaslata, hol az ellenzék, hol az egyházak tetszését nem nyerte el.²³² Eközben a reálképzés rangjának emelésére 1875-ben 8 osztályossá bővítette a főreáliskolát, s az ott szerezhető érettségivel lehetővé tette a műszaki irányú továbbtanulást. Már minisztersége kezdetén hangsúlyozta a reáliskolák fejlesztését, mert azt tapasztalta, hogy elmosódik az alreáliskola és a polgári iskola közti különbség, holott az utóbbi feladata az elemi képzés lezárása, s a tanulóknak nem a felsőbb iskolákra, hanem a gyakorlati életre történő előkészítése. Ugyanakkor a rövid főreáltanodai képzést nem tartotta elegendőnek a műszaki irányú továbbtanulás kellő színvonalú megalapozásához.²³³

Trefort a középiskolai törvénnyel párhuzamosan új tantervet is szeretett volna kiadni, de ez csak 1879-ben sikerült. A tanterv és a hozzá kapcsolódó utasítás (1880) megalkotásában jelentős szerepe volt Kármán Mórnak, aki a középiskolában egy egységes nemzeti műveltséget akart elsajátíttatni, hogy a tanuló majdan részt vehessen annak továbbfejlesztésében. A nemzeti műveltséget az egyetemes kultúra részeként fogta fel, s a kiválasztott tananyagban elsősorban a kapcsolódási pontokra helyezte a hangsúlyt. Úgy vélte az egységes műveltség a társadalmi egyenlőség irányába hat, elsősorban az oktatásban megjelenő erkölcsnemesítő, nevelési célok érvényesülése által. Arra törekedett, hogy a műveltségi anyag a kor tudományos színvonalán álljon, mégsem a tudományszakok szerint rendezte el a tárgyak anyagát. A tantárgyakat 3 tevékenységi kör alapján csoportosította: technikus természetű munkásság, mesterségek és képzőművészetek, az emberi közösség érzéseinek és gondolatainak közlése, valamint történelmi, társadalmi és erkölcsi nézetek. Mindhárom csoportban a tananyagot újabb szempont szerint osztotta fel, megkülönböztetett közvetlen tárgyi ismereteket, elvont tanokat és ügyességeket (készségek). Kármán átvette azt az elvet, hogy a tanítás az emberiség történeti fejlődésének megfelelően épüljön fel. E művelődéstörténeti szempont érvényesítésével minden osztályban az emberiség fejlődésének egyes kultúrfokait mutatta be. A fejlődéstörténeti elv mellett megjelent az elrendezésben az egymásutániség elve, azaz az egyik tárgyban szerzett ismeretet a másikban is felhasználta és az egymásmellettiesség elve, ami az összefüggő ismeretek összekapcsolását ösztönözte. Kármán egy-egy központi probléma köré építette a különböző tárgyak anyagát, s központi tárgygyá emelte az irodalmat, amely azontúl, hogy közvetítette a nemzeti műveltséget, színvonalas olvasmányanyaggal is szolgált.

Ebbe a rendszerbe a természettudományok nehezen voltak beilleszthetők, így azokat művelődéstörténeti szempontból közelítette meg, s az emberi szellem termékeiként inkább a gondolkodás fejlesztésében látta szerepüket. A tantervben megmaradt a humán tárgyak dominanciája, arányuk mintegy kétszerese volt a

²³²Köte 1975. 94-95. Mann 1982. 99. Felkai 1983. 40-44.

²³³Mészáros 1990. 69. Mészáros 1991. 50., 123. Trefortnak a költségvetési vitában 1873. február 24-én elmondott beszédéből idézi Felkai - Mann 1988. 64.

reáltárgyakénak. A latin nyelv és irodalom megőrizte korábbi súlyát, a modern nyelvek közül pedig a németet írta tette kötelezővé. Kármán ügyelt arra, hogy a tananyag jellege és mennyisége megfeleljen a tanulók életkorának, s hangsúlyozta a tanítás értelemfejlesztő szerepét. A reáliskola tanterve 1884-re alakult ki, s felfogásában a gimnáziumi tantervhez igazodott. Mindkét iskolatípus számára 1899-ben jelent meg új tanterv, s 1903-ban a gimnáziumi tantervhez az utasítás. Kisebbségi tananyagbeli változások ellenére, koncepciója megegyezett az előzőével, s közelítette egymáshoz a gimnázium és reáliskola törzsanyagát.²³⁴

A középiskolai törvény csak 1883-ban született meg.²³⁵ A XXX. törvénycikk a gimnáziumokat és a reáliskolákat tekintette középiskolának, aminek feladatát a magasabb fokú általános műveltség biztosításában és a felsőfokú tudományos képzés előkészítésében jelölte meg (1.§.). A középiskolák lehettek magán és nyilvános intézmények (55-59.§.). A törvény iskolafenntartónak ismerte el az államot, a törvényhatóságokat, a községeket, a társulatokat, a magánszemélyeket és a felekezeti testvéreket, de az eredeti javaslat módosításainak következtében a felekezeti iskolák jogköre tágabb lett a vallás- és közoktatási miniszter rendelkezése és közvetlen vezetése alatt, s az egyéb iskolákhoz képest. A miniszter rendelkezése az állami, illetve a tanulmányi alapról fenntartott királyi katolikus intézményekre terjedt ki. A felekezeti iskolák számára a tanrendszert, a tantervet, a tankönyveket, a tandíjat és a tannyelvet felekezeti főhatóságuk állapította meg, míg a többiben a miniszter rendelkezési vagy jóváhagyási joga érvényesült (7.§., 8.§., 19.§.). A főpapok és szerzetes rendek által fenntartott vagy ellátott középiskolák tanárai a főpapok és a rend fegyelmi hatósága alá tartoztak, a hitfelekezeti iskolák fegyelmi eljárását egyházi főhatóságaik határozták meg, a többi intézményét viszont a miniszter (36-39.§.). A 12 tankerület élére kinevezett tankerületi főigazgatók a miniszter rendelkezése és közvetlen vezetése alatt álló, a törvényhatóságok, a községek, társulatok és magánszemélyek által fenntartott iskolákban közvetlenül felügyelték az oktatást és a rendelkezések végrehajtását, s vezették az érettségi vizsgákat, míg a felekezeti iskolákban csak a főfelügyeleti jogot gyakorolta a miniszter az egyházi főhatóságokon keresztül, igaz megbízottja részt vehetett az érettségi vizsgán, látogathatta az intézményt, s adatokat gyűjthetett az ott folyó munkáról (42.§., 45-46.§.). A felekezeti jogok védelmének erőteljes tendenciája ellenére is megmaradt az eredeti tervezetekből az állami ellenőrzés fokozottabb igénye, amire az érettségi vizsgákon való részvételen és a tankönyvek ellenőrzésén túl, inkább az államsegély intézménye biztosított lehetőséget. Ha az állam az adott intézmény évi költségeinek nagyobb részét fedezte, akkor rendelkezési és igazgatási jogokat is átvehetett (23.§., 47-48.§.). A miniszter a törvény keretei

²³⁴Köte 1975. 102-114. Felkai László: *Tantervtörténetünk jelentős állomása: 1879* In: Felkai 1983. 219-237. Lásd még Szabó M. 1978. 880-881. Mann 1982. 98-99. Felkai 1983. 273. Mészáros 1990. 72. Mészáros 1991. 43., 113. Mann 1993. 53.

²³⁵A törvényjavaslat bizottsági és parlamenti módosításairól Felkai 1983. 45-57.

közt megvonhatta az intézményektől a nyilvánossági jogot, sőt be is zárhatta azokat (50-53.§.).²³⁶

A középiskolát a 9 évet betöltött, az elemi 4 alsó osztályáról bizonyítvánnyal rendelkező, vagy felvételi vizsgát tett tanulók kezdhették el (10.§.). A törvény mind a "humanisticus" képzést nyújtó gimnáziumot, mind a modern nyelveket, mennyiségtant és természettudományokat előtérbe helyező reáliskolát 8 osztályos intézményként határozta meg. 4 osztályosnál kisebb iskolák szervezését csak átmenetileg engedte meg, felsőbb osztályokat pedig a 4 alsó osztály nélkül nem lehetett állítani (1-2.§.). A törvény megtartotta a középiskola két eltérő típusát, de igyekezett mind szervezetileg, mind tananyagában közelíteni őket egymáshoz, hogy felszámolja a köztük kialakult rangkülönbséget. A reáliskolában nem tanítottak latin és görög nyelvet, ehelyett a francia nyelv lett kötelező tantárgy, a természettudományok mellé geológia, a mértani rajzhoz ábrázoló mértan társult, önálló tárgy lett a vegytan, s a gimnáziummal ellentétben szabadkézi rajzot is oktattak (3-4.§.). A rendkívüli tárgyakat, szemben az eredeti koncepcióval, már nem határozta meg a törvény, hanem az iskolafenntartókra bízta azok megválasztását. Az egyik iskolatípusból a másikba felvételi vizsgával lehetett átlépni (12.§.). Minden tanév végén nyilvános vizsgát kellett a tanulóknak letenniük, a 8. osztály elvégzése után pedig írásbeli és szóbeli érettségit (21-22.§.). Az egységes színvonalú érettségi érdekében a törvény fokozta a központi hatóságok ellenőrző szerepét a vizsgákon, annál is inkább, mivel számos közhivatali állás betöltésének feltétele az érettségi volt. A gimnázium és a reáliskola mégsem vált egyenrangúvá, bár mindkét intézményben szerzett érettségi biztosította a középosztályi státuszhoz szükséges egyéves önkéntességi jogot, de a gimnáziumi érettséggel általában a főiskolákon lehetett továbbtanulni, míg reáliskolai érettséggel a Műegyetemen, a tudományegyetemek matematika-természettudományi karán, a tanárképző intézet ugyanezen szakosztályán, valamint az erdészeti, bányászati és gazdasági akadémiákon. Azok a reáliskolai tanulók, akik valamelyik nyilvános főgimnáziumban latinból különbözeti vizsgát tettek, folytathatták tanulmányaikat az egyetem jogi és orvosi karán, s ha még görögből is különbözeti vizsgát tettek, az egyetem bármelyik karán tanulhattak tovább (26.§.).²³⁷

A két iskola őrizte eltérő társadalmi jellegét, míg a reáliskolába inkább a polgári származásúak törekedtek, a gimnáziumba a hagyományos középosztályi elemek áramlottak, ezáltal a középiskola leképezte és fenntartotta a középosztály gyenge integrációját, később pedig kulturális törésvonalait. Trefort a törvény képviselőházi vitájában kifejezte ragaszkodását a reáliskolához, társadalmi szempontból is fontos intézménynek tartotta, mert az ott végzettek nem

²³⁶ Magyar Törvénytár 1882-1883. Bp. 1896. 265-268., 271-272., 274-281. Köte 1975. 98-101. Felkai 1979. 227-228. Mann 1982. 99. Felkai 1983. 59-65.

²³⁷ Magyar Törvénytár 1882-1883. 265-269., 271-272. Köte 1975. 95-98. Felkai 1983. 59-60., 66. Mann 1993. 53-54.

szaporítják a gimnáziumból kiáramló, állásokhoz nehezebben jutó értelmiségi "proletáriusok" számát. Mindenképp fenn akarta tartani a kétféle középiskolai oktatást, nem támogatta a latin nyelv bevezetését a reálképzésben, mert az egy modern nyelvet szorítana ki. Elutasította azt a gondolatot is, hogy az alsó osztályok legyenek közösek és a felső osztályokban váljon szét a képzés, mert a sikeres oktatás feltételét a korán elkezdett, tervszerű oktatásban látta. A reáliskolák iránti csökkenő érdeklődést a tanulmányi idő 8 évre emelésével, a gazdaságban tapasztalható pangással és a többi iskolatípus konkurenciájával indokolta.²³⁸ Ő és utódai megpróbálták népszerűbbé tenni a reáliskolát, s csökkenteni a hátrányos megkülönböztetéseket. 1887-től a latin rendkívüli tárgy lett a reáliskolában, 1890-ben pedig a gimnáziumban megszűnt a görög nyelv kötelező oktatása (XXX. tc.). A diákok az 5. osztályban választhattak, hogy görögöt vagy görögpótló tárgyat, mint magyar írók és görög klasszikusok tanulmányozása, szabadkézi és mértani rajz, tanulnak-e tovább.²³⁹

Schvarcz 1889 tavaszán részt vett azon az értekezleten, amit Csáky Albin miniszter hívott össze a görög nyelv és irodalom tantárgy sorsának megvitatására.²⁴⁰ A kérdés körül kialakult és a sajtót is foglalkoztató vitában Schvarcz közvetítő álláspontot foglalt el. Egyetértett Csáky kezdeményezésével, maga is úgy látta, hogy a görög csak fokozza a túlterhelést, rossz határfokú az oktatása és a tanulók tizedének se lesz rá szüksége későbbi pályáján, mivel e szakértelmiségek ugyanolyan felkészült szakemberekké válhatnak a görög klasszikusok eredetiben történő tanulmányozása nélkül is. A görögöt mégsem tartotta teljesen száműzhetőnek a gimnáziumi oktatásból, mert az évente mintegy 1000 külföldi egyetemre készülő diáktól megkövetelik a görög érettségit a felvételhez és az ösztöndíjakhoz, s bizonyos tudományágak elméleti szintű műveléséhez is szükséges a görög nyelv ismerete. Úgy vélte, legalább a filológusoknak, az ókori történelem kutatóinak, a gimnáziumi tanároknak, a bölcsészeknek és a politikai tudósoknak kell tudniuk görögül, s nekik nem elég a tanulást az egyetemen elkezdniük. Ha választhatóvá, azaz fakultatív tárggyá tennék a görögöt minden gimnáziumban, akkor a probléma még nem oldódna meg, mert a csekély számú érdeklődő miatt a tanár nem támaszthatna komoly követelményt, s vagy az oktatás színvonala esne, vagy sok helyen megszűnne a tárgy tanítása. Ezért jobbnak látta, ha országosan működne 6-10 olyan "tudományos gimnázium", ahol mindenki számára kötelező tárgy lenne a görög, míg a többi "modern gimnáziumban", vagy "egységes középiskolában" csak választható. Még jobb megoldásnak tartotta, lényegében a tagozatrendszer felvetve, ha e 6-10 gimnáziumban párhuzamos osztályokat indítanak, s a görögöt tanulók órakedvezményt kapnak fizikából és matematikából, a matematikát és a

²³⁸Idézi Felkai - Mann 1988. 69-72.

²³⁹Köte 1975. 96-97. Mann 1982. 101-105. Vörös K. 1989. 894-895. Mészáros 1990. 75-76. Mészáros 1991.

43. Mann 1993. 54-56., 74-75.

²⁴⁰Pesti Hírlap 1889. 83. sz.

fizikát magasabb óraszámban tanulók pedig latinból, miközben a görög számukra fakultatív tárgy marad.²⁴¹

Csáky Albin miniszteri beköszöntőjével már nemcsak ellenzéki oldalon, mint az 1883-as középiskolai törvénytervezetet tárgyaló közoktatási bizottság kisebbségi véleményében, hanem a kormányzat részéről is megfogalmazást nyert az egységes középiskola koncepciója. Csáky a gimnázium és reáliskola közelítésén túl a polgári fejlesztésére is gondolt, hogy a felsőbb tudományos képzésre történő előkészítés mellett a gyakorlati élethez szükséges ismereteket is biztosítsa. A polgári egyik nagy hiányossága volt, hogy nem adta meg az egyéves önkéntesi jogot. A miniszterek reformterveiben többek közt ennek pótlása is szerepelt. Csáky több neves oktatásügyi szakember, Berzeviczy Albert, Kármán Mór, Eötvös Loránd részvételével tanácskozást is összehívott, ahol egyetértettek abban, hogy a gimnázium alsó 4 osztályát tekintik az egységes középiskola alapjának, amire a felsőbb osztályokban a választható tantárgyak rendszere épüljön.²⁴² Az 1896-ban ülésező második egyetemes tanügyi kongresszus is témái közé iktatta a középiskolai oktatás problémáit, Wlassics Gyula miniszter pedig a középiskolai tanterv reformját kapcsolta össze az egységes jogosítású középiskola megteremtésével. Úgy vélte az azonos "törzstárgyak" mellett az eltérő melléktárgyak adhatják meg egy-egy intézmény speciális jellegét. Az 1899-ben megjelent új tantervek közelítették egymáshoz a gimnáziumi és reáliskolai tanrendszert.²⁴³

A középiskoláról a kilencvenes években megindult vita a századforduló után, elsősorban a *Társadalomtudományi Társaság* kezdeményezésére ismét felelevenedett. Továbbra is többféle értelmezés volt napirenden, a szervezeti egység, a jogosítás egységesítése, valamint a specializáció lehetőségét fenntartó tananyagegységesítés. Lukács György miniszter is foglalkozott a kérdéssel, s a teljesen egyforma intézmények helyett, csupán a törzsanyag és a szabadon választható tárgyak kettősségét kívánta megteremteni, de fontosabbnak tartotta a középiskolák jogosításának törvényben történő egységesítését. Nem került el a probléma Apponyi Albert figyelmét sem, Jankovich Béla pedig a polgári iskola, a reáliskola és a gimnázium alsó 4 osztályát akarta azonossá formálni, s a választást az 5. osztályban bevezetni. Mivel a kérdés tervezetek és vitairatok formájában a tízes években is felszínen maradt, s egyre hangsúlyosabbá vált az oktatás tartalmának átalakítása, a természettudományos tárgyak növelése és a latin nyelv csökkentése, esetleg kiiktatása, Jankovich szorgalmazta egy új

²⁴¹Pesti Hírlap 1889. 194. sz. Nemzet 1889. 319. sz. A Pesti Hírlap 1889. évi 201. számában Schossberger Károly Schvarcz "tudományos gimnáziumát" megvalósíthatatlannak találta.

²⁴²Felkai 1983. 48-50. Mann 1993. 68-69., 75-76. Felkai László: *Viták az egységes középiskola megteremtése körül* In: Felkai 1983. 238-239. Kőte Sándor ismerteti Jancsó Benedek 1891-ben megjelent tervezetét a középiskolák reformjáról. Kőte 1975. 115-117.

²⁴³Kőte 1975. 118-119. Mann 1993. 101-102.

középiskolai törvény megalkotását, s 1916-ban a képviselőház elé terjesztette javaslatát.²⁴⁴

A tantervi revíziót az oktatás nemzeti jellegének fokozása is ösztönözte. Az 1883-as középiskolai törvény a hitfelekezetekre bízta az oktatási nyelv megválasztását, de a nem magyar tannyelvű intézményekben kötelező tárggyá minősítette a magyar nyelvet és irodalmának történetét, aminek tantervét és órabeosztását a miniszternek is be kellett mutatni. Emellett persze az iskola tannyelve és irodalmának története is kötelező tárgy volt. A magyar nyelvet és irodalmat a 7. és 8. osztályokban magyarul rendelte taníttatni a törvény, s érettségizni is magyar nyelven kellett e tárgyakból a tanulóknak (3-4.§., 7.§.). A tervezetet tárgyaló közoktatási bizottság kisebbsége ellenezte, hogy bármely tárgyat magyarul tanítsák.²⁴⁵ Az 1899-es tanterv növelte az úgynevezett nemzeti tárgyak súlyát. A magyar irodalom történetét a gimnáziumban ezután két évig tanulták, az egyetemes történelembe beillesztették a magyar történelmet, s a földrajzban is külön egység lett Magyarország földrajza. Wlassics a nem magyar tannyelvű középiskolák számára a külföldi tankönyvek helyett magyar szellemű tankönyveket íratott.²⁴⁶ Az 1894-95-ös tanévben 157 középiskola volt magyar tannyelvű, s mintegy 20-ban valamelyik nemzetiség nyelvén tanítottak.²⁴⁷

1867-ben 143 gimnázium és 21 reáliskola működött az országban 33908, illetve 2661 tanulóval. 1882-ben 151 gimnázium és 28 reáliskola volt, ahova 36432, illetve 5357 tanuló járt. 1883-ban 8 gimnázium és 18 reáliskola volt állami intézet. 1897-ben 157 gimnáziumba és 33 reáliskolába 43443, illetve 9539 diák járt. 1907-ben az 55756 gimnáziumi tanuló 173, a 9757 reáliskolai tanuló 32 intézményt látogatott. 1917-ben már 187 gimnáziumba 68236-an jártak, míg a 34 reáliskola iránt 13394-en érdeklődtek.²⁴⁸ A gimnáziumok túlsúlya az egész korszakban megmaradt, amit az is bizonyít, hogy 1890-ben a gimnáziumokban 1946-an, a reáliskolákban 227-en, a felső kereskedelmikben 587-en tettek sikeres érettségit. 1910-ben 4352-en, 596-an illetve 2130-an, míg 1917-ben 5254-en, 755-en és 3103-an.²⁴⁹ Megmaradt a felekezeti iskolák meghatározó szerepe is. 1905-1906-ban a 171 gimnáziumból 118 volt felekezeti, 38 állami, 15 magán és társulati intézmény.²⁵⁰ A középiskolák a fiúk előtt álltak nyitva. Csak miután 1895-ben engedélyezték a nők felvételét az egyetemek bölcsész és orvosi karaira, valamint a gyógyszerészeti tanfolyamra vált lehetővé, hogy magánérettségit tegyenek a fiúgimnáziumokban. 1896 szeptemberében megnyílt az első leánygimnázium, majd 1897-ben megindult a felsőbb leányiskolák gimnáziumi

²⁴⁴ Horváth Z. 1974. 69-71. Köte 1975. 119-128. Felkai 1983. 239-246. Mann 1993. 126-127., 133., 142-144.

²⁴⁵ Magyar Törvénytár 1882-1883. 266-267. Köte 1975. 99. Felkai 1979. 228. Felkai 1983. 47., 49., 65-66.

²⁴⁶ Mann 1993. 102.

²⁴⁷ Köte 1975. 99.

²⁴⁸ Mann 1993. 150. Hasonló, vagy kissé eltérő adatokat közöl: Szabó M. 1978. 881-882. Mann 1982. 105. Vörös K. 1989. 895. Mann 1993. 56. Eltérőek Horváth Z. adatai. I.m. 68.

²⁴⁹ Magyar Zoltán alapján közli Mann 1993. 11. Vö. Horváth Z. 1974. 68.

²⁵⁰ Szabó M. 1978. 881.

tanfolyammal történő kibővítése. Az első leánygimnáziumi tantervet 1916-ban adták ki, amit 1918-ban módosítottak. A leányközépiskolák szervezésében az állam jelentős szerepet vállalt.²⁵¹

A középiskolai törvény az egyes intézményeket az igazgató közvetlen vezetése alá helyezte, s meghatározta a tanári kar létszámát és kötelező óraszámát (31-32.§.). A rendes tanárok és a miniszter rendelkezése alatt álló intézetek igazgatói éltük hosszáig nyerhettek alkalmazást. A miniszter által kinevezett, így nyugdíjra jogosult állami tisztviselőknek tekinthető igazgatók és rendes tanárok nyugdíjáról, fizetési pótlékukról későbbi törvényi rendelkezést helyezett kilátásba. A helyettes tanárok és a rendkívüli tárgyak tanárai nem tarthattak igényt nyugdíjra. (33-35.§.) A törvény előírta a rendes tanárok képesítését (29.§.), a szaktárgyak 4 éves tanulmányozásához és egyéves gyakorlathoz, vagy elismert szakmai tevékenységhez kötötte a képesítés megszerzését (61-62.§.), s az egyetemek tanárvizsgáló bizottságait jogosította a képesítő vizsgák lebonyolítására (60.§.). Filozófiából, pedagógiából, magyar nyelvből és irodalomból minden jelöltnek vizsgáznia kellett, hogy bizonyosságot adjon általános műveltségéről és a tanári hivatáshoz szükséges alkalmasságáról, ezenkívül a választott tanszakhoz tartozó 2-3 középiskolai tantárgy ismeretéből és azok módszereiből, gyakorlataiból kellett számot adniuk (63-67.§.). A törvény a tanárvizsgáló bizottság előző évi rendeleti úton történt szabályozását követte.²⁵²

A nyolcvanas években 4 éves lett az egyetemi képzés, s megindult a szemináriumi rendszer kiépítése, nem utolsósorban a tanárképzés problémájának megoldására, mégis a szemináriumok elsősorban a tudósképzés irányába fejlődtek, s fennmaradt a régi tanárképző is. Trefort ezért inkább a tanári képesítés feltételeinek egységesítésére helyezte a súlyt. Ezt szolgálták rendeletei és a törvény fentebb említett paragrafusai. 1888-ban megszüntette a fő- és melléktárgyak közti különbséget is. Wlassics Gyula dolgozta át a budapesti tanárképző intézet szervezeti szabályzatát (1895), s ezzel hosszú időre meghatározta a tanárképzés feltételeit. A tanárképzést szolgáló eszközök közt említette azt az új intézményt, amely a középiskolai tanárhány enyhítésére jött létre. Trefort tervét egy bentlakásos intézetről Eötvös Loránd elevenítette fel, de a megvalósítás már Wlassicsra maradt. 1895 szeptemberében nyitotta meg kapuit az Eötvös József Kollégium, ahol 100 növendék közül 30 ingyenes ellátásban részesült. A budapesti tanárvizsgáló bizottság a század végéig több mint ezer tanári oklevelet adott ki. A kolozsvári egyetemen az 1872. évi XIX. törvény 3.§-a alapján felállított és 1873-74-ben megnyílt tanárképző, amit szintén több alkalommal szabályoztak, 1895-ig 481 tanári oklevelet állított ki.²⁵³

²⁵¹Köte 1975. 98. Szabó M. 1978. 880., 882. Mészáros 1990. 79-80., 92-96. Mészáros 1991. 51-52., 126. Mann 1993. 58-59., 97., 103.

²⁵²Magyar Törvénytár 1882-1883. 273-274., 281-283. Felkai 1961. 441. Köte 1975. 97. Felkai 1983. 61., 294. Mann 1993. 50-51.

²⁵³Felkai 1961. 439-442. Mann 1982. 86-87. Felkai 1983. 294-296. Mészáros 1990. 79. Mann 1993. 76., 80-81., 99., 104.

Mivel a középiskolai oktatás a korszak elejétől széles intézményi bázison nyugodott, a tanárok létszáma nem bővült olyan nagy mértékben mint az elemi iskolai tanítóké. 1865-66-ban 1326 gimnáziumi és 202 reáliskolai tanár működött, 1870-ben 1796, illetve 243. Azonban közülük 763, illetve 37 tanár papi személy volt. 1880-ban 1986 gimnáziumi és 457 reáliskolai tanár oktatott, s növekedés elsősorban a világiak létszámában történt. 1890-ben a középiskolákban 2143-an, a szakiskolákban 660-an tanítottak, 1900-ban pedig 2749-en és 917-en. Ekkor a statisztikák regisztráltak még 8261 magántanárt és tanítót. 1914-ben a középiskolák, felső kereskedelmik, a tanító- és óvónőképző intézetek tanárainak együttes száma 6546 volt, de ekkor az összeírás nem vette figyelembe a magántanárokat.²⁵⁴

A középiskolai tanárok is megszervezték saját érdekvédelmi és szakmai fórumaikat, 1867-ben alakult meg az *Országos Középiskolai Tanáregyesület*, amelynek lapja az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* volt. Létrejöttek a felekezeti jellegű országos szervezetek is, az *Országos Református Tanáregyesület* (1902), a *Katolikus Középiskolai Tanáregyesület* (1907) és az *Országos Evangélikus Tanáregyesület* (1907). A század elejétől a középiskolai tanárok rendszeresen tartottak kongresszusokat, ahol elsősorban a munkakörülmények, a fizetési besorolás és a nyugdíjfeltételek szerepeltek témaként, de követeléseiket a kormány rendre elhárította.²⁵⁵

A középiskolai tanárok fizetését nem rendezték a kiegyezés után, így megmaradtak a területi elhelyezkedésből és az iskolafenntartás jellegéből eredő jelentős eltérések. Az 1871-72-es tanévben a 947 rendes tanár 600 forintos átlagfizetése 367 és 1750 forint közötti éves jövedelmeket takart. Az 555 helyettes és melléktanár átlagfizetése 350 forint volt, az igazgatóké 1000 forint, 630 és 2000 forintos szélsőértékek között. 1887-88-ban a 2862 középiskolai tanár átlagos éves jövedelme 1000-1100 forintra becsülhető. Magasabb volt az állami, illetve állami rendelkezés alatt álló intézmények tanárainak jövedelme, akik korpótlékban is részesültek, s nagyobb volt a bérük a fővárosi tanároknak és természetesen a rendes tanároknak. Az egyéni különbségek 500 és 1900 forint közt mozogtak. Az állami tisztviselők illetményét szabályozó 1893. IV. törvény a kezdő fizetéseket évi 1200-1700 forintban határozta meg. A tanárok sérelmezték, hogy nem szolgálati idő, hanem rangsor szerint történik előléptetésük. Az 1896-97-es tanévben a 3454 középiskolai tanár átlagos jövedelme 1089,88 forint volt. Fizetésüket 1902-ben rendezték, de ennek mértékével nem voltak megelégedve, s ismét követelték a rangsor eltörlését. Az 1885. XI. törvény rendezte az állami szolgálatban álló középiskolai tanárok nyugdíját, s a jogosultságot 30 év szolgálati időhöz kötötte. Az intézkedéseket módosító 1912. LXV. törvény választási lehetőséget adott a kedvezményekkel járó 35 éves szolgálati idő és az

²⁵⁴Szabolcs O. 1967. 264-265., 267-270., 274-275.

²⁵⁵Felkai 1979. 220. Mészáros 1990. 62., 85., 88. Felkai László: *A középiskolai tanárok kongresszusai* In: Felkai 1983. 247-262.

ezeket nem biztosító 30 éves szolgálati idő között.²⁵⁶ A nem állami szolgálatban lévő középiskolai, kereskedelmi középiskolai, felsőbb leányiskolai, tanító- és óvóképző intézeti, jogakadémiai tanárok számára az 1894. évi XXVII. törvény alapított országos nyugdíj és gyámintézetet.

IV.4. A felsőoktatás

A felsőoktatás, vagy ahogy Schvarcz nevezte a harmadlagos tanfolyam a szellemi elit és a nem csupán adminisztratív feladatokat ellátó, hanem döntéshozó, irányító pozíciókat elfoglaló bürokratikus elit képzését látta el. Schvarcz úgy gondolta, hogy a társadalmak eredményes működéséhez szükséges, hogy vezetőik szakszerű és elmélyült ismeretekkel rendelkezzenek. Ezért nyilatkozott úgy az egyetemi kérdésről, hogy az *"ránk nézve állami fennállásunknak a jövő kort illetőleg egyik fő feltétele, mert ez nem csekély mértékben attól függ, hogy mily ismeretekkel fog az új nemzedék kilépni azon állami és társadalmi körbe, melyben elvégre is csak magasabb szakképzettség szerezhet magának érvényt."*²⁵⁷

A felsőoktatás a hatvanas évek Magyarországon nem volt a legkedvezőbb helyzetben, számos intézmény hiányzott, s nagyok voltak a belső aránytalanságok az "értelmiség" képzésében. A hierarchia csúcsán az 1635-ben alapított, 1784 óta Pesten működő egyetem állt, amely 4 karon, a bölceletin, a teológiai, a jogin és az orvosin nyújtott szakképzettséget, s jogosult volt az egyetemi doktorátus odaítélésére. A birodalom többi egyetemén 1849-ben elrendelt önkormányzati jellegű reformokat, miszerint a karokat a tanártestületekből szabadon választott dékánok, az egyetemet pedig a szintén választott rektor irányítja, a pesti egyetemre csak 1860-ban terjesztették ki. Tanárvizsgáló bizottságot, ahol a középiskolai tanári képesítést lehetett megszerezni, csak 1862-ben állítottak fel.²⁵⁸

A bölceleti fakultás a többi kar előkészítő tanfolyamának számított, ahogy a katolikus akadémiák, református kollégiumok és evangélikus líceumok 2 éves bölceleti, filozófiai kurzusai is a teológiai, esetleg jogi képzést készítették elő. Az Entwurf ezzel a bölceleti tagozattal egészítette ki a nagygymnáziumot, s hozta létre a 8 osztályos gymnáziumot, s megbontotta a főiskoláknak is nevezett bölceleti, teológiai és jogi tagozatok együttesét. A főiskolák, akadémiák önállósultak, s érettségire épülő, felsőfokú képzést nyújtó intézményekké váltak. 1850-től lett az egyetem bölceleti fakultása is egyenrangúvá a többi karral, s

²⁵⁶ Mazsu 1980. 8-9., 33. Mazsu 1984. 42-43. Felkai 1983. 248., 253. Lásd még Mazsu 1987-88. 35.

²⁵⁷ Képviselőházi napló 1872-1875. 1. kötet Buda, 1872. 186.

²⁵⁸ Konek 1865. 460-461. Mészáros 1991. 14. Antall József - Ladányi Andor: *A magyarországi felsőoktatás az abszolutizmus és a dualizmus korában* Felsőoktatási Szemle 1968. 9. sz. 536-537.

ezután a gimnáziumi érettségivel bármelyik karon meg lehetett kezdeni a tanulmányokat. Az egyébként csekélyebb érdeklődést kiváltó, s elsősorban a tudományos utánpótlást szolgáló 3 éves bölcséleti fakultás hallgatóságát azáltal biztosították, hogy egyes ott oktatott tárgyakat az orvos, gyógyszerész és jogász hallgatóknak is kötelezővé tették. Schvarcz úgy látta, hogy a régi beidegződés még tartja magát, s a bölcsészetnek nincs igazán rangja, mint ahogy az ott szerzett doktorátust sem értékeli igazán a közvélemény. Hiányoznak tanszékek, több tudományágnak tanára sincs, s a természettudományok iránt is csekély az érdeklődés. Úgy vélte a mennyiségtant, természettudományokat és más magasabb tudományokat fel kellene szabadítani a bölcséleti fakultás alól. Arra is felfigyelt, hogy a tudományos ismeretekkel csak az egyetemen lehet elhelyezkedni, de ha az oktatott tárgy nem kötelező, akkor nem biztosítja a tanár megélhetését.²⁵⁹

Az orvosi fakultás tanrendszerét nem tartotta rossznak, inkább a felszereltségét hiányosnak. A teológiai fakultás és az országban működő számos papi szeminárium, teológiai tanfolyam elemzésébe nem bocsátkozott. Annál inkább bírálta a jogászok képzését. Sajnálatosnak tartotta, hogy az odaseregltő ifjúság nagy része nem járja ki mind a 4 évfolyamot, csak 76,6%-uk folytatja a 2. évben, 66,6%-uk a 3.-ban és 58,8%-uk a 4.-ben. A korábban kilépők a közigazgatásban vagy a politikai pályákon akarnak elhelyezkedni. Hiányos ismeretekkel távoznak, mert az első években túlnyomóan római jogot, jogtörténetet, egyházi jogot tanulnak. Közgazdaságtant és politikát csak a 3. évben, magyar köz- és magánjogot csak a 4. évben hallgatnak. Schvarcz túl soknak tartotta a tanrendben a magánjogot, s hiányolta a politikai, közjogi, alkotmányjogi ismereteket.²⁶⁰

A statisztikusok felfigyeltek arra, hogy mennyire aránytalan a karok hallgatói létszáma. Konek 1863-ra vonatkozó adatai szerint 74 teológus, 870 jogász, 323 orvos és 127 bölcsészkar hallgatója volt az egyetemnek, de az utóbbiak közé sorolta be a 96 gyógyszerészt. 1864-65-ben 75 teológus, 1009 jogász, 397 orvos és 154 bölcsészkar hallgató volt, s az egyetemhez kapcsolódó orvossebészeti és szülésznői tanfolyamra járt még 195, illetve 71 tanuló. Egyébként sebész és szülész tanfolyamok Kolozsváron is működtek. Konek azt is kimutatta, hogy rendkívül gyorsan nőtt a jogász hallgatók száma. 1851-ben 115-en voltak, 1864-ben 982-en, 1864-65-ben 1009-en, s igyekezett azt is hozzáfűzni, hogy ennyien még a nagy német egyetemeken sincsenek. Schvarcz is hasonló aránytalanságokat tapasztalt, 1867-ben 72 teológust, 1085 rendes és 24 rendkívüli joghallgatót, 422 rendes és 44 rendkívüli orvostanhallgatót, 87 rendes és 17 rendkívüli bölcsészkar hallgatót talált. Némileg korrigálja ezt a képet az érettségizettek pályaaorientációjának vizsgálata. Az 1863-64-es tanévben sikeres

²⁵⁹Konek 1865. 461. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 44. Schvarcz 1865. (Néhány előleges pont...) 37-38. Schvarcz 1869. 91-93., 375-376., 382. Antall - Ladányi 1968. 537. Mészáros 1990. 52-53. Mészáros 1991. 12-14.

²⁶⁰Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 42-43. Schvarcz 1869. 93., 118., 374-375., 377., 383.

érettségit tett 1165 diákból 287 teológus, 424 jogi, 106 orvosi, 11 bölcsész, 49 matematikai, fizikai jellegű és 36 más pályára készült, 31 pedig még nem választott. Az érettségi nélkül távozők közül is 62-en akartak papi pályára lépni.²⁶¹

Alacsonynak tartotta Schvarcz az ösztöndíjakat és károsnak a tandíjat, nyomasztónak a szigorlati költségeket, s ezért ez utóbbiakat meg akarta szüntetni.²⁶² Eltérés volt a tanárok jövedelmei közt is. Az egyetemen 1865-66-ban 4 igazgató, 40 rendes, 8 rendkívüli, 4 helyettes, 10 segéd-, 20 magán- és 6 melléktanár működött. A jogi karon az éves fizetések 1265 és 2000 forint közt mozogtak, amihez az előadások után még 1409-3778 forint járulhatott. Az átlagfizetés 4200 forint volt. A bölcsészkaron a rendes jövedelem 600 és 1680 forint között volt, amit 10-től 2039 forintig terjedő tanpénz egészített ki, s így az átlagjövedelem 2000 forint volt. Az orvosi fakultáson 1162 és 2680 forint volt a szélsőérték, s 1700 forint az átlag, de az itt tanítók orvosi gyakorlatot is folytattak, amiből szintén húztak jövedelmeket. Schvarcz a tudományos utánpótlás szempontjából jónak tartotta a németektől átvett magántanári intézményt, azt hogy bárki hirdethet órákat, de nem kívánta összekötni a tanpénz fizetéssel, mert a kevésbé keresett tudományágak művelői ebből képtelenek lettek volna megélni, másrészt a munkát ugyanúgy el kellett végezni csekélyebb hallgatói létszám mellett is. Schvarcz a tanári pálya vonzóvá tételéhez a rendes tanároknak 3-4000, máskor 5-6000 forint fizetést igényelt, s biztosítani akarta 20 évi szolgálat után a fizetés felével, 30 évi szolgálat után a teljes fizetéssel megegyező nyugdíjat is.²⁶³

A jogász túlképzést még fokozta, hogy szerte az országban működtek jogakadémiák, amelyek a gimnáziumi reform után önállósultak, mint királyi jogakadémiák. A protestáns jogtanintézetek csak akkor nyerték el a nyilvánossági jogot, ha alkalmazkodtak a királyi jogakadémiák tanterveire, de végzett növendékeik közhivatalra vagy ügyvédi pályára csak azután léphettek, ha valamelyik királyi jogakadémián államvizsgát tettek. Ezek előbb 2 éves tanfolyamok, majd 1855-től 3 évesek voltak. Schvarcz a zágrábi jogakadémián kívül 17 éppen működő ilyen intézményt regisztrált. A protestáns jogakadémiák tanulólétszáma nem érte el a százat, több esetben az 50-et sem. A királyi jogakadémiákon többen tanultak, Konek 1864-ben 5 királyi jogakadémián 593 tanulót talált.²⁶⁴

Köztes helyzetűnek kell tekinteni a tanítóképzést. A tanrendszerükben megújított tanítóképzők 2 éves tanfolyamain algimnáziumi vagy alreáliskolai végzettséggel és 16 éves kortól lehetett tanulmányokat folytatni. A képzés

²⁶¹Konek 1865. 462-464., 468., 470-473. Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 40. Schvarcz 1866. XVI-XVII. Schvarcz 1869. 376-377.

²⁶²Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 46. Schvarcz 1869. 118., 384-388.

²⁶³Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 44-46. Schvarcz 1869. 383-386. Szabolcs O. 1967. 264. Schvarcz 40 rendes és rendkívüli, 17 magántanárt és 5 tanítót említ. Vö. Schvarcz 1869. 382.

²⁶⁴Konek 1865. 470-471., 473. Schvarcz 1869. 93., 372., 395-397. Mészáros 1991. 13.

képesítő vizsgával zárult, s inkább középfokú iskolának számított, mint felsőfokúnak. Schvarcz a tanítóképzőkkel önálló munkában foglalkozott, amelyben 27 intézményről közölt adatokat. 1869-ben kiadott művében 35 pedagógiai tanintézetéről tudott, ahol 943-an tanultak.²⁶⁵

A József-ipartanodát és a bölcsészkar mérnöki intézetét 1850-ben egyesítették, majd 1856-ban "polytechnikummá" fejlesztették, német tanítási nyelvvel. A műszaki osztályban mérnököket, gépészeket és vegyészeket képeztek, a közgazdasági osztályban kereskedőket és mezőgazdákat. A műszaki és gyakorlati tárgyak mellett nagy súlyt fektettek a modern nyelvekre. A műegyetemen neves szakemberek tanítottak, Hunfalvy, Gerlóczy, Kruspér, Stoczek. Az igazgatón kívül 18 tanár, 6 rendkívüli tanár és 5 tanársegéd alkotta a tanári kart. A rendes tanárok fizetése 1260 forint volt, s 10 év után számíthattak 210 forintos emelésre. Az irodalom és a rajz tanára 1000 forintot kapott, a nyelvtanárok és a szépírást tanára 525-öt, a tanársegédek 420-at. A tandíjból itt nem részesültek a tanárok. 1866-67-ben 253 hallgatója volt az intézménynek, zömmel magyarok. 1862-63-ban 70-en kezdték meg a tanulmányaikat, 47-en reáliskolából, 11-en gimnáziumból és 12-en a később megszüntetett előkészítő osztályból érkeztek. 1864-65-ben 49 harmadéves, 1866-67-ben 37 ötödéves volt. A reáliskolai kitűnők mindjárt a 2. éven kezdhették tanulmányaikat, s a más technikai intézetekből érkezők is végzettségük szerint magasabb évfolyamokba léptek be, ugyanakkor a tanulmányokat a rendes képzési időnél hamarabb is le lehetett zárni. A végzettek főként a vasutaknál, az országos építészeti igazgatóságnál és a középiskolákban mint tanárok helyezkedtek el. Schvarcz hangsúlyozta, hogy a magyar államnak szüksége van műszaki, felsőbb kereskedelmi, mezőgazdasági és erdészeti szakemberekre a "politika szaklagos állomásain", s fontosnak tartotta azt is, hogy a műegyetemi hallgató és végzett szakember ugyanolyan elismerésben részesüljön mint az egyetemet végzett.²⁶⁶

A modernebb képzettségű szakemberigényt néhány más főiskola elégítette még ki, de ilyen kevés volt a hatvanas években. A jelentősebb múltra visszatekintő, s állami intézetként működő selmeci bányászati és erdészeti akadémia főként a nemes- és színesfém-bányászatban biztosított alapos képzést, s kevésbé figyelt a vas- és szénbányászat növekvő szakember szükségletére. Elsősorban gazdatiszteket képeztek a magyaróvári, az újra megnyílt keszthelyi és egyesületi szervezésben akkor nyíló debreceni gazdasági főiskolákon. A magyaróvári, bár állami intézmény volt, német nyelven oktatott, tanárai is németek voltak, s a diákok majdnem fele a Lajtán túlról érkezett, az egyes évfolyamokon pedig csak 20-30 magyar anyanyelvű tanuló volt. Keszthelyen a tannyelv, a tanárok és a tanulók is magyarok voltak. Pesti kereskedők alapították 1857-ben a kereskedelmi akadémiát, a II. József által 1787-ben létesített, 1851-

²⁶⁵Schvarcz Gyula: *Magyarország tanítóképezdéinek statistikája Különös tekintettel a r. kath. tanítóképezdéinkre* Pest, 1867. Schvarcz 1869. 373., 397.

²⁶⁶Antall - Ladányi 1968. 537. Szabad 1979. 470. Mészáros 1990. 52., 57. Schvarcz 1869. 372., 400-417.

ben az egyetemtől önállósult állatgyógyászati tanintézet pedig 1857-ben új szervezetet nyert. Schvarcz úgy vélte szükség lenne állami kereskedelmi képzésre, diplomáciai, politikai, közoktatásügyi, közjótékonyági, közgazdasági, pénzügyi és agrár tanfolyamokra, s ezeket a megreformált egyetemi szervezetbe akarta beépíteni.²⁶⁷ Szemei előtt elsősorban a hatékonyságra törekvő állam funkcióinak szakszerű ellátása lebegett. 4000-re becsülte a hazai felsőoktatásban tanulók számát, a külföldi egyetemeket és a birodalom más egyetemeit pedig több mint ezren látogatták. Schvarcz felmérései szerint a római katolikus szemináriumok tanárain kívül 207 tanár oktatott az 1865-66-os tanévben a felsőoktatásban. Barsi József ugyanakkor az egyetemen, a műegyetemen, a kolozsvári orvossebészeti tanintézetben, a jogakadémiákon és jogliceumokban 220 tanárt mutatott ki, s 309-et a hittani intézetekben.²⁶⁸

Természetesen Schvarcz nem elégedett meg a felsőoktatás hiányosságainak számbavételével, hanem hangot adott reformelképzeléseinek is. Reformötletei, strukturális átalakítást célzó tervei igazán ezen a területen szárnyaltak. Már a *Magyar író külföldön* című könyvében felvázolta egy monumentális, erősen központosított intézmény tervét, amit állami főtanodának nevezett el. A hagyományos 4 fakultásos szervezet helyett itt 4 szinten, 4 fokozatban folyt az oktatás. Legelső szinten a kézműves mesterségeket lehetett elsajátítani a 2 évfolyamos elemi, vagy a 4 osztályos reáliskola elvégzése után. Az ipari tanfolyam tanárait legalább évi 3000 forint fizetésben akarta Schvarcz részesíteni. A következő szinten a szépművészetekkel, költészettel, szobrászattal, festészettel, szónoklattal, zenével és színésszel ismerkedhettek a reáliskolát végzettek, évi 6000 forintos jövedelemmel rendelkező tanárok vezetése mellett. A következő fok volt a tényleges tudományos képzés helye, ahol 12 fakultáson, valójában 12 tanfolyamon lehetett a gyakorlati életben is alkalmazható, tudományosan megalapozott ismereteket megszerezni. Schvarcz ismertette a tanfolyamok tantárgyait is. A diplomáciai, hadi, tengerészeti, politikai, államgazdászati, bányászati, mezőgazdasági, kereskedelmi tanfolyamok 2 évesek voltak, a pedagógiai, ahol a gimnáziumi, reáliskolai és elemi iskolai tanárok képzése folyt szintén. Az orvosi, magánjogi és mérnöki tanfolyamot 4 évesre tervezte. Ezen a fokon már csak a 8 osztályos gimnáziumban megszerzett, legalább középszerű érettségivel lehetett elkezdni a tanulmányokat, a tanároknak pedig évi 8000 forintot szánt Schvarcz. Elvárta, hogy a végzetteket az állam juttassa olyan állásokhoz, amik biztosítják számukra a tisztességes megélhetést és a társadalmi megbecsülést. A legfelső fok volt a tudományok elméleti tanulmányozásának szintje. Ide csak kitűnő érettségivel juthatott be az, aki vállalta, hogy 8-12 tanéven át képezi magát választott tudományágában. A képzés 4 fakultáson, a matematikain, az asztronómiain, a geológiai és az antropológiai

²⁶⁷ Szabad 1979. 470. Mészáros 1991. 13. Konek 1865. 472-473. Schvarcz 1866. XVIII. Schvarcz 1869. 397-400.

²⁶⁸ Schvarcz 1866. XVIII-XIX. Schvarcz 1869. 371-373. Szabolcs O. 1967. 264.

folyt, tehát a kor divatos, Schvarcz által is élénk figyelemben részesített szakterületein. A bölcsészetet, a történelmet, a régészetet, a földrajzot és a nyelvészetet az antropológia foglalta magába. Itt már a hosszú tanulmányi idő miatt a hallgatóknak is akart juttatni évi 4000 forintos ösztöndíjat, ami végzés után évdíjjá alakult volna át, a tanárok viszont rendkívül magas, 10-20000 forintos fizetést kaptak volna.²⁶⁹

Schvarcz más munkáiban is bírálta az egyetem hagyományos fakultásait, tanszékeit. A pesti egyetem reformjára, fakultásainak kiegészítésére csak abban az esetben gondolt, ha terveit pénz hiányában nem lehetne megvalósítani.²⁷⁰ Igazában nem akart abba a vitába belebonyolódni, ami az egyetem katolikus vagy országos jellegéről szólt. Úgy látta, ha az egyetem országos intézmény, akkor a protestánsokat is megilleti azon egy teológiai kar, ám ez esetben sem lehet az egyetemet az egyetemi alap létesítése előtti, az egyetem javára tett magánalapítványoktól megfosztani.²⁷¹ Legjobb megoldásnak azt tekintette, ha meghagyják alapítványai teljes élvezetében, s megmarad katolikus jellege, a protestánsoknak pedig lehetővé teszik, hogy külön egyetemet alapítsanak. Az államot viszont arra ösztönözte, hogy saját költségén, korszerű szerkezetű, felekezeti színezet nélküli nemzeti főtanodát, nemzeti egyetemet állítson.²⁷²

Az *Új Korszak* törvénytervezetében ezt még a műegyetem műtani és közgazdasági szakosztályainak politikai, jogi, orvosi, bölcsészeti (tudományos), irodalmi és pedagógiai fakultásokkal történő kiegészítésével képzelte.²⁷³ A *közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* című munkájában 9 szakosztályból álló nemzeti egyetem tervét közölte, amelynek keretében 26 tanfolyam, lényegében szak kapott helyet. Schvarcz megjelölte az egyes szakokat oktató tanszékeket és a szakok elvégzéséhez szükséges tantárgyakat. Kissé következetlenül járt el, amikor minden szakosztályban külön tanszéket akart létrehozni a szakonként ismétlődő tárgyak tanítására, de nyilván meghatározó szempontja a tudományos állások szaporítása volt. A diplomáciai szakosztályba a diplomácia 2 éves és a diplomáciailag önálló konzulságok 3 éves tanfolyamát sorolta. A politikai szakosztály a politikai és a közjótékonyági tanfolyamot foglalta magába, 2-2 éves képzési idővel. Az első a közigazgatási tisztviselők és politikai pályákra készülők iskolája volt, Schvarcz ezzel akarta tehermentesíteni a szorosabb értelemben vett jogi képzést, hisz akik a hivatal és a képviselőség felé fordultak nem mindig végezték el a teljes jogi egyetemet. Az utóbbi tanfolyamon a szegényüggyel foglalkozó szakembereket képezték. A törvénykezési szakosztályban folyt a tényleges jogász képzés 4 évfolyamon, ahol a hagyományos jogi tárgyak mellett szerepelt a gazdasági jog, a sajtójog, az

²⁶⁹Szent-Katolna 1865. II. 405-423., 460-462.

²⁷⁰Új Korszak 1866. 16. sz.

²⁷¹Schvarcz 1869. 447-450.

²⁷²Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 38-40. Új Korszak 1866. 9. sz.

²⁷³Új Korszak 1866. 9. sz.

esküdszékről szóló ismeretek, börtönrendszerek összehasonlítása, törvényszéki orvostan és lélektan. A közgazdászati szakosztály foglalta magába a 2 éves erdészeti és kereskedelmi, a 3 éves agrár, vegyész és pénzügyi, valamint a 4 éves közgazdász tanfolyamot. A műtani szakosztály az 5-5 éves mérnöképítész és gépész tanfolyamokat egyesítette. Talán következtetés, hogy a vegyészet nem itt, hanem a közgazdászati keretében nyert elhelyezést. A közegészségügyi szakosztályt a 4 éves orvosi, a 2 éves sebész-szülész és gyógyszerész tanfolyam alkotta. A köznevelési szakosztály hasonló elnevezésű 2 éves tanfolyamán néptanítókat és polgári iskolai tanítókat képeztek, akik a polgárban vagy a megyei főtanodában szerzett kielégítő bizonyítvánnyal kezdhették meg tanulmányaikat. Aki megyei főtanodai tanárságra akarta magát képesíteni, annak előbb el kellett végeznie a tudományok vagy az irodalmak valamelyik tanfolyamát. A tudományok szakosztályába kerültek a korábbi tervezet legfelső szintjének elméleti tudományai, a 4 éves matematikai, a 6-6 éves kozmikus, geobiológiai és antropológiai tanfolyamok. Az antropológia alól kibontakozó 4 éves történelmi-földirati, 5 éves nyelvészeti és 6 éves irodalmi tanfolyamok külön szakosztályt, az irodalmit alkották. A bányász akadémia és a Fiumében alakítandó tengerészeti akadémia, mint önálló tanfolyamok nem lettek szakosztályokba sorolva.²⁷⁴

Az *Új Korszak*ban is megemlítette a tengerészeti akadémia felállítását, de még önálló intézményként, ezenkívül művészeti tanintézeteket is akart alapítani. A királyi jogakadémiákat, a selmeci bányász és erdész akadémiát állami támogatásban kívánta részesíteni, s minden olyan gazdasági tanintézetet, amelyre az országgyűlés ajánlatot tesz.²⁷⁵ Később megjelent tervezetében a kassai, pozsonyi, a nagyváradi és a Dunántúlon, valamint Erdélyben alapítandó jogakadémiákat, mint az egyetem kihelyezett politikai szakosztályait, 2 éves tanfolyamúvá akarta átalakítani. A selmeci bányász és a fiumei tengerész akadémia is ilyen kihelyezett szakosztályokká válnának, akárcsak a vallásfelekezeti színezet nélküli vidéki pedagógiai tanfolyamok, ahol elemi és polgári iskolai tanítókat képeznének. Úgy vélte a felekezeti képzőket is könnyen át lehetne alakítani ilyen kihelyezett szakosztályokká. Egyébként a nemzeti tanodát felekezetiileg semleges intézménynek képzelte el, ezért a teológiai képzést kirekesztette onnan, s azt az egyházak saját gondjaira bízta.²⁷⁶

Schvarcz az egyetemi szervezet kialakításakor nem a tudományok rendszerét követte, hanem a kormányzás és a társadalom szükségleteit, inkább az alkalmazott tudományokat részesítette előnyben. Szorosabb értelemben vett tudományos szempontok csak 2 szakosztály kialakításánál jelentek meg. Az intézmény erős centralizáltságát a belső autonómia növelésével akarta ellensúlyozni. A rendes tanárok összességéből alakult egyetemi szenátus 4 évente

²⁷⁴Schvarcz 1869. 418-432., 435-441.

²⁷⁵Új Korszak 1866. 10. sz., 16. sz.

²⁷⁶Schvarcz 1865. (Alkotmányosság...) 38. Schvarcz 1869. 446.

saját soraiból választaná meg az egyetem elöljáróját, s tenne ajánlatot a rendes és rendkívüli tanárok kinevezésére. A kihelyezett szakosztályok élén e szakosztályok által választott igazgatók állnának, akiknek a döntéseibe az egyetem vezetője nem szólhatna bele.²⁷⁷

A nemzeti egyetem új épületet kapna, korszerű eszközökkel szerelnék fel, lenne csillagvizsgálója, laboratóriuma, könyvtára és több más gyűjteménye. A hallgatók a megyei főtanodában szerzett legalább kielégítő bizonyítvánnyal kezdhethék meg tanulmányaikat, aminek idejére mentesülnének a katonáskodástól. A tandíjat eltörölnék, a jó tanulók ingyen jutnának tankönyvekhez és segédeszközökhöz. A kitűnő tanulók jelentékeny ösztöndíjakban részesülnének, legalább évi 1200 forintban. Évente nyilvános tanulmányi versenyeket rendeznének. A hallgatók az év végi államvizsgákon javíthatnának éves teljesítményükön, az utolsó év államvizsgálója után pedig állambizonyítványt kapnának.²⁷⁸

Schvarcz nagy ívű tervei ezen a területen is szinte megoldhatatlan politikai feladványnak bizonyultak. A dualizmus korának kultúrpolitikusai a modern magyar felsőoktatás kiépítésén fáradoztak, de a megvalósítás csak fokozatosan történhetett. Eötvös már első minisztersége idején tervezte az egyetem reformját. Az 1848. évi XIX. törvény az egyetemet a közoktatási miniszter hatósága alá helyezte, s kimondta az oktatás és tanulás szabadságát.²⁷⁹ Eötvös a törvényben nyert jogok alapján kidolgozta az egyetem alapszabályait. A tanárok kinevezésénél, a hittudományt és az egyházjogot kivéve, nem érvényesülhettek felekezeti szempontok. A vallásegyenlőség biztosítására a római katolikus mellett protestáns és görögkeleti hittudományi kart is akart létesíteni. Kimondta a karok egyenjogúságát, s növelte önállóságukat. Tervezte a bölcsészeti kar kettéosztását társadalmi és természettudományi szakosztályra. Az egyetem igazgatását a rektorra és az egyetemi bizottnányra bízta. Szabályozta a magántanári intézményt és a habilitálás módját. A hallgatók maguk választhatták meg tanáraikat, s a szabályzat kitért a hallgatói jogokra, önkormányzatra, a felvételre, tandíjra és a szigorlatokra. Körvonalazódott a középiskolai tanárképző intézet terve, s Eötvös lépéseket tett a magyar oktatási nyelv bevezetésére.²⁸⁰

A szabályzat akkor nem lépett életbe. A felsőoktatás fejlesztéséhez Eötvös második minisztersége alatt foghatott újra hozzá. 1870 áprilisában a kisdédóvásról és a középiskoláról benyújtott törvényjavaslataival együtt 3 felsőoktatási tárgyú tervezetet terjesztett az országgyűlés elé, s kérte a házat, hogy küldjön ki bizottságot azok megvizsgálására. A bizottság tagjai közé Schvarcz Gyulát is beválasztották, Csengery Antal, Pulszky Ferenc, Trefort

²⁷⁷ Schvarcz 1869. 442., 446.

²⁷⁸ Új Korszak 1866. 10. sz. Schvarcz 1869. 387., 443-446.

²⁷⁹ Magyar Törvénytár 1836-1868. 243.

²⁸⁰ Felkai 1961. 434-435. Felkai 1979. 79-83.

Ágoston, Horváth Mihály, Rónay Jácint, Tisza Kálmán, Kautz Gyula és mások társaságában.²⁸¹

Az egyik tervezet a műegyetem fejlesztését tartalmazta. A kialakításra váró 5 kar, az általános mérnöki, az építészeti, a gépészeti, a vegyészeti, a bölcsészeti és általános műszaki, szerepelt Schvarcz szaktanfolyamai közt is. A bölcsészeti és általános műszaki szakosztályból bontakozott ki később a közgazdasági fakultás. Eötvös kidolgoztatta a műegyetem szervezeti szabályzatát, ami a pesti egyetemen érvényes normákat követte, s azzal egyenrangú, önkormányzattal rendelkező intézménnyé formálta már az 1871-72. tanévtől. Eötvös fejlesztette a műegyetem felszereltségét, számos új tanszéket alapított, s a kormány által ellenőrzött vizsgabizottságokat szervezett. Trefort szintén szíven viselte a műegyetem sorsát és sokat tett érte. Sikerült az országgyűléssel elfogadtatnia azt a törvényt (1879. XLVII. tc.), amely fedezetet biztosított egy új épület felállítására. Az 1882-83-as tanévet már a Múzeum körúton kezdhette meg az intézmény, igaz a takarékosági okok miatt 600 hallgatóra tervezett épület, az 590 hallgatóval rendelkező műegyetemnek már a beköltözéskor szűkös volt. 1883-ban a tanulmányi időt 3-ról 4 évre emelték, a diploma kibocsátását pedig meghatározott tananyag elvégzéséhez és az azt igazoló vizsgák letételéhez kötötték. Az 1898-as szabályozás az egyetemet 4 mérnöki osztályra, építész, gépész, vegyész, általános mérnöki, és egy olyan osztályra tagolta, amely a matematika és természettudományi szak középiskolai tanárainak képzését látta el. Gyorsan növekvő hallgatói létszáma miatt a század elején új épület felépítését határozták el, ami 1909-1910-re készült el. A túlterhelést, a szaktárgyi oktatás kései elkezdését, a közgazdasági képzés elhanyagoltságát ért bírálatok hatására 1912-ben új szervezeti szabályzatot, szigorlati szabályzatot és tantervet dolgoztak ki, de a minisztérium csak a szervezeti és szigorlati szabályzatot léptette életbe 1916-ban.²⁸² A selmeci bányászati és erdészeti akadémiát csak 1904-ben szervezték át, a képzési időt 4 évre emelték, új tanszékeket létesítettek és növelték a gyakorlatokat. Az erdészeti és bányászati oktatás közösségét a szakkörök igényeinek ellenére sem szüntették meg.²⁸³

Eötvös törvényjavaslatot nyújtott be a kolozsvári egyetem létesítéséről is, de a bizottság csak 1872 őszén mutatta be jelentését. Schvarcz Gyula a tanügyi bizottság tagjaként szervezeti javaslatai összefoglalására, önálló tervezetet készített, amelyhez csak azért nem ragaszkodott a törvénytervezet képviselőházi vitájában, mert Trefort ígéretet tett, hogy hamarosan javaslatot terjeszt be az egyetemek reformjáról.²⁸⁴ Az 1872. XIX. törvény csak alapvető kérdésekben rendelkezett, a részletes szabályozásra a minisztert hatalmazta fel. A XX. törvény

²⁸¹ Eötvös 1976. 425-426. Képviselőházi napló 1869-1872. 8. kötet Pest, 1870. 99., 101.

²⁸² Antall - Ladányi 1968. 538-539., 543. Szabó 1978. 888. Felkai 1979. 229-230. Mann 1982. 90-91., 94-96. Vörös K. 1989. 897-898. Mann 1993. 51., 106., 134.

²⁸³ Antall - Ladányi 1968. 543.

²⁸⁴ Képviselőházi napló 1872-1875. 1. kötet 119., 185-186.

pedig a pénzügyi feltételeket biztosította az elinduláshoz.²⁸⁵ Az új egyetem az ottani jogakadémia és orvostani intézet bázisán kezdte meg működését, jogi, orvosi, bölcséleti és természettudományi karral. A vallásegyenlőséget tehát úgy valósították meg, hogy elhagyták a teológiai kart, ugyanakkor jelentős újjátsként a bölcsészkart bölcsész-történelem-nyelvészet és matematika-természettudomány tanszakra választották szét. Schvarcz 1879-ben megjelent írásában ezt a szervezeti újítást saját felszólalásának tudta be, de meg kell jegyezni, hogy hasonló gondolat már Eötvös 1848-as szabályzatában is szerepelt. Az új egyetemnek a tanépületek, a felszereltség terén megmutatkozó gondjain Trefort csak a nyolcvanas évektől tudott enyhíteni, elsősorban az orvosi és természettudományi képzés feltételeinek javításával. Felépült a vegytani intézet, majd a kórbonctani és élettani. Az egyetem hallgatóinak száma 1886-ra a kezdeti 258-ról 504-re emelkedett.²⁸⁶

Eötvös 3. javaslatával a pesti egyetemet akarta újjászervezni.²⁸⁷ A felekezeti egyenlőség itt is kiemelt szempontja volt, de realizálását most más úton képzelte el. A katolikus teológiai fakultás mellé protestáns és görögkeleti teológiát is kívánt létesíteni. Igyekezett biztosítani a tanári állás függetlenségét, fejleszteni a magántanári intézményt, s emelni a tanárok fizetését. Figyelme kiterjedt a hallgatók tanszabadságának meghatározására, ösztöndíjakat alapított számukra és versenyvizsgálatokat rendezett. Rövid életű kísérletnek bizonyult 4 hadtudományi tanszéknek a bölcsészkarra telepítése. Egyetemi reformterve nem vált törvénnyé, ahogy Trefortnak a felsőoktatás tanulmányi és szervezeti kérdéseit tárgyaló, 1873 nyarán a képviselőház elé terjesztett törvényjavaslata sem. Trefort szerette volna a teológiai kart leválasztani az egyetemről, s később is többször hangsúlyozta a pesti egyetem állami jellegét. Tervezte, ahogy Kolozsváron meg is valósult, a bölcsészet, nyelvészet, történelem elválasztását a matematikától és természettudományoktól. Új tanszékeket alapított, elsősorban a természettudományos igényeknek megfelelően. A csillagászat, a geológia, ásványtan, vegytan ekkor kapott önálló tanszéket, laboratóriumot és gyűjteményeket. Már Eötvös idején felmerült a természettudományi szakok és intézetek új épületben történő elhelyezése. Az építkezések Trefort idején zajlottak, s a frissen alapított vagy már korábban is meglévő állattani, ásványtani, növénytani, geológiai és embertani intézetek és gyűjtemények egymás után költöztek a Múzeum körüli új épületekbe. Új elhelyezést nyert az élettani intézet és az egyetemi könyvtár is. Trefort megújította a bölcsészdoktori szigorlati szabályzatot, s szándékában állt szervezettebb tanulmányi rendszert bevezetni. A tanulás és tanítás szabadságának elve erős deformáltsággal érvényesült, s az

²⁸⁵ Magyar Törvénytár 1872-1874. 40-43.

²⁸⁶ Schvarcz 1879. 454. Antall - Ladányi 1968. 538. Felkai 1979. 230. Mann 1982. 81-82., 87-88., 161. Vörös K. 1989. 897. Mészáros 1990. 67. Mann 1993. 32., 52.

²⁸⁷ Schvarcz 1868. december 3-án határozati javaslatot terjesztett be, amelyben kérte a képviselőházat, hogy utasítsa a közoktatási minisztert az egyetem újjászervezéséről szóló törvényjavaslat kidolgozására, mert esedékesnek tartotta az egyetem fejlesztését. Vö. Képviselőházi napló 1865-1868. 11. kötet 299-300.

egyes nézetek szerint anarchikussá váló állapotok miatt több kultúrpolitikus és egyetemi tanár kötöttebb tanrend bevezetését szorgalmazta. Elsősorban a tanárképzésről folyó vita, a szakképzés és tudósképzés viszonyának tisztázatlansága inspirálta a bölcsészkaron a tanulmányi idő 4 évre emelését (1880-81-től) és a szemináriumi rendszer bevezetését. Az egyetem már 1878-ban javaslatot tett 10 szeminárium felállítására. Trefort 1886-ban 3 szemináriumot szervezett meg, a történelmit, a klasszika-filológiai és a modern filológiai, ahol sikeres tanári alapvizsgát tett hallgatók kezdhették meg tanulmányaikat. A kilencvenes években alakult a földrajzi, a geofizikai és a matematikai szeminárium, majd a század elejére minden tudományszaknak kiépült a szemináriuma. A szemináriumok, élükön egyetemi tanárokkal, egyre jobban a tudósképzést tekintették fő feladatuknak.²⁸⁸

Továbbra is nagy számban tódultak a fiatalok a jogi pályákra. A jogi karon Eötvös 1868-69-ben állami vizsgabizottságokat hozott létre, a hetvenes évek elejétől megindult a jogi és államtudományi szak elkülönülése, s új tanszékek alakultak, politikai gazdaságtan, jogtörténet, jogfilozófia, számvitel, statisztika. Schvarcz a minisztérium 1870. évi költségvetésének vitájában hiányolta a nemzetközi jogi, az önálló váltójogi és az összehasonlító alkotmánytani tanszékeket.²⁸⁹ Trefort is a vizsgarendszer reformjával kezdte miniszteri tevékenységét a jogi képzés területén, s meg akarta honosítani a szemináriumi rendszert már a hetvenes években, azonban erre csak 1886-tól került sor.²⁹⁰ Schvarcz, aki mindig szorgalmazta a szorosabb értelemben vett jogi és az államigazgatás igényeit kielégítő képzés szervezeti elválasztását, 1879-ben megjelent munkájában úgy értékelte a változásokat, hogy ha nem is vált ketté a jogi képzés, de a vizsgarendszer révén elkülönült, persze a két szakirány tanrendi reformokban nem jelentkezett.²⁹¹ A változások ellenére a századvégen továbbra is erős kritikában részesült a jogi oktatás. A nagy létszámú budapesti karon a hallgatók többsége nem járt előadásokra, értekezéseiket nem maguk készítették, magas volt a bukási arány, burjánzott a "protegálás" gyakorlata. A fele akkora hallgatói létszámmal rendelkező kolozsvári egyetemen jobb volt a helyzet.²⁹² Schvarcz már a nyolcvanas évek végén hasonló panaszokkal élt, hiányolta a joghallgatók rendszeres és alapos tanulmányait, s lazának találta óralátogatási fegyelmüket. Ezért üdvözölte Csáky Albinnak a kollokviumi kényszer mind a 4

²⁸⁸Felkai 1961. 439-440. Antall - Ladányi 1968. 538., 541-542. Horváth Z. 1974. 75-76. Szabó M. 1978. 888-890. Felkai 1979. 230-233. Mann 1982. 81., 83-85., 96-97. Felkai 1983. 292-293. Vörös K. 1989. 897. Mann 1993. 47-50., 106.

²⁸⁹Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 391. Felkai 1979. 232. Vörös K. 1989. 896.

²⁹⁰Mann 1982. 85.

²⁹¹Schvarcz 1879. 454-456. A kolozsvári egyetem szervezéséről benyújtott különvéleményében és a törvény képviselőházi vitájában is szorgalmazta, hogy az államtudományi tanszéket válasszák el a jogtudományi szaktól. Vö. Képviselőházi napló 1872-1875. 1. kötet 186.

²⁹²Antall - Ladányi 1968. 542.

karon történő bevezetésére tett lépését, s attól a hallgatók elmélyültebb felkészülését várta.²⁹³

A jogi karok mellett megmaradtak a vidéki jogakadémiák és jogi liceumok. Eötvös korlátozta a kereteik közt divatozó magántanulást, növelte a tanárok létszámát és fizetését, s megállapodás született arról, hogy ott is csak olyan tanárok taníthatnak, akik az egyetemen magántanári képesítést szereztek. 1874-től képzési idejük 4 évesre emelkedett, tananyagukat és az ott szerezhető képesítési fokot közelítették a jogi karokéhoz, viszont a doktoráltatás és a magántanári habilitáció az egyetemen kiváltsága maradt. Mivel a képesítési törvény az államigazgatásban is egyre több helyen követelte meg a doktorátust, ez a jogakadémiákat lassú halálra ítélte. 1874-ben 13 jogtanintézet volt Magyarországon, számukat a miniszterek igyekeztek csökkenteni, de így is még 8 működött közülük a korszak végén. 1871-72-ben 1925 hallgatójuk volt, 1890-91-ben 1745, 1905-ben 1594. A zágrábi jogakadémiát 1874-ben fejlesztették egyetemmé, de mind mintáiban, mind igazgatásában független maradt a magyar tanügytől. A jogi oktatás reformja 1889 óta napirenden volt, számos szakértekezletet tartottak és 4 törvénytervezetet is kidolgoztak, de jelentősebb változás nem történt.²⁹⁴

Trefort, aki eleve kiemelt területnek tekintette a felsőoktatást, különösen a természettudományos és orvosi képzés fejlesztésére fordított gondot. Az 1873-as költségvetési vitában kifejtette, hogy az orvosi és közegészségi ügy *"nagy politikai és közgazdasági horderővel bír. Az emberi élet és az emberi erő, az országra nézve a legbecsesebb tőke; mert hiszen mit ér a legjobb talaj s a termésnek kincse ott, a hol nincs ember és értelmiség, annak értékesítésére!"*²⁹⁵ E tudományterületek fejlesztésében nagy érdeme volt Markusovszky Lajosnak, aki az egyetemi ügyeket irányította a minisztériumban. Már Eötvös kísérleti eszközökkel, laboratóriummal és más felszerelésekkel segítette a képzést, kötelezővé tette a gyakorlati szülészetet minden orvosjelölt számára, s kapcsolatot teremtett az egyetem és a kórházak közt. Nyilvánossá tette az orvosi szigorlatokat és egyenértékűnek ismertette el a pesti egyetemen szerzett diplomát a bécsivel. Trefort kiterjesztette az egészségtan oktatást a jogi és bölcsész karokra, a hazai kedvezőtlen halandósági adatok ismeretében lépéseket tett a középiskolai egészségtan tanári és iskolaorvosi tanfolyamok elindítására, mert felismerte, hogy a népesedési viszonyoktól is függ a nemzetek politikai és közgazdasági súlya.²⁹⁶ A statisztikai érdeklődésén keresztül a népesedési

²⁹³ Pesti Hírlap 1889. 166. sz.

²⁹⁴ Antall - Ladányi 1968. 542. Felkai 1979. 231-232. Mann 1982. 83., 85., 160. Vörös K. 1989. 898.

²⁹⁵ Idézi Felkai - Mann 1988. 62. Mann 1982. 80. Mann 1993. 43-47.

²⁹⁶ Antall - Ladányi 1968. 538. Felkai 1979. 231. Mann 1982. 82., 92-93. Felkai - Mann 1988. 49. Mann 1993. 48.

mozgalmakról is informálódó Schvarcz szintén fontos területnek tekintette a közegészségügyet, s külön közegészségügyi minisztérium felállítását javasolta.²⁹⁷

Az orvosi karon is új tanszékek alakultak, miközben 1875-től megszűnt a sebész-, szülész-, szemész- és fogászmesteri képzés, s ezután csak orvosdoktorokat képeztek egyetemi szinten. Az új intézetek és klinikák számára új épületeket emeltek. A hetvenes évek elejétől folyó tervezési munkálatok az évtized közepétől kezdtek realizálódni, majd Trefort törvényi felhatalmazást kapott az építkezések folytatásához (1881. XX. tc.), s ennek eredményeként épült ki az Üllői úti klinikai negyed. Trefort a kolozsvári egyetem orvosi karát is fejlesztette. Az orvosképzés szervezettebb és hatékonyabb volt, ami elsősorban az alacsonyabb hallgatói létszámnak és az alapos elméleti alapképzésnek volt köszönhető. A bírálatok inkább a magas óraszámra és az oktatás gyakorlati hiányosságaira irányultak, aminek pótlására a századelőn egyéves kórházi gyakorlatot vezettek be, de nem sok eredménnyel. Wlassics új szigorlati rendet is életbe léptetett. A karról több reformkísérlet indult el, aminek elemei csak részben valósultak meg.²⁹⁸

Fejlődött az állatorvosi tanintézet, képzési idejét 4 évre emelték, 1880-ban új épületbe költözött, 1899-ben pedig főiskolai jelleget nyert. 1869-ben államosították a magyaróvári gazdasági akadémiát, amely 1874-től főiskolai oklevelet adott a 2 éves képzésen részt vett hallgatóinak. A tannyelv a korábbi német és magyar helyett 1884-től kizárólag a magyar lett. 1906-ban a keszthelyi, a debreceni, a kassai és a kolozsvári gazdasági tanintézeteket a magyaróvári rangjára emelték, de a képzés nem sokat változott. 1900-ban Budapesten, 1902-ben Kolozsváron létesítettek főiskolai szintű kereskedelmi akadémiát 2 éves tanfolyammal és a 3 éves felső kereskedelmi érettségijéhez kötött felvétellel. 1899-ben emelték főiskolai rangra az 1891-ben alakult keleti kereskedelmi tanfolyamot. 1912-ben a külkereskedelem további igényeihez igazodva létesítették a fiumei kiviteli akadémiát. A közgazdasági tudományok oktatására 1914-ben szerveztek külön kart, igaz még megmaradt a Műegyetem keretei közt. Az 1872-ben megnyílt Ludovikát 1897-ben fejlesztették tisztképző főiskolává (XXIII. tc.). Több mint 40 hittudományi főiskola és a pesti egyetem teológiai kara gondoskodott a lelkészképzésről. Kiépült a művészeti felsőoktatás intézményrendszere is. Még Eötvös kezdeményezésére állították fel 1871-ben a mintarajztanodát és rajztanárképzőt, később ebből vált ki az iparművészeti oktatás. 1875-ben alapították a Zeneakadémiát, az 1885-től Országos Színésziskolaként működő intézményt 1993-ban Színművészeti Akadémiává

²⁹⁷ Schvarcz 1872. 12-13. Schvarcz 1879. 471-474. 1870. február 19-én kérdést intézett a belügyminiszterhez, hogy szándékában áll-e a közegészségügyről, a szegényügyről és a munkaképtelenek támogatásáról törvényjavaslatot a ház elé terjeszteni. Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 243.

²⁹⁸ Antall - Ladányi 1968. 539., 542-543. Horváth Z. 1974. 74-75. Szabó M. 1978. 888. Mann 1982. 91-94. Vörös K. 1989. 896-897. Mann 1993. 51-52., 105-106.

szervezték. Kifejlődtek a polgári iskolai tanárképzés intézményei, s megjelent az igény a tanítóképzés felsőfokúvá tételére.²⁹⁹

A megvalósult intézmények mellett számos meg nem valósult terv született a felsőfokú képzés bővítésére, a hiányzó területek kiépítésére. A népiskolai és középiskolai törvények megszületése után Wlassics Gyula kísérletezett a felsőoktatási törvény megalkotásával, s ugyanez szerepelt Apponyi Albert tervei közt is. Wlassics 1895-ben lehetővé tette, hogy nők is elvégezhessek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti karokat, Apponyi pedig második minisztersége idején meg akarta előttük nyitni a jogi karokat és a Műegyetemet. Már a nyolcvanas években körvonalazódott egy több fakultásos mezőgazdasági főiskola terve, a második műegyetem létesítését pedig a kilencvenes évektől sürgették. Zichy János második hivatali korszakában Kassán akart új műegyetemet felállítani, s abba kívánta a selmeci erdészeti és bányászati főiskolát beintegrálni. Tervezte a budapesti egyetem közgazdasági karral történő kibővítését is. Közgazdasági egyetem alapítása már 1900-ban felmerült, Károlyi Mihály az OMGE elnökeként pedig 1911-ben állt elő hasonló javaslattal.³⁰⁰

Egy harmadik egyetem megalapítását már Trefort tervbe vette a kolozsvári egyetem megnyitása után. Pozsony városa hamarosan fel is ajánlotta jogakadémiája felfejlesztését, de követte őt Győr, Szeged, Kassa is a jelentkezők sorában. Az elhúzódo tervezgetések közepette Trefort legalább egy 3. orvosi fakultás megalapítását sürgette, hogy csökkentse a magyarországi orvosnövendékek Bécsbe áramlását. Csáky nem tartotta időszerűnek a 3. egyetem létesítését, de 1892-ben új jelölt jelentkezett, Debrecen. Berzeviczy Albert már miniszterségét megelőző időszakban szorgalmazta az újabb egyetem megnyitását, s voltak akik a meglévő egyetemek fejlesztését látták volna szívesebben. Végül Apponyi idején született meg a döntés, hogy több egyetemet is létesítenek, de a megvalósítás Zichy Jánosra maradt, akit támogatott ebben a *Felső Oktatási Egyesület*. Az 1912. XXXVI. törvény Debrecen és Pozsonyt jelölte ki az új intézmények székhelyéül, ahol fokozatosan történt a fejlesztés. Az oktatás az 1914-15-ös tanévben indult meg, Pozsonyban a bölcsészkar és az orvoskar csak 1918-tól működött, a természettudományi kar pedig nem jött létre. Debrecenben a bölcsész, a jogi és a református teológiai kar mellett 1921-22-ben alakult az orvosi kar, a természettudományi pedig csak 1949-ben vált ki a bölcsészkarból.³⁰¹

A felsőoktatási intézményrendszer differenciálódásával, a képzés fejlődésével párhuzamosan bővült a hallgatói létszám is. 1867-ben 4830-an, 1897-ben 8777-en (ebből 6 nő), 1907-ben 13176-an (1906-ban 199 nő) és 1917-

²⁹⁹ Antall - Ladányi 1968. 539., 543-544. Szabó M. 1978. 886. Mann 1982. 114-118. Vörös K. 1989. 898-900. Mészáros 1990. 64. Mann 1993. 60-61., 108., 122., 127., 143-144.

³⁰⁰ Antall - Ladányi 1968. 541. Szabó M. 1978. 886. Mann 1993. 105., 106-107., 134., 145., 146-147.

³⁰¹ Felkai László: *A pozsonyi és a debreceni egyetem létesítésének előzményei* In: Felkai 1983. 82-101. Antall - Ladányi 1968. 541. Mann 1982. 89-90. Erdődy 1984. 69-70. Vörös K. 1989. 899. Mészáros 1990. 91. Mann 1993. 120., 138-139., 146.

ben 19084-en (1189 nő) jártak a magyarországi felsőoktatási tanintézetekbe.³⁰² 1897-98-ban a hallgatók 58,8%-a volt jogász vagy teológus, 1913-14-ben 44,5%-a. Ez idő alatt az orvoshallgatók részesedése 7,1%-ról 19,9%-ra emelkedett, a mérnököké 13,8-ról 15,1-re.³⁰³ Az egész korszakon át magas volt a külföldön tanulók száma, pár száz fővel mindig meghaladta az ezret. Leginkább az orvosi pályára készülők keresték fel a külföldi egyetemeket.³⁰⁴ Természetesen emelkedett a tanárok és oktatók száma is, igaz csak egy ideig. 1870-ben a felsőbb tanintézetekben 579-en tanítottak, de közülük majd 300-an a hittani főiskolákon. 1880-ban 745 tanár működött a felsőoktatásban, a növekedés a hittani főiskolákon volt a legkisebb, 1890-ben viszont csak 531-et mutattak ki a statisztikák. A csökkenés a század utolsó évtizedében is tartott, 1900-ban 446 felső tanintézeti tanár volt Magyarországon. 1914-re, az új egyetemi alapítások hatására, 970-re emelkedett a felsőoktatásban dolgozó tanárok száma.³⁰⁵

A tanárok jövedelmi viszonyait a leckepezrendszer miatt, már ahol ez életben volt, nehezebb megállapítani. 1887-88-ban a költségvetésből számítható átlagkereset a pesti egyetemen 2122 forint, a Műegyetemen 3204 forint volt. 1896-97-ben ugyanez a pesti egyetemen 2940 forint, a kolozsvárin 3516 forint, a Műegyetemen pedig 3536 forint volt. Mazsu János 4000 forintra becsüli az 1890 előtti évekre az egyetemi tanárok oktatásból származó átlagjövedelmét, ami 2-3-szorosa volt a középiskolai tanároknak és 8-10-szerese a néptanítóknak.³⁰⁶ A századforduló után a 4000 korona fölötti kereseti sávba tartoztak a főiskolai és egyetemi tanárok.³⁰⁷

Schvarcz, mivel tandíjmentessé akarta tenni az egyetemi oktatást is, a következőképp kívánta rendezni az oktatók fizetését. Meg akarta állapítani a rendes és rendkívüli tanárok évdíjának és lakpénzének minimumát, úgy hogy abból kényelmesen meg lehessen élni, majd ezen felül a hallgatók létszámának és az órák számának megfelelően tanpénz is járt volna, de nem a hallgatóktól, hanem az államkasszából. A magántanárok csak az államtól kapott tanpénzekben részesültek volna. Ezt a rendszert akarta kiterjeszteni a Műegyetemre, a jogakadémiákra, a gazdasági akadémiákra és más felsőbb tanintézetekre.³⁰⁸

³⁰²Mann 1993. 152-153. Antall József és Ladányi Andor adatai: 1866: 4955; 1880: 6514; 1892: 6771; 1897-98: 11531; 1913-14: 18899. Vö. Antall - Ladányi 1968. 539-540. Szabó Miklós adatai: 1891-92: 8203; 1913-14: 17777. Vö. Szabó M. 1978. 887.

³⁰³Antall - Ladányi 1968. 540.

³⁰⁴Vörös K. 1989. 899-900.

³⁰⁵Szabolcs O. 1967. 266., 268-270., 274-275. Ladányi Andor szerint 1897-98 és 1913-14 között a budapesti egyetem tanári, oktatói létszáma 159-ről 223-ra emelkedett. Vö. Antall - Ladányi 1968. 540.

³⁰⁶Mazsu 1980. 10-11., 34.

³⁰⁷Mazsu 1987-88. 35.

³⁰⁸Schvarcz 1879. 457-459. Schvarcz Gyula: *Politika elemei* Bp. 1881. 348. Schvarcz a kolozsvári egyetem szervezésével kapcsolatban készített különvéleményében és a képviselőházi vitában is kifejtette a tandíjmentességre, a tanári fizetések minimumának megállapítására és a tanpénz módosítására vonatkozó javaslatait. Vö. Képviselőházi napló 1872-1875. I. kötet 186. Csáky 1889-es rendelete hatására ismét hangsúlyozta a leckepezrendszer reformját, az aránytalanságok kiküszöbölésének szükségességét. Pesti Hírlap 1889. 166. sz.

IV.5. Az oktatási reform költségei

Schvarcz tisztában volt azzal, hogy az egész oktatási rendszert érintő reformjavaslatok, elsősorban az államtól elvárt kezdeményező és finanszírozási szerepek következtében óriási terheket rónak a költségvetésre. Ezért igyekezett javaslatának költségvonzatait is felmérni. Az *Új Korszak* törvényjavaslatában felvetett reformok, beleértve az alapítandó új intézmények telkeinek, épületeinek, felszerelésének költségeit, a tanszemélyzet fizetését, az elemi iskolások tanpénzeinek kiváltását, az ingyenes tankönyvellátást, az ösztöndíjakat és pályadíjakat, a tanügyigazgatás költségeit és a nyugdíjakat, 12.886000 forintba kerültek volna az átalakítás első évében, ugyanannyiba a második évben és 15.063000 forintba a harmadik évben. *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* című munkájában az intézmények felállítására és felszerelésére 24,8 millió forintot tervezett, a működés rendszeres kiadásaira pedig 26 milliót, amit 20,5 majd 16 millióra csökkentett. Az építkezéseket egy nemzeti kölcsönből akarta finanszírozni és tervezte egy közoktatási alap felállítását, számítva a közadakozásra. Az államháztartás preferenciáit pedig úgy akarta átalakítani, hogy jusson évi 16 millió a tanügyre. Az *Új Korszakban* az óriási költség csökkentésére Schvarcz egy 60 milliós közoktatásügyi kölcsön felvételét javasolta, amelynek kamataiból és a házassági illetékből, a sorsjátékok kamataiból, az önkéntes adakozásokból befolyt összegekkel a törlesztőrészek levonása után a harmadik évtől már 2,1 millió forinttal lehetett volna az éves kiadásokhoz hozzájárulni.³⁰⁹ Egyszerűsített reformterve már csak 3 millióba került volna, amit tovább csökkentett 2 millió forint alá, s úgy vélte az elkövetkező évek még ennyivel sem terhelnék meg a költségvetést.³¹⁰

Azonban még ez az összeg is meghaladta azokat a kereteket, amit ez időben a közoktatásra fordítottak. Konek is és Schvarcz is részletesen elemezte a schmerlingi éra költségvetési politikáját. Konek megállapította, hogy az állam 1862-ben az egész birodalom vallási és oktatási céljaira 4.364875 forintot irányzott elő, 1864-ben pedig 5.888735 forintot költött, ami az összkiadások 1,5%-át sem érte el. Ugyanakkor 1864-ben a kiadások 30%-a (155,9 millió) az államadósság törlesztésére, 22,1%-a (115,1 millió) a szárazföldi és tengeri haderőre lett fordítva.³¹¹ Schvarcz az oktatásügy költségvetési tételeit boncolgatta. 1864-ben a magyarországi iskolaügyi igazgatás és a tanintézetek fenntartása az államnak 465915 forintjába került, amiből 437239 forintot a tanulmányi alapból fedezett. Az egyetem 231240 forintot igényelt, de az egyetemi alapból 239611 forint folyt be. Az erdélyi és horvátországi tanügyi kiadásokat is az ottani tanulmányi alapokból finanszírozták. A selmeci és a magyaróvári

³⁰⁹Új Korszak 1866. 12., 13., 15. sz. Schvarcz 1869. 483-488.

³¹⁰Új Korszak 1866. 16., 19., 21. sz.

³¹¹Konek 1865. 508-511., 611-614., 628-629.

tanintézetekre kellett még a költségvetésből mintegy 73910 forintot fordítani, igaz ennek az összegnek majdnem egyharmadát tették ki a magyaróvári intézet bevételei.³¹²

A kormány tehát alig áldozott az alapok jövedelmein túl a tanügyre, annál több teher hárult a községekre és az egyházakra. Schvarcz arra is felhívta a figyelmet, hogy az oktatáspolitikát nem lehet a tanulmányi alapokra építeni, mert hiába rendelkeznek roppant vagyontömeggel, korszerűtlen szerkezetük miatt jövedelmük messze elmarad a kívánatos mértéktől.³¹³ Schvarcz azt várta, hogy az alkotmányos rendszerben megváltozik a költségvetési szemlélet és nagyobb összegek jutnak a közoktatásra. Ennek ellenére a vallás- és közoktatási minisztérium éves költségvetése meglehetősen alacsony szintről indult. 1868-ban csupán az összes kiadás 0,8; 1869-ben 0,7; 1870-ben 1,1; 1871-ben 1,7; 1872-ben 1,2; 1873-ban 1,7; a hetvenes és a nyolcvanas években 1,6-1,7; 1887-ben 1,9; 1888-ban 2; 1891-ben 2,7; 1892-ben 2,1%-át képezte.³¹⁴ A lassú arányeltolódás mögött nominálisan emelkedés figyelhető meg. 1868-ban a tárca 1.074000 forintot kapott, 1869-ben 1.346400-at, 1870-ben 2.154539-et, 1871-ben 4.544417-et.³¹⁵ Ebből az összegből művelődési, népnevelési és közoktatási célokra 1869-ben 902000, 1870-ben 1.064117, 1871-ben 2.289234 forintot fordítottak.³¹⁶ Az oktatásra fordított összegek, más forrásokból kiegészülve, ezt a mértéket jóval meghaladták. Eötvös *Jelentésében* 1869-ben az összes tanügyi kiadás 3.760112 forintnyi összeggel szerepelt, csak az 5%-os tanügyi adóból 2,5 millió forint folyt be.³¹⁷ A költségvetés más tárcák rovatai alatt is áldozott még a közoktatásügyre, a pénzügyminisztériumhoz tartoztak az erdészeti és bányászati intézetek, a földművelésügyi minisztériumhoz az állatorvosi intézet, a gazdasági iskolák és az iparműhelyek.³¹⁸

Ezek az összegek messze elmaradtak Schvarcz elképzeléseinek anyagi feltételeitől. A dualizmus kezdeti éveiben még az esélye sem látszott annak, hogy a kormány jelentős összegeket különít el az oktatás hatékony fejlesztésére.

³¹²Schvarcz 1869. 117., 489-493. (az oldalak elszámozva) 490-492. Schvarcz 1866. XX-XXII. Konek 1865. 466. Keleti Károly úgy tudja, hogy 1864-ben közoktatási célokra Magyarországon a saját alapokból fedezett költségeken kívül 644000 forintot fordítottak. Vö. Keleti 1871. 379.

³¹³Schvarcz 1866. XX. Schvarcz 1869. 382., 493., 497., 504. Schvarcz a törvényhozás előtt is alacsony jövedelmezőségüknek minősítette a tanulmányi alapokat. Vö. Képviselőházi napló 1869-1872 3. kötet Pest, 1869. 265-266.

³¹⁴Péterfy 1896/2. 48. A költségvetés belső anomáliáira uo. 51.

Összehasonlításként 1848 második felének kulturális céljaira Eötvös majd 1 millió forintot, az egész költségvetés 2,8%-át, 1849-re pedig nem egészen 3 millió forintot, a költségvetés 4,6%-át igényelte. Vö. Felkai 1879. 103.

³¹⁵Péterfy 1896/2. 47. Némileg eltérő adatok szerepelnek Felkainál l.m. 1979. 211-213. Eötvös 1870-es költségvetési előirányzatában 1.952485 forint szükséglet szerepelt, szemben az előző évi 1.367400 forintos tényleges szükséglettel. Vö. Eötvös 1976. 177-211.

³¹⁶Keleti 1871. 379-380. Schvarcz 1869. 503-504. Schvarcz az 1869-es országgyűlés válaszfelirati vitájában mondott beszédében úgy tudta, hogy az 1869-es költségvetés a 151.867099 forintos összkiadásból 1.134830 forintot juttatott közművelődési célokra. Ennek csekély mértékét külföldi összehasonlításokkal érzékeltette. Vö. Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet Pest, 1869. 283.

³¹⁷Eötvös 1976. 445-447.

³¹⁸Péterfy 1896/2. 47.

Schvarcz más költségvetési szemlélettel közelítette meg a problémát. Szerinte a magyar kormány a közös ügyek és a tetemes államadósság finanszírozása után megmaradt összegeket osztogatja szét a szaktárcák között, s ezért nem marad elegendő pénz a szükségletekre. Több parlamenti beszédében, majd politikai röpiratában kifejtette, hogy a közös ügyes rendszerből eredő kiadások vonják el a magyarországi ipar, kereskedelem, mezőgazdaság, közlekedés, közoktatás, közegészségügy fejlesztésétől az erőforrásokat. Az 1870. évi költségvetés általános vitájában úgy vélekedett, hogy a produktív kiadások csak hatodát képezik a meddő kiadásoknak, amelyek nagyrészt a közös ügyekből és intézményekből erednek. Sokallta a hadsereg létszámát, a tábornokok számát és magas nyugdíjaikat, a felszerelés luxus elemeit, az államadóssági és diplomáciai kiadásokat. Aránytalanul magasnak tartotta az udvartartásra szánt összeget is.³¹⁹ Máskor a pénzügyi apparátust és költségeit tartotta túlméretezettnek, de sokallta a vallás- és közoktatási minisztérium tisztviselőinek létszámát is.³²⁰ Úgy vélte ezeken a területeken jelentős összegek takaríthatók meg, s nem kell az adókat emelni.³²¹

A vallás- és közoktatási minisztérium költségvetése a hetvenes években 4-4,5 millió forint között ingadozott, majd, ha nem is Schvarcz igényeinek mértékében, de fokozatosan növekedett. 1883-ban átlépte az 5 milliót, 1886-ban a 6-ot, 1889-ben a 7-et és 1892-ben a 8-at.³²² A költségvetési stabilitás megteremtésével a kultusztárca keretei is egyre jelentékenyebben növekedtek. Wlassicsnak sikerült a költségvetést felemeltetnie, 1895-ben 13 millió forintnál is többet kapott, az összkiadások 2,59%-át, 1902-ben pedig a budget 4,03%-át, több mint 45 millió koronát. Berzeviczy idején a tárca költségvetése 60 millió korona fölé nőtt, a háború előtt pedig elérte az állami kiadások 5,5%-át, 120 millió koronát.³²³ Mindez persze reálértéken, főként a századelőn felgyorsuló áremelkedések miatt, nem jelentett ekkora növekedést, ami némi magyarázatot ad arra is, hogy a mindenkori közoktatásügyi miniszterek általában kevesellték a rendelkezésükre álló forrásokat, ahogy azt Trefort is megfogalmazta, igaz még az alacsony közoktatási költségvetések időszakában: *"bármennyit fog az ország a közoktatásra költeni: e költség nem fogja az ország pénzügyét derangirozni: ellenkezőleg: ez pénzügyeinket emelni fogja, s ezen szellemi investitió kamatai fogják legbiztosabban helyre állítani az ország pénzügyét"*.³²⁴

Az iskolarendszer költségei felett kialakult viták háttérében az a felismerés állt, miszerint az oktatás a modern kor egyre fontosabb területét képezi. A politika tisztában volt vele, hogy sikeres adaptációs folyamatokhoz megfelelő

³¹⁹Képviselőházi napló 1869-1872. 4. kötet Pest, 1870. 223-228. 7. kötet Pest, 1870. 136-137. Schvarcz 1869. 499-500. Vö. Schvarcz Gyula: *Magyarország helyzete a reálunióban* Pest, 1870.

³²⁰Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 285-286. 5. kötet 390-391.

³²¹Schvarcz 1869. 505-506.

³²²Péterfy 1896/2. 47. Kicsit eltérő adatokat közöl Mann 1982. 76. Mann 1993. 42-43.

³²³Horváth Z. 1974. 73. Mann 1993. 12., 110., 121.

³²⁴Idézi Felkai - Mann 1988. 66.

szintű és a társadalom egyre szélesebb rétegeit érintő iskolázottságra van szükség. A kultúrpolitikusok azt is érzékelték, hogy a tanulás polgáris életformákkal és gondolkodással együtt járó pályákat nyit meg. Az oktatás mind jelentősebb pozitív externhatásokat eredményezett, ami össztársadalmi szinten realizálódhatott. Ugyanakkor óriási infrastruktúrát és annak megfelelő költségeket igényelt, s nem dőlt el hogy e költségeket ki vállalja fel, miként osszák meg azokat. A növekedésorientált gazdaságpolitikát folytató állam csak vonakodva szánta rá magát a költségek ilyen irányú átcsoportosítására.

Schvarcz reformjai átfogták az egész közoktatásügyet, mert összefüggő szerves rendszernek tekintette intézményeit, ahol az egyik rész fejlődéséhez nélkülözhetetlen a másik fejlesztése és átalakítása. Schvarcz mindent meg akart reformálni. Az oktatási rendszer szervezetére, az egyes intézmények megformálására, az általuk közvetített műveltség meghatározására irányuló javaslatait társadalomszervező, társadalomfejlesztő céljai motiválták. Oktatási intézményeit konkrét társadalmi feladatok szolgálatába állította. Az elemi iskolától azt várta, hogy mindenkivel elsajátítsa azokat a készségeket és alpműveltséget, ami az állampolgári léthez, a polgári jogok gyakorlásához feltétlenül szükséges. Ettől remélte, hogy az emberek képesek lesznek felelős döntésekre, részt vesznek a közösségi feladatokban és megtanulják becsülni a tudást és szakértelmet. A polgári iskola feladatát abban látta, hogy a tulajdonos, vállalkozó polgárt gyakorlatias és nemzeti szellemű ismeretekkel látja el, hogy a közös műveltség által felerősíti az alsóközép és középosztályi elemek kohézióját és meggyorsítja középosztályá szerveződésüket. A középiskolák és a felső polgári iskola az értelmiség kiképzésében kapott szerepet, mivel a politikailag is integrálódó társadalomban az állami és magán adminisztrációra egyre sokrétűbb feladatok hárultak, ami szükségessé tette a szakirányú és specializálódó felkészültséget. Schvarcz elsősorban az értelmiségtől várta a középosztály integrálását. A felsőoktatás a szellemi elit létrejöttét és utánpótlását szolgálta, olyan magasan képzett szakemberek révén, akiknek döntései kihatnak az egész közösség életére, illetve olyan tudósok, művészek személyében, akik képesek a kulturális értékek és eredmények továbbfejlesztésére, a nemzeti kultúra egyetemes mércékhez közelítésére.

Az oktatás mellett Schvarcz figyelme kiterjedt a művelődés más területeire is. A Tudományos Akadémia mellett külön művészeti akadémiát akart felállítani. A tudós testület anyagi függetlenségét költségvetési támogatásból és közadakozásból gyűjtött vagyoni alappal kívánta biztosítani, azért hogy folyamatos és zavartalan legyen a megemelt számú rendes tagok tudományos tevékenysége. A nagyszámú levelező tagot megyei akadémiákba tömörítette volna, ahol nem akadémikus tudósokkal, szakírókkal működtek volna együtt. Javasolta a tudományos társulatok támogatását, központi és vidéki csillagvizsgálók, meteorológiai állomások és földtani intézetek létesítését. Egy

nagy nemzeti könyvtár létrehozása mellett, a megyei és városi könyvtárak hálózatát is ki akarta építtetni. Szorgalmazta a Nemzeti Múzeum fejlesztését, szakmúzeumok, képtárak, különböző gyűjtemények, állatkert, dalmű, színmű és vidéki színházak felállítását.³²⁵

Úgy látta a tudás, a műveltség polgáriasabb szemléletet, magasabb igényeket, új kapcsolatokat, szervezettebb és eredményesebb együttműködést, ezáltal szorosabb összetartozást alakít ki a társadalom tagjai közt. Épp ezért biztosítani akarta mindenki számára, hogy a benne rejlő képességeket kibontakoztathassa, s tisztán egyéni érdemei révén is érvényesülhessen. Demokratikus szemlélete szerint formált intézményeivel azt akarta elérni, hogy egyetlen tehetséges ember se vesszen el, még ha körülményei nem is tennék lehetővé számára a képzést. Az oktatásban a mobilizáció lehetőségét látta és épp a mobilizáció révén vette észre, hogy asszimilációs folyamatokat is felerősíthet.³²⁶

Schvarcz közművelődési programja a társadalom demokratizálódására irányult.³²⁷ Mivel az államnak nagy szerepet szánt a közművelődés előmozdításában nem volt mindegy számára, hogy miként működnek az állam intézményei. Többször hivatkozott Montesquieu-re, aki szerint a nevelési alapelveket maguk a "kormányidomok" határozzák meg.³²⁸ Schvarcz szerint is az állam jellege erősen befolyásolta a neveléshez, közművelődéshez való hozzáállását. Ezért arra figyelmeztetett, hogy összhangba kell hozni az államintézményeket a nemzeti közművelődés érdekeivel, úgy kell azokat módosítani, hogy minél biztosabban és gyorsabban bontakoztathassák ki a közművelődést.³²⁹ Az államintézmények reformját annak az összefüggésnek a tudatosításával is ösztönözte, miszerint az *"államok csak úgy erősek, hahogy nemcsak az ifjú nemzedék kinevelésére és a tudományos közintézetekre a lehető legnagyobb gondot fordítják, hanem magát az állam egész szervezetét, az egyes államhatalmak föltéteit és egymásközi egyensúlyát, szóval az összes államintézményeket egyenesen a nemzeti közművelődés kívánalmainak alapjára fektetni igyekeznek."*³³⁰ Azaz a közművelődési reformok csak akkor fejthetik ki társadalomformáló szerepüket, ha közben a politika intézményei és működése is

³²⁵ Szent-Katolna 1865. I. 330-342. II. 164-175., 352-382. Schvarcz 1869. 7. fejezet 501-506. Schvarcz 1879. 467-470. Képviselőházi napló 1869-1872. 4. kötet 83. Képviselőházi napló 1872-1875. 15. kötet Buda, 1875. 168.

Schvarcz a nyolcvanas évek végén cikkekben fejtegette, hogy az a tudományos haladás, ami az ötvenes évek óta bekövetkezett, jórészt az Akadémián tömörülő tudósok érdeme. Számbavette azokat a tudományágakat és tudósokat, akik európai szintű eredményeket értek el. Az akadémiai kiadványok terjesztése kapcsán hozta ismét szóba a törvényhatóságokban létesítendő közkönyvtárak ügyét. Nemzet 1888. 355. sz. Pesti Hírlap 1889. 3. sz. Ugyanakkor Herman Ottó bírálta az Akadémiát, a társulatokat és a tudományos közéletet. Herman szintén szorgalmazta a könyvtárak és múzeumok fejlesztését. Vö. Erdődy 1984. 70-75.

³²⁶ Schvarcz 1869. 473.

³²⁷ "a magyar demokratiát közművelődési alapon kívánjuk megszervezni" Schvarcz 1869. 183. Lásd még uo. 2. fejezet 121.

³²⁸ Schvarcz 1869. 2. fejezet 121-122.

³²⁹ Schvarcz 1869. 1. fejezet 141-142.

³³⁰ Schvarcz 1869. 7. fejezet 501.

megváltozik. Schvarcz úgy látta, hogy a nyugati nemzetek eljutottak arra a fokra, hogy *"nem a közművelődést tekintik többé a politika kifolyásának, hanem inkább a politikát a közművelődés társadalmi visszahatásának."*³³¹ Szerinte a magyar nemzet még nem jutott el ide, így figyelme az államintézmények reformja és politikaelméleti kérdések felé fordult.

V.1. Az állam mint a politikatudomány tárgya

Ahogy az abszolút monarchiák a kezdeti szervezetiágban egyre magasabb szintet értek el, s az erősödő, centralizált hatalom, államhatalomként egyre több funkciót vállalt magára, az állammal foglalkozó státusztudományok (Staatslehre) iránti érdeklődés is fokozódott. Az államról tényező, az állam alapjait vizsgáló leíró státuszika (államismé) fokozatosan a népszeg viszonyai felé fordult, bár a leíró irányzat hívei még sokáig ragaszkodtak azon, hogy az államintézmények mennyiben képezik a státuszika tárgyát, az újabb irányzatok már a társadalom és a gazdaság kérdésére koncentráltak, s az államintézmények vizsgálatát az államtudományuk hagyták meg. Önállóan a közgazdaságtan, az államtudomány pedig próbált elválni a jogtudománytól is, de kezdetekben kapcsolódni elég szoros maradt. Közben a jogtudomány is differenciálódott és sorra megjelentek az újabb jogtudományok. Az észlelő is nevezett jog- és államelmélet mellett kialakult a közjog, a nemzetközi jog, a pénzügyi jog és ezek tudományos diszciplínái. E jogi tudományok sorában az állam működésének jogi oldalát vizsgálták, de a korban uralkodó jogközpontus szemlélet révén gyakorlatilag elfoglalták a teljes államelméletet. A további differenciálódás eredményeként a közgazdasági jog és az alkotmányjog is megjelent, nagy távlatokat nyitva az abszolút államtudományok számára.

Az államtudományhoz a közgazdaságtanból csak az államgazdasággal foglalkozó részt, a jogtudományból az államjogot, azaz két területet az alkotmányjogot és a közgazdasági jogot, a történelemből az államháztartástan, azaz a pénzügyt, a statisztikát és az államelméletet sorolták. A szorosan vett államtudomány, mint állam vagy politika tudomány, változó viszonyban és kapcsolatrendszerben az előbb felsorolt ágakkal tulajdonképpen a politika elméleti kérdéseire vonatkozott. A politikai szerveződés elméletét és a politikai életet vizsgáló elmélet, s a politikai élet előbbi oldalán a filozófia és a teológia keretében elmélyültek, s a

³³¹Új Korszak 1865. 1. sz.

V. Az államintézmények reformja

Schvarcz közoktatási reformjait tartalmazó műve megírása után kezdett az államintézmények átalakításával foglalkozni. Reformjavaslatait rendszerező munkája, parlamenti és publicisztikai tevékenysége mellett, a hetvenes években jelent meg. Politikaelméleti tanulmányait csak később, a nyolcvanas évek elejétől kezdte közreadni, de az állam és a politika elméleti kérdései már az ötvenes évektől, görög történeti kutatásainak időszakától kezdve érdekelték. Ezért Schvarcz konkrét javaslatai előtt szükséges tisztázni államfelfogását.

V.1. Az állam mint a politikatudomány tárgya

Ahogy az abszolút monarchiák a közhatalom szervezettségében egyre magasabb szintet értek el, s az erősödő, centralizált hatalom, államhatalomként egyre több funkciót vállalt magára, az állammal foglalkozó státusztudományok (Staatslehre) iránti érdeklődés is fokozódott. Az államiság tényezőit, az állam alaperejét vizsgáló leíró statisztika (államisme) fokozatosan a népesség viszonyai felé fordult, bár a leíró irányzat hívei még sokáig vitatkoztak azon, hogy az államintézmények mennyiben képezik a statisztika tárgyát, az újabb irányzatok már a társadalom és a gazdaság kérdéseire koncentráltak, s az államintézmények vizsgálatát az államtudománynak hagyták meg. Önállósult a közgazdaságtan, az államtudomány pedig próbált elválni a jogtudománytól is, de korszakunkban kapcsolatuk elég szoros maradt. Közben a jogtudomány is differenciálódott és sorra megjelentek az ágazati jogtudományok. Az észjognak is nevezett jog- és állambölcselet mellett kialakult a közjog, a nemzetközi jog, a pénzügyi jog és ezek tudományos diszciplínái. E jogi stúdiumok elsősorban az állam működésének jogi oldalait vizsgálták, de a korban uralkodó jogközpontú szemlélet révén gyakorlatilag átfogták a teljes államéletet. A további differenciálódás eredményeként a közigazgatási jog és az alkotmányjog is megjelent, nagy távlatokat nyitva az összehasonlító alkotmánytan számára.

Az államtudományhoz a közgazdaságtanból csak az államgazdasággal foglalkozó részt, a jogtudományból az államjogot, annak két területét az alkotmányjogot és a közigazgatási jogot, a történelemből az alkotmánytörténelmet, ezenkívül a pénzügytant, a statisztikát és az állambölcseletet sorolták. A szorosan vett államtudomány, mint államtan vagy politikai tudomány, változatos viszonyban és kapcsolatrendszerben az előbb felsorolt ágakkal, tulajdonképpen a politika elméleti kérdéseire szorítkozott. A politikáról eddig általában a filozófia és a teológia keretében elmélkedtek, s a politikai filozófia az újkor hajnalától jelentős eredményeket mutatott fel, az

államtudomány azonban a politikai kérdések elemzésével a gyakorlatban hasznosítható ismeretekhez akart hozzájutni. Többek közt azokra a kérdésekre keresett választ, hogy melyik a legjobb államforma, milyen legyen a kormányzati szisztéma, mi az alkotmány, az alkotmányban miként rendezzék a hatalmi kérdéseket, az emberi jogokat, milyen legyen a törvényalkotás és a kodifikáció.

Az államtudomány, mint politikai tudomány támaszkodott a jog- és állambölcselet, gyakran az államjoggal azonosított közjog, a jogtörténet és a történetírás eredményeire, de alapvetően az aktuálisan kitűzött közösségi célokat legeredményesebben megvalósítani képes intézményi struktúra, s annak működése érdekelte. Az államtudomány az államok tipizálására, az államformák rendszerezésére törekedett, illetve az így nyert elméleti alaptételek konkrét alkalmazására. Karvasy Ágoston az első magyar nyelvű politikai szakkönyv (*A politikai tudományok* 1845) szerzője ismertette az európai államtudományi eszméket és meghatározta a politikatudomány feladatát. Szerinte az egyes igazgatási ágak elemzése és a legjobb alkotmány meghatározása mellett az államtudománynak foglalkoznia kell azzal is, hogy a közrendet és jogi állapotot, mint legfontosabb állami célokat, miként lehet biztosítani. Karvasy a közgazdaságtant és a pénzügytant is a politikai tudományok közé sorolta.

Eötvös (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* 1851, 1854) a gyakorlati tudománynak tekintett államtudománytól az államszervezés legcélszerűbb módjainak feltárását várta. Kora természettudományos haladásával összevetve azonban kevesellte az államtudomány eredményeit. Úgy vélte, hogy a természettudományok nem elsősorban tárgyuk miatt fejlődtek gyorsabban, hanem a Bacontól származtatott tapasztalásra alapozott induktív módszer révén. Eötvös szerint tapasztalati tényekre van szükség az államtudományban is, de mindjárt hozzátette, hogy ezen a területen a kísérletezésre nem nyílik lehetőség, s a tapasztalás sem vezet soha olyan bizonyosságra, mint a természettudományban. Ráadásul az emberi viszonyokban a szabad akarat következtében a törvényszerűségeket is másképp lehet megállapítani. Mégis úgy vélte, hogy nem lehet a tapasztalást elhanyagolni, s transzcendentális spekulációkkal helyettesíteni. Az államra vonatkozó tapasztalati tények lelőhelyét a több mint kétezer éves emberi civilizáció történetében találta meg, feltételezve az emberi természet állandóságát. Eötvös az államtudománytól a gyakorlati életben hasznosítható eredményeket várt. Eötvös munkájáról írt tanulmányában Trefort Ágoston is azt hangsúlyozta, hogy az államtudományt, úgy mint a természettudományokat, csak tények és tapasztalatok alapján lehet tárgyalni, ellenben a vizsgálódás tévedésekhez vezet.

Eötvös szkepszisét az államtudomány korlátaira vonatkozóan, immár a társadalomtudományokra kiterjesztve, Concha Győző is osztotta. Kautz Gyula könyve megírásakor (*Politika vagy országásattan* 1862) abban látta az államtudomány feladatát, hogy rendszerezze a politikai érdekekre és törekvésekre vonatkozó elveket és eszméket, mutassa be az államszervezés és kormányzás

elveit, valamint azokat az állami "alakzatokat" és intézményeket, amelyek felvirágoztatják az államot, s jelölje ki az eszközöket a visszas állapotok és bajok orvoslására.¹

Schvarcz Gyula megkülönböztette az államtudóst, az államjogászt és az állambölcselet művelőjét. Kuncz Ignác az *Állam mint nemzet* című terjedelmes kéziratáról írt akadémiai bírálatában kifejtette, hogy az állambölcselet az elmélet felől közelíti meg tárgyát és főként deduktív módszerrel él, míg az államtudományi bűvár és gondolkozó az empirikus anyagból emeli ki tanait, tehát induktív módszert alkalmaz.² Úgy látta, hogy Magyarországon a politikai irodalom elsősorban publicisztikai jelleggel jelentkezett és kevésbé tudományos munkákban, pedig azt tartotta szerencsésnek, ha az államtudomány ad irányt a publicisztikának, a napi sajtónak és persze a törvényhozásnak.³ Az államtudományt arra ösztönözte, hogy derítse fel az államjogban megmaradt ellentmondásokat, az alkotmány hiányosságait, s működjön közre a törvényhozó testület mellett az államjog fejlesztésében.⁴ Az államtudományt szintén kritikai tudománynak tekintette, s feladatát abban látta, hogy *"kellő körültekintéssel mérlegelve meg az összes hadászati, politikai és társadalmi körülményeket, lehető biztonsággal földerítse a tényeket a magok állami, társadalmi jelentőségében, hogy az ekként földerített tények alapján azután ki bírja vonni úgy az alkotmány-politikára mint a gyakorlati politikára nézve a tanulságokat."*⁵

Valójában az államtudomány, a politikatudomány és a társadalomtudományok kapcsolatát nagyban befolyásolta, hogy művelőik miként értelmezték az állam és a társadalom, később az állam és a politika viszonyát. Az ókori és a keresztény gondolkodásban is fellelhető természeti törvények, természetjogi tradíciók után az újkori természetjog megpróbálta a működő jogi normákat, a hatályos jogot az igazságosság értékítéletével szembevetni. Ehhez az alapelveket vagy vallási normákból, vagy az emberi természetnek, emberi racionalitásnak megfelelő törvényszerűségekből vezette le. Abszolutizált változatukban ezek az alapelvek univerzálisak voltak, helytől és kortól függetlenül, állandó formában létezőknek képzelték el azokat, így egyes

¹Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* I-II. Bp. 1981. I. kötet 44-69. II. kötet 109., 124-125., 578. Trefort Ágoston: *B. Eötvös József "A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra" című munkájáról* Bp. 1883. 6-7. Horváth Róbert: *Konek Sándor professzor (1819-1884) elméleti munkássága és a magyar polgári statisztikai elmélet kialakulása* Szeged, 1965. Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* Bp. 1980. (2. kiadás) 149-150., 251-252., 256-257., 269. Samu Mihály: *Államelmélet* Bp. 1992. 7-21. René David szerint a magánjogra orientált európai kontinentális jogban a természetjogi irányzat hatására a XVIII. századtól kezdve foglalkoztak a jogászok a közjoggal, s a közjog rendszerét az 1789. évi francia forradalom után dolgozták ki. Lásd René David: *A jelenkor nagy jogrendszerei Összehasonlító jog* Bp. 1977. 59., 66.

²Schvarcz Gyula: *Jelentés a II. osztályhoz Kuncz Ignác bírálatra kiadott "Állam mint nemzet" című munka kézírata fölött* (1886) 7., 10., 12. Régi Akadémiai Levéltár (RAL) 762/1886.

³Schvarcz Gyula: *Államtudományi irodalmunk köréből* I. Nemzet 1888. 333. sz. melléklete

⁴Schvarcz Gyula: *Tanulmány a magyar államjogi irodalom újabb termékeiről* (továbbiakban: *Tanulmány...*) Magyar Igazságügy 1887. 27. kötet 254.

⁵Schvarcz Gyula: *Az athenei állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthenestől Ephialtesig* (507-461-2-ig Kr. e.) (továbbiakban: *Az athenei állam...*) Bp. 1887. 18.

gondolkodók szerint például az emberi jogok, az ember veleszületett jogai öröktől fogva léteztek. Később, a 18. században a relativizáltabb, történetibb vélekedések terjedtek el, amelyek figyelembe vették az eltérő népek és korok sajátosságait is. Grotius és Hobbes is az önfenntartásra korlátozta az ember természetes jogait. Hobbes az emberi észből vezette le a természetjogot, s megkülönböztette a természeti törvénytől. A természeti jogon az embernek azt a szabadságát értette, hogy saját belátása szerint dönthet önfenntartása feltételeiről, míg a természeti törvényt az emberek önfenntartásuk szempontjából racionális cselekvéseire vonatkozó előírásoknak és kötelezettségeknek tekintette. A természetjogi szemléletű gondolkodókat érdekelte a hatalom, a jog eredete, és az emberi közösségek létrejötte. Az Istentől származtatott hatalomfelfogás helyébe az emberek társas viszonyaiból eredeztetett hatalomértelmezést állították. Ennek formáját pedig a már a protestáns teológiában is fellelhető szerződés tanban találták meg. Althusiusnál két szerződés jelent meg, az egyik az emberek egyesülésének szerződése, amellyel létrehozták társulásukat, társadalmukat, a másik pedig, amellyel az így létrejött közösség szabályozta a közhatalom, a kormányzás kérdéseit. Hobbes a másik embernek tett ígéretben, mint primér kötelemben (szerződésben) látta a társulás mozzanatát, s abban pedig az állam létrejöttét, hogy ez az egymásnak tett ígéret arra vonatkozik, hogy alávetik magukat a szuverén (személy vagy testület) ítéleteinek, amik által az az önfenntartásukhoz szükséges eszközök megválasztásáról dönt helyettük. Hobbes szembeállította a természeti állapotot, a politikai szervezetség nélkül élő emberek állapotát a polgári törvények hatálya alatt élő emberek állapotával. Az emberek ezen szerveződését commonwealth-nek ("népközösség"), vagy civitasnak ("állam") nevezte, s olykor használta a később elterjedté vált polgári társadalom (civilis societas, civil society) elnevezést is. Hobbes a polgárok és az őket képviselő szuverén között érdekazonosságot feltételezett, de a szuverént is a természeti törvények hatálya alá helyezte. A hol természeti, hol vad, hol pedig barbár állapotnak tekintett, később azonban jogok eredeztetésére, vagy a társadalmi szerveződés korrekciójára is alapul szolgáló őállapotokat tehát a civilizáció, a jogi normákkal rendezett együttélés, a civilis societas váltotta fel, amely egyben, mint közhatalmi szerveződés gondoskodott az együttéléstől fakadó viszonyok normák és jogi szabályok alá rendeléséről is.⁶

⁶Ruszoly József: *Európa jogtörténete Az "újabb magánjogtörténet" Közép- és Nyugat-Európában* Bp. 1996. 119-120. Huoranszki Ferenc: *A német liberalizmus elméleti forrásai* In: /Dénes Iván Zoltán szerkesztette/ *Szabadság és nemzet Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában* Bp. 1993. 16-17. Péter László: *Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése* In: *Változás és állandóság Tanulmányok a magyar polgári társadalomról* Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1989. 60-61., 90-91. Szabó I. 1980. 24-32. Samu M. 1992. 23-46. Richard Tuck: *Hobbes* Bp. 1993. 34-52., 71-100.

Pierre Manent Hobbes nézeteit épp a civil társadalom és az állam szétválasztásaként értelmezi, ahol a civil társadalom a jogok egyenlőségének helye, az állam pedig a civil társadalom eszköze, amelynek segítségével az a rendet és a békét biztosítja. Ugyanakkor Manent azt is megjegyzi, hogy - mintegy hobbes-i paradoxonként - az állam egyetlen forrása az a civil társadalom, amely felett abszolút hatalmat gyakorol, s belőle ered a civil társadalom léte és konzisztenciája, azaz ő a társas létezés forrása. Úgy véli Hobbesnál a megkülönböztetett civil

Az őállapot, az ember természetének, a szerződés jellegének és a velünk született jogok elidegeníthetőségének értelmezése alapján a természetjogi-észjogi érvelés többféle irányban fejlődhetett tovább. A természetjog hatalomfelfogása, elsősorban Locke tanításain keresztül, a közhatalom szerveződését és intézményeit alkotmányozással átformálni kívánó liberális törekvéseknek is forrásává vált. A liberalizmus, legalábbis klasszikus változatában a hatalom intézményes megosztásával és a hatalom ellenőrzésének eszközeivel akarta az állami hatalom mozgásterét korlátozni, tevékenységét pedig a társadalom érdekeire irányítani.⁷

A természetjogi érvelés persze az abszolutizmus híveinek is lehetőséget biztosított a hatalomról vallott elképzeléseik megfogalmazására, főként német területeken. Az észjog német rendszerezője Pufendorf volt, az ő nyomdokain haladt Poroszországban Thomasius, majd Wolff. Wolff úgy vélte, hogy a polgárok minden jogukat átadták a szuverénnek, aki tökéletesedésük érdekében viszonyaikat szabályozhatja. Többfelé az uralkodói hatalom erősítése az egyház pozícióinak visszaszorítását is szolgálta, s alkalmasak voltak ezek a tanok például a Habsburg Birodalomban a rendi politikai ambíciók korlátozására is. A Wolff-féle irányzat Ausztriában hivatalos tananyaggá vált, s hatott Martini elméletének kidolgozására, akinek természetjogi műve 1848-ig volt használatban a magyar jogi oktatásban. Martini is az állam keletkezése előtti természetes állapotból indult ki, ahol mindenkit azonos, az ember valóságából eredő jogok illettek meg fennmaradása és tökéletesedése biztosítására. A természetes állapotban nem volt főhatalom és ismeretlen volt a függőség. Az államot az emberek az ész parancsát követve, önkéntes szerződéssel hozták létre, a biztonság érdekében, az értelmetlenség és a rosszaság elhárítására. Martini a szerződés értelmezésében vitába szállt Pufendorffal, s úgy vélte egyetlen szerződés is elegendő az állam keletkezésének megmagyarázására, azaz az emberek egyetlen szerződésben is megegyezhettek a társulásban és a hatalom gyakorlásának feltételeiben. E feltételek pedig abban álltak, hogy az államba belépők alávetették természetes szabadságukat a közös uralomnak, s mindenben engedelmeskedtek a szuverén akaratának. Míg a forradalmi változásokat előkészítő természetjogi érvelésekben a hatalomra vonatkozó szerződést felbonthatónak tekintették, ha a főhatalom túllépte hatalma határait, addig Martini egyenesen a természeti törvénybe ütközőnek tartotta az uralkodóval való szembeszállást. Szerinte az uralkodó, aki a nép minden jogát megtestesíti, a nép fölött áll, nem rendelhető az alá, hatalma pedig korlátlan, s cselekedeteiről csak Istennek kell számot adnia. Hobbes a természeti törvényekkel akarta a főhatalmat korlátozni, Martini pedig visszanyúlt

társadalom és állam a képviselő gondolatában kapcsolódik össze. Tuck és Manent véleménye abban is eltér, hogy míg Tuck a hobbes-i szuverén hatalmát korlátozottnak véli, Manent szerint joga korlátlan, szuverenitása abszolút, mivel a ráruházott jogok is korlátlanok voltak. Manent úgy látja azért van szükség erre az abszolutizmusra, mert csak kívülről lehet levezetni azt a politikai rendet, amely az egyének önálló, eltérő akaratából egységet hoz létre. Lásd Pierre Manent: *A liberális gondolat története* Pécs, 1994. 33-53.

⁷Huoranszki 1993. 17-18. Samu M. 1992. 46-47., 49-52.

az isteni törvényekhez. Elvetette az ellenállási jogot, csak az örült uralkodóval szembeni védekezést engedte meg. Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy az uralkodó korlátlan hatalmát a közjó, az általános jólét és boldogság előmozdítására kell fordítsa, s ez a gondoskodás széleskörű beavatkozást jelentett az alattvalók életviszonyaiba.⁸

Valóban az abszolutista hatalmi rendszerek élen jártak a modern államiság kialakításában. Jól felépített, erősen bürokratizált szervezetben különült el a közhatalom, amely főként rendészeti, policiális eszközökkel biztosította a közrendet, erőfeszítést tett egyfajta jogrend érvényesítésére, s egyre több területen szabályozta az életviszonyokat (gazdaság, oktatás, egészségügy, szegényügy stb.). Ausztriában, Poroszországban és más német államokban, valamint több itáliai tartományban természetjogi és civiljogi alapokon, felhasználva természetesen a hazai jogot is, komoly kodifikációs, jogrendszerező tevékenység indult el, amelynek eredményeként született meg többek közt a porosz *Allgemeines Landrecht* (1794) és az ausztriai *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (1811).⁹ A természetjogi iskola nagy érdeme volt, hogy a jogtudomány által római jogi és kánonjogi alapokon kidolgozott jus communét elkezdte rendszerezni, s előkészítette a kodifikációt, hogy a joggyakorlatban is alkalmazhatóvá tegye az egyetemeken tanított, az igazságesszméből kiinduló ideális jogot. Elismerte az uralkodó jogát a jogalkotásra és a jog megreformálására, hogy az a természetjog elveit érvényesítse. A társadalmi rend középpontjába az embert állította, személyiségéből vezette le természetes jogait, s uralkodóvá tette a jogi gondolkodásban a jogszabály, az alanyi jogok eszméjét. A római jogban, s így az európai közös (közönséges) jogban is elhanyagolt közjog felé fordította a figyelmet, s jelentős lépéseket tett büntetőjogi, alkotmányjogi és közigazgatási jogi modellek kidolgozására.¹⁰ Az abszolutista hatalom érdekeit előtérbe állító államisme is a társadalom szerveződésében alapvetően az állami köteleket tartotta elsődlegesnek, s mikor a fokozatos szemléletváltás következtében figyelmét egyre inkább a hatalom igényeiről a lakosság életviszonyaira fordította, az államra úgy tekintett, mint a társadalmat övező keretre, vagyis úgy vélte, hogy a modern társadalom is csak állami keretben létezhet, azon belül zajlik anyagi, szellemi élete, ugyanakkor ezektől a feltételektől az állam céljait sem látta már függetleníthetőeknek.¹¹

A természetjogot, főként a szerződést a rendek is felhasználták politikai törekvéseik alátámasztására. Természetesen a magyar rendeket nem érdekelhette a társadalom és az állam keletkezése, hisz a politikát nem ebben a fogalmi rendszerben értelmezték, inkább a koronához fűződő kapcsolatukat akarták

⁸Ruszoly 1996. 120-121. Szabó I. 1980. 33-35., 39-49., 67.

⁹Ruszoly 1996. 121-131. A modern kodifikációt megelőzően a jogösszesítés szándékából születtek meg XIV. Lajos uralkodása alatt a nagy ordonnance-ok. Vö. Ruszoly 1996. 132-147.

¹⁰David 1977. 46-48., 60., 72-74. Ruszoly 1996. 119-120.

¹¹Horváth R. 1965. 39., 44-45., 52-53.

módosítani a felbonthatónak és újraköthetőnek tekintett szerződések segítségével.¹² A két pólusú történeti magyar alkotmányban a két autoritás, a korona és az országot alkotó rendek pozíciója határozta meg a hatalmi viszonyokat, ezért a korona és a rendek közti szerződések tartalmát tartották az alkotmányosság szempontjából alapvetőnek. A rendi közjogi felfogás mentes maradt az állami szemlélettől.¹³

A rendi alkotmányosság számos szemléleti eleme a liberális gondolkodóknál is tovább élt, miközben a nemesi "populus"-t az ország minden lakosát magába foglaló, a jogkiterjesztés révén létrejövő polgári nemzettel helyettesítették be. Kölcsey az 1832-ben megnyílt országgyűlésen az alkotmányt a fejedelem és a nemzet közötti kölcsönös szövetségként határozta meg.¹⁴ Kölcsey és Wesselényi is polgári alkotmánynak minősítette a történeti alkotmányt, hogy a tervezett korrekciókat, polgári reformokat könnyebben elfogadtassa a politizáló nemességgel. A liberálisoknak kedvelt fogása volt, hogy az új intézmények gyökereit, mintáit a történeti alkotmányból keressék elő, s erre hivatkozva érveljenek bevezetésük mellett. Még Eötvös is, aki pedig élesen bírálta a rendi intézményeket, hajlandó volt érvelésében a régi törvényeket is felhasználni (*Reform* 1846). Az 1848-as törvények is a történeti alkotmány struktúrájába illeszkedtek bele, persze több új intézmény eltért annak természetétől.¹⁵ A jogfolytonosságot hangsúlyozó deáki alkotmányvédő politika is a történeti szemléletből és érvanyagból merített. A korona és nemzet kettőségéből kiinduló alkotmányos felfogás tovább élését az is mutatja, hogy a kiegyezés is az uralkodó és a nemzet megegyezéseként jött létre. Deák, később pedig a leendő kormány tagjai az uralkodóval és közvetítőivel folytattak tárgyalásokat az alkotmányos rendezés feltételeiről.¹⁶

A kontinentális Európában, elsősorban német területeken, a rendőrállamnak is nevezett, erős abszolutista hatalommal szemben az angolszász modell, az "államminimalizálás" programja nem volt járható út.¹⁷ Ezért inkább az államszervezet céljainak áthangolása és mozgásterének meghatározása került napirendre. Ezek a törekvések a jogállam (Rechtsstaat) koncepciójában jelentek

¹²Szabó I. 1980. 67-73.

¹³Péter László: *Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben* In: *Gesta Hungarorum* II. Zürich, 1985. 291-296.

¹⁴1833. április 22-i beszéde a kerületi ülésen. In: *Kölcsey Ferenc összes művei 2. Politikai beszédek* Bp. 1960. 82-83. Hasonló szemlélet jelent meg követválasztása előtt, 1832. november 6-án mondott beszédében is: "Nagy pedig és felséges a gondolat, mely e törvényhozási egyesületben fekszik; ez egyesületben, hol közügy és magányos jogok királyi hatalom és népszabadság egymást testvéresen mérséklék". Uo. 64-65.

¹⁵Gergely András: *Az 1848-as magyar polgári államszervezet* In: /Pölöskei Ferenc - Ránki György szerkesztette/ *A magyarországi polgári államrendszerek* Bp. 1981. 50-52. Vö. Péter L. 1985. 297-301. Eötvös szemléletében főként 1849 után kapott nagyobb teret a történeti jog. Vö. Eötvös 1981. II. kötet 183-189.

¹⁶Hanák Péter: *Deák hűsvéti cikkének előzményei* Történelmi Szemle 1974. 4. sz. 565-589. Hanák Péter: *Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése)* In: *Tanulmányok Deák Ferencről* Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 305-334. Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés* Bp. 1987. 21-218. Vö. Péter L. 1985. 302-321.

¹⁷Szabó Miklós: *A liberalizmus elvi kérdései I. A klasszikus liberalizmus* In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986* Bp. 1989. 47-52.

meg, amely az államot jogok összességeként fogta fel, s feladatát a jogok biztosításában határozta meg. A jogállam gondolatának kidolgozásához nagyban hozzájárultak Kant jogfilozófiájának tételei.

Kant megkülönbözteti a morál és a politika elveit, méghozzá a szabad cselekvés belső és külső feltételeinek szétválasztásával. A morálisan helyes cselekvést a szabad akarattal rendelkező egyénnek az akaratát befolyásoló külső tényezőktől és önmaga érzéki meghatározottságától független, autonóm döntéseiből származtatja. Erkölcsi törvényekről akkor beszél, ha a cselekvési kötelezettség és a cselekvés késztetése megegyezik, vagyis a késztetés belső, jogi törvények esetén viszont a késztetést külsődlegesnek véli, ezért a jogi törvényekből fakadó köteleességek is csak külsők lehetnek. Kant szerint a morál elveinek megállapításakor el kell tekinteni az ember empirikus tények által meghatározott vágyaitól, a politika elveinél viszont tekintettel kell lenni az egyénenként eltérő vágyakra, érdekekre. Épp ezért általános szabály nem vonható le, nincs módszer amivel az egyéni boldogság útja és az egyén érdekei meghatározhatók, így a politika közvetlen célja sem lehet az egyéni boldogság megteremtése. Egy közintézmény, vagy maga az alkotmány nem biztosíthatja a boldogságot, csak azokat a jogokat, amelyek lehetővé teszik, hogy mindenki a maga útján keresse azt, amíg polgártársai joga ellen nem vét.

Kant erkölcsfilozófiájában a szabad akarat tesz egy cselekvést morálissá, politikai filozófiájában az eltérő érdekek harmóniája végett a külső szabadság feltételeit akarja biztosítani. Az összes egyén szabadságát korlátozó joggal hangolja össze az egyének szabadságát, s az összhangot létrehozó külső törvények összességét nevezi közjognak. (Kant már kifejezetten közjogról és magánjogról beszél.) A polgári állapot Kantnál a törvények által biztosított jogokkal azonosított szabadságon, e jogok mindenkit megillető egyenlőségén és a politikai-törvényhozási feladatokban való részvételt jelentő önállóságon nyugszik, igaz a politikai részvételt független döntésképeséghez, elsősorban a tulajdon meglétéhez köti. Kant miközben körülírja az állam kompetenciájának határait, feladatát polgárai egyenlő szabadságának biztosításában és biztonságuk megőrzésében látja. A társadalom és az államhatalom létrejöttét ő is a szerződéselméletből vezeti le, igaz a jogok kölcsönös elismeréséhez vezető konszenzust hipotetikusán kezeli. Kant észrevette a rousseau-i közvetlen demokráciában, ahol a végrehajtó hatalomban az összesség határoz az egyén felett, a despotikus tendenciákat, s azzal és a despotizmussal szembe az általa "republikanizmus"-nak nevezett alkotmányos monarchiát állította, amelyben elkülönül a végrehajtó és a törvényhozó hatalom.¹⁸

¹⁸Huoranszki 1993. 19-28. Lásd még Erdődy Gábor: *A 19. századi német liberalizmus* In: /Dénes Iván Zoltán szerkesztette/ *Szabadság és nemzet Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában* Bp. 1993. 43-44. Fichte a szerződésen továbbfejlesztésével, annak magánjogi természetét hangsúlyozva, elismerte az egyén jogát az államból való kilépésre a tisztán morális törvények területére. Az állam hatóságát a tulajdon védelmére korlátozta. Vö. Erdődy 1993. 44.

Wilhelm von Humboldt a 18. század végén írt esszéjében (*Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen* 1792) azért akarja korlátozni az államot és az egyéni cselekvés terét tágítani, mert ezzel szeretné megteremteni annak a feltételét, hogy az egyének szabadon fejleszthessék képességeiket, tökéletesíthessék magukat. Úgy véli az egyén boldogságát az állam éppen saját maga korlátozásával biztosíthatja, s feladatának csak polgárai biztonságának garantálását, védelmüket és konfliktusaik elhárítását tekinti. Humboldt elutasítja az állam beavatkozását polgárai nevelésébe, anyagi viszonyaiba, gazdálkodásukba, mert mindez az államtól való függésüket növelné. A szabadságban látja a tökéletesedés, a fejlődés előfeltételét, de ahhoz bizonyos szellemi és erkölcsi érettséget is igényel.¹⁹ Humboldt írása 1851-ben jelent meg újra, 1852-ben pedig angolra is lefordították, s ihletőjévé vált J. S. Mill *A szabadságról* (1859) című esszéjének, igaz Mill a fejlődés kulcsának tekintett egyéni szabadságot nem annyira a kormány beavatkozásától féltette, mint inkább a közösség, a társadalom zsarnokoskodásától.

Kant is és Humboldt is, bár kiindulásuk eltérő volt, mindketten az állami célok meghatározásánál, az állampolgárok érdekeit helyezték előtérbe. Felismerték az egyéni célok sokféleségét, s úgy vélték ezek közt nem lehet preferenciákat alkotni, ezért az állam feladatát a törvényekben garantált egyéni jogok biztosításában jelölték ki. Kant jogfilozófiája és államfelfogása Carl von Rotteck és Carl Welcker nagy vállalkozásának, a *Staatslexikon*nak szemléletén is nyomot hagyott. A jogállam koncepcióját ők is átvették, s történeti előzményeként a teokratikus és a despotikus államszervezetet jelölték meg. A társadalomszerveződés alapjának az igazságosságot, az állam feladatának pedig az igazságosság jogokkal történő garantálását tartották. Úgy vélték az autonómmá váló személyek összeütközésének elkerülését racionálisan megalkotott külső törvények teszik lehetővé, a törvényeket pedig szabad alkotmányok biztosítják, s a törvényeket a társadalom tagjai hallgatólagos egyetértéssel ismerik el, vagy szerződéssel alkotják meg. A *Staatslexikon* szerzői azt gondolták, hogy az államnak aktív szerepet kell játszania a személyiség autonómmá válásában, többek közt az államilag szervezett közoktatás által. A politikai döntéshozatalban való részvételt is a képzettség fokától tették függővé. Elutasították a korlátlan demokráciát és helyette a képviselői kormányzatot tekintették hatékony politikai struktúrának.²⁰

A természetjogi-észjogi alapokon nyugvó kanti jogfilozófia bécsi közvetítéssel a 19. század első felében a magyar jogi oktatásban is elterjedt, de elsősorban a magánjogban, mivel a közjogot továbbra is Martini nézetei uralták.²¹ A *Staatslexikon* viszont a reformkori liberálisok bibliája lett, s ezen keresztül a modern német állami szemlélet és a jogállam koncepciója is ismertté vált

¹⁹Huoranszki 1993. 19., 28-30. Erdődy 1993. 44.

²⁰Huoranszki 1993. 19., 30-33.

²¹Szabó I. 1980. 96-120.

Magyarországon. A kanti jogállam hagyománya több német államtudományi szerző, mint Mohl és Gneist munkáiban is tovább élt. Könyveik, akárcsak a *Staatslexikon* kötetei megtalálhatók voltak Schvarcz olvasmányai között.

A deduktív módszerekkel dolgozó, a jogegységet kodifikáció útján megteremteni igyekvő természetjogi irányzatokkal szemben a történeti jogi iskola lépett fel. A történeti iskola képviselői úgy vélték, hogy a jog organikusan, a népi meggyőződésből kiindulva fejleszthető, aminek lehetőségét a szokásban, a tudományban és a jogászai tevékenységben fedezték fel, s épp ezért elleneztek a kodifikációt. Az általános törvényszerűségek helyett az egyes népek fejlődésére ható egyedi körülményeket hangsúlyozták. Romanista ágának legjelentősebb képviselője, Friedrich Carl von Savigny a római jog eredeti alapjait és intézményeit akarta kihámozni a történeti korokban ráakódott jogi rétegek alól, s e római jogi alapokkal hozzájárulni egy magánjogi dogmatika kialakításához. Módszerét Georg Friedrich Puchta, a klasszikus fogalmi jogi tudomány megalapítója fejlesztette tovább. A germanista irányzat képviselői Gustav Hugo nyomdokain haladva az ősi germán jogintézményekre fordították figyelmüket (Eichorn, J. Grimm, Beseler). Kutatásaik inkább jogtörténeti jellegűek voltak, jogi dogmatika kimunkálásában nem versenyezhettek romanista társaikkal. Az 1848 táján kifulladás történeti iskola jelentős lendületet adott az új római jogi pandektatudománynak (Windscheid, Jhering), amely nagyban hozzájárult a modern polgári magánjog rendszerének kidolgozásához és az újabb német kodifikációs tevékenységhez (*Bürgerliches Gesetzbuch für das Deutsche Reich*). A germanista irányzat elsősorban jogtörténeti kutatásokban élt tovább, bár Gierke magánjogi munkái is jelentősek voltak.²²

A történeti irányzatnak kezdetben kevés híve akadt Magyarországon. Még a 19. század kezdetén Adámi János pozsonyi tanár Filmernek a 17. század második felében keletkezett patriarchális államfelfogását kísérelte meg szembeállítani Martini tanaival, azaz a szerződéses államkeletkezés helyett a patriarchák alapította államelméletet képviselte. Később a svájci Haller is Filmertől merített patrimoniális államfelfogásának megalkotásakor. Adámi nézeteit a természetjogászok éles bírálatban részesítették, többek közt szemére vetették, hogy elmosza a határt a magántársaság és az állam közt. A vita hatására a történeti felfogás háttérbe szorult a jogbölcséletben, s inkább a tételes jogtudományban nyert nagyobb teret. Szinte természetes, hogy a jogtörténészek, gróf Cziráky Antal, Bartal György szemléletét jelentősen befolyásolta, de Frank Ignác révén a magánjog tudományos művelésében is megjelent. Az irányzathoz tartozott Kelemen Imre, Szlemenics Pál, később pedig Wenzel Gusztáv, aki a nemzet veleszületett jogi tradícióit emlegette. A történeti felfogás a szokásjog szerepét hangsúlyozta és ellenezte a törvényi szemléletet, valamint a kodifikációt. A kodifikációt fontosnak tartó Szalay László, de Eötvös József is élesen bírálta a

²²Ruszoly 1996. 152-165. Szabó I. 1980. 54-55. David 1977. 56-57.

történeti irányzatot. A jogtörténetírásban tovább élő történeti szemlélet egyre jobban a hazai jogi intézményekre koncentrált, s látóköréből kezdtek kiesni a komparatistikai vizsgálatok. A kiegyezés után a konzervatívabbá váló közgondolkodás és publicisztika a nemzeti összetartozástudat erősítésének hatékony eszközét találta meg a Hajnik Imre, majd Timon Ákos munkásságában kiteljesedő jogi, főként közjogi historizmusokban, s a retrospektív jogtörténetírás termékeiben. A történeti jogi iskola hagyományaival a pozitivistá jogtörténet sem szakított.²³

A történeti jogi iskola törekvései ellen Hegel is többször kifakadt, szükségesnek tartotta a kodifikációt, s kidolgozta saját jog- és államelméletét. Hegel elutasította az állam keletkezésének szerződéses elméletét, úgy vélte nem az emberek önkényétől függ az állam létrehozása, hanem szükségszerűség, hogy az emberek államban éljenek. Az ész követelményének tekintette az állam létesítését, s történetileg az ész megvalósulásaként vizsgálta. Az államot az emberek legfejlettebb szervezetének minősítette, s világtörténeti nézőpontba helyezte. Hegel számára a történelem a szabadság megvalósulása volt, s mivel a különböző népek is csak állammá alakulásuk által léptek be a történelembe, ezért azt tartotta, hogy az igazi szabadság is csak az államban valósulhat meg. Hegel szerint az egyének szabadságát nem az egyének kölcsönös önkorlátozása biztosítja, hanem a független intézmények. A polgári társadalom különös érdekei, a magánérdekek a különböző közösségek és egyesülések (család, rendek, korporációk stb.), valamint a politikai részvételt biztosító intézmények révén közvetítődnek az állam általánossága felé, hisz az általános akarat az állam intézményeiben fejeződik ki. Így az állam a különös és általános egységét jelentette számára.

Az államot egységes szervezetnek tekintette Hegel, amelynek részei nem önállósíthatják magukat, mert akkor az egész léte is veszélyben forog. Kijelentette, hogy az állam szervezetét az alkotmány írja le, az állam a politikai alkotmány által tartja fenn magát, de a politikai alkotmány is az államból ered. Az állam szerinte önálló integritás, öncél, vagyis célja önmaga a társulás és egyesülés, nem pedig az egyéni érdekek védelme, az egyéni biztonság, tulajdon és személyes szabadság garantálása. Így az egyén is csak az állam által, a társulás ezen foka által nyer egyéniséget és egyéni jogokat. Hegel tehát az egyének és a társadalom fölé helyezte az államot és különösen fontosnak tekintette szerepét. Elkülönítette a politikai államot és a polgári társadalmat, a polgári társadalmat a család és az állam közti szintre tolta le, s olyan szerveződésnek tekintette, amelynek alapja a vagyonegyenlőtlenség, de ahol az egyének jogilag egyenlők és törvények garantálják a tulajdon, a személy, a foglalkozás szabadságát.

²³Horváth Pál: *A magyar jogi gondolkodás az állam és a jog fejlődéstörténetéről* In: /Csizmadia Andor szerkesztette/ *Magyar állam- és jogtörténet* Bp. 1995. 7-13. Horváth Pál: *A magyar állam- és jogtörténettudomány* Uo. 15-34. Szabó I. 1980. 55-59., 123., 140-144., 152., 163-164., 184-187.

Elvetette a népszuverenitás gondolatát, mert ellentétesnek látta az uralkodói szuverenitással. Úgy vélte az állam szuverenitása az állam funkcióinak egységét jelenti, amely az állam összes részének tevékenységét meghatározza. Az állam szuverenitását az államok közti viszonyban is értelmezte, de megjegyezte, hogy míg az emberek ügyeiben van bíróság, addig az államok kapcsolatában nincs olyan hatalom, amely eldöntené mi a jogos. Hegel szerint az állami szuverenitás az uralkodóban ölt testet, s az állami egység érdekében megnövelte befolyását. Az alkotmányos monarchia csúcsát és kezdetét jelentő fejedelmi hatalomban fedezte fel a különböző hatalmak egységét. A montesquieu-i hatalommegosztás helyett csak a törvényhozó és a kormányzati hatalmat különítette el, a bírói hatalmat az utóbbi részének tekintette. A törvényhozásban pedig a korporatív képviselőre tett javaslatot.²⁴

Noha a polgári társadalom és a politikai társadalom megkülönböztetése már korábban is szemléleti elem volt, igazán Hegel állította szembe a civil társadalmat az etikus rendet biztosító és kiemelt szerepű állam kategóriájával. Ez a megkülönböztetés aztán a német és közép-európai politikai gondolkodásban erősen meggyökeresedett. Az államnak a társadalom fölé kerekedését Marx is felismerte, igaz ő az aktuálisan létező társadalmat, a polgári társadalmat igyekezett megfosztani erkölcsi értékeitől, s azt az egyéni önzés és a piac farkastörvényeinek terepéneként ábrázolta.²⁵ Marx utópiájában az államnak a társadalom alá rendeléséről szólt, sőt az államelhalás elméletét is kidolgozta, az átmeneti időszakban azonban fontos feladatokkal látta el az államot.²⁶ Tanait a politikai gyakorlatban alkalmazók társadalomátalakító tevékenységük során komoly szerepet szántak az államhatalomnak.²⁷

²⁴Hegelre lásd Samu M. 1992. 52-55. Erdődy 1993. 44-45. Szabó I. 125-131.

²⁵Péter L. 1989. 91.

²⁶Samu M. 1992. 69-71.

²⁷A Marxra visszanyúló nyugati társadalomelmélet is a politikai állam és a polgári társadalom kettősségét vette át. Jürgen Habermas a társadalom és a közhatalom történetileg alakuló viszonyát a társadalmi nyilvánosság strukturális elemzésén keresztül mutatja be. Úgy véli a köz és a magán kategóriái a középkorban nem értelmezhetők, csak az abszolutizmus államában különül el a közhatalom, s vele szemben a privát szféra. A teljes polarizáció a 18. század végéig le is zajlik, s a polgári társadalom az állammal szemben a magánautonómia területe lesz. Mivel a közhatalom direktívákkal látja el a magánszférát, a közönséggé összegyűlt magánszemélyek igényt formálnak rá, hogy a nyilvánosság intézményein keresztül ellenőrizték és informálják az uralmat. Habermas szemléletét pontosan jelzi amikor azt írja, hogy az állam és a társadalom közti választóvonal különíti el a köz- és a magánterületet, de a magánszemélyek területén belül is meg kell különböztetni a magánéletet és a nyilvánosságot, ez utóbbit is a magánszféra részeként. A kialakult és intézményesült politikai nyilvánosság aztán az államot a közvéleményen keresztül közvetíti a társadalom szükségleteivel és szabályozza a civil társadalmat. Habermas úgy látja, hogy a liberalizmus korában szabadul fel a polgári társadalom mint magánszféra oly mértékben a közhatalom direktívái alól, hogy a politikai nyilvánosság a polgári jogállamban elérheti teljes kibontakozását. A közvélemény lesz a törvények egyetlen legitim forrása, s az uralom pusztá feladata ezek végrehajtása.

Habermas koncepciójában az egyéni árutulajdonosok és termelők szabad versenyére, a munkavégzést, a fogyasztást, a családot és a nevelést is magába foglaló magánautonómiára épülő liberális társadalmi modell bomlásával, illetve ki nem teljesedésével fokozódik az állami beavatkozás a magánszférába, mivel a megjelenő érdekkonfliktusok azon belül többé már nem oldhatók meg, s politikai síkra terelődnek. A társadalom előrehaladó államosításával párhuzamosan az állam is társadalmiasodik, vagyis társadalmi szervezetek, hatalmak tesznek szert hatósági illetékességre. Ezáltal a magánszféra köréből egy átpolitizált szociális szféra

A Hegel utáni német államtudomány sem tudott, s nem is akart e szemléleti változástól szabadulni. Az államot központi tényezőként tekintették, megindult historikus múltba vetítése (Droysen, Mommsen), s a hatalom eszményítése (Ludwig August von Rochau). Rudolf Gneist is meg volt győződve az erős állam szükségességéről, s kísérletet tett a jogállamiság megújítására. A jogállamot a polgárok jogi egyenlőségével azonosította, s céljának azt tartotta, hogy szilárd kereteket biztosítson a pártok együttműködésének. Gneist ragaszkodott az alkotmányos rendhez, igaz a parlament és a monarcha kapcsolatát az utóbbi javára módosította. Treitschke a központi hatalom indokolatlan kiterjesztése ellen lépett fel, de az állam éjjeliőr szerepét is elutasította. Felismerte, hogy az egyén önállósága a kultúra növekedésével fokozódik, s az államiság kiterjesztését csak abban az esetben fogadta el, amikor az a szabad és értelmes emberek önállóságát növeli, de elutasította, ha korlátozza azt. Treitschke és Gneist az egyéniség jogait a szuverenitást magára vállaló állam hatáskörével próbálták összeegyeztetni, s szintézisük végül is a magánszféra függetlenségét ismerte csak el.²⁸ Mohl, Bluntschli, Laband jogi, államtudományi és politikaelméleti művei is ismertek voltak a hazai közönség körében, s természetesen Schvarcz előtt is.²⁹

Hegel jogfilozófiájának hazai hatása ellentmondásos volt. Inkább filozófiai, mint jogbölcseleti vita folyt tanai felett. Sokan homályosnak tartották bölcseletét, a jogra vonatkozó nézeteit pedig túl elvontnak ahhoz, hogy a tételes jogtudomány hasznosítani tudja azokat. A magánszféra és a közsféra éles megkülönböztetése viszont lehetőséget adott arra, hogy a magánjogban számos új, polgári, a tulajdon és a szerződéskötés szabadságához vezető reformot hirdessenek meg, ugyanakkor a közjog terén visszafogják a reformhajlandóságot. Mindenesetre a hazai magánjog oktatásában Hegel hatása nem tudta megtörni Kant befolyását.³⁰

Hegel tanítványa, Eduard Gans nagy hatást gyakorolt Szalay Lászlóra, aki arra törekedett, hogy a magyar jogi és államelméleti gondolkodást visszavezesse

alakul ki, amelyben állami és társadalmi intézmények egyaránt működnek, de szerepük többé már nem értelmezhető a köz vagy a magán kritériumai szerint.

A fejlődés további menetét Habermas abban látja, hogy a köz- és magánszféra tendenciaszerűen összefonódik, egybeépül, eközben a magánszféra egyre szűkül, végül csak a fogyasztás és a szabadidő eltöltésének kerete lesz, s nyomában fokozódik a kommercializálódás és eltömegesedés. Az emberek kulturális és egyéb fogyasztását tömegkommunikációs eszközökkel manipulálják, s ezek a módszerek a popularizálódó politikában is alkalmazást nyernek. A nyilvánosság pedig miközben a társadalom újabb és újabb szféráit hatja át, elveszti politikai funkcióját, kritikai ellenőrző szerepét. Habermas úgy véli, hogy ezen átalakulás során a jogállam szociális állammá formálódik át, azaz az önmagának gátat szabó, az egyént a társadalomban magára hagyó államot, a gondoskodó, elosztó, teljesítő stb. állam váltja fel. Vö. Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban* Bp. 1971.

²⁸Erdődy 1993. 79-81.

²⁹Schvarcz maga is élt az államfogalom historikus múltba vetítésének eszközével. Sulláról szóló a nyolcvanas években született értekezésében így fogalmazott: [Sulla] "midőn meg tudta szüntetni a senatus és a comitiák dualismusát [...] föl tudta emelni a még mindig város-állam Rómát [...] egy valódi állam színvonalára és rá igyekezett fektetni ezen új állam életét a későbbi évezredek haladásának biztosítékaira, a szellemi műveltség állami értékesítésére, az állampolgári jogegyenlőségre és a törvények uralmára." Schvarcz Gyula: *Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történelmében* (továbbiakban: Sulla) Bp. 1887. 79-80.

³⁰Szabó I. 1980. 120-123., 131-141., 280-281. Horváth Pál 1995. 19.

a filozófiai alapokig, mert szerinte Rotteck, Welcker és más szerzők hasonló munkáiból nem lehet használható fogalmi rendszert kiépíteni. De Kantot ugyanúgy elutasította mint Wolffot, mert jogi kategóriáikat túl absztraktnak találta. Természetesen bírálta a történeti jogi iskolát is, hisz fontosnak tartotta a kodifikációt, a jogrendszer gyökeres megújítását, a rendszeres törvénykönyvek elkészítését és az eljárási szabályok kidolgozását. Szalay elméleti írásaival, majd pedig gyakorlati tevékenységével a büntetőjog és a magánjog kódexének elkészítésén fáradozott.³¹

A kodifikáció törekvés volt a jogi archaizmusok felszámolására, a jog felaprózódottsága és a sokféle szokás megszüntetésére. A jogtudomány által kidolgozott jogeszmét közelítette a gyakorlatban alkalmazott joghoz. A kodifikációs tevékenység mélyén az a főként a kontinentális jogi gondolkodásra jellemző szemléleti elem rejlett, amely a törvényhozót tekintette a jog alakítójának és fejlesztőjének. A legfontosabb jogforrássá a szokásjoggal, a joggyakorlattal, sőt a jogtudománnyal szemben is a törvény vált. A kodifikáció felszámolta ugyan a szerteágazó jogi szokásokat, de elindítójává vált a nemzeti jogalkotásoknak, s a tudomány figyelmét is saját kódexei tanulmányozására irányította, s úgy látszott, hogy eltűnik a közös európai jogeszme. A kodifikáció és a jogalkotási mozgalom törvényhozási, jogi pozitívizmushoz vezetett.³²

A liberális felfogás az egyén, a társadalom érdekeiből indult ki, s az állam létét, hatalmi jogosítványait, funkcióját is ebből vezette le. A liberalizmus az államot állampolgári egyesületként kezelte, s megkülönböztette a köz- és magánügyeket, a köz- és magánérdeket, a közszférát és a magánszférát. Ugyanakkor hitte, főként 1848 előtt, hogy az egyéni érdek követése nem kerül ellentmondásba a közérdekkel, a kettő közvetíthető egymással, s a közösség politikai céljai integrálják az egyéneket. 1848 után már nem látszott olyan könnyen egyeztethetőnek az egyén és a közösség viszonya. Differenciálódott a szabadságfogalom, s akár eltérő értelmezést nyerhetett az egyéni és a politikai szabadság. A politika fő területe még sokáig az állam maradt, de megjelentek és fejlődésnek indultak olyan intézmények is, amelyek utat nyithattak az államintézményeken kívüli politizálásnak.

Mások kiindulópontja az állam volt, azt tekintették organikus egységnek, önálló entitásnak, s külön személyiséggel ruházták fel. Az államot egyének fölött álló, akár azoktól elkülönült érdekekkel rendelkező szervezetnek fogták fel, s hangsúlyozták társadalomföllettségét, az egész társadalmat átfogó tevékenységét. A polgári létet is az államból eredeztették. Az állam kohéziós szerepét azok is hangsúlyozták, akik gyengének érezték a társadalom, főként annak nemzeti alapú

³¹R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830-1860.* Bp. 1973. 164-175. Szabó I. 1980. 162-174.

³²David 1977. 59-63.

integritását.³³ Az 1849 utáni magyar politikaelmélet ezekkel a szemléleti ellentmondásokkal küszködött, s a fentebbi problémákra kereste a választ.

Eötvös József a századközépen írt államtudományi munkájában az eszmék valóságformáló szerepéből indult ki, s a keresztény polgárosodás, az emberi civilizáció fejlődésének alapját a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméiben jelölte meg. De úgy látta, hogy ezen meghatározó elvek eltérően valósultak meg a társadalmi és állami rend kiépülésénél, s ezek közt ellentét keletkezett. Az államban az abszolút egyenlőségi elv érvényesült és arra törekedtek, hogy az egyént alá vessék a közakaratnak, vagy a többség akaratának, az élet más területein, a polgárosodási folyamatban viszont az egyéni kezdeményezést biztosító, a versenyhelyzeteket megteremtő szabadság dominált. Eötvös az egyéni szabadságot éppúgy féltette a despotizmustól, a korlátlan hatalomtól, mint az egyenlőségi eszmékkel fellépő, a társadalmi és a politikai rend teljes átalakításaért küzdő szocialisztikus és kommunisztikus tanoktól. Arra is figyelmeztetett, hogy korlátlan hatalmat nem csak egy személy gyakorolhat, hanem a nép többsége is. Így a közelmúlt tapasztalatai alapján a forradalmat és a népszuverenitást kiteljesítő demokratikus törekvéseket is veszélyesnek találta az egyéni szabadságra nézve.

Az ellentmondás feloldását abban látta, ha ismét összhangba kerül az állam és a társadalom. *"Szükség, hogy az állam a társadalmat vagy ez az államot magához asszimilálja."* - írta. Ha hibásak voltak azok az eszmék, amiken az eddigi haladás nyugodott, az emberi civilizáció kifejlődött és a társadalmi szervezet alapult, akkor az új eszmék képviselőinek jött el az ideje, vélte. De ha az eddigi pályán lehetséges még a haladás és a fennálló társadalmi rend nem élte túl magát, akkor az államnak is azokon az elveken kell felépülnie, mint a társadalmi rendnek, azaz az államintézményeket a társadalom szükségleteihez kell idomítani. Eötvös, aki a polgárosodás, a társadalom és az állam kapcsolatát szoros kölcsönhatásban szemlélte, s feltételezte, hogy bármelyik átalakulása hatással van a másikra, s tisztában volt a civilizációk elmúlásával is, a társadalmi és állami rend ellentétéből végül azt a következtetést vonta le, hogy nem szükséges a társadalmi viszonyok teljes újjáalakítása, hanem az államok hibás elvek alapján történt szervezését kell korrigálni, azaz az egyéni szabadság elvére kell az állam berendezkedését is alapozni, s ezáltal megszüntetni az állam és az egyének törekvései közti ellentétet. E korrekció nélkül az államok felbomlanak és velük együtt megsemmisülnek a keresztény polgárosodás eredményei is, hangoztatta, ugyanis az államoknak, elsősorban a nagy államalakulatoknak védelmi, civilizációfejlesztő és szabadságterjesztő szerepet tulajdonított. Tehát a bajok forrását nem az elvek elhibázott voltában találta meg, hanem téves értelmezésükben, megvalósításuk hibás formájában. Ezért az eszmék helyes

³³Samu M. 1992. 57-67.

értelmezésére tett kísérletet. Az államhatalom szervezetének olyan kialakítását kereste, amely biztosítja az uralkodó eszméken alapuló társadalomfejlődést.

Ehhez úgy kellett korlátoznia az egyéni szabadság érdekében az államok hatalmát, hogy azzal ne fenyegetse stabilitásukat, fennmaradásukat, azaz megpróbálta megtalálni az egyensúlyt az egyén szabadsága és az állami beavatkozás mértéke közt. Eötvös a társadalmi állapotot tekintette az ember természetes állapotának, ám az államot nem tartotta az emberi természet szükségszerű következményének, csak a civilizáció eredményének. Azaz úgy vélte, az emberek a civilizációs fejlődés egy bizonyos fokán alkotnak rendezett államokat. Elfogadta az államok keletkezéséről szóló szerződést, de csak mint történetileg nem bizonyítható absztrakciót. Az államok létét az emberek szabad akaratából eredeztette, jogalapját pedig az ésszerűségben találta meg. Az államot eszköznek tekintette az egyén személyes boldogsága eléréséhez, ami csak mások jóléte és fejlődése szempontjából korlátozhatja az egyén érvényesülését, tehetségeinek szabad kifejtését. Az állam célját, amiért az egyének hajlandók állami közösséget alkotni, a személyes és vagyoni biztonságban jelölte meg. Az állam feladatát nem abban látta, hogy polgárainak előteremtse az anyagi és szellemi javakat, hanem abban, hogy biztosítsa a megszerzésükhöz és megtartásukhoz szükséges feltételeket, mindenekelőtt az egyéni szabadságot. Eötvös ragaszkodott a nagy államok és erős államhatalom fennmaradásához, s úgy vélte, hogy a csak az állam által ellátható feladatokhoz az államnak korlátlan, vagyis központosított hatalmat kell biztosítani. Azzal is tisztában volt, hogy az egyéni szabadság védelmében, az államegység veszélyeztetése nélkül, korlátozni kell az államhatalmat, még akkor is, ha a törvényhozó és kormányzó hatalom a népből ered. A túlzott centralizációt, az államnak mindenhatóságra irányuló törekvését az önkormányzatok rendszerével akarta ellensúlyozni, azaz szűkíteni kívánta azt a kört, ahol az állam hatalma korlátlan. Eötvös tehát a központosítás és az önkormányzat elvének egyensúlyát kereste.

Az önzés megjelenéseként értelmezett, mindenkor uralkodó szerepre törő nemzeti eszmét is ellentétesnek találta a szabadság, sőt az egyenlőség elvével is. A nemzeti eszmét az államot fenyegető tényezőnek tekintette. Ezt az ellentmondást úgy próbálta feloldani, hogy jelezte a nemzeti különbségek idővel enyhülni fognak, s utalt a polgárosodás nemzeti kereteken felülemelkedő jellegére. Csak könyve második kötetében sikerült a nemzetiség eszméjét államot és társadalmat fenntartó szerepkörben beintegrálnia rendszerébe, méghozzá az önkormányzatiság gondolatának felhasználásával. Így az önkormányzatok körébe utalt nemzeti igények az államhatalom korlátjaiként, a mérsékelt haladás tényezőiként jelentek meg.³⁴

³⁴Eötvös 1981. I-II. Az idézet az I. kötet 473. lapján található. Trefort 1883. Sőtér István: *Eötvös és az Uralkodó Eszmék* In: Eötvös 1981. I. 5-25. Felkai László: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége* Bp. 1979. 115-127.

Az Eötvöst követő nemzedék szemléletében az állam egyre fontosabbá vált, s az Eötvös által keresett egyensúlyt az állam javára módosították. A hagyományos jogállami koncepciókkal szemben, amelyek az államtól a jogrend megteremtését és fenntartását várták el, azért hogy biztosítsa polgárainak az érdekeik érvényesítéséhez szükséges feltételeket, Schvarcz Gyula már fokozottabb állami beavatkozást igényelt, hogy maga az állam is közreműködjön polgárai létfeltételeinek alakításában. De úgy látta, hogy épp a beavatkozás miatt az állam jogbiztosító szerepén kívül tevékenységét is törvények alá kell rendelni. Azt is fontosnak tartotta, hogy a beavatkozó állam állandó visszajelzéseket kapjon polgáraitól, s ezért ki akarta építeni a demokratikus ellenőrzés útjait. Schvarcz az állam funkcionálásában az egyenlőségi mozzanatot szerette volna erősíteni, de úgy hogy közben ne csorbítsa a szabadságot sem. A szabadság ellentétét ugyanis nem az egyenlőségben látta, hanem a hierarchiában, a jogokon, vagy erkölcsi normákon alapuló társadalmi tagozódásban. Kortársai az állam fokozódó beavatkozását már inkább az egyéni kezdeményezés és a társadalom gyengesége miatt szorgalmazták, s mert a demokratizálódást is veszélyesnek találták.

A nemzetgazdasági eszméket tanulmányozó, konzervatívabb szemléletű Kautz Gyula elutasította a népszuverenitás gondolatát, s a demokráciában a proletár elemek előretörését látta. Úgy vélte a monarchia "státusalkat"-a jelenthet korlátot az anarchista, kommunisztikus és felforgató elemekkel szemben, s biztosíthatja a rend és a szabadság ellentétes erőinek kiegyenlítését. Kautz az államot történetileg kialakult, erkölcsi és szellemi alkotásnak tekintette, amely nem fizikai mechanizmus, hanem önálló léttel bíró organizmus. Az államalkotást az ember Istentől eredő természetes ösztönének tartotta, s az államot az ember erkölcsi természetéből vezette le, fejlődését pedig szellemi élettörvények szerint képzelte el (*Politika vagy országászat* 1862). Kogler Nepomuk János (*Általános vagy elméleti államtan* 1868) az isteni eszme kifejeződésének, öncélú, értelmét és célját önmagában megtaláló lénynek tekintette az államot. Kogler megkülönböztette a család, a törzs, a nemzet és az állam szervezettségi fokát, Pisztory Mór viszont a családoknak mint szerves egésszé alakult népnek közös főhatalom alatti együttélését tekintette államnak (*Bevezetés az államtudományba* 1876). A hegelianus hírében álló Kerkapoly Károly, aki a politikatudományt Kautz Gyulával azonos időszakban adta elő az egyetemen, az államot a nép személyi létre emelkedésének nevezte. Kuncz Ignác is személyiségként, etikai, nem pedig anyagi organizmusként szemlélte az államot (*A nemzetállam tankönyve* 1888). Kautzhoz hasonlóan az államot azonosította a társadalommal és a nemzettel, s olyan átfogó kategóriának tekintette, amely magába foglalja azokat.³⁵ Kuncz erkölcsi személyként felfogott, metafizikus magasságokba emelt

³⁵Szabó I. 264-274.

állama már hűen fejezte ki azt a szemléletet, amelyben az állam központi helyet foglalt el, s amely az állam meghatározó szerepét hirdette.

Az államközpontú gondolkodás a publicisztika révén a közvéleményben is elterjedt. A kor egyik vezető publicistája, Beksics Gusztáv a nyolcvanas évek elején úgy látta, hogy a társadalom nem tart lépést az állammal, a kettő mindinkább szétválík, sőt ellentétbe kerül egymással. A társadalmat arra ösztönözte, hogy zárkózzon fel az állam mögé, ne hagyja azt magára nemzetvédő, azaz kultúrateremtő és civilizáció terjesztő feladataival, mert az állam legjobb igyekezete sem pótolhatja a társadalom mulasztásait. A népek nagyságát Beksics műveltségüktől tette függővé, s a társadalom (nemzeti) kulturális homogenizálódását szerette volna előmozdítani. Az állam még ha rendelkezik is modern, európai intézményekkel, vélte, nem képes elhárítani a társadalmi téren aktivizálódó nemzetiségek előretörését, ehhez szükséges a kellően nem integrálódott társadalom erősödése, polgárosodása. A nemzeti célokat Beksics összekapcsolta a polgárosodás igényével, ahogy Arany László is mintegy 10 évvel korábban (*A hunok harca* 1873).³⁶ Később a nemzeti állam programját a magyar birodalmiság gondolatáig terjesztette (*Mátyás király birodalma és Magyarország jövője* 1905), de kora társadalmi problémái iránti érzékenységet nem vesztette el. Közjogi változást szorgalmazó tervei mögött mindig társadalompolitikai reformok sorát dolgozta ki.³⁷ Beksics a politikatudomány képviselőihez hasonlóan a nemzeti célokkal azonosította az állam céljait, de többeknél ezek a célok fokozatosan eltávolodtak a társadalom valós igényeitől.

Már Szalay egyengette a kiegyezés után jelentkező pozitivistá irányzat útját. Az észjog utolsó jelentős képviselője a jogbölcseletben Pauler Tivadar volt, aki szerint államnak az ész parancsából és az emberiség természeti szükségleteiből eredő, meghatározott területen a joguralom létesítésére közös főhatalom alatt szervezett társaság tekinthető.³⁸ A jogpozitivistá irányzat kétségbe vonta, hogy azok az értékdimenziók, amit a természetjog a tételes, a pozitív jog mögé helyezett, empirikus úton megismerhetők. Nem is tartotta azt fontosnak, s helyette a tudományos megismerést a pozitív tényekre, ez esetben a létező jogi normákra, a jogszabályokra irányította. A jog megismerésének legbiztosabb eszközét a törvények és törvénykönyvek szövegeinek magyarázatában látta. Emögött a jogi pozitivizmusnak az a szemlélete rejlett, amely azonosította a jogot a törvénnyel, s a törvényt tekintette a legfontosabb jogforrásnak, a szokásjog szerepét pedig igyekezett korlátozni. Mindez feltételezte a törvényhozó, ez esetben az állam szuverenitását. A jogot elsősorban az államhatalom autoritásából eredő, tehát kikényszeríthető, saját logikával és összefüggésekkel rendelkező szabályrendszerként fogta fel. A 19. század államaiban ezért törekedtek írott

³⁶Censor [Beksics Gusztáv]: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk* Bp. 1884.

³⁷L. Nagy Zsuzsa: *A "nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál* Századok 1963. 6. sz. 1242-1276.

³⁸Szabó I. 1980. 173., 181., 189-190.

alkotmányok és törvénykönyvek kidolgozására. A jogot egy teremtettt renddel, s nem az igazságossággal azonosították.³⁹

A pozitivista irányzatot a hazai jogtudományban filozófiai mélységgel csak Pulszky Ágost alapozta meg (*A jog- és állambölcsészet alaptanai* 1885), de a szemlélet egyes elemei a jogtudomány más területein és az államtudományban is feltűntek. A jogtörténetírásban a pozitívizmus a hetvenes évektől jelentkezett elsősorban Hajnik Imre munkáiban. De az irányzat hívei nem vállalkoztak a megoldatlan társadalmi kérdések jogtörténeti előzményeinek feltárására, s a fejlődési törvények kutatása helyett az evolúciós mozgásokra és a radikális átalakulás szükségét tagadó "tudományos társadalomátalakítás"-ra fordították figyelmüket.⁴⁰

A pozitivista Pulszky vizsgálataiban a társadalomra, a társadalom szerveződésére fektette a hangsúlyt. A társadalmat öntudatra jutott emberi közösségnek tekintette, s jelenségeit tartotta a legösszetettebb jelenségeknek. Pulszky úgy vélte, hogy csak a társadalomban valósulhat meg minden alanyilag szabad cselekvés, s a cselekvések normákhoz igazodnak. Bár azonos gyökérből eredeztette, de a történeti fejlődés során elkülönítette az erkölcsi és a jogi normát. A tökéletlen kötelezettségű erkölcsi jogok szerinte a belső szabadságot, a cselekvés indokait illetik, míg a tökéletes kötelezettségű, érvényesíthető, azaz kikényszeríthető jogok a külső szabadságot határozzák meg. Pulszky a társadalom szerveződésében szerepet játszó, az emberi szükségletekre visszavezethető életérdekeket és azok eszmei megjelenését, az eszményeket is a történeti változás folyamatába ágyazta, azaz a társadalmat átalakuló szervezetnek tartotta. Valójában a társadalmat több társadalom, uralkodó és alárendelt társadalom összességeként fogta fel, s úgy értelmezte, hogy az uralkodó társadalom épp az állam által válik uralkodóvá. Az államot a belső béke, a nyugalom biztosítójának, a versengések kiegyenlítőjének tekintette. Pulszky szerint az állam jogalkotó és jogfenntartó szervezet, amely a jogeszmét valósítja meg, s mivel a jogeszmét a társadalom egésze nem követi önként, ezért kényszerrel kell alkalmaznia, azaz társadalmi tudattal pótolnia az egyes embernél mutatkozó tudathiányt, tehát az állam másoktól nyert erejét fordítja a közreműködés kikényszerítésére. Meg kell azonban jegyezni, hogy Pulszky a jogeszményt a társadalmi tudatból és akaratból származtatta. A jog alapelveinek az egyéni és az állami cselekvés összehangolását tartotta, s a legtökéletesebb jogról akkor beszélt, ha az a legnagyobb egyéni cselekvőséget a legkisebb állami cselekvőség révén biztosítja. Azaz Pulszky is az egyéni szabadság és az állami beavatkozás korabeli, a liberálisok által feszegetett problémájához jutott el. Felfogásában az állam jogszabályokkal szervezi a mindig változó társadalmat, s e jogszabályok is

³⁹David 1977. 88-91., 108-110.

⁴⁰Horváth Pál 1995. 24., 26-28.

állandó küzdelmet folytatnak létükért. Pulszky úgy gondolta, hogy a tökéletesebb jogrendszerrel rendelkező társadalom előnyt élvez.⁴¹

Concha Győző (*Politika*. 1. köt. *Alkotmánytan* 1895; 2. köt. *Közigazgatástan* 1905) kísérletet tett arra, hogy a szociológiai elmélettel szemben kidolgozzon egy külön társadalomtant, amely a szellemi javak létrehozásának és megosztásának tanaként az egyének szemszögéből vizsgálná a társadalmat. Ez az államtantól elválasztott társadalomtan csak egyike lett volna a társadalommal foglalkozó tudományoknak. Conchát tehát érdekelték a társadalom fejlődésének törvényszerűségei, s elutasította azt, hogy a természetben megfigyelt törvények analóg módon az emberi társadalomra is alkalmazhatók lennének. Mivel az embereket egyéni különbségeik miatt nem tekintette összemérhetőeknek, s az embert kreatív, célokat maga elé tűző lénynek tartotta, szkeptikus volt abban a tekintetben, hogy az emberi társadalom törvényszerűségei pontosan megállapíthatók. A társadalomban hivatásrendi és osztálytagozódást különböztetett meg, elsősorban a szellemi eltérések alapján, s a társadalom alapvető problémájának az egyén és a közösség viszonyát tartotta. A konzervativizmust közösségelvűként, a liberalizmust az egyén életelveként értelmezte, s maga a közösségi elvet tartotta magasabbrendűnek, s érthető, hogy a nemzettel azonosított közösség érdekeit az egyén érdekei fölé helyezte. A nemzet mint természetes alanyiség megszemélyesült Conchánál is, s a szabad, önmagát irányító nemzetet államnak nevezte. A magyar faj uralkodó nemzet voltát erős kulturai és politikai egyéniségével indokolta. A nemzetek politikai pozícióit, állammá szerveződésüket kapcsolatba hozta szellemi életük fejlettségével.

Concha a Hegelt követő államtudomány hatására maga is elválasztotta és szembeállította a társadalmat és az államot. A társadalmat az emberi egyediség megnyilvánulásának, az államot nemzeti közösségnek tekintette. Az emberek alapjogait alárendelte az államnak, amely maga választhatta meg az ember egyetemes eszméinek megvalósítására hivatott eszközöket. Concha szerint az állam az egyének külön érdekeinek koordinálását elsősorban önálló törekvéseik visszaszorításával kellett hogy biztosítsa. Kortársaihoz hasonlóan az állam nála sem az egyének eszköze volt, hanem perszonifikált, öncélú, szuverén akaratú végső kategória.⁴²

Az eltérő értelmezések ellenére a századvégen a politikatudományban és a publicisztikában egyetértés mutatkozott abban, hogy az állam három fő tényezője a lakosság, a terület és az állami élet berendezkedését, az állami uralom formáját, gyakorlásának módját meghatározó szervezet. A társadalmi lét legtökéletesebb fejleményeként felfogott államot egy *"meghatározott területen, közös főhatalom*

⁴¹Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896-1914)* Bp. 1974. 91-94. Szabó I. 1980. 197-206.

⁴²Sári János: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája* Bp. 1995. 105-107. Szabó I. 1980. 274-284.

alatt szervezett, a joguralom fenntartására és a szellemi s anyagi jólét megvalósítására hivatott" közösségnek tekintették.⁴³

Az államot nemcsak a politikaelmélet részesítette előnyben, hanem a történeti valóságban is egyre több területet vont ellenőrzése alá, s funkciói bővültek, befolyása, ereje dinamikusan növekedett. Épp ezért az állam működésének jogok alá rendelése, a jogállam kiépítése még inkább kulcskérdéssé vált. Az állam 19. századi karrierje a 20. században folytatódott, s a totalitárius rendszerek, mint monolit hatalmi képződmények szinte a végletekig tágitották a beavatkozás határait. A rendkívül kiterjedt állami szférának, az állam onnipotenciájának és a társadalom fölé integrálódásának a hatalmi szervek sokrétűségét valló, a hatalmi ágakat tovább differenciáló plurális demokráciák törekedtek gátat vetni. Az államot nem tekintették már kizárólagos hatalmi szervnek, hanem más hatalmi szervek, mint pártok, egyházak, korporatív testületek mellett működő szervezetnek.⁴⁴ Az állam tehát társadalmi jelenséggént értelmezhető, de nem azonosítható a társadalommal. Nem tölti ki teljes egészében a politikát, osztozik abban más szervezetekkel. Mint elkülönült, saját törvényszerűségek szerint működő közhatalmi szervezet, a társadalom legátfogóbb szervezete, amely az életviszonyok több területén van jelen, s így koordináló, integráló szerepet lát el.

⁴³Vö. Kmety Károly meghatározását *Pallas Nagy Lexikona* 1. kötet Bp. 1893. 385. lapján.

⁴⁴A változásokat a társadalomelmélet is konstataulta. Niklas Luhmann a társadalom fejlődését annak differenciálódása szempontjából értékelte, s megállapította, hogy a társadalomban bizonyos funkciók ellátására, saját törvényszerűségek szerint működő alrendszerek különülnek el. Így különült el többek közt a jog, a politika, a gazdaság alrendszere is. Ugyanakkor a sajátos szelekciós elvek, információfeldolgozási eljárások révén, egy-egy értékorientációs páros mentén elkülönülő alrendszerek vagy közvetlenül, vagy közvetítő médiumok segítségével kapcsolatot is tartanak más alrendszerekkel. A hagyományos politikai rendszert, amelynek nincs egységes értékorientációs kategóriája a hatalom médiuma közvetíti a társadalom felé. A hagyományos értelemben vett politikai rendszer a szűkebb értelemben vett politikai (politikai sajtó, pártpolitikai rendszer, állami-politikai szervek), jogi és közigazgatási alrendszerekre oszlik, ám a jogi, de a közigazgatási alrendszer is távolodva a politikai kritériumoktól, egyre inkább jogszabályok által szabályozott, jogos-nem jogos orientáció mentén működő területté válik. A szervezeti határok nem játszanak szerepet az alrendszerek elkülönülésénél, s bár követhetik az alapvető differenciálódást, azonban át is léphetik az egyes társadalmi alrendszerek határait. Az állam nem társadalmi alrendszer, hanem szervezeti szintű elkülönülés, amely összefogja több társadalmi alrendszer egyes részeit.

Pokol Béla jegyzi meg, hogy az össztársadalom állami integrációjával szemben megnyilvánuló székepszis hatására az újabb államelmélet és jogszociológia törekvésévé az vált, hogy az össztársadalom hierarchikus rendszerét kooperatív rendszerré formálja át. Pokol hangsúlyozza, hogy az egyes társadalmi alrendszerek racionalitás-szemponjtjainak tudatos, államon keresztüli összehangolása mellett létezik össztársadalmi szinten egy spontán koordináció az egyes alrendszerek közt. Vö. Pokol Béla: *A modernizáció trendjei* Világosság 1986. 8-9. sz. 583-585.

Habermas Luhmann hatására kénytelen volt feladni a politikai állam és polgári társadalom kategóriapárosát, de bírálta Luhmann azért, hogy makroszintű rendszerszemléletében háttérbe szorul, s inkább a modernizációs változások korlátjaként szerepel a stabil környezetéhez ragaszkodó egyén. Új elméletében az emberi személyesség teljességét reprodukáló életvilág kategóriájából indult ki, amely összefogja a társadalom többi cselekvéseinek területét. (Luhmann ezt mint diffúz közösséget elemezte, amely a modernizáció kiindulópontja és annak során meghaladandó.) A differenciálódás, a modernizáció következtében erről az életvilágról szakad le és szerveződik alrendszerbe a gazdaság, majd a politikai-közhatalmi (közigazgatási) szféra és egyre erősebben bomlasztja az emberi teljességet biztosító életvilágot, az egyén autonómiáját. Vö. Pokol Béla: *Modernizáció - a társadalom alrendszereinek funkcionális elkülönülése* Társadalomtudományi Közlemények 1983. 3. sz. 502-503.

V.2. Schvarcz Gyula államszemlélete

Schvarcz nem volt bölcséleti hajlamú, s ezért nem is igen foglalkozott az állam és a társadalom keletkezéstörténetével, nem igazán érdekelték a szerződéselméletek, idegen maradt tőle a természetjogi beállítódás. Történetíróként sem foglalkozott a forrásokból pontosan nem adatolható történeti előidőkkel, a történet fonalát ott vette fel, ahol már elegendő empirikus anyag állt rendelkezésére következtetései leszűréséhez.

Schvarcz is elkülönítette a társadalmat és az államot, társadalmon azoknak az embereknek az összességét értette, akiknek életérdekeik egymásra utaltak, az államot pedig olyan társadalomnak tekintette, amely érdekei megvalósítására és előmozdítására *"minden más erőhatalomtól jogilag független erőhatalommal rendelkezik"*. Schvarcz szerint tehát az állam kritériuma a közhatalmi szervezet. Állampolgároknak azokat az egyéneket minősítette, akik valamelyik állam jogi kötelékébe tartoznak, s az adott állam alkotmánya által polgári és politikai, de legalább polgári jogokban részesülnek. Az állampolgári társadalmon belül élt a polgári és politikai társadalom megkülönböztetésével, igaz a politikai jogokat messzemenően ki akarta terjeszteni. Alapjogokon az állampolgároknak azokat a legtöbbször alaptörvényekbe foglalt egyéni jogait értette, *"amelyek az állampolgári szabadságot és jogegyenlőséget, valamint az emberszeretet követelményeit vannak hivatva megvédeni az államhatalom közegeinek netáni túlkapásaival szemben."* Az alkotmány által garantált állampolgári jogok közé sorolta az egyéni szabadságot, olyan negatív jogot, amely az állami beavatkozástól védi az állampolgárt, különválasztotta ettől a letartóztatást és büntethetőséget törvényes eljáráshoz kötő személyszabadságot. A magánszféra védelmét jelentette még a lakás és a levéltitok sérthetetlensége is. Ezeken kívül Schvarcz alapjog katalógusa tartalmazta a gyülekezési jogot, az egyesülési és társulási jogot, a lelkiismereti szabadságot, a sajtószabadságot és a kérvényezési jogot. A nemzetet azonosította az államot alkotó állampolgárok összességével, de a nemzetet népre és az államhatalom közegeire osztotta. Nemzetiségeknek politikai értelemben azokat az állampolgárokat nevezte, akiknek anyanyelve eltért a többiekétől. Ismerte e kategória etnológiai értelmezését is, miszerint a nemzetiség mint nyelvi és származási alapon elkülönülő csoport túllépheti az állam jogi kötelékeit és határait, s több államban is elhelyezkedhet.⁴⁵

⁴⁵Schvarcz Gyula: *Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban* Bp. 1880. 9., 13-14. Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 28. kötet 29-30. Lásd még Schvarcz Alapjogok c. szócikkét a Pallas Nagy Lexikona 1. kötete 278-283. lapjain. Schvarcz Nagy Ernő könyvéről írt bírálatában figyelmezteti a szerzőt, hogy nem hangsúlyozza eléggé az egyéni és a személyes szabadság különbségét. Ugyanakkor megdicséri azért, hogy a személyszabadság védelmének a büntetőtörvénykönyvekben (1878. V. tc., 1879. XL. tc.) biztosított eseteit megemlíti. Hiányolja viszont a gondolat szabadság (sajtószabadság) és a szólásszabadság tárgyalását. Vö. Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 28. kötet 31.

Schvarcz államfelfogását tárja fel az a vita, amit Kuncz Ignáccal folytatott, annak *A nemzetállam tankönyve* (1888) című munkája felett. Kuncz megkülönbözteti a nemzetállamot és a társulati államot. A társulati állam a népszuverenitáson, az atomizált sokaság önrendelkezésén alapszik, s tagjai mint magánjogi személyek csak saját önző érdeküket követik, önfeláldozásra, közösségi tettekre nem képesek. A társulati államban a közérdeket a magánérdekek összességéből számítják ki, feladatát a javak megszerzésének biztosításában látják, s ez az állam csak pusztán aggregátuma tagjainak. A nemzetállam azonban a nemzet szuverenitásán, egy etikai személyes egység önrendelkezésén alapul. Kuncz elismeri, hogy az ember lehet öncél a társadalomban, de nem lehet az az államban, mivel az állam, a nemzetállam az ember alkotta magasabb etikai lét, az *"ember ideális javainak nemzetileg személyes egysége"*. Kuncz tehát az államot tekinti öncélként, emberi önfeláldozások során tisztult közösségi eszmének, amely ugyan történetileg alakult, de örök kategória, hisz független az egymást felváltó nemzedékektől, az összes valaha létezett nemzedék közössége. Kuncz megkülönböztet fizikai és jogi személyt, de nemzetállamára új kategóriát vezet be az etikai személyt, mivel a jogi személy magánérdekek közössége csupán. Helyteleníti, hogy a jogtudósok az etikai személyt azonosítják a jogi személlyel, mert a jogi személy virtuális fogalom, az állam viszont, ha nem is fizikai, de reális, a lelkekben élő valóság. Kuncz természetjogi-észjogi szemléletéből eredően metafizikus magasságba emelte államfogalmát, s eljárása jelzi, hogy a dualizmus korában miként strukturálódott a társadalom fölé egy egyre elvontabb, öncélként értelmezett államfogalom.

Schvarcz elutasította az apriori államszemléletet, s a deduktív elméleti megközelítést. Jelezte, hogy Kuncz nemzetállama önálló konstrukció, amely nem azonos a nemzeti állammal, a különböző nemzetiségekből történetileg szerves egésszé képződött területiális állammal. Úgy vélte, hogy nem az egyén és a társadalom van az államért, hanem az állam a társadalomért, s *"arra van hivatva, miszerint a lehető legjobban elégítse ki a társadalom nagy életérdekeinek követelményeit aszerint, amint ezt az élő emberek küzdelme a létért rakja formulákba és úgy mint ezt a legközelebb jövő nemzedékei igényelhetik"*.⁴⁶

Schvarcz az állam szuverenitását elsősorban más államok irányában értelmezte, akkor tekintett egy államot szuverénnek, ha törvényhozása minden más államtól független, s a többi állam is elismeri. Az államhatalom, az állam összes szervének működéseiként három nagy területen fejt ki tevékenységét, a törvényhozásban, a bíraskodásban és a végrehajtásban. Ennek alapján lehet szerinte törvényhozó, bírói és végrehajtó hatalomról beszélni. Ezeket a hatalmakat meghatározott állami szervek, körülírt feladat- és jogkörrel gyakorolják. Az államhatalmak egyensúlyát, ami független törvényhozó,

⁴⁶Schvarcz Gyula: *Államtudományi irodalmunk köréből* I-II. Nemzet 1888. 333., 337. sz. Kuncz Ignác: *Küzdelem a nemzetállamért Válasz dr. Schvarcz Gyulának* Nemzet 1888. 344. sz. Vö. RAL 762/1886. 9-10.

független végrehajtó és független bírói hatalmat feltételezett, a valódi alkotmányossághoz nélkülözhetetlennek tartotta.⁴⁷ A kilencvenes években Kmety Károly is az állam rendelkezésére álló anyagi és szellemi erők összességéként definiált államhatalmat semmi más emberi hatalomnak alá nem rendelt, független hatalomként értelmezte, aminek minden más köz- és magánhatalom alá van rendelve és amit csak más államok hatalma korlátozhat. Kmety az állami szuverenitást a felségjogok összességének tartotta, az egységes, föltétlen és oszthatatlan államhatalom megosztását pedig e hatalom különböző viszonyokban, külön szervezetekben történő megnyilvánulásaként fogta fel. A legáltalánosabban elterjedt megkülönböztetés törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmát alaki felségjogoknak nevezte, az egyes ügyágazatokban jelentkező államhatalmat pedig anyagi felségjogoknak. Kmety azt is jelezte, hogy a hatalommegosztás gyakorlati megvalósítása igen problematikus, de a megosztás az alkotmányosság és a közszabadság biztosítékát képezi.⁴⁸

A hatalmi ágak montesquieu-féle hármass felosztása mellett ismertek voltak Benjamin Constant nézetei is, aki a három hatalmon kívül szükségesnek vélt egy közvetítő, semlegesítő hatalmat, aminek szerepét az egyensúly megteremtésében, a hatalmi ágak konfliktusának kezelésében látta. Constant e semleges hatalmat az uralkodóban találta meg. Eötvös az *Uralkodó eszmé*ben vitatta ezt, mert szerinte az uralkodó nem lehet semleges, már azért sem, mert az alkotmányos monarchiában a király nem csupán a végrehajtó hatalom feje, hanem a törvényhozás kiegészítő része, aki ezáltal az állam fölségének képviselőjéből, annak részesévé válik. Eötvös a hatalmi ágak közti közvetítést a király helyett ítélőszékekre kívánta bízni, egyébként a hatalommegosztás gondolatát az állam gyengülése szempontjából is mérlegelte.⁴⁹

Hegel felfogása, aki a bírói hatalmat a kormányzati hatalom részének tekintette, s amellet még törvényhozó és fejedelmi hatalmat különböztetett meg, Rotteck nyomán terjedt el Magyarországon, aminek következményeként többeknél elsikkadt a bírói hatalom jelentősége. Igazán a kodifikációt szorgalmazó Szalay volt tisztában fontosságával, s talán nála érvényesült leghatározottabban. A liberálisok a nemzet akaratának megnyilatkozásaként felfogott törvényhozás szerepét akarták erősíteni, s ennek kívánták alárendelni a végrehajtó hatalmat. Ehhez a király jogait kellett korlátozni, főként a végrehajtás terén, mivel az teljes egészében királyi jognak számított. A királyi hatalomból eredő végrehajtási egységet a kormányzati felelősség bevezetésével szerették volna megtörni, s efelé elsősorban Deák jogértelmezései nyitották meg az utat.

⁴⁷Schvarcz 1880. 9-10., 17. *Az 1869-dik év april 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (továbbiakban: Képviselőházi napló 1869-1872.) 2. kötet Pest, 1869. 124.

⁴⁸Vö. Pallas 1. kötet Bp. 1893. 385., 394.

⁴⁹Eötvös 1981. II. 411-414., 423-426. Schvarcz Constant hatását legközvetlenebbül az 1826-os Portugál alkotmányban fedezte fel, ami 4 politikai, köztük a mérséklő hatalmat ismerte el. Vö. Schvarcz Gyula: *Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről tekintettel ezek alkotmánytörténeti előzményeire* (továbbiakban: *Az európai monarchiák...*) Bp. 1887. 55-65. Sári J. 1995. 77-80., 86-96.

Voltak azonban, akik a végrehajtó hatalom mellett megkülönböztettek igazgató vagy kormányzó hatalmat, s mint Benczúr János (*A szabadság és társadalmi rend elmélete* 1848) a kormányzat szabadabb mozgását igényelték. Benczúr egyébként a hagyományos nézetet fogalmazta újra, az alkotmány két pillérének az örökletes uralkodót és a nemzetet tekintette. A márciusi ifjak köréhez tartozó Kornis Károly viszont elutasította azt, hogy az alkotmány szerződés lenne az uralkodó és a nemzet közt. Ő is csak két hatalmi ágat ismert el, de tagadta, hogy a végrehajtó hatalom mellett uralkodói hatalom létezhet, mert szkeptikus volt abban a tekintetben, hogy a szent és sérthetetlen uralkodó hatalmát a felelős kormány képes korlátozni. A köztársasági érveket megfogalmazó Kornis az uralkodói hatalom és a népkormányzat egyesítését nem tartotta működőképesnek. A konzervatív szemléletű Virozsil Antal az ötvenes és hatvanas években kiadott közjogi műveiben az uralkodó jogait hangsúlyozta.⁵⁰

Schvarcz hevesen tiltakozott a közjogászok által a király jogainak fenntartott és fenn nem tartott jogokra történő felosztása ellen, aszerint, hogy a király azokat maga gyakorolja, vagy mások részesedésével. Úgy vélte, hogy a rendi korszak közjogában létezett ez a megkülönböztetés, de az 1848-as törvényhozás, illetve az 1867-es restitúció után erről már nem lehet szó, hisz a király az 1848-as törvényekben szereplő fenntartott jogait miniszteri ellenjegyzés mellett gyakorolja. Egyedül az 1867. XII. törvényből következő hadügyi jogokat ismerte el fenntartott jogoknak. Épp ezért megfeddte Nagy Ernőt, amikor az azt fejtegette, hogy a király mint a kormányzati hatalom feje a központi kormányt a minisztérium "segélyével" kezeli. Schvarcz szerint ez a helyzet csak azokra az alkotmányos monarchiákra érvényes, amikben ha törvények közé szorítva is, de fennmaradnak a személyes uralom maradványai, azaz dualisztikus monarchiák. Magyarországot azonban parlamentáris monarchiának tekintette, ahol a király a felelős kormány "által" vesz részt a kormányzásban, a kormány pedig mind törvényileg, mind politikailag felelősséggel tartozik az országgyűlésnek. Hasonló problémát látott a felügyeleti jog személyes vagy a minisztérium általi gyakorlásában is.⁵¹

Schvarcz az államok rendszerezésére alkotott elméletében az alkotmányos monarchiák osztályozása szempontjából fontosnak tartotta, hogy a szuverenitás miként oszlik meg az uralkodó és az állampolgárok összessége, illetve az őket képviselő testület között. A hatalmi pozíciókat a kormány helyzete is jelezte. Úgy vélte Angliában megvalósult a parlamentarizmus, mert a kabinet együttesen felel tagjainak kormányzati lépéseiért, vagyis a minisztertanács szolidaritást vállal minden egyes miniszterrel mind a korona, mind pedig a népképviselőkkel szemben. Nem tartotta valódi parlamentarizmusnak azt, ha a király saját tetszése

⁵⁰Sarlós Béla: *Deák és Vukovics Két igazságügy-miniszter* Bp. 1970. 11-36. Sári J. 1995. 81-82. Szabó I. 1980. 118-119., 155-159., 177-178. Samu M. 1992. 54-55.

⁵¹Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 28. kötet 32-34. Vö. Schvarcz Gyula: *A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmánytörténelemben* Bp. 1883. 10., 17. Sári J. 1995. 82-86.

szerint válogathatja meg a minisztereit és vezeti azok tanácskozását. Ha a parlament túlsúlya nem érvényesül az uralkodóval szemben, akkor csak dualisztikus monarchiáról beszélt. Schvarcz a különbség érzékeltetésére azt írta, hogy az angol politikusok meggyőződése szerint a parlament jogait nem lehet korlátozni, míg a német államférfiak szerint a király jogosult mindazt megtenni, amit az alkotmány szakaszai el nem vonnak teljes szuverenitásából.⁵²

Schvarcz a jogot elsősorban létező, tételes jogként fogta fel, ami szorosan kapcsolódik az állam létehez, hisz az államélet és az állam kötelékébe tartozó egyének viszonyait szabályozza, érvényességét, kikényszeríthetőségét pedig maga az államhatalom biztosítja. Alkalmazta a jogágak elkülönítését, így magánjogról, büntetőjogról és az államjog szinonimájaként használt közjogról beszélt.⁵³ Gyakran panaszkodott kora túlzott magánjogi szemléletére és a jogi oktatás szerinte magánjogra orientált jellegére, s hiányolta a közjog magas színvonalú művelését és oktatását.

Schvarcz megkülönböztette a szokásjogot a törvényi jogtól, s az utóbbit mint alkotott jogot eleve olyan törvényhozói szándékból eredeztette, ami a tartósság, a meggyökeresedés érdekében írásba foglalja a jogot. A szokásjogot történeti munkáiban a hagyományok, a rögzült szokások és a hatalmi viszonyok konzerválásának eszközöként ábrázolta és szembeállította vele a törvényi jogot, ami épp a szokásjog ellenében vezeti be az új intézményeket.⁵⁴ Schvarcz a jogban nem a hagyományos, hanem a racionális alkotóelemeket tartotta fontosabbnak. A hagyományos jogszemlélettel ellentétben a törvényt erősebbnek tekintette a bizonytalanabb szokásnál. A törvényt, főként a törvények uralmát a haladás előmozdítójának minősítette, úgy vélte, hogy önálló jogalkotással, a döntésekkel megváltoztatható joggal, a törvényekben megjelenő racionalitás által lehet a társadalmat és az alkotmányt átalakítani. A törvényi jogot az államban megtestesülő szuverenitás kifolyásának tartotta, s nem is nagyon foglalkozott a törvények érvényesülése és a jogkövető magatartás kérdéseivel, azt gondolta, ha a törvény jó, azaz racionális, akkor a fejlődő értelmű állampolgárok követni fogják azt, annál is inkább, mert képviselőik útján maguk alkotják törvényeiket. Mivel hitt a törvények, az állam által garantált jog valóságformáló szerepében,

⁵²Schvarcz Gyula: *Politika elemei* Bp. 1881. 324. Schvarcz 1887. (Az európai monarchiák...) 46., 61., 69., 77-78. Schvarcz Gyula Államforma szócikke a Pallas 1. kötete Bp. 1893. 393-394. lapján.

⁵³Schvarcz 1880. 10. Ezt a felosztást a történeti időkire is visszavetítette. Vö. Schvarcz 1887. (Sulla) 42.

Kmety szerint a közjog vagy nyilvánjog szélesebb körű mint az államjog, mert nemcsak az államnak és az államtagnak, hanem az állami viszonytól eltekintve, adott körülmények eseteiben mindenkinek jogokat biztosít a közművelődési, közgazdasági, szellemi és anyagi haladás érdekében. Az államjogot szokás szerint törvényhozási jogra és a végrehajtó hatalom jogára osztotta fel, s a végrehajtó hatalom jogának körébe utalta a közigazgatási és igazságszolgáltatási jogot. Az utóbbi alatt a polgári perrendet és a büntető bíraskodás jogszabályait értette. Egy Lorenz von Stein által bírált felosztás az államjogot alkotmányjogra (törvényhozó és végrehajtó hatalom szervezete, hatásköre, állampolgári jogok) és közigazgatási jogra különítette el. Vö. Pallas 1. kötet 1893. 399-400.

Nagy Ernő az államjogot legszorosabb értelemben vett közjognak nevezte. Vö. Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 28. kötet 25-26.

⁵⁴Schvarcz 1887. (Az athenei állam...) Schvarcz 1887. (Sulla)

nagy gondot fordított a törvényelőkészítésre és a törvényhozás menetére, s arra hogy a törvények pontos, zárt, hézagmentes jogrendszert alkossanak. Ezért is szorgalmazta a kodifikációt, a törvénykönyvek elkészítését, az eljárás szabályozását, a rendszeres alaptörvények kibocsátását.

Schvarcz az alaptörvényt az alkotmánylevéllel, a kartális alkotmánnyal azonosította, amely *"az állam alkotmányának összes irányadó elveit egy rendszeres egészben fejezi ki"*, s irányt mutat az összes többi azután alkotandó törvénynek. Az alkotmányt tágabb értelemben azon államjogi intézmények összességének tartotta, amelyek az államhatalom jog- és hatalomkörét az állampolgári társadalom egészével, egyes köreivel vagy egyes tagjaival szemben, valamint az államhatalom közegeinek illetékességét szabályozzák, s az így megállapított állam- és jogrendet minden önkénytől, mulasztástól oltalmazzák. Eszerint alkotmánnyal csak a köztársaságok és az alkotmányos monarchiák rendelkeznek. Még általánosabban véve az alkotmányt, azonosította az állam államjogi intézményeinek összességével, az állampolgárokat ezekkel szemben kötelező államrenddel és jogrenddel, tekintet nélkül az intézmények jellegére. Ebben az értelemben minden államnak van alkotmánya. Az alaptörvény és az egyéb törvények Schvarcz szerint alakilag is különböznek egymástól, mivel az előbbit rendszerint csak különleges törvényalkotási eljárás keretében állapítják meg, illetve módosítják. Az alaptörvényben megjelenő alapelveket a közönséges törvények részletezik és formálják szankcióval ellátott, végrehajtásra alkalmas szerkezetté.⁵⁵ Schvarcz ezen a ponton is harcba szállt a hagyományos, rendies alkotmányos szemlélettel, amely nem ismerte az alaptörvény és a többi törvény alaki különbségét, hanem közjogi tartalmuknál fogva tekintett egyes törvényeket alaptörvényeknek. Korbuly Imrét és Kiss Istvánt azért bírálta, mert a rendi szemlélet sarkalatos törvényeit az alaptörvény fogalmával azonosították, mint amik az alkotmány alapelveit és a lényegesebb államjogi intézményeket tartalmazzák, holott a kettő eltérését már Cziráky is fölismerte. Eleve kudarcra ítélt vállalkozásnak tekintette Kiss István kísérletét (*Magyar közjog* 1880), aki megpróbálta összegyűjteni az államhatalom szervezetére és jogkörére vonatkozó, a történeti alkotmány alaptörvényeinek minősített törvényeket, mert Schvarcz szerint azok különböző korok képződményei, így az egymást követő időszakokban nem is volt mindegyikük érvényben, s ha érvényben is lettek volna, ellentmondásba kerültek volna egymással. Úgy vélte egy ilyen munkálat csak akkor vezethetne eredményre, ha alkotmánykorszakról alkotmánykorszakra haladva állítanák össze az "alaptörvényeket".⁵⁶ Nagy Ernő (*Magyarország közjoga. (Államjog.)* 1887) az alkotmány alaptételeit tartalmazó törvényeket tekintette alaptörvényeknek, de sietett hozzáfűzni, hogy Magyarországon nincs

⁵⁵Schvarcz 1880. 10., 13. Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 27. kötet 341. Schvarcz 1887. (Az európai monarchiák...) 3-4., 30-31. Lásd még Schvarcz Gyula Alkotmány c. szócikkét a Pallas 1. kötet 1893. 380-381. lapján.

⁵⁶Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 27. kötet 340-343.

formai különbség az alaptörvény és az egyéb törvények közt, sem keletkezésükben, sem megszűnésükben, hanem köztük csak tartalmi eltérés van, miszerint az egyik alkotmánytételt, a másik büntetőjogi vagy magánjogi szabályt tartalmaz. Schvarcz szerint ez a meghatározás annyiban pontatlan, hogy nem minden államjogi tétel tekinthető alkotmánytételnek, azaz a történeti fejlődésű alkotmánnyal rendelkező államokban sem azonos teljesen az alkotmányjog az összes államjoggal.⁵⁷

Schvarcz elismerésben részesítette Nagy Ernő kezdeményezését, aki a dogmatikus iskola nyomán modern fogalmi rendszerben próbálta megalkotni a magyar közjog rendszerét.⁵⁸ Schvarcz saját törekvéseinek folytatására, állami szemléletével rokon szemléletre ismerhetett Nagy Ernő munkájában. Az állami szemlélet elrugaskodást jelentett a hagyományos magyar közjogi szemlélettől, s Schvarcz ettől remélte a szokásjogtól uralt alkotmány intenzívebb átalakításának előkészítését, a korszerű intézmények bevezetését. Az új fogalmi nyelvezet nem illeszkedett teljes egészében az állam (álladalom) kategóriáját tudatosan is kerülő alkotmányjogi szemlélethez.⁵⁹ Az uralkodó és az ország autoritásából kiinduló hagyományos szemlélettel szemben az új felfogás az államot tekintette az egységes magyar közjog alanyának, s figyelmét elsősorban az állam és az egyén viszonyára fordította. Vitatott volt, hogy milyen korábbi politikai keretet azonosítsanak az állammal, a birodalmat, Magyarországot, esetleg a társországoakat? A nyolcvanas évektől a magyar politikában és politikai publicisztikában felerősödött a történeti Magyarország államként történő

⁵⁷ Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 28. kötet 23-26.

⁵⁸ Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 27. kötet 354., 28. kötet 23-35. Concha Győző viszont a munka második, átdolgozott kiadása (1891) után a Magyar Igazságügy (35. kötet) hasábjain megjelent bírálatában elmarasztalta Nagy Ernőt, mint aki a német Laband és iskolája által kidolgozott fogalmakkal kísérelte meg a magyar közjogot értelmezni, s ezáltal „zavart hozott be jogi alapfogalmainkba és annak a céljának, hogy közjogunkat mentül modernebbé s jogászbibbá tegye, áldozatul esett a magyar közjog specifikus magyar jellege.”

⁵⁹ Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 27. kötet 347-348. lapok jegyzetében hívja fel a figyelmet arra, hogy az 1848-as év törvényhozói mennyire kerültek az állam kifejezést. Ehhez persze hozzátehetjük, hogy Eötvös már 1848 előtt, s 1848-ban is használta az "állomány", "közállomány", "álladalom" szavakat. A Függetlenségi Nyilatkozat Magyarországot "önálló és független európai státusnak" nyilvánította, s az "egy és oszthatlan magyar álladalom"-ról beszélt. A Kossuth fogalmazta eredeti szöveg a kinyilatkoztatás előtt tudatosan is az "ország" és a "nemzet" politikai kategóriáival élt. Kossuth, aki a nemzetet tekintette a legfontosabb politikai tényezőnek emigrációs irataiban még következetesebben használta az állam fogalmát. 1851-es alkotmánytervezetében elutasította az állam területének nyelvek szerinti felosztását. *"Az állam nemzetet feltételez, de a "nemzet"-nek nem nyelv egvedüli criteria. Nyelvegység még nem képez nemzetegységet, s nyelvkülönbség nem akadályoz nemzetegységet"* - írta. Kossuth az 1862-es konföderációs tervben is autonóm státusok szövetségét vázolta fel, amelyek a konföderációban is megtartanák állami perszonalitásukat. Az 1867-es kiegyezést a magyar államiság elvesztéseként értékelte, mint ami a *"magyar államot az osztrák-magyar birodalom részévé"* tette, s ezáltal az *"állam és az ország két külön fogalom"* vált. Vö. *A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata* In: /sajtó alá rendezte Barta István/ *Kossuth Lajos összes munkái* XIV. kötet Bp. 1953. 894-912. Spira György: *Kossuth és alkotmányterve* Debrecen, 1989. Az 1851-es alkotmánytervezetet a 49-83. lapokon közli, az idézet az 54. lapon található. *Dunai szövetség és Felvilágosítások a Dunai Confoederatio projectumához* In: /sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc/ *Kossuth Lajos iratai* VI. kötet Bp. 1898. 9-23. Kossuth Lajos: *A kormány-patronage romlasztó befolyása a nemzet jellemére* In: /sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc/ *Kossuth Lajos iratai* VII. kötet Bp. 1900. 402-410. Lásd még Kossuth Lajos: *Angol representativ government és francia parlamentárius különbség* Uo. 411-425.

meghatározása, a korábbi monarchikus unió pedig államszövetségi értelmezést kezdett nyerni.⁶⁰ Schvarcz egyetértett Nagy Ernő azon fejtegetésével, hogy a horvát-szlavón részek nem tartoznak az államok kategóriájába, hanem a magyar államnak széles körű autonómiával felruházott tartományainak tekinthetők.⁶¹

Schvarcz, ahogy a szokásjoggal szemben a törvényi jogot, a történeti alkotmányhoz képest a kartális, rendszeres alaptörvénybe foglalt alkotmányt részesítette előnyben. Bár 1848-ban nem született kartális alkotmány Magyarországon, amit Schvarcz azzal indokolt, hogy akkor a birodalomhoz fűződő viszonyt nem lehetett alaptörvényi szinten felvetni, mégis úgy vélte, hogy lezárult az ősi, történelmileg fejlődött rendi alkotmány kora, s 1848-ban, illetve a 48-as alapokra épülő, 1867 óta tartó törvényhozási időszakkal új alkotmányos korszak kezdődött, ami a magyar államjognak is új alapokat kölcsönzött. Épp ezért bírálta az államjog azon művelőit, akik Cziráky és Virozsil által rendszerbe foglalt rendi közjog alapján próbálták Magyarország közjogát (államjogát) ismertetni.⁶²

Schvarcz elismerte a történeti alkotmány létjogosultságát, amiben *"gyakran századok folyamában hol egy, hol más időpontban alkotott közönséges törvényekben és a hagyományosan fejlett szokásjogban gyökereznek, nem egyszer csak úgy lappangnak az állam alkotmányjogának alaptételei"*, de idegenkedett a történeti jogszemlélettől, s védelmébe vette a papirosalkotmányoknak is nevezett, sokat bírált modernkori kartákat. A történeti alkotmány hívei, főként Franciaországra hivatkozva, a gyakran változó alkotmányok erkölcsi erejét vonták kétségbe, míg ezzel szemben a történeti alkotmányban, annak változása ellenére is találtak olyan állandóságot, ami a közösség lelki összetartozását reprezentálta. A történeti jellegű alkotmányos változásokat organikusabbnak, törésmentesebbnek látták. Schvarcz viszont a történeti alkotmány változására mutatott rá, s úgy vélte annak egyes szakaszai közt nagyobb eltérés lehet, mint két egymást követő alkotmányos karta közt. A karták iránti ellenérzést az oktrojált alkotmányoknak tulajdonította, amik nem a fejedelem és a nép, *"két egyenrangú souverain tényező félnek szerződésszerűleg biztosított, kölcsönösen kötelező jogviszonyán"* nyugodtak, s ezért mint a szorult helyzetbe jutott uralkodótól kicsikart engedményt a körülmények megváltozásával könnyen vissza lehetett vonni. Az egységes szerkezetű

⁶⁰Péter László: *A magyar alkotmány 1790-1918* A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1995. október 19. és december 14. között tartott előadássorozat. Péter László: *Az országtól az államig A magyar politika fogalmi rendszerének átalakulása 1867 után* Előadás 1997. április 9. Debrecen. Péter L. 1985. 287-291.

Schvarcz 1880-ban a magyar alkotmány rövid ismertetése közben így fogalmazott: *Magyarország és Horvátország együtt képezik Szent István koronájának birodalmát, és az osztrák-magyar-monarchiának magyar "felét", a magyar államterületet. A magyar állam az osztrák állammal közös uralkodó alatt áll, s a külügy, hadügy, s ezek fedezésére szolgáló pénzügy a két állam közt szintén közös levén...* Schvarcz 1880. 45-46.

⁶¹Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 28. kötet 28-29.

⁶²Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 27. kötet 252-255., 257-258. Schvarcz Gyula: *Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez* Bp. 1889. 5-28.

államokmányba, vagy több egymást kiegészítő törvénybe foglalt nem oktroj útján létrejött rendszeres alkotmányjogi alaptörvények szilárdságát azonban azonosnak tartotta a történeti alkotmányokéval. A történeti alkotmánnyal rendelkező államokban a törvényhozási tényezők előtt nem látott elvi korlátot az államintézmények fejlesztésében, míg a kartális alkotmányú államok szerint csak az alaptörvény keretein belül fejleszthetik intézményeiket, de igyekezett cáfolni azt a véleményt, hogy a rendszeres alaptörvények megkötik az alkotmányos intézmények természetes fejlődését.⁶³ A reformer szándékú Schvarcz a csak különleges eljárással módosítható rendszeres alaptörvénytől az államintézmények tervszerű fejlesztését remélte, s úgy vélte az védelmet nyújt mind a hirtelen jött alkotmányreformokkal, mind pedig a retrográd törekvésekkel szemben.⁶⁴

A történeti alkotmány hívei elsősorban az angol alkotmányos fejlődésre hivatkoztak, s nagy hagyománya lett az angol és a magyar alkotmányos élet, politikai intézmények párhuzamba állításának. Schvarcz ellenezte az állandó példálózást Angliával, mert észrevette, hogy az angol és a magyar jogszemlélet látszólagos hasonlósága ellenére is lényegesen eltér egymástól.

A magyarokat a törvények kevésbé fontos szerepe ragadta meg az angol jogfejlődésben. Az írott jog, a kodifikáció hiánya azt a balvéleményt alakította ki bennük, hogy az angol jog, akárcsak a magyar jog, szokásjogi jellegű. Az angol jog azonban bírói alkotás volt, a helyi szokások fölé integrálódó országos jog, a common law a Királyi Bíróságok ítélezéseiben realizálódó jogalkotó tevékenység eredményeként alakult ki. A common law-t kiegészítő és módosító, majd 1873/75-től vele egyenrangúvá vált equity-t, ha eltérő eljárás keretében is, de szintén a király joghatóságán alapuló kancellári bíráskodás fejlesztette ki. Az angol jogban az eljárás volt az elsődleges, igyekeztek pontosan meghatározni a kereseti és eljárási formákat, s az anyagi jog is csak a perjog keretében fejlődött. A szigorú és megmerevedő eljárás, valamint az egyetemeken művelt jogtudomány és a gyakorlati jogszolgáltatás kapcsolatának hiánya megakadályozta a római jog recepcióját, s így az angol jog rendszere és fogalomkészlete eltérően alakult a kontinentális Európa jogaitól.

Angliában a felsőbíróságok ítéletei kötelező precedenseket képeztek, s a bírósági határozatok, mint elsődleges jogforrások alakították, fejlesztették a jogot. E jog számos szokást magába integrált, de ezáltal a szokás elvesztette

⁶³Schvarcz Gyula: *Államtudományi irodalmunk köréből* II. Nemzet 1888. 337. sz. Kuncz Ignác: *Küzdelem a nemzetállamért Válasz dr. Schvarcz Gyulának* Nemzet 1888. 344. sz. RAL 762/1886. 11-12. Schvarcz 1880. 23. Schvarcz 1887. (Az európai monarchiák...) 41-43., 78-79. Schvarcz 1887. (Sulla) 25. Pallas 1. kötet 1893. 380-381.

⁶⁴Schvarcz 1887. (Az európai monarchiák...) 79-80. Schvarcz Gyula *programmja* Pest, 1872. 26-27. Schvarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei* Bp. 1879. 492-497. "Ha alkottak volna 1867-ben rendszeres alaptörvényt, mely körvonalazta volna nemcsak a már létesített államintézmények szervezetét, jogkörét, [...] hanem azon államintézmények szervezetét és jogkörét is, melyeknek föllállítását a megalkotni kellett alaptörvény szelleme, irányeszméi kilátásba helyezendék: akkor nem kapkodott volna kormányaink egész sorozata a koronázás óta ide-oda minden irányeszme nélkül, elfelejtve vagy készakarva mellőzve végzettéljes fontosságú államintézményi föladatok megoldását." Schvarcz 1879. 495-496.

szokás jellegét, fejlődési lehetőségét, s a bíró alkotta jog szabályává vált, a bírói gyakorlat révén működhetett tovább jogi normaként. A szokás persze fontos tényezője maradt az angol társadalom szerveződésének, s szerepe főként az alkotmányjog és a büntetőjog területén nem hanyagolható el. Az angol jogászok a törvényt is másodlagosnak tekintették a jogalkotásban, ami csak kiigazítja, kiegészít az élő jogot. Felfogásukban a törvény által megfogalmazott szabály akkor vált a jogrendszer szerves elemévé, ha a bíróságok a gyakorlatban is alkalmazták és értelmezték azt. Azonban a 19. század közepétől Angliában is egyre jelentősebbek lettek a törvények, s mintegy száz év alatt kiemelkedtek másodlagos jogforrási helyzetükből.

Mivel az angol jog a gyakorlati megoldásokra orientálódott, ezért kazuisztikusabb, esetközeli maradt a kontinentális jogoknál. Az angol törvények aspektusa is kazuisztikusabb volt, hisz a törvényhozó arra törekedett, hogy a bírói döntésekkel alkotott szabályok szintjére helyezkedjen. A bírák a megkülönböztetés technikáját alkalmazták a normák pontosítására, az új esetekből adódó új "jogszabályok" (legal rule) kialakítására. Ez a kazuisztikusabb jogrendszer nem törekedett zártságra, tudatosan is számos hézagot hagyott, s bírái elé az ésszerűség szempontjait állította e joghézagok kitöltésénél.

Az európai kontinens jogainak alapelveit az elmélet dolgozta ki, a törvényhozó által alkotott jogszabály pedig általános magatartásszabálynak minősült, ami nem volt alkalmas a jogvita közvetlen megoldására. Bizonyos szigorú kazuisztikus jogalkotási törekvéseket leszámítva a kontinens jogaiban a jogszabály általánosabb szintre emelkedett, s így a jogalkalmazás során, az igazságeszme és méltányosság jegyében, bírói értelmezésre szorult. A bírói gyakorlat a törvényalkotó állította keretek közt mozoghatott, ezáltal jogalkotó tevékenysége korlátozottabb volt mint Angliában. A kontinens jogalkotói zárt, összefüggő jogrendszereket akartak kialakítani, hogy minden felmerülő eset elvben visszavezethető legyen valamelyik jogszabályra. A jogban keletkező hézagok itt problémát jelentettek, ezért a jogot a törvénnyel azonosító jogi pozitivizmus hívei arra törekedtek, hogy a törvényekkel pontosan meghatározzák a jogértelmezés kereteit, s csökkentsék a diszkrecionális hatásköröket.⁶⁵

Angliában tehát a jogfejlesztésben a múlt században nem a törvényhozók, hanem a bíróságok jártak az élen, ami fejlett jogérzékét és joggyakorlatot feltételezett, s lehetővé tette a jognak a különböző élethelyzetekre történő alkalmazását. Ugyanakkor ez a jogalkalmazás Angliában szigorúan szabályozott eljárásokon nyugodott. Schvarcz szerint Magyarországon ez a fajta jogérzék hiányzott, s azt is tudta, hogy a hazai jogrendszert az eljárási szabályok területén jelentős hiányosságok jellemzik. Ezért nem tartotta megfelelőnek, ha csak általános, keretjellegű törvényeket alkotnak, s a jogalkalmazásra bízzák a törvény hiányainak pótlását, hanem szorgalmazta a pontos törvényi szabályozást, a

⁶⁵ Az angol jog jellegére lásd Ruszoly 1996. 167-182. David 1977. 21-22., 28-29., 45-46., 80-86., 90-91., 104-107., 110-113., 251-321.

törvények uralmának megteremtését, hogy ne keletkezzenek joghézagok és ne nyíljon lehetőség önkényes jogértelmezésre.⁶⁶

Eltérések mutatkoztak a közjogban is, azontúl, hogy mind az angol, mind a magyar alkotmány, a két Mecklenburg mellett egyedülállóan, megtartotta történeti jellegét. Az angol alkotmányt a törvényhozásból és a bírói gyakorlatból származó szabályok összességeként lehetett értelmezni, de a politikai intézmények hatalmi és jogkörének kialakulásában elhanyagolhatatlan szerep jutott a szokásnak is. Angliában az igazgatási szervek csak törvényi felhatalmazás alapján bocsáthattak ki szabályrendeletet a törvény végrehajtásával kapcsolatban (delegált törvényhozás, szubszidiárius törvényhozás). Törvényi felhatalmazás hiányában a közigazgatás, illetve a végrehajtás nem terjeszkedhetett ki a szabályozatlan területre, az megmaradt az állampolgári szabadság térrétegének. A kontinentális, s főként a német és ausztriai közjog viszont elismerte a törvényértelmező és végrehajtó rendeletek mellett, a végrehajtó hatalom önálló rendeletalkotási jogát is. Ennek segítségével a végrehajtó hatalom igyekezett direktíváit a törvényekben nem szabályozott területekre is kiterjeszteni. Az államhatalom terjeszkedésével szemben alkotmányos úton kellett az egyén jogait védelmezni. A német liberalizmus jogállam koncepciója az egyén jogbiztonságának követelményéből fakadt.⁶⁷

A törvényt pótló rendeletalkotást a magyar közjog szintén ismerte, s tárgyalta azt Nagy Ernő államjoga is. Schvarcz annyiban egészítette ki Nagy Ernő véleményét, hogy a kormány szerinte csak rendkívüli esetekben és a fennálló alkotmány szellemében adjon ki rendeletet, de még jobbnak tartotta, ha az adott területen a törvényhozás legalább az alapelveket megfogalmazza, s a kormány ennek alapján bocsátja ki rendeleteit.⁶⁸ Schvarcz különösen a közjogban tartotta szükségesnek a pontos és részletes törvényi szabályozásokat, hogy megszüntesse az alkotmány hiányosságait és kialakítsa a jogállam, illetve kultúrállam intézményeit.

Schvarcz az alkotmány meghatározása mellett az állam jellegére vonatkozóan elkülönítette az alkotmányosság fogalmát. Azt az államot tekintette alkotmányosnak, amelynek alkotmányában az államhatalom felelőssége pozitív biztosítékokon nyugszik. Az állampolgárok felelősségén túl a miniszterek törvényi és politikai felelősségét hangsúlyozta.⁶⁹ Az uralkodók személyes uralmával, még ha az törvények által meghatározott területen érvényesül is, szembeállította a miniszteri felelősségen alapuló kormányzást. A miniszteri felelősség alapeszméjének elemeit ott fedezte fel, ahol az uralkodó nem gyakorol személyes uralmat, hanem csak tanácsosainak beleegyezésével hoz érvényes politikai döntéseket és tanácsosai a törvényhozó testületnek nemcsak jogi, hanem

⁶⁶Schvarcz 1872. 27-28.

⁶⁷David 1977. 96-97., 311., 315. Péter László 1989. 73-76.

⁶⁸Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 28. kötet 26-27.

⁶⁹Schvarcz 1880. 11., 16.

politikai felelősséggel is tartoznak, vagyis azok nemcsak törvényszerűségi, hanem célszerűségi szempontból is felelősek.⁷⁰

Schvarcz az államok rendszerezésével is a jogállam és kultúrállam koncepciójához jutott el. Értelmetlennek találta az újabb államtudományok elméleti erőfeszítései ellenére az államforma (Staatsform, form of state) és a kormányforma (Regierungsform, form of government) megkülönböztetését, mert úgy látta, hogy sokszor magát az államformát is az illető állam kormányhatalmi szervezete alapján lehet biztosan meghatározni. Úgy vélte, hogy korszakokon keresztül az államtudományt uraló arisztotelészi elmélet, amely 3 helyes (baszileia, arisztokrácia, politeia) és 3 helytelen (türannis, oligarchia, demokrácia) államformát, illetve ezek több alfaját különböztette meg, a modern tudomány számára nem lehet kiindulási pont. Montesquieu-t is bírálta, mivel szerinte nem lépett túl az Arisztotelész által meghatározott kereteken, a demokráciát és az arisztokráciát a köztársaság alfajaként fogta fel, s a köztársaság mellett monarchiát és despotiát ismert még. Kora tudományos elméleteivel is elégedetlen volt, mert a legtöbbször megjelenő 3 alapvető államformában, monarchia, arisztokrácia és demokrácia Arisztotelész hatását ismerte fel.⁷¹

Schvarcz önálló államformatanában egy több szempont alapján felállított rendszerben próbálta elhelyezni a történetileg létezett és a korabeli államokat.⁷² Államformációkat és államformákat határozott meg, s az utóbbiakat az államhatalom irányadó elemeinek társadalmi természete, a lakosság államjogi tagozata, az állampolgárságnak az államhatalomban való részvételi módja, az államhatalom legfőbb közegének jogi természete, az államhatalom egészének jogi természete és az államélet céljai alapján csoportosította.⁷³ Az államcélok szerint rendőrállamot, jogállamot és kultúrállamot különböztetett meg. A rendőrállamban az államhatalom kizárólag a rend fenntartására és megóvására törekszik, nem pedig a törvények uralmának állandóvá tételére. A jogállamban viszont az államhatalom működése a törvények uralmának biztosítására irányul, míg a kultúrállam az állampolgárok értelmi, erkölcsi és anyagi erejét kívánja fokozni.⁷⁴

Az államhatalom meghatározó elemeinek társadalmi természete alapján arisztokráciát, plutokráciát, tömegdemokráciát és kultúrdemokráciát különített el. Míg a tömegdemokráciában a fejszámszerű többség születésre, vagyonra és műveltségre való tekintet nélkül részesül a hatalomból, addig a kultúrdemokrácia a polgárok azonos műveltségi színvonalon alapuló egyenjogúságára törekszik, de

⁷⁰Schvarcz 1883. 10-12., 17.

⁷¹Schvarcz Gyula: *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához* Bp. 1887. Pallas 1. kötet 1893. 392-394. 2. kötet 1893. 107-109., 111. Eötvös is szinonimaként használta az államforma és kormányforma fogalmakat. Vö. Eötvös 1981. I. kötet 342-343.,

⁷²Schvarcz 1880. 23-24. Schvarcz 1881. Schvarcz Gyula: *Elemente der Politik. Staatstypen und Staatsformationen* Bp., Wien., Leipzig, 1880. Schvarcz Gyula: *Elemente der Politik. Versuch einer Staatslehre auf Grundlage der vergleichenden Staatsrechtswissenschaft und Kulturgeschichte* Berlin, 1895.

⁷³Schvarcz 1881. 323-324.

⁷⁴Schvarcz 1880. 11.

az egyén erkölcsi és szellemi értékét figyelembe veszi az állampolgári és kormányzási jogok fokozatainak megállapításánál. Schvarcz összeállította a kultúrdemokrácia elvei szerint berendezett állam ismérveit is. A felsőház a szakértelem és szakképzettség gyűjtőhelyévé kell váljon, a képviselőket értelmi képesítvényhez kötött szavazatjog alapján választanak legalább 5 évre, államtanács segítené a szakszerű törvényalkotást, a szakközegekre bízott közigazgatás elkülönülne a törvénykezéstől, az igazgatási feladatokat önkormányzatok látnák el és az igazságszolgáltatás is függetlenedne a kormánytól. Politikai ügyekben esküdszék ítélne, valamint államtörvényszék és közigazgatási bíraskodás teljesítené ki a jogrendszer védelmét. Az állam aktív lépésekkel mozdítaná elő a közoktatást, a közművelődést, a tudományt, ösztönözné a közlekedés, a kereskedelem, a hitelügy, az ipar és a mezőgazdaság fejlesztését, figyelme kiterjedne a közegészségügyre, szegényügyre és a börtönökre. A költségvetést elsősorban produktív kiadások terhelnék, épp ezért a hadsereg békelétszámát leszállítanák, a bevételeket pedig a progresszív adórendszerre alapoznák. Eltörölnék az érdemrendeket, kitüntetések, megszűnnének a születési jogok, s ha megmaradna a monarchikus államforma, akkor is az egyéni érdem dominálna az államéletben. Schvarcz megvalósult kultúrdemokráciát természetesen nem talált, csak annak egyes vonásait ismerte fel többnyire a korabeli köztársaságokban.⁷⁵

Államértelmezésében túllépett azon, hogy az állam szerepe csak a jogrend biztosítása, az egyéni érvényesülés kereteinek kialakítása, úgy gondolta az államnak a haladás előmozdításáért határozottan be kell avatkoznia az élet számos területén.⁷⁶ A kultúrdemokráciaként jellemzett, a társadalomfejlődés érdekében aktivizálódó állam volt Schvarcz ideális állama. A magyarországi politikai intézményrendszer reformjával a kultúrállam kialakítása felé akart közeledni.

V.3. A magyar alkotmány reformja

Schvarcz az alkotmány reformjára vonatkozó nézeteit a Reformpárt 1872-es programjában és a hetvenes évek folyamán megjelentetett, számos állam alkotmányából és az államtudományi irodalomból leszűrt következtetésekre alapozott nagy munkájában, az *Államintézményeink és a kor igényei* (1879) címűben fejtette ki. Az államintézmények felé fordulását az a felismerés inspirálta, hogy a társadalom demokratikus fejlődését célzó közművelődési reformok csak állami kezdeményezés által válhatnak hatékonyá, illetve az állam megfelelő társadalmi szerepvállalásához maguk az államintézmények is

⁷⁵Schvarcz 1880. 11. Schvarcz 1881. 323., 341-352.

⁷⁶Schvarcz Gyula: *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* Pest, 1869.

átalakításra szorúlnak. Schvarcz államelméleti, történeti műveiben többször foglalkozott az állam és a társadalom kapcsolatával, s ha történelmi környezetben ugyan, de kijelentette, hogy az államnak a társadalmat kell szolgálnia.⁷⁷ Sulláról írt értekezésében a szellemi műveltség állami értékesítését, az állampolgári jogegyenlőséget és a törvények uralmát tekintette a haladás biztosítékának.⁷⁸

Schvarcz, mint korábban szó volt róla, rendszeres alaptörvénybe szeretne foglalni az alkotmányos elveket, a felelős kormányrendszert, a népképviselőket, az állam szervezetét, az államhatalmak egymásközi viszonyát, az alkotmány korszerű garanciáit és az egyéni szabadság biztosítékait, amitől azt várta, hogy az intézmények átalakulása tervszerűbben fog haladni. Az 1848-as törvényhozást az idő rövidsége miatt kapkodónak és hiányosnak tartotta, s a hiányok pótlását, az alkotmányos élet hosszú szünete után, a kiegyezést követő országgyűlésektől várta, de megítélése szerint hiába. A rendszeres alaptörvény egyben a korszerű intézmények megalkotását jelentette Schvarcz számára. Javaslatában az alaptörvény egyes szakaszainak módosítását bármikor kezdeményezhetné az országgyűlés, de az csak akkor válna törvénné, ha a következő országgyűlés mindkét háza változatlan formában fenntartaná.⁷⁹

Állami szemléletéből eredően az alaptörvény legfontosabb kérdésének a társadalom legfőbb politikai szervezetét képező állam hatalmi struktúrája és az állampolgárok közti viszonyt tekintette. A civil társadalom elengedhetetlen feltétele volt a jogbiztonság, ami egyfelől a társadalmi jogegyenlőségen, másfelől az államélet törvények alá rendelésén, a jogállamiságon nyugodott.

Az állampolgári jogok

Schvarcz elégedetlen volt azzal, hogy csak az áprilisi törvények Előbeszéde utalt a jogegyenlőségre és sem az 1848-as, sem pedig az 1867-es törvényhozás tételesen nem mondta azt ki.⁸⁰ Úgy vélte, hogy míg 1848-ban a közvéleményt és a törvényhozást átjárta a jogegyenlőség szemlélete, az alkotmány restitúciójával az már nem állt helyre, sőt 1867 után azzal ellentétes

⁷⁷Schvarcz Gyula: *Gondolatszabadság és ódon tömeguralom* Bp. 1886. 63-64. Az Akadémia II. osztályához Die Demokratie című műve első kötetének magyar nyelvű kiadása érdekében 1886. október 27-én írt levelében könyvével kapcsolatban azt fejtette, hogy az államintézmények mennyire hatnak a szellemi műveltségre, közérkölciségre és anyagi viszonyokra, míg ezek a társadalmi mozzanatok az államintézmények átalakulására gyakorolnak befolyást. RAL 934/1886.

Sulla alkotmánypolitikai lépéseit is úgy ítélte meg, hogy azzal "egységes állampolgári társadalommá törekedett" egybeforrasztani Itália lakosságát. Vö. Schvarcz 1887. (Sulla) 61.

⁷⁸Schvarcz 1887. (Sulla) 79-80.

⁷⁹Schvarcz 1872. 26-29. Schvarcz 1879. 243-246., 295-297., 314-322., 492-497. 1872-es programjában még bizonytalan volt abban, hogy az alkotmányt milyen formai feltételek mellett lehessen módosítani. Vö. Schvarcz 1872. 27.

⁸⁰/Márkus Dezső szerkesztette/ *Magyar törvénytár 1836-1868*. Bp. 1896. 217.

folyamatok is kibontakoztak. Ezért szükségesnek tartotta a jogegyenlőség törvényben történő megerősítését, akárcsak az egyéni szabadságjogok deklarálását és a rendi maradványok felszámolását.⁸¹

A törvényelőtti egyenlőség és a teljes polgári jogegyenlőség csak úgy biztosíthatná az egyéni szabadságot, vélte Schvarcz, ha törvény születne a kérvényezési, a gyülekezési, a társulási és egyesülési jogról, valamint a személyes szabadságról, a vallásszabadságról és sajtószabadságról is. Ha a vallásfelekezetek egyenjogúságát, autonómiáját és az autonómia szervezetét törvény szabályozná, akkor szerinte a főfelügyelet jogcímén történő állami beavatkozást ki lehetne zárni a felekezetek életéből. A katolikus autonómia megteremtését azért is sürgette, hogy az autonómia rendelkezésére bocsáthassák a magánalapítású egyházi alapokat, míg a többit, az állami vagyonból vagy nem kizárólag katolikus célokra alapítottakat, oktatási célokra fordíthassák. A katolikus egyház alapítványainak teljes kisajátítását igénylőkkel szemben azzal érvelt, hogy akkor az összes egyház javára tett alapítványokat le kellene foglalni, amit nem tartott célszerű megoldásnak. A felekezeti autonómiák kialakításától tette függővé az állam és az egyház viszonyának törvényhozási rendezését, valamint az egyház és a tanügy szétválasztását. Nem szorgalmazta a felekezeti iskolák eltörlését, de szerette volna, ha legalább az állami közoktatásügy felszabadul az egyházi befolyás alól. Schvarcz támogatta a polgári házasság törvénybe iktatását is. A tanszabadság, a vélemény szabadság mellett külön kiemelte a sajtószabadság fontosságát. A magas hírlapi kaució eltörlésével akarta megkönnyíteni a lapalapítást, de a magánbecsületet és a családi viszonyokat sajtótörvénybe foglalt szigorú rendelkezésekkel igyekezett védelmezni. Az egyéni jogok egyes elemeit a büntetőjog védelme alá kívánta helyezni, s 1869-ben törvényjavaslatot nyújtott be a halálbüntetés politikai vétségek esetén történő alkalmazása ellen. A magánszféra biztonságát, a társadalom megszerveződését szolgálta az autonómiák köreinek további bővítése, a választójog kiterjesztése, az öngazgatás erősítése és a nemzetiségek jogainak, elsősorban közművelődési igényeiknek elismerése.⁸²

Schvarcz Gyulának a szabadságjogok törvényes rendezésére vonatkozó követeléseai jórészt az egész korszakon át érvényesek maradtak. Később sem iktatták törvénybe a jogegyenlőséget, habár a törvényelőtti egyenlőséget a polgári törvénykezési rendtartás (1868. LIV. tc.) kimondta és a bírósági gyakorlat érvényesítette. A jogegyenlőség felé mutattak más törvényi rendelkezések is. Az

⁸¹Schvarcz 1872. 19-20. Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 27. kötet 255-262., 345-346. Schvarcz 1889. 16-24., 62-65.

"mi biztosíthatja, sőt mi adhatja meg az egyéni szabadságot, ha nem tüzetes törvény, oly államokban, mint Magyarország, - hol a hatalom százados törvénytelen túlkapásaiból egybetorlódott "joggyakorlat" és az e részben oly hiányos 48-iki törvények észjogi értelmezése minden lépten nyomon csak összeütközéseknek, ha nem erőszakoskodásoknak teszik ki napjainkban is az egyéni szabadság legéletbevágóbb érdekeit?" Schvarcz 1872. 20.

⁸²Képviselőházi napló 1869-1872. 2. kötet 33-34. Schvarcz 1872. 20-24. Korunk 1872. 150. sz. Schvarcz 1879. 484-491.

1867. XVII. törvény biztosította a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát, de az izraelita vallás recepciójára és a törvényhozás által többször kezdeményezett zsidók és keresztények közti házasság engedélyezésére csak az egyházpolitikai reformokkal került sor. Az 1868. XLIV. törvény nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül deklarálta az állampolgári egyenjogúságot. A nemzetiségi törvényként ismert paragrafusok deklarálták az egységes magyar politikai nemzetet, aminek minden honpolgár egyenjogú tagja lett, s szabályozták a nyelvhasználatot. A hivatalos nyelv a magyar lett, de a megyei igazgatásban a kisebbségi nyelveket is lehetett használni. Biztosították a szabad nyelvhasználatot a községekben, az első fokú bíróságok előtt, az egyházakban, az alsó és közép fokú oktatásban, a kulturális életben pedig az anyanyelv tág érvényesülést nyert. A törvény csak állampolgárokként ismerte el a nemzetiségeket egyenjogúaknak, de politikai közösségeként, szemben a nemzetiségek igényeivel, nem. A nemzetiségi törvény egyes rendelkezései vagy végrehajthatlanok maradtak, vagy a későbbi jogalkotás során sérültek.

Az egyház és az állam kapcsolatának rendezése nemcsak azért volt fontos, mert a vallási kérdések a lakosság zömét érintették, hanem mert kifejezte, hogy a politika mennyire hajlandó polgári viszonyokat teremteni a társadalom számára. Sem a vallások egyenlősége, sem állam és egyház elválasztása nem valósult meg a dualizmus korában, pedig Deák Ferenc 1873. június 28-i parlamenti beszédében állam és egyház teljes szétválasztását javasolta.⁸³ A vallások egyenjogúságát, a szabad áttérést és összeházasodást a bevett felekezetek számára az 1868. LIII. törvény biztosította. A többi felekezetre való kiterjesztését Eötvös a katolikusok autonómiájának megteremtésétől tette függővé, de az mind az 1867 és 1871 közti tárgyalások idején, mind a századfordulón megghiúsult, s így fennmaradt a szoros egybefonódás az állammal. A protestáns egyházak a kiegyezés után önkormányzatuk országos szintű szervezetét is kiépítették, a görögkeleti egyházak önkormányzatát a szerbtől a román elválasztó 1868. IX. törvény erősítette meg, az izraelita vallást pedig az 1895. XLII. törvény emelte a bevett vallások sorába. Hiába indítványozta Irányi Dániel évről évre a vallásszabadság törvényes szabályozását, csak az egyházpolitikai harcok következtében született meg a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény (1895. XLIII. tc.), lefektetve a lelkiismereti szabadság alapelveit és lehetővé téve a felekezeten kívüliséget. Mégis a vallások egyfajta hierarchiája alakult ki. A bevett felekezetek mellett működtek elismert (1895-ig az izraelita, 1905-től a baptista, az 1916. XVII. törvény által a mohamedán) és el nem ismert, azaz jogokkal nem rendelkező, hatósági szabályozás alatt álló felekezetek (nazarénus, adventista). A szerteágazó házassági jogot is csak az egyházpolitikai reformok közelítették a polgári normákhoz (1894. XXXI. tc., XXXII. tc., XXXIII. tc.). Az állam addig egyházi kézben lévő funkciókat vállalt fel, s továbblépett egyház és állam elválasztásában.

⁸³/Kónyi Manó összegyűjtötte/ *Deák Ferenc beszédei* VI. kötet Bp. 1903. (2. kiadás) 408-415.

A gyülekezési és egyesülési jogot csak rendeletek szabályozták a dualizmus korában, amelyek gyűlések tartását előzetes bejelentéshez és rendőrhatalósági engedélyezéshez, míg az egyesületek megalakítását végső soron belügyminiszteri engedélyhez kötötték. Az ipartörvény nem tiltotta a munkásság sztrájkjogát, de későbbi rendeletek ennek gyakorlását nehezítették. 1875-ben a nemzetiségi egyesületeket az irodalom és a művelődés területére korlátozták. A dualizmus alatt virágzó egyesületi élet bontakozott ki. A kilencvenes évektől, de főleg a századforduló után nőtt meg az egyesületek száma és szervezettsége, s bővült ki feladatkörük, igaz egyesületet könnyebb volt alakítani, mint tartósan működtetni. Az egyesületek a civil élet iskolái voltak, s az önszerveződésen túl, számos területen, például a szociális gondoskodásban pótolták, vagy kiegészítették az állami kezdeményezést.

A gondolatok és vélemények írásbeli terjesztését a sajtójog szabályozta. 1867-ben újra életbe léptették az 1848. XVIII. törvényt, megtartva a politikai lapokra kirótt kauciót és a sajtóvétségek szankcióját. A parlament felhatalmazása alapján Horvát Boldizsár igazságügyminiszter szabályozta a sajtóesküdtszékeket, de az 1848-as rendezéstől eltérően csak 5 helyen állított fel esküdtszékeket. Megszüntette a vádesküdszéket, az esküdteket összeállító bizottság tagjait pedig a kormány nevezte ki. A sajtótörvényt és az eljárási rendeletet Erdélyben csak 1871-ben vezették be. Az 1880. szeptember 1-én hatályba lépő büntetőtörvénykönyv (1875. V. tc.) felváltotta a sajtótörvény büntető tényállásait, s büntetőjogi védelemben részesítette a dualizmus intézményeit. A sajtóesküdtszékek túlzott centralizációját és különállását az esküdtszéki törvény (1897. XXXIII. tc.) és a bűnvádi perrendtartás (1896. XXXIII. tc.) számolta fel. A kormány hatékony eszközökkel rendelkezett a sajtóperek befolyásolására, s a lapterjesztés akadályozása mellett e perekkel ellenőrizhette a politikai sajtót. Szigorú ítéletekben elsősorban a dualista rendszert támadók, a nemzetiségi, később pedig a munkásmozgalmi agitátorok részesültek. E kritikus pontokat leszámítva a sajtószabadság érvényesült a korban, amit mi sem bizonyított jobban, hogy minden politikai irányzat, párt, sőt párton belüli csoport megteremthette a maga sajtóját.⁸⁴

⁸⁴A jogegyenlőség 1848-as és 1867 utáni helyzetére vö. Péter László 1989. 66-73. A szabadságjogok dualizmuskori érvényesüléséről Pecze Ferenc: *A politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése 1848-1918* In: Pölöskei - Ránki /szerk./ 1981. 223-274. Leonard Bianchi: *A polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus időszakában* In: Jogtörténeti Tanulmányok II. Bp. 1968. 157-170. Halmai Gábor: *Az egyesülés szabadsága Az egyesülési jog története* Bp. 1990. 41-46. Sarlós Béla: *A sajtószabadság és eljárási biztosítékainak fő vonásai* In: Jogtörténeti Tanulmányok II. Bp. 1968. 193-202. Sarlós Béla: *A kiegyezés magyarországi jogpolitikája* Századok 1968. 5-6. sz. 982-986. Péter László 1989. 73-86.

A képviselet

Az állampolgárok politikai részvételét mindenekelőtt a szavazatjog biztosította. A hatalomértelmezésben történt újkori változások hatására a liberálisok a hatalom forrásának, a szuverenitás letéteményesének a népet tekintették. A nép a hatalmat legcélszerűbben képviselői útján gyakorolhatta. Schvarcz a képviseleti rendszer lényegét abban látta, hogy helyettesíti *"az összes, vagy legalább lehetőleg összes felségi jogok gyakorlását illetőleg az ösgyűléseket."*⁸⁵ A választási rendszer anomáliáinak kiküszöbölésére egy sor intézkedést javasolt már a választójogi törvényjavaslat 1872-es vitájában,⁸⁶ politikai programjában és szakmunkájában is. Az országos szintű önkormányzat életbe léptetése érdekében azokat akarta szavazatjoghoz juttatni, akik tudtak írni és olvasni. A műveltségi képesítvényhez kötött szavazatjog már feltűnt ifjúkori útibeszélgetéseiben, közoktatási munkáiban pedig Jules Simonra hivatkozva az írni és olvasni tudást jelölte meg az általános szavazatjog feltételeként.⁸⁷

Schvarcz kora meghatározó folyamatának tekintette a szavazatjog kiterjesztését, ezért elutasította annak mindenfajta megszorítását, egyúttal szorgalmazta a korlátozások feloldását. A cenzust nem tartotta célszerű intézménynek a választói függetlenség meghatározására, mert szerinte a függetlenség feltétele nem az anyagi erőben, hanem magában a személyben van. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, szemben a korai liberálisok felfogásával, hogy a vagyon és a műveltség nem feltétlenül esik egybe, s önmagában a vagyon nem jelent biztosítékot a politikai érettségre. Az általános választójog révén akarta az állampolgárok minél nagyobb részét politikai szerephez juttatni. Az általános választójog jogalapját nem feltétlenül az általános védkötelezettségben és a közteherviselésben kereste, hanem abban az elvben, miszerint ha valaki valamelyik állam kötelékének, törvényeinek aláveti magát, jogosult befolyást követelni törvényhozására is.⁸⁸

⁸⁵Schvarcz Gyula: *Melyik görög állam közelítette meg leginkább a képviseleti rendszer alap gondolatát?* Bp. 1886. 9.

⁸⁶Képviseelőházi napló 1869-1872. 21. kötet Pest, 1872. 303-313. 22. kötet Pest, 1872. 132-139.

⁸⁷Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *Magyar író külföldön I-II.* Pest, 1865. II. 489. Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *A közoktatásiügy érdekei Európában és a parlamenti reform II.* Új Korszak 1865. 10. sz. Schvarcz Gyula: *Néhány előleges pont a hazai közoktatásiügy legégetőbb szükségleteiről* Pest, 1865. 27-28. Schvarcz 1869. 2. fejezet 128-129.

1868. március 3-i levelében Kossuth is úgy vélekedett Schvarcz közoktatási terveire reflektálva, hogyha az állam biztosítja az ingyenes és kötelező oktatás feltételeit, akkor a szavazatjogot semmi máshoz nem szabad kötni, csak az életkorhoz és az elemi szintű ismeretekhez. Irányi Dánielnek is azt írta 1870. február 17-én, hogy egyetért Schvarcz javaslatával, mondván az *"nemcsak census, hanem suffrage universel közművelődési garanciával."* Vö. /sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc/ *Kossuth Lajos iratai VIII.* kötet Bp. 1900. 164-165., 254.

⁸⁸Schvarcz 1879. 57-67. Mill is a szavazatjog kiterjesztése mellett érvelt, de a jogosultság feltételét az írni, olvasni és számolni tudásban, illetve az adózásban való részvételben látta. A vagyon és a műveltség közvetlen kapcsolatát ő is kétségbe vonta. John Stuart Mill: *A képviseleti kormány* Pest, 1867. 162-188.

Schvarcz azonban úgy vélte, hogy az általános szavazatjog is képesítvényektől kell függjön, amit az életkor és az önállóság kritériumán túl az írni és olvasni tudásban mint műveltségi minimumban határozott meg. Ez alapján az 1848. V. törvényt úgy módosította volna, meghagyva a választójog élvezetében mindazokat, akik 1848 óta eltelt választások bármelyikén már szavazatjoggal rendelkeztek, hogy választó minden 24 év feletti, büntenyítő ítélet, büntetés, gyámi vagy gazdai hatalom, csődeljárás alatt nem álló, az alkotmányra fel nem esketett közös hadseregben nem szolgáló férfi, ha írni és olvasni tud. Mindettől persze azt is remélte, hogy megnő a társadalomban a műveltség iránti igény és nagyobb megbecsülésben fog részesülni a tudás.⁸⁹

Amikor 1872-ben a választójogi törvény módosításának vitájában Schvarcz hasonló tervvel rukkolt elő, Irányi Dániel az általános szavazatjog híveként azon kételyének adott hangot, hogy az országot jellemző közművelődési helyzet miatt csökkenni fog a választók száma.⁹⁰ Schvarcz is tisztában volt vele, hogy a szavazatjog bővítése feltételezi az oktatás ingyenessé és kötelezővé tételét, sőt azt is javasolta, hogy felnőttoktatással, a sorhadi szolgálatot teljesítők oktatásával, olvasóköri szervezésével tegyék lehetővé a képesítvény megszerzését. A jogsértés elkerülése érdekében kijelentette, hogy mindenkinek anyanyelvén kell bizonyosságot adnia írás és olvasás tudásáról.⁹¹

Schvarcz demokrata felfogásából következően az általános választójogot pártolta, de munkált benne a liberálisoknak a politikailag éretlen tömegtől való félelme is. Ennek áthidalására kapcsolta össze az általános szavazatjogot a műveltséggel, s vélte úgy, hogy az oktatási rendszer reformjával az meg is valósítható. Demokratikus lendülete mégis megtört a nők szavazatjogának kérdésében. Schvarcz ismerte Mill elképzelését a nők választójogáról, s utalt arra is, hogy a magyar parlamentben Kállay Ödön már javaslatot tett arra, illetve kezdeményezte az özvegyek választójogát.⁹² Mégsem adott volna a nőknek szavazatjogot, mert iskolázatlannak tartotta őket, szerinte döntéseiket az érzelmek befolyásolnák, s a családon belüli függőségük is aggasztotta, igaz az özvegyek jogosultságát sem támogatta.⁹³

Nem tervezett külön képesítvényt a választhatóság szempontjából, bár a képviselőház tagjainak felkészültségével, szaktudásával elégedetlen volt, de úgy gondolta a közoktatás, főként a felsőoktatás fejlesztésével az is javulhat. Az

⁸⁹Schvarcz 1872. 10. Schvarcz 1879. 70-80., 91-95. Az 1872-es választójogi vitában az 1848. V. törvény életkori képesítvényét nem akarta módosítani. A népfelügy közoktatás alapján történő megszervezésének gondolata feltűnt már korai írásában. Vö. Szent-Katolna 1865. II. 489.

⁹⁰Képviselőházi napló 1869-1872. 22. kötet 127-128. P. Szathmáry Károly is, kissé helyesírási problémává redukálva a kérdést, azon a véleményen volt, hogy Schvarcz javaslatának nincsenek meg a feltételei. Uo. 37.

⁹¹Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *A közoktatásügy érdekei Európában és a parlamenti reform* II. Új Korszak 1865. 10. sz. Schvarcz 1879. 81-91., 131. Képviselőházi napló 1869-1872. 22. kötet 313.

⁹²Mill 1867. 183-188. Képviselőházi napló 1869-1872. 21. kötet 240-241. Schvarcz 1879. 95.

⁹³Schvarcz 1879. 95-100. A demokratizmusra történő hivatkozással utasította el az özvegyek választójogát báró Podmaniczky Frigyes is 1872-ben. A nők szavazatjogát szintén műveltségi okokkal indokolva ellenezte P. Szathmáry Károly is. Vö. Képviselőházi napló 1869-1872. 22. kötet 17-19., 36.

összeférhetetlenséget nemcsak a megválasztott képviselők, hanem már a jelöltek esetében is vizsgálni akarta, hogy a választási időszakban se fordulhasson elő visszaélés. Olyan incompatibilitási törvényt akart, ami mindazokat kizárja a választhatóságból, akik az országgyűlés összehívása előtt egy évvel kormánykinevezéstől függő hivatalt viseltek, a kormánnyal szerződéses viszonyban álltak, vagy kormánytámogatásban részesültek, illetve papi hivatást teljesítettek.⁹⁴ Schvarcz a közvetlen választás híve volt, úgy vélte a kétfokú választás önmagában nem biztosítja a nagyobb műveltséget és függetlenséget, ugyanakkor rombolja a képviselőkbe vetett bizalmat.⁹⁵

Schvarcz 1873-ban törvényjavaslatot nyújtott be a választójog módosításáról. Ebben ugyan eltért korábbi javaslatától, de az értelmiség befolyását igyekezett biztosítani. A városokban, ahol feltételezése szerint a közügyek iránt nagyobb volt az érdeklődés, közvetlenül választó lett volna minden 24. évét betöltött, atyai, gyámi, gazdai hatalom, büntetés és ítélet alatt nem álló magyar állampolgár, ha tagja az országgyűlésnek vagy valamelyik törvényhatósági bizottságnak, vagyha tisztségviselő, avagy valamilyen értelmiségi foglalkozást folytat. Rajtuk kívül az írni-olvasni tudó háztulajdonosok, iparosok, kereskedők lettek volna még választók, ha az illető városban 5 év óta rendelkeznek házzal, bejegyzett iparral vagy céggel. Vidéken közvetlen választójogot csak az értelmiségiek kaptak volna, beleértve a törvényhatósági bizottsági tagokat is. A 25. évüket betöltött, atyai, gyámi, gazdai hatalom, ítélet és büntetés alatt nem álló, sorhadi szolgálatot nem teljesítő, 2 éve helyben lakó magyar állampolgárok csak a közvetett választók megválasztására nyertek volna jogot, ha tudtak írni és olvasni, vagy az adott helyen 10 év óta ingatlannal rendelkeztek. Ők ugyanannyi közvetett választót választottak volna, ahány közvetlen választó a községben volt.⁹⁶

Schvarcz szigorú törvényt igényelt a választásoknál alkalmazott jogosulatlan presszió, megfélemlítés, csalás, vesztegetés és a korteskedés ideje alatt elkövetett rágalmozások ellen. Azt állította, hogy ezek a visszaélések nagyobb méreteket öltöttek mint Angliában, pedig ott köztudottan nagy hagyománya volt a vesztegetéseknek, a választásokat befolyásoló törvénytelen módszereknek.⁹⁷ Folyamatossá és ellenőrzötté akarta tenni a választói

⁹⁴Schvarcz 1872. 10. Schvarcz 1879. 100-108. Közel hasonló körre akarta kiterjeszteni az összeférhetetlenséget 1868. december 7-én elmondott parlamenti beszédében. *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* 11. kötet Pest, 1868. 417-418.

⁹⁵Schvarcz 1879. 67-70. Mill is úgy vélte, hogy a kétfokú rendszerrel nagyobb mértékben csökkennek a néphatalom jótéteményei, mint veszélyei. Szerinte a közvetett választás minden előnye elérhető a közvetlen választással, s az utóbbi által el nem érhető előnyök a közvetett választástól sem várhatók. Vö. Mill 1867. 188-197.

⁹⁶Schvarcz 1879. 279-285.

⁹⁷Schvarcz 1872. 10. Schvarcz 1879. 109-114., 135-146., 287. Ruzsoly József: *A választási bíráskodás története Európában* In: Ruzsoly József: *Alkotmánytörténeti tanulmányok 2. A választási bíráskodás: közjogi bíráskodás* Szeged, 1992. 5-20. Mill szerint az angol politikusok azért nem lépnek fel a megvesztegetések ellen, mert az megnöveli a választási költségeket, s ezáltal csökken a képviselőségre pályázók köre. Vö. Mill 1867. 216-217.

névjegyzékek elkészítését, csökkenteni szeretne volna a választásokat vezető középponti választmány összeállításában és működésében adódó ellentmondásokat.⁹⁸ További visszaélések lehetőségét kívánta kizárni a szavazás decentralizálásával. A községekben történő voksolás az esélyek kiegyenlítését és a befolyásolás néhány nemének kiiktatását jelenthette volna. A titkos szavazással pedig csökkenteni akarta a vesztegetések és a nyomásgyakorlás alkalmait. A nyilvánosság politikai szerepét hangsúlyozó korban el kellett osztatnia azokat a kételyeket, ami a titkos szavazás jellemtorzító jellegéhez tapadt. Érdekes megjegyezni, hogy Mill azon kérdés alapján, hogy a szavazat valakinek magáért adatott-e saját javára, külön használatra, tehát az akár el is adható, illetve olyan közmegbízatus, amit a közösség érdekében kell alkalmazni, a nyilvános szavazás álláspontjára helyezkedett. Szerinte a nyilvánosság ellenőrzése a közösség iránti kötelezettségérzést erősíti a választóban. Tisztában volt annak a lehetőségével is, hogy a szavazót nem a közösség, hanem valamelyik befolyásos személy teszi felelőssé, de úgy látta, hogy a kényszerítés, a függés csökkenőben van, s így veszélyesebbnek tartotta a választók önzését, saját vagy csoportérdekeik előtérbe helyezését, főként ha már mindenki részesül a szavazatjogban. Mill szerint ahogy a választó szavazata egyre inkább saját akaratától függ, helyzete mind jobban hasonlít a parlamenti képviselőjére, s ezért nélkülözhetetlen a nyilvánosság. Schvarcz persze még a presszióban látta a nagyobb veszélyt, s úgy vélte a választó titkos szavazás mellett fogja inkább saját meggyőződését követni.⁹⁹

A képviselők igazolását, a megtámadott mandátumok feletti döntés jogát el akarta vonni mind a képviselőház plénumától, mind pedig a bizottságoktól, mert azt tapasztalta, hogy azokban a pártbefolyás érvényesül. A választási bíráskodást, amíg az államtörvényszék, egy közjogi bírói fórum meg nem alakul, független bíróságokra kívánta bízni, de az feltételezte a kormány által kinevezett, előléptetett bírák függetlenségének növekedését.¹⁰⁰

Schvarcz többekkel ellentétben a képviselőt nem akarat-, hanem bizalom-átruházásként értelmezte, s azt is tudatosította, hogy a képviselő nem bírja minden választó bizalmát, miként a parlamentben sem vesz részt minden honatya egy-egy törvény megszavazásában. Mindenesetre a nagyobb bizalom és a választók érdeklődésének fenntartása érdekében a szavazás érvényességét az összeírt választók felének és még egy személynek a szavazatához kötötte. A mandátum elnyeréséhez sem tekintette elegendőnek az egyszerű többséget, hanem ehhez is megkövetelte a jogosultak felének és még egy választónak a voksát. Ezzel a távolmaradók és a kisebbségi szavazók arányát akarta csökkenteni. Ugyanis megfigyelte, hogy a vesztes jelöltre leadott szavazatok elvesznek.¹⁰¹

⁹⁸Schvarcz 1879. 115-131.

⁹⁹Schvarcz 1872. 10. Schvarcz 1879. 132-154. Mill 1867. 197-211.

¹⁰⁰Schvarcz 1879. 164-168., 286-287.

¹⁰¹Schvarcz 1879. 150-153., 158-160., 161-162., 171.

A demokratikus tájékozódású politikai gondolkodókat ez a jelenség élénken foglalkoztatta. Mill szerint nincs egyenlő szavazati jog abban a társadalomban, ahol minden egyes személy nem ér ugyanannyit, mint akármelyik másik személy, s hozzátette a demokratikus egyenlőség feltételezi a pártok és osztályok arányos képviseltetését. Mill a kisebbségek arányos képviseletét kereső több tervezet mellett Thomas Hare (*Treatise on the Election of Representatives*) elképzelését ismertette részletesen, mint lehetséges megoldást. Hare a kisebbségi szavazatok kerületenkénti elforgácsolódásának megakadályozására egy országos szintű szavazást javasolt, azaz mindegyik jelöltre bármelyik szavazó leadhatta voksát. A mandátum elnyeréséhez szükséges meghatározott szavazatszámhoz képest persze egy-egy jelölt több vagy kevesebb szavazatot is kaphatott, ezért Hare szavazói egy második és harmadik jelöltre is voksolhattak, s ha az első helyen megszavazott jelöltjük már az ő szavazatuk nélkül is mandátumot nyert, akkor szavazatuk a második helyen megszavazott jelölt voksait szaporította. Mill, aki sok előnyös elemet fedezett fel Hare tervezetében, a kisebbségek képviseletét nemcsak a véleménykülönbségek miatt, hanem a hatalommegosztás szempontjából is fontosnak tartotta.¹⁰²

Schvarcz többször foglalkozott Hare tervezetével, de kivitelezhetetlennek tartotta még Angliában is. Nem látta célszerű megoldásnak azt sem, ha minden kerületben minden választó 2, 3 esetleg 4 jelöltre adja le szavazatát. Úgy vélte a valódi többség elérhetővé válik, ha a jelöltnak a szavazatok nem relatív, hanem abszolút többségét kell megszereznie. Ezenkívül elképzelhetőnek tartotta, hogy azoknak a jelölteknek, akik egyik kerületben sem nyertek szavazattöbbséggel, a különböző kerületekben szerzett szavazatait összesítsék és aki így több szavazattal rendelkezik mint a legkisebb szavazattöbbséggel megválasztott képviselő, az szintén mandátumhoz jusson. Mindez megfelelné Schvarcz szerint annak az elvnek is, hogy a parlament tagja nem egy kerületet, hanem a nemzetet képviseli. Persze ez a rendszer, amit Schvarcz se tartott tökéletesnek, felveti azt a kérdést, hogy egy-egy jelölt hány kerületben indulhat el. A magyarországi választásoknál gyakorlatban volt, hogy a tekintélyesebb politikusokat több kerületben is elindították. Schvarcz azonban nem tért ki a kerületek esetleges limitálására.¹⁰³ A kisebbségi képviselet problémája ismert volt, de a gyakorlati megvalósítás tervei a pártlistákat megelőző korban még tökéletesítésre szorultak.

Az arányos képviselet kérdése a hazai választási rendszerben szorosan összekapcsolódott a választókerületek beosztásával. Schvarcz a választókerületek aránytalanságára, valamint a szavazatarány és a mandátumarány közti eltérésre már az 1869-es országgyűlés választfelirati vitájában felhívta a figyelmet, s kijelentette, hogy a kormánytöbbség kulcsa Erdély és Horvátország. A

¹⁰² Mill 1867. 131-162.

¹⁰³ Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *A közoktatásügy érdekei Európában és a parlamenti reform* III. Új Korszak 1865. 11. sz. Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet. Pest, 1869. 292. Schvarcz 1879. 162-164., 168-177.

kifogásolható választások eredményeit és az egyhangú kerületeket nem számolva a szűkebb Magyarországon 166356 ellenzéki és 153904 kormánypárti voksot mutatott ki. Számadatokkal alátámasztott vizsgálatait később a reáluniós kapcsolat ellen írt politikai iratába is beemelte.¹⁰⁴ A választókerületek új rendezését 1873-as törvényjavaslata is tartalmazta, majd 1879-ben megjelent munkájában is sürgette a nagy aránytalanságok felszámolását, mivel az pluralitást rejtett magában.¹⁰⁵

A megválasztott, legitim képviselők visszahívását azzal utasította el, hogy az csak akkor lenne alkalmazható, ha a képviselők olyan kérdések eldöntésére kapnának mandátumot, amikről a választók előzetesen nyilatkoznak. A képviselők ellenőrzésére elegendőnek találta időnkénti újraválasztásukat. A pártküzdelmek gyakori ismétlődése és a hatékony képviselői munkához szükséges idő miatt elutasította a parlament tartamának radikális csökkentésére irányuló követeléseket, de a képviselők felelősségének ébren tartása érdekében a túl hosszú ciklussal se értett egyet. A Reformpárt 1872. évi felirati javaslatában az országgyűlések 5 évre emelését hozta szóba, de az alkotmány reformjáról írt munkájában megfélemlőnek tartotta a 3 éves időszakot.¹⁰⁶

Schvarcz elégedetlen volt az országgyűlésben helyet foglaló képviselők felkészültségével, kevésnek találta a szakismeretekkel rendelkezőket, s bírálta hanyagságaikat, mulasztásaikat. Mivel állandóan nagy volt a távolmaradók száma javasolta a képviselők létszámának leszállítását és az igazolatlanul távollévők napidíjának levonását. Ettől a parlamenti munka gyorsabbá válását remélte, s igyekezett cáfolni azt a beidegződést, hogy a nagyobb számú képviselőt jobban biztosítja a néperdeket. A létszámcsökkentést össze akarta kapcsolni a választókerületek új beosztásával, úgy, hogy kerületenként 40-50000 főre jusson egy képviselő.¹⁰⁷ Természetesnek tartotta, ha a képviselők fizetést kapnak, sőt az 5 forintos napidíjat 10 forintra kívánta emelni. Ezzel ismét demokratikus célokat szolgált, hogy mindenki elvállalhassa a képviselőséget.¹⁰⁸

¹⁰⁴Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 291-292. Schvarcz Gyula: *Magyarország helyzete a reálunióban* Pest, 1870. Hasonló anomáliákat Keleti Károly is megfigyelt. Vö. Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából* Pest, 1871. 435-438.

Újabban Gerő András foglalkozott a kérdéssel felhasználva Schvarcz és Keleti adatait. Vö. Gerő András: *Az elsőprő kisebbség* Bp. 1988. 9-29.

¹⁰⁵Schvarcz 1872. 10. Schvarcz 1879. 114-115., 168-169., 171., 203-204., 285.

¹⁰⁶Korunk 1872. 150. sz. Schvarcz 1879. 177-187. Millnél is hasonló érvek szerepeltek, hozzátéve, hogy ahol arisztokratikus a képviselő, ott rövidebb, ahol demokratikus, ott hosszabb parlamenti ciklus a célszerű. A képviselők választói iránti felelősségének biztosítékát nem az utasításban találta meg. Azért sem tartotta az utasítást szerencsésnek, mert bízott abban hogy a választók maguknál értelmesebb személyt választanak, s a törvényhozásra ebből fakadó előnyöket a megkötések megsemmisítették volna. Vö. Mill 1867. 221-239.

¹⁰⁷Korunk 1872. 150. sz. Schvarcz 1879. 160-161., 199-207. Schvarcz élesen bírálta képviselőtársai politikai műveltségét, s úgy látta még mindig a táblabíró szemlélet uralkodik a magyar parlamentben. A politikai elitet nem tartotta elég szorgalmasnak és eléggé tanultnak, s ennek tudta be a törvényhozás alacsony színvonalát és a politikai hibákat. Vö. Schvarcz 1879. 232-233., 297-314.

¹⁰⁸Schvarcz 1879. 187-199., 286-287., 288-289. Millnél is az az érv szerepel a képviselői állásokkal járó fizetés mellett, hogy ezáltal senkit se fosszanak meg a képviselőségtől. Az angliai viszonyokat szem előtt tartva azt is

Ezekkel az intézményi reformokkal akarta Schvarcz a népképviselőt szilárdabb alapokra állítani, hogy az feladatának, az állami célok és a társadalmi igények közti közvetítésnek minél jobban megfeleljen.¹⁰⁹ Azonban a dualizmuskori választási rendszer nem Schvarcz elképzelései szerint alakult. Kezdetben a dualizmusban is az 1848. V. törvény alapján választottak. Ez a törvény keletkezésekor a lakosság 7-8%-át juttatta szavazathoz, de ez az arány a hatvanas években már néhány tizeddel 7% alatt maradt, s az egész korszakban nem emelkedett 7% fölé. A választójogi törvényt az 1872-es sikertelen kísérlet után az 1874. XXXIII. tc. módosította, de csak az értelmiségiek jogait bővítette, általában pedig a vagyoni cenzus adótételekhez igazításával szűkítette a választók körét.¹¹⁰ A lakosság alig több mint 6%-a lett választó, s arányuk a század végéig tovább csökkent. Némi emelkedést (6% fölé) az 1899. XV. törvény hozott, ami eltörölte az adóhátralék jogfosztó hatályát, de így is Magyarország Európa legszűkebb választójoggal rendelkező országai közt maradt.

A századelő politikai válságaiban egyre fontosabb kérdéssé vált a választójog kiterjesztése. A szociáldemokraták általános, titkos és egyenlő választójogot követeltek. A támasz nélkül álló "darabont-kormány" is ehhez az eszközhöz nyúlt, hogy a politikai erőviszonyokat átrendezze és a koalíció nemzeti törekvéseit ellensúlyozza. Kristóffy belügyminiszter tervezete a 24 éven felüli, írni-olvasni tudó férfiakat, az összlakosság mintegy 16%-át juttatta volna szavazathoz. A problémát megörökölte a koalíciós kormány is, amelynek belügyminisztere, ifj. Andrássy Gyula gróf, hogy tompítsa az általános választójog hatását, plurális választójogi tervezetet nyújtott be (1908). A vagyontalan analfabéták közül tizenketten rendelkeztek volna egy szavazattal, a 24. évüket betöltött, írni-olvasni tudó férfiak egy, a nyolc elemi végzettségű és legalább 20 korona évi adót fizetők kettő, a középiskolát végzett és 100 korona évi adónál többet fizetők pedig három szavazatot kaptak volna. A tervezetet, amely fenntartotta a nyílt szavazást, mindenfelől bírálat érte, s még a koalíció sorait is megosztotta, így nem vált törvénné. A kormányprogrammá emelkedő választójogi reform elől a Munkapárt sem térhetett ki. Az 1913. XIV. törvény az életkori, műveltségi és vagyoni feltételeket kombinálta. A középiskolát végzett és egy éve helyben lakó férfiak már 24 év felett választók lettek. Akik a középiskoláig nem értek fel, azok csak 30 éves koruk felett jutottak szavazathoz, ha megfeleltek még egyéb értelmi és vagyoni feltételeknek úgy,

felveti, hogy a jelölt a választásokon se vállalhasson anyagi kötelezettségeket. Vö. Mill 1867. 213-214., 217-220.

¹⁰⁹Schvarcz 1879. 185.

¹¹⁰Schvarcz a törvénnyel kapcsolatban elismerte, hogy elrendelte a választási visszaélések megbüntetését, állandó választói névjegyzéket vezetett be és kilátásba helyezte a választási bíráskodásnak a kúriára bízását, ugyanakkor bírálta a választójog szűkítése miatt. Külön is sérelmezte, hogy a jogosultságot az adófizetés teljesítésétől tette függővé. Jobb megoldásnak tartotta volna a novelláris módosítás helyett a teljes reformot tartalmazó új törvény megalkotását. Vö. Schvarcz 1879. 273-279.

hogy az értelmi képesítvény csökkenésével emelkedtek a vagyoni, jövedelmi feltételek. A törvény 28%-kal emelte a jogosultak számát, a lakosság 8,7%-ára, s a törvényhatósági városokban bevezette a titkos szavazást. Vázsonyi Vilmos javaslata (1918. XVII. tc.) a 24 év feletti, egy éve helyben lakó, írni és olvasni tudó férfiaknak biztosította a szavazatjogot, ha 6 elemit végeztek, vagy 10 korona egyenes adót fizettek, vagy 8 hold földdel rendelkeztek, vagy fél éve ipart, kereskedést űztek, vagy ipari üzemben állandó alkalmazottak voltak. Ezzel 3,4 millióra emelkedett a választópolgárok száma, de a két utóbbi törvény alapján sose került sor választásokra.

A szűk választójog mellett a választókerületek aránytalan beosztása is a politikai stabilizáció eszközévé vált. Az 1848. V. és az 1877. X. törvény csak a törvényhatóságokra és városokra jutó választókerületek számát határozta meg. Az 1914. XV. törvény 435-re emelte a választókerületeket, de beosztásukat a belügyminiszter hatáskörébe utalta. A városokban és a magyar lakosságú vármegyékben lényegesen több szavazat kellett egy mandátum elnyeréséhez, ami a földadó census regionális eltérése mellett szintén pluralitást teremtett. Az egy kerületre jutó választók számának szélső értékei 1869-ben 300 és 4300 fő, míg 1913-ban 108 és 18189 fő volt. Erdély, s különösen a szász székek voltak túlreprezentáltak a dualizmuskori választási rendszerben. Erre azért volt szükség, mert a magyar törzsterületek ellenzéki beállítódása miatt, a kormánypárt többségét a peremterületek, a nemzetiségi többségű megyék biztosították. A mai Magyarország területére vetítve csak az 1875-ös, a fúzió utáni, az 1896-os, a Bánffy-féle és az 1906-os, a volt ellenzéki koalíció hatalomra jutását követő választásokon született kormánypárti többség.

A választási rendszer fent leírt keretein belül nyílt tér a választások befolyásolására, a presszió alkalmazására, vesztegetésekre, a választók etetésére, itatására, a közigazgatási apparátus bevetésére. Bár a dualizmus korabeli választásokhoz a csalás képzete tapad, különösen az 1872-es és az 1896-os választások voltak rendkívül erőszakosak, ez önmagában mégsem dönthette el a választások végeredményét. Segítette a visszaélések elharapózását, hogy nem teremtett hatékony alkotmányos kontrollt a választási bíráskodás sem, mert a választási vétségek törvényi szabályozása sokáig váratott magára, s a mandátumok érvényességének felülvizsgálata a képviselőház plénuma előtt, majd külön erre a feladatra kiküldött bizottságaiban esetenként pártközi alku tárgyává váltak. Az 1874. évi választójogi novella (XXXIII. tc.) már megfogalmazta a választási vétségek tényállásait, s kilátásba helyezte a kúria eljárását a kérvénnyel megtámadott mandátumok esetében. Az ezt szabályozó külön törvény többszöri kísérlet után csak a század végén született meg. Az 1899. XV. törvény a pontosan meghatározott érvénytelenségi okok elbírálását a kúria bírái elé utalta, a többi esetet viszont a bíráló bizottságok hatáskörében hagyta. A rendes bíróság azonban alkalmatlannak bizonyult a napi politika közvetlen hatása alatt álló ügyekben az igazságszolgáltatásra. Tervezték ugyan a kúriából és a közigazgatási

bíróságból szervezendő fórum felállítását, de végül a kúria hatáskörét meghosszabbították a mandátumok vizsgálatában (1908. XXXVII. tc.). Az összeférhetetlenséget többszöri kezdeményezés után csak az 1875. I., majd az állandó panaszok hatására az 1901. XXIV. törvény szabályozta, de rendelkezéseinek nem szereztek kellő érvényt.

A fentebb felsorolt jelenségek, az hogy a jogosultak szűk körén belül is közel 1/3-os volt a távolmaradók aránya, s hogy a kisebbségi szavazatok elvesztek, sugallták azt az érvelést, hogy a parlamenti többség csak egy országos kisebbség képviselőjének felel meg. A dualizmus egészén át az ellenzék újra és újra javasolta a választójogi rendszer ellentmondásainak kiküszöbölését.

A jogszűkítő szisztéma a társadalom jelentős csoportjait szorította ki a parlamenti döntésekből, de ebből még nem következett szükségszerűen, hogy a képviselő nélkül maradtak érdekei teljesen figyelmen kívül hagyassanak. A népképviselő gyengülésével a képviselőkben kialakult, majd erősödött a tudat, hogy kevésbé függnék választóiktól, mint saját pártjuktól. Nem lehetett őket visszahívni, de a felelősségre vonásukat pótolta a 3, illetve az 1886. I. törvény által 5 évenként tartott választás. Azonban a kerületek osztogatása, a kampány finanszírozása, a választási manipulációk következtében a jelölt úgy érezhette, hogy mandátumát nem saját érdemeinek, hanem a politikai központnak köszönheti. Ezt igyekeztek tudomására is hozni, néha még biztos kerületekben is alkalmaztak formai hibákat, hogy kompromittálják a megválasztott képviselőt. Az pedig egyenesen presztízs sorrendet teremtett köztük, hogy ki kap jobb kerületet, s kire áldoz többet a párt. Ennek hatására a politikai elit elvesztette fogékonyságát más társadalmi csoportok problémái iránt, s kezdte lenézni, lekezelni a választókat. A választópolgárok és a választásból kirekesztettek érdeklődése pedig lanyhult a politika iránt, közömbösségük idővel politikai érzékük tompulásához vezetett.¹¹¹

A felsőház

Az 1848. évi IV. törvény nem szabályozta az országgyűlés két kamarájának viszonyát. Schvarcz ebben az alkotmány jelentős hiányát látta. Feltehetően Mill hatására, aki a képviselői kormányforma meghatározó intézményének a képviselőházat tekintette és nem akarta túldimenzionálni a második kamara kérdését, nem volt egyértelműen meggyőződve a felsőház szükségességéről. 1872-es programjában az egy kamarás rendszer hívének vallotta magát, ám olyan felsőházat elfogadott volna, amelyik a pártküzdelmekkel

¹¹¹ Gerő 1988. Ruzskai Miklós: *Az 1945 előtti magyar választások statisztikája* Történeti Statisztikai Közlemények 1959. 1-2. sz. 11-57. Ruzsoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848-1948* Bp. 1980. 38-389. Ruzsoly József: *A választási bíráskodás: alkotmánybíráskodás* In: Ruzsoly 1992. 337-351.

szemben nyugvópontot biztosít. Ellenezte viszont, hogy az "kasztérdeket" fejezzék ki és hogy mérséklő hatalma tehetetlenségben nyilvánuljon meg. A felsőház fenntartása esetén szükségesnek vélte, hogy rendezzék a törvényhozás két házának jogkörét.¹¹²

A reformpárti program hatására a *Haladás*ban élénk vita bontakozott ki. Hosszúfalusy Kálmán pénzügyminiszteri fogalmazó a két kamarás szisztéma híveként, kissé a hagyományos közjogi felfogást képviselve, a felsőház szerepét a korona és a nép közötti közvetítésben látta. Tagjai a képviselőválasztás feltételeinek megfelelő, de 30 évnél idősebb, vagy egyszer már képviselővé választott állampolgárok közül kerülnének ki. Fele részüket a király nevezné ki miniszteri ellenjegyzés mellett, akárcsak az elnököt, a másik fele pedig a megyei bizottmányok választotta 2-2 főből tevődne össze. A ház "consultiv" joggal rendelkezne és korlátozott vétóval, azaz vagy elfogadná az eléje került javaslatot, vagy módosítaná.¹¹³

Gróf Károlyi Ede, Schvarcz reformpárti tagtársa a megyei delegálást veszélyesnek tartotta, mert a nem magyar többségű megyékből "centrifugál" elemek kerülhetnek be a házba, ahol a "nemzetiségi suprematiánkat" kell védeni. Károlyi 3 faktorból szervezte volna a felsőházat. A tagok negyedét éltük fogytáig a király nevezné ki miniszteri ellenjegyzés mellett. Felét az örökös joggal bírók és utódaik alkotnák, de kvalifikációt és függetlenséget biztosító cenzussal és csak két országgyűlés tartamára. A történeti arisztokráciában a nemzetiség őrét látta. A tagok további negyedét a megyei, városi bizottságok, egyetemek, akadémiái és kereskedelmi főkamaraik testületek választanák, s így a második kamara mintegy 2-300 főből állna.¹¹⁴

Schvarcz 1879-ben megjelent munkájában ismertette az európai felsőházak szervezetét, összetételét. Majd a magyar második kamaráról, amiben a főispánok révén közigazgatási közegek is helyet foglaltak, megállapította, hogy az a "*nemzeti conservatismus rendi letéteményese*", ami sem arisztokratikus, sem plutokratikus, sem pedig közművelődési szempontoknak nem felel meg.¹¹⁵ Szerinte felsőházra a föderatív köztársaságokban van szükség, máshol feladatait jobban elláthatja egy államtanács és egy államtörvényszék. A felsőház híveinek gyakran hangoztatott érveit annak mérséklő, a nem népszerű, de nagyobb felkészültségű személyeknek fórumot biztosító, valamint a korona és a nép közti közvetítő szerepéről részben Eötvös érveit felhasználva cáfolta. Azonban Eötvösnek azt az állítását, hogy a felsőház feladata minden alkotmányos államban a történeti jog fenntartása, már nem fogadta el. Eötvös szerint a történeti jog nem azonos a tespedéssel, a múltat köti össze a jelennek, a fennálló viszonyok keretébe illeszti azt, ami már elutasíthatatlan szükségévé vált, ezért a felsőháznak

¹¹²Mill 1867. 240-251. Schvarcz 1872. 10.

¹¹³Haladás 1872. 18., 19., 25., 30. sz.

¹¹⁴Haladás 1872. 27. sz.

¹¹⁵Schvarcz 1879. 207-226.

az állam minden konzervatív elemét képviselnie kell, akár születés, akár választás vagy kinevezés útján nyerik el tagjai állásukat. Főként az alkotmányos monarchiákban tartotta nélkülözhetetlennek ezt az intézményt. Schvarcz viszont Eötvösnek abban az igényében, hogy a történeti jog alapján határozzák meg a haladás irányát, nem látott mást mint a demokrácia kibontakozásának meggátlását a múltban fennállott előjogok által. Érdekes ez a mozzanat, hisz Eötvös is és Schvarcz is azon gondolkodók közé tartoztak, akik a legmerészebben ragaszkodtak el a történeti jogtól, igaz Eötvös 1849 után ebben a kérdésben is módosította álláspontját. A demokráciáról vallott ellentétes nézetük hatására a történeti jog szerepét is eltérően ítélték meg.¹¹⁶

Schvarcz azt is tudta, hogy a történeti joghoz legtöbbször a nemzeti jelleg védelme miatt ragaszkodnak, de balvéleménynek tartotta azt a feltételezést, hogy felsőház nélkül a népképviselőt kivetkőztetné az országot magyar nemzeti jellegéből, ugyanis *"a fölvilágosult hazafiság nem ellenkezik egy percre sem az összembari érdekekkel, a polgárosodás érdekeivel."* Az európai polgárosodás és a nemzeti jelleghez való ragaszkodás csak akkor kerülhetnének ellentétbe, vélte, ha a nemzeti államot nem a nemzetiségek feletti műveltségi fölény alapján akarnák megszervezni. Azaz úgy látta, hogy a művelődés a modernség és a polgárosodás feltételeként a magyarság kulturális vezető szerepét is biztosíthatja, s így nemzeti megújulás és európaiság nem kerülhet egymással összeütközésbe.¹¹⁷

A történeti jog, a nemzetiség védelme miatt tehát nem tartotta szükségesnek a felsőházát, de a magasabb készségű szaktekintélyeknek is alkalmasabb fórumot talált az államtanácsban, azokkal szemben pedig, akik az alkotmány védelme miatt ragaszkodtak a felsőházhoz, az államtörvényszék hatékonyabb alkotmánybiztosító szerepét hangsúlyozta. Schvarcz szerint sem köztársaságban, sem alkotmányos monarchiában nincs szükség felsőházra, így nincs szükség rá Magyarországon sem. De tisztában volt vele, hogy rendkívüli nehézséget jelentene nemhogy a felsőház megszüntetése, de még reformja is. Ezért egy olyan felsőházi struktúra kialakítását kereste, amely legkevesbé akadályozza a haladást.¹¹⁸

15 tervezetet közölt, amelyek részben a létező felsőházak nyomait viselték, részben pedig saját kreációi voltak. A szervezet és összetétel szempontjából majd minden technikai elem megjelent a népképviselői választástól, az önkormányzatok és más testületek, esetleg a képviselőház által választott felsőházon át az öröklési jogcímig, kinevezésig, illetve a rotációval egybekötött kooptálásig. Schvarcz azt a változatot tartotta legjobbnak, amelyiknek 180 tagját 10-10 évre, 5 évenkénti rotációval, meghatározott kvóta szerint az egyes szakmai szervezetek választanák, s helyet kapnának benne még a törvényhatóságok, a

¹¹⁶Eötvös 1981. II. kötet 179-189. Schvarcz 1879. 226-228., 230.

¹¹⁷Schvarcz 1879. 228-230. Vö. Schvarcz Gyula: *Tudomány és társadalom* Bp. 1888. 79.

¹¹⁸Schvarcz 1879. 230-246.

nagybirtok és a tőke képviselői, ha kivették részüket a szociális problémák megoldásából. Ezáltal a testület a szakemberek gyűjtőhelye lett volna. A Kossuth alkotmánytervére emlékeztető megoldást, miszerint a megyék 2-2 visszahívható küldöttei alkotnák a felsőházat nem tartotta jónak, mert szerinte a régi magyar megyerendszert, annak aránytalan területi megoszlásával, nem lehet a szövetségi köztársaságok tagállamaihoz hasonlítani. Az egységes magyar állam elvéből kiinduló Schvarcz a kossuthi tervben túl erősnek érezte a föderalista jelleget, s a visszahívást se vélte célszerűnek, mert a politikai harcok állandóságához vezetne. A megyék küldötteiből álló felsőházat akkor sem támogatta volna, ha magas vagyoni cenzushoz kötik a tagságot. A felsőház összeállításában a szakértelmet és a függetlenséget tekintette a legfontosabbnak, s inkább elfogadta volna azt a megoldást, hogy a felsőház tagjainak felét a korona nevezze ki, de szakértő közegek ajánlatára, semmint túlnyomóan a nép, a törvényhatóságok vagy a képviselőház választottjaiból álljon.¹¹⁹

Formailag az országgyűlés két háza egyenjogú volt, de a polgári parlamentáris gyakorlatnak megfelelően a súlypont a képviselőház javára tolódott el. Ennek ellenére a rendies szerkezetű felsőház megvétózhatta a törvényeket, mint tette azt 1883 decemberében és 1884 januárjában a zsidók és keresztények polgári házasságáról szóló javaslatokkal. A felsőház 1848-ban elmaradt reformja következtében az intézménnyel sokat foglalkoztak a politikusok, a jogászok és a publicisztikának is kedvelt témája volt. Tóth Lőrinc, aki akadémiai értekezésben tárgyalta a kérdést (*A magyar felsőház reformja* 1882), vitatva Schvarcznak a második kamara fölöslegességére utaló kijelentéseit, a tagság jogcíméül elismerte a választást, a kinevezést, s még a születést is, ugyanakkor a felsőoktatás, a Tudományos Akadémia, az ipar és a kereskedelem képviselői előtt is meg akarta nyitni az intézményt.¹²⁰

A felsőház reformját a kormány csak 1883 nyarára dolgozta ki, s az uralkodóval folytatott egyeztetés után 1884 őszén terjesztette a parlament elé. Az 1885. VII. törvény az évi 3000 forintnál több földadót fizető nagykorú arisztokrata férfiaknak hagyta meg főrendiházi tagságát. Tagok lettek a protestáns felekezetek püspökei és főgondnokai, a kúria és a budapesti ítélőtábla elnökei is. A főispánok és a címzetes római katolikus püspökök elvesztették tagsági jogosítványukat, ugyanakkor az ország zászlósurai megtartották azt. 50 tagot a kormány javaslatára az uralkodó nevezett ki, s ezen a csatornán nyílt lehetőség a nagytőke, a tudomány és a művészet jelesebb képviselőinek a főrendiházba

¹¹⁹Spira 1989. 62-63. Schvarcz 1879. 246-273.

¹²⁰Hornyánszky Gyula: *Schvarcz Gyula rendes tag emlékezete* In: MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékezésdek 17. kötet 15. sz. Bp 1917. 71. Püski Levente: *A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform* In: /L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza szerkesztette/ Történeti Tanulmányok I. Debrecen, 1992. 69-71. Tóth Lőrincével egyidőben keletkezett Pártos Béla: *A főrendiház reformja* és Trefort Ágoston: *A felsőház reformjáról* című írása.

Bíráltta Schvarcz felsőházra vonatkozó nézeteit Metzl Oszkár is az Atheneum 1892-es évfolyamában, *A magyar parlament reformja* címmel megjelent írásában.

juttatására. Hiányzott a Horvátország által választott 3 személyen és a régi intézmény kimaradt tagjai közül az új intézménybe beválasztott 50 főn kívül a választási elem, s az ellenzék heves követelései ellenére a törvényhatóságok képviselte sem valósult meg. Az új intézmény jogköre nem csorbult, rendelkezett a korlátlan vétóval, s a reform ellenére megmaradt benne az arisztokrácia túlsúlya.¹²¹

Schvarcz az 1885-ös reformot annyiban látta előrelépésnek, hogy az élethossziglan kinevezettek között esetleg tudományos kiválóságok, szakemberek is helyet foglalhattak a testületben. A tudósok felsőházi tagságával későbbi dolgozatában is foglalkozott (*A tudományos és irodalmi kitűnőségek jogcíme a felsőházi tagságra az európai államok alkotmánytörténetében, különös tekintettel a spanyol alaptörvényhozássra (1808-1876)* 1890), amiben kimutatta, hogy elsőként az 1834. évi spanyol törvényhozás tette lehetővé, hogy a tudósok akár magánszemélyekként is a felsőházba jussanak. Elemezte ennek az intézkedésnek és Lajos Fülöp 1831. évi törvényének kapcsolatát, amely az Institut néhány tagja előtt nyitotta meg a pair-kamara kapuit. Schvarcz kicsit korábban külön tanulmányban foglalkozott azzal, hogy az egyes államokban történetileg hogyan alakult a tudományos felkészültségű szakemberek társadalmi és politikai megbecsülése, milyen volt politikai szerepük, illetve a tudomány mennyiben járult hozzá a fejlődéshez. A folyamatban Schvarcz a rendi válaszfalak leomlását, a jogegyenlőség térnyerését figyelte, s ennek egyik jeleként értékelte, amikor a 19. században a tudósokat már rendjelekkel is kitüntették (*Tudomány és társadalom* 1888). Mintegy a téma folytatásaként, *Államjog, politika és rendjeladományozás (Jogtudományi Közlöny* 1889) című írásában a tudomány és a hivatalos kitüntetések viszonyát feszegette, s felvetette a rendjeladományozás rendies jellegének átalakítását.¹²²

Schvarcz törvényben szerette volna rendezni az országgyűlés két háza közt felmerülő összeütközések jogorvoslatát. Elképzelése szerint kétszeri sikertelen üzenetváltás után a korona, illetve a kormány jogában állna a képviselőház feloszlatása, de ez esetben 3 hónapon belül új választást kellene rendezni, vagy a vitatott javaslatot újra tárgyalás alá vennék, méghozzá a két ház együttes ülésén. A törvényhozás szakszerűbbé tétele érdekében az addigi véletlenszerűen alakult osztályok helyett mindkét házban bizottságok felállítását javasolta. A bizottságok alakítását és ügymenetét nem is a házszabályokban, hanem alaptörvényben akarta rendezni.¹²³

A törvényelőkészítés szakszerűbbé válását várta kedvenc eszméjének, az államtanácsnak megvalósulásától. Az államtanács gondolatával már ifjúkori írásaiban is foglalkozott, s többször figyelmeztette a kormányt az 1848. III.

¹²¹ Püski 1992. 71-81. Vörös Károly: *A főrendiház 1885. évi reformja (Egy kutatás tervei és első eredményei)* In: /Á. Varga László szerkesztette/ *Rendi társadalom - polgári társadalom* 1. Salgótarján, 1986. 397-405.

¹²² Hornyánszky 1917. 23-24., 71.

¹²³ Schvarcz 1879. 286-288., 289.

törvény 19.§-ának életbe léptetésére. Schvarcz államtanácsa a szaktudomány képviselőit tömörítette volna, akiket a képviselőház, a felsőház és a minisztérium jelöltjeiből 6-6 évre a király nevezne ki, s a miniszteri tárcáknak megfelelően alakítanák meg szakosztályaikat. Feladatukat a törvények kezdeményezésében, előkészítésében, illetve a bárki által benyújtott vagy módosításon átment törvényjavaslatok szakértői felülvizsgálatában jelölte meg. Nem akarta, hogy az államtanács lassítsa a törvényhozást, vagy akadályozza a képviselői kezdeményezést. E pártoktól független testülettel szerette volna pótolni a törvényhozás tagjainak szakismeretét, műveltségét, kissé átadva magát a szellemi felsőbbség hatékonyságába vetett hitének, s nem számolva a testület "árnyékkormány" jellegével.¹²⁴

A kormány és a korona

Schvarcz szerint a kormány tevékenységének képviseleti államban a törvényhozás által meghatározott keretek közt kell mozognia, de nem szorítkozhat csupán a jogrend védelmére, rendőri és adminisztratív teendőkre, hanem működését, miként a törvényhozásnak is, ki kell terjesztenie az összes értelmi, erkölcsi és anyagi érdekekre. Beavatkozásának határát pedig abban a pontban jelölte ki, ahol az egyén már maga, sőt a kormánynál jobban meg tudja oldani feladatait.

A kormányban annyi szaktárcát akart létesíteni, ahány ágra az államszervezet működése oszlott. A minisztériumok élén szakmájukban elméleti és gyakorlati jártassággal rendelkező személyeket látott volna szívesen, s vitatta azt a nézetet, hogy a miniszternek azért nem kellene szakembernek lennie, mert feladata elsősorban a reprezentáció. Schvarcz úgy vélte a hozzá nem értő miniszter munkatársait sem tudja jól kiválasztani. Az ügykörök bizonyos fokú csoportosítását csak anyagi okok miatt fogadta el. De így is sürgette az önálló földművelésügyi minisztérium megszervezését. Külön minisztériumot akart a közegészségügy számára, de míg az megvalósul megelégedett volna azzal is, ha a belügyminisztériumban vagy a közoktatásügyi minisztériumban alakul ellátására egy szervezet. A közegészségügy mellett a szegényügy kormányzati szintű kezelését is szorgalmazta. Kossuth alkotmánytervében fogant gondolathoz hasonlóan az egyházi önkormányzatok megalakulása, az egyház és állam ügyeinek szétválasztása után feleslegesnek tartotta a vallásügyi minisztériumot.

¹²⁴[Schvarcz Gyula] *Kísérlet az állam körül* Pest, 1861. Szent-Katolna 1865. I. 311-345. Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 365. 4. kötet Pest, 1870. 82. Schvarcz 1872. 10. Schvarcz 1879. 104., 231., 233-234., 331-333., 475-478., 500-503. Az államtanácsról vö. Schvarcz Gyula: *Zur Reform des Parlamentarismus. Versuch einer Zusammensetzung des parlamentarischen Staatsraths auf Grundlage der Fachbildung* Bp., Leipzig, 1879. Schvarcz 1887. (Az európai monarchiák...) 61., 71-72. Államtanács c. szócikke a Pallas 1. kötetének 408-410. lapjain.

Eltörölhetőnek vélte a király személye körüli minisztériumot is, mert a miniszterelnök bármikor és közvetlenül érintkezhet az uralkodóval.¹²⁵

Egyszerűsíteni akarta a minisztériumok belső szervezetét és ügyrendjét, ezzel együtt a minisztériumi tisztségviselők feladat és hatáskörét is szabályozni kívánta.¹²⁶ Ugyanis Schvarcz szerint a minisztériumok munkájában keveredett a törvényelőkészítés, az adminisztráció, valamint a közigazgatás okozta köz- és magánjogi sérelmek orvoslása. Az elsőt az államtanácsra vagy kodifikációs osztályra, míg az utóbbit államtörvényszékre vagy közigazgatási törvényszékre, esetleg rendes bíróságra bízta volna. Schvarcz az állami hivatalok betöltését nyilvános és országos szakk pályázathoz kívánta kötni, hogy ezúton biztosítsa az egyre több feladattal terhelt adminisztráció felkészültségét, szakszerűségét. Úgy vélte, ha közoktatási reformtervei megvalósulnak, pontosan meg lehet határozni a közszolgálati állásokhoz szükséges szakképesítést. Törvényt akart az állami alkalmazásban állók előléptetéséről, a velük szemben folytatható fegyelmi eljárásról és nyugdíjukról is, azontúl, hogy anyagi ellátásukat is javítani szeretne volna.¹²⁷

Schvarcz a kormány pénzügyi ellenőrzésének hatékonyabbá formálása végett módosítani akarta az állami számvevőszék szervezetét.¹²⁸ Korszerű törvényt igényelt a miniszteri felelősségről is. Későbbi alkotmánytörténeti tanulmányaiban sokat foglalkozott a miniszteri felelősség kérdésével, s a parlamentarizmus lényeges feltételét látta a népképviselő megvalósulása mellett a minisztérium jogi felelősségén túlmutató politikai felelősségében és a kabinet szolidaritásában. Alkotmányos monarchiákban a kormány helyzetét az határozta meg, hogy miként rendezték a két abszolút igényekkel fellépő szuverenitás, az uralkodói hatalom és a néphatalom viszonyát, azaz milyen fokra jutottak a hatalom eredetének, jellegének és céljainak átértelmezésében. Schvarcz az uralkodó és a törvényhozás hatalmi pozíciói alapján dualisztikus és parlamentáris monarchiát különböztetett meg. Az utóbbiban a parlament került túlsúlyba, az uralkodó minden politikai lépése miniszteri ellenjegyzés, vagyis a miniszter felelősségvállalása mellett történhetett. Mivel a 48-as törvények csak a minisztérium jogi felelősségét részletezték, Schvarcz a politikai felelősséget is törvénybe akarta foglalni, mert kétséget kizárónak tartotta, hogy a magyar minisztérium politikailag is felelős a törvényhozással szemben. 1869-ben a parlamentben azt fejtegette, hogy a kormány felelőssége mellett fontos szempont a kormány függetlensége is, de a miniszterek kinevezését a király jogkörébe utaló 1867. évi VIII. törvény alapján az a meggyőződés támadt benne, hogy a kormány

¹²⁵Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 430. 4. kötet 82. 5. kötet Pest, 1870. 243. 8. kötet Pest, 1870. 80. Schvarcz 1869. 468. Schvarcz 1872. 10. Schvarcz 1879. 322-328., 471-474. Spira 1989. 68.

¹²⁶A minisztériumi ügyintézés dualizmus kori helyzetére vö. Bibó István: *A magyar közigazgatásról, II. (Jellegetes kórformák)* In: Bibó István: *Különbség* Bp. 1990. 54-60.

¹²⁷Schvarcz 1869. 183. Schvarcz 1872. 10-11. Schvarcz 1879. 329-338.

¹²⁸Schvarcz 1879. 479. A számvevőszék megalakulására lásd M. Kondor Viktória: *Az 1875-ös pártfúzió* Bp. 1959. 68-81.

Bécsről függ. Ezért úgy vélte valódi parlamentarizmus még nem alakult ki Magyarországon. A jogi felelősség megítélését államtörvényszékre szerette volna bízni, mert szerinte a politikai testületekben, míg a pártjelleg fennáll, mindig a politikai felelősség szempontjai fognak a törvényes felelősség felett uralkodni.¹²⁹

Schvarcz szerint a modern alkotmányos monarchiákban a főhatalmat gyakorló király az állam első tisztviselője, s megbízatása a népfelségből ered. Nem lehet se a törvényhozó, se a végrehajtó, se a bírói hatalom forrása, s más jogokat nem gyakorolhat, csak amit az alkotmány számára kijelöl. Úgy vélte Magyarország közjogi helyzete még nem felel meg a modern alkotmányos monarchia követelményeinek, mert vannak az országgyűlés jogköréhez nem tartozó fenntartott jogok, s egyesek a királyt a hatalom forrásaként emlegetik. Azzal, hogy az 1867. évi VII. törvény a nádornak mint királyi helytartónak a jogkörét érvénytelenítette, joghézag keletkezett, elsősorban a király helyettesítése kérdésében. Ezért Schvarcz azt igényelte, hogy törvényben szabályozzák a király kiskorúsága esetére a gyámságot és régensséget, betegsége, akadályoztatása esetére pedig helyettesítését, főként azért, hogy legyen aki az országgyűlést összehívja. Az országgyűlés egybehívására további garanciát jelentett az a javaslata, hogyha a király elmulasztaná a törvényes időben összehívni az országgyűlést, akkor azt egy törvényben felhatalmazott közjogi méltóság is megtehesse helyette. Szabályozni akarta az uralkodó vétőjogát is, hogy az országgyűlési tárgyalások ne nyúljanak a végtelenségig.¹³⁰

Schvarcz tehát a parlamentarizmus normáinak megfelelően csökkenteni, körülhatárolni akarta az uralkodó jogkörét, illetve arra törekedett, hogy kiemelje azt a különféle értelmezésre alkalmat adó szokásjogi szabályozásból. A nyolcvanas évek végén, amikor a magyar országgyűlésben is felerősödtek azok a törekvések, amik a parlamentarizmus erősítése végett a hadügyi jogok kérdésén keresztül a király jogainak megszorítására irányultak, Schvarcz már tagadta, hogy a magyar alkotmányban léteznek fenntartott jogok. Egyértelműnek látta az 1848. évi III. törvény 3.§-ának azon kitételét, hogy a király, távollétében a nádor a *"független magyar ministerium által"* gyakorolja a végrehajtó hatalmat, s figyelmeztette Nagy Ernőt, aki azt írta, hogy a király a minisztérium *"segélyével"* kezeli a központi kormányt. Fenntartott jogokat az 1867. évi XII. törvény 11.§-ának a király hadügyi jogaira vonatkozó rendelkezéseiből eredően ismert csak el. Mivel a miniszteri ellenjegyzés az uralkodónak a közös hadsereg vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozó intézkedéseire nem terjedt ki, ezért

¹²⁹Képviselőházi napló 1869-1872. 2. kötet 124-125. Schvarcz 1872. 9-10. Schvarcz 1879. 405-409. Schvarcz 1880. 12. Schvarcz 1887. (Az európai monarchiák...) 46., 69. Pallas 1. kötet Bp. 1893. 394. A parlamentarizmus alapvető elvét, hogy az országgyűlés bizalmával nem rendelkező kormány lemondásra kényszerül formálisan 1875-ig egyetlen európai alkotmányban sem rögzítették. Vö. Rácz Attila: *Korabeli alkotmányozás és az 1848. évi magyar közjogi törvényhozás* Állam- és Jogtudomány 1991. 3-4. sz. 180.

¹³⁰Schvarcz 1872. 10. Schvarcz 1879. 9-34. Az országgyűlés összehívásának kérdésére, a parlamentarizmus garanciáira kitért a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvény általános vitájában mondott beszédében is. Képviselőházi napló 1869-1872. 9. kötet Pest, 1870. 403.

Schvarcz szorgalmazta a hadsereg felesketését az alkotmányra, hogy azt bármikor ne lehessen bevetni a magyar parlamentarizmus ellen.¹³¹

A nádori hivatal felélesztését nem tartotta időszerűnek, de a nádor alkotmányvédő szerepét a modern alkotmányosság számára is nélkülözhetetlennek vélte. Egy személy helyett egy testületet, egy független, elmozdíthatatlan tagokból álló államtörvényszéket (alkotmányszék) akart ezzel a feladattal megbízni. Ez a fórum döntene a kiskorú vagy beteg király gyámságáról, a régensségről, az államhatalom tényezőinek esetleges alkotmánysértéseiről, a köztük felmerülő hatásköri és jogvitákról. Az állam közegei által okozott közjogi természetű jogsértések és vitás kérdések is hozzá tartoznának. Az alkotmánybíráskodás és hatásköri bíráskodás mellett a vád alá helyezett miniszterek felett is ítélné, mert Schvarcz a felsőházat nem tartotta erre alkalmas fórumnak. Távlatában a képviselői mandátumok megvizsgálását is erre a közjogi bíróságra akarta bízni, s az állampolgárok egyéni alapjogainak védelmére is alkalmasnak találta. Az alkotmánybírásgot a jogállam nélkülözhetetlen intézményének tekintette, s a politikai testületektől el akarta vonni a közjogi természetű vitás ügyek feletti döntés jogát.¹³²

A kormány szerkezetét, a miniszterelnök és a nyolc reszortminiszter hivatalát még az 1848. III. törvény határozta meg. Ezt a horvát kiegészítés után egy horvát-szlavón-dalmát miniszteri tárcával egészítették ki. Komolyabb átszervezésre csak 1889 júniusában került sor, amikor a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot kettéválasztották, a közlekedési- és közmunkaügyi minisztériumot pedig megszüntették, ügykörét az új földművelésügyi és a kereskedelemügyi minisztériumok közt osztva szét. Ezzel létrejött az önálló földművelésügyi minisztérium. A kormány tárcanélküli miniszterekkel történő jelentősebb kiegészítése csak a háború alatt következett be.

A király a miniszterek megerősítését felváltó kinevezéssel (1867. VIII. tc.) a kormány uralkodói kabinet jellegét szándékozott erősíteni. Fontosabb politikai döntéseknél személyesen jelent meg a minisztertanácson, s ő is elnökölt. Ilyenkor

¹³¹Haladás 1872. 52. sz. Schvarcz 1887. (Tanulmány...) 28. kötet 32-34.

¹³²Schvarcz 1872. 9. Schvarcz 1879. 15-18., 164., 235-238., 331-332., 353., 402-420. Hornyánszky 1917. 24-25. Ruzsoly 1980. 47.

Schvarcz a parlament 1877. december 4-i ülésén interpellációt intézett a kormányhoz az alkotmánybírásg felállítására érdekében. Vö. *Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (továbbiakban: Képviselőházi napló 1875-1878.) 14. kötet Bp. 1877. 88. 1879-es munkájában közölt tervezet szerint az országgyűlés jelölne 5 személyt az elnöki és 36 személyt a bírói posztra, az összes törvényhatóság jelölne 36 bírót, az MTA, valamint a jogi karok pedig 12-öt. Ezek közül a kúria törölne 2 elnökjelöltet és 26 bírójelöltet, s a fennmaradók közül a király nevezné ki élethossziglan és elmozdíthatatlanul az elnököt és a 21 bírót.

Kossuth alkotmánytervében is szerepelt egy "alkotmányőrszék" a törvények alkotmányossági szempontból történő felülvizsgálatára. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény (1869. IV. tc.) vitájában a kinevezési rendszer tompítására, hatásköri kérdések és a politikai bűnügyek eldöntésére Deák állambírásg felállítását javasolta. Vö. Spira 1989. 65. Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében* Bp. 1976. 23-25. Sarlós 1987. 258-259.

a döntés előkészítésében is részt vett. Az 1867. március 17-i titkos minisztertanácsi rendelet bevezette az előszentesítési jogot, azaz a kormány törvénytervezeteit, az országgyűlési határozatokat, s az előbbieket helyettesítő rendeleteket előzetes királyi jóváhagyáshoz kötötte. Ezzel a kormány tevékenysége erős uralkodói kontroll alá került. Az előszentesítéssel az uralkodó ellensúlyozni tudta a miniszteri ellenjegyzést. Az 1867. évi márciusi rendelet szabályozta azt is, hogy a kormánynak mely ügyekben kell a király beleegyezését kérnie. Ezt 1897-ben rendezték újra, s ekkor rögzítették a kormány elhatározása alá tartozó ügyeket is. A kormány előterjesztéseit a kabinetirodán keresztül vagy a király személye körüli miniszter közvetítésével juttatta el az uralkodóhoz, aki álláspontja kialakításában tanácsadóit is meghallgatta. Vita esetén legtöbbször a kormány hátrált meg, de volt eset, hogy a király engedett, például az egyházpolitikai javaslatoknál. Az összeütközések elkerülésére kialakult a kormányban egy megfelelési reflex, azaz eleve megszűrte az uralkodó elé terjesztendő javaslatait. E gyakorlatnak volt köszönhető, hogy Ferenc Józsefnek egyetlen törvénytől sem kellett megtagadnia aláírását.¹³³

Az alkotmányos korszakban a főrendiháztól a kormány vette át az uralkodó és a képviselőlet közti közvetítést.¹³⁴ Az alkotmány 1867-es módosítása az 1848-as helyzethez képest átrendezte a politikai erőviszonyokat. Az uralkodó igyekezett minél többet átmenteni fenntartott jogaiból. Az országgyűlés állandó működését biztosító klauzula kiiktatásával (1867. X. tc.) megszűnt annak a lehetősége, hogy a felelős kormány és az országgyűlés szoros együttműködése háttérbe szorítsa a főhatalmat. Az elnapoláshoz ugyan miniszteri ellenjegyzésre, az uralkodó és a kormány egyetértésére volt szükség, de ezzel kivédhetővé vált a kormány ellen irányuló bizalmatlanság és felelősségre vonási szándék. A király erősebb pozícióját az is szemlélteti, hogy lehetősége volt imparlamentáris kormány kinevezésére, s ha ezt a költségvetés elfogadása után tette, akkor a kormány a költségvetési év végéig törvényes keretek közt működhetett. A Fejérváry-kormány mint parlamenti bázissal nem rendelkező kormány kinevezése törvényes volt, hisz Tisza István azt ellenjegyezte, de mivel nem volt elfogadott költségvetése, működése már törvénytelennek bizonyult. Az előszentesítést bevezető minisztertanácsi rendelet a szükségrendeleti jogot is megadta a végrehajtó hatalomnak abban az esetben, ha a parlament nem működik. Ezzel a magyar közjoggal ellenkező eljárással, csak a Fejérváry-kormány élt két ízben, de a rendelettel hatályosított szerződéseket később a koalíciós kormány alatt becikkelyezte a törvényhozás.¹³⁵

¹³³/Iványi Emma összeállította/ *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914-1918* Bp. 1960. 531-537., 538-542. Hanák Péter: *Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában Túlsúly vagy függőség?* In: Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában* Bp. 1975. 316-317., 319-321. Az előszentesítési jognak nagy jelentőséget tulajdonít Sarlós Béla. Vö. Sarlós 1987. 182-188.

¹³⁴Péter László: *Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon* In: *Túlélők Eliték és társadalmi változások az újkori Európában* Bp. 1993. 191-241.

¹³⁵Sarlós 1968. 965-988. Sarlós 1976. 27-38., 185-197. Sarlós 1987. 162-242. Vö. Péter L. 1985.

A király persze az alkotmányos konfliktusok kiküszöböléséért igyekezett többségi kormányt kinevezni, s amikor a kormány elvesztette a törvényhozás bizalmát általában fel is mentette a lemondott minisztereket. A kormány akkor bukott meg, ha elvesztette vagy az uralkodó vagy a parlament bizalmát. Az is jellemző, hogy kormányváltásra sose a választások után került sor, legfeljebb előtte, hogy az új kormány irányítsa a választásokat. Mindenesetre az uralkodó és a kormánypárt közötti egyeztetés előzte meg a kormányok kinevezését. A költségvetési jog módosításával is kifejezték, hogy a kormány egyszerre kapott felhatalmazást az uralkodótól és az országgyűléstől, hisz a kormány által benyújtandó költségvetést, amit házhatározattal kellett volna érvényesíteni, 1867 után törvényjavaslatként terjesztették be és ezzel uralkodói jóváhagyáshoz kötötték. Ezt a gyakorlatot csak a század végén törvényesítették (1897. XX. tc.).¹³⁶

Az uralkodó hatalmi törekvéseit az is kifejezte, mikor arra szólította fel a kormányt, hogy az irányítsa az országgyűlést, ne pedig fordítva. A választások befolyásolása így főként a jól irányítható többségért, s nem egyszerűen a többségért folyt, hiszen ez feltételezte a kormány szabadabb mozgását a parlamentben. A képviselők kiválogatása politikai eszköz lett. Lónyay miniszterelnök tett először kísérletet az 1872-es választásokon arra, hogy a kormánypártot személyes híveivel, rokonaival, neki lekötözött emberekkel töltsen fel és erősítse meg. Ez akkor csak részben sikerült, épp a túlfeszített választási módszerek miatt lázadt fel a többség ellene, s hagyta, hogy a korrupciós botrány elsodorja. E technikákat aztán Tisza Kálmán miniszterelnökként fejlesztette tökélyre. Pártjában aránytalanul felduzzadt az állami hivatalnokok, s a szolgabírók száma, akik közvetlenül vagy fegyelmi úton függtek a kormánytól, s a belügyminiszter miniszterelnöktől.¹³⁷

Mivel az ellenzék magát a dualista rendszert kérdőjelezte meg, a választási küzdelmek nem folyhattak az alkotmányosság kínálta alternatívákért, hanem a közjogi probléma tehertételével a rendszer stabilitásának kérdését is állandóan felvetették. 1867 után a király túlsúlyra tett szert a parlamenttel szemben, s ezt a pozícióját végig megtartotta, s nem alakult ki klasszikus értelemben vett parlamentarizmus Magyarországon.¹³⁸

¹³⁶Sarlós 1976. 179-181.

¹³⁷Tisza Kálmán politikai módszereire lásd Szász Zoltán: *A konzervatív liberalizmus kora A dualista rendszer konszolidált időszaka (1875-1890)* In: /főszerkesztő Kovács Endre/ *Magyarország története 1848-1890* Bp. 1979. 1204-1257.

¹³⁸Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon I-II.* Bp. 1912. Gerő 1988. Szabó Dániel: *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában* Történelmi Szemle 1992. 3-4. sz. 199-230.

A közigazgatás

Schvarcz elismerte a megyék alkotmányvédő szerepét, s a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvény vitájában a parlamentarizmus legfontosabb biztosítékaként emlegette azokat, egyúttal elutasította azt a nézetet, hogy a törvényhatósági rendszer a parlamenti kormányzattal nem egyeztethető össze.¹³⁹ Később tiltakozott a megyei autonómia mitizálása ellen, mert szerinte az nem felelt meg a korszerű önkormányzat követelményeinek, még az 1870. évi XLII. törvény és a Tisza Kálmán-féle reformok után sem. Az önkormányzat feltételének tekintette a megyékben is a kellő számú értelmiségi elemet és az anyagi függetlenséget. A szakértelem biztosítása miatt nem értett egyet a tisztviselők választásával, ehelyett a központi kormánytól várta, hogy az országban aránytalanul szétszórt szakemberekből mindenhova juttasson. A tisztviselők előléptetése is feltételezte a kinevezési rendszert. Schvarcz nem a megyét hagyományosan igazgató dzsentrí, hanem az állam érdekét helyezte előtérbe, azaz nem a nemesi előjogok védelmét, hanem a jogegyenlőségre épülő művelődési és jogállam igényeit.¹⁴⁰

Olyan állami közigazgatást akart bevezetni, amit a megyék és a községek ellenőriznek. A megye élére a főispán kerülne mint a központi igazgatás felügyelője. A főispáni tisztség arisztokratikus jellegű hivatalból korszerű köztisztviselői állássá alakulna át.¹⁴¹ A szakigazgatást a feladatok szerint szerveződő szakosztályok látnák el. A szakosztályok élére a miniszter az osztályfőnököket a főispán meghallgatásával nevezné ki, míg az osztályfőnökök a magyar nyelvtudáshoz, erkölcsi fedhetetlenséghez és felsőbb tanfolyam végzéséhez kötött hivatali állásokat szintén a főispán megkérdezésével tölténék be. Az osztályfőnökök politikai felelősséggel tartoznának a megyei képviselőtestületnek, s a közjogi sérelmet okozó tisztségviselőkkel szemben az államtörvényszék járna el. Magánjogi jogsértés esetében pedig a rendes bíróságokon szervezett közigazgatási bíróságok, de fellebbviteli fóruma ezeknek is az államtörvényszék lenne. A tisztviselők megemelt fizetését kompenzálná a szervezeti egyszerűsítésből következő létszámcsökkenés és a megyék számának csökkentése.¹⁴²

A képviselőtestület 60 tagjából 40-et a közigazgatási adminisztrációnak megfelelő szakosztályokba választanák az országos választójoggal rendelkezők közül azok, akiknek valamilyen szakmai gyakorlatból vagy képzettségből fakadó közük van az illető szakosztály profiljához. A választhatóság feltétele felsőfokú tanfolyam elvégzése, tisztviselői vagy önkormányzati testületi múlt lenne. A

¹³⁹Képviselőházi napló 1869-1872. 9. kötet 400-407. 10. kötet Pest, 1870. 174.

¹⁴⁰Schvarcz 1879. 338-350.

¹⁴¹Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 284.

¹⁴²Képviselőházi napló 1875-1878. 14. kötet 87-88. Schvarcz 1879. 331-333., 350-356., 403., 416-420.

szakértelem és politikai rátermettség követelményének túlhangsúlyozásával Schvarcz mind a választók, mind a választhatók körét rendkívül leszűkítette, lényegében a magasabb képzettségű értelmiségre és a közigazgatási, politikai apparátusból kikerülőkre. Ugyanakkor a szakmai, foglalkozási csoportok elkülönítése korporatív jelleget is kölcsönzött képviselőtestületének. Ezen lényegesen az sem változtatott, hogy a további 20 tagot a 40 tagú testület választotta volna. A tagok napidíjat kapnának, s az ügyeket a szakosztályokban döntenék el, a plénum elé csak politikai természetű és személyi kérdések kerülnének. Épp ezért csak negyedévente ülésezne az egész testület. Schvarcz tehát a tisztségviselők ellenőrzésére hivatott testületet is igazgatási feladatok ellátására igyekezett rászorítani. A megyei igazgatást a szakminisztériumból kiküldött szakbiztos ellenőrizné.¹⁴³

Az összevont megyéket 10-15 járásra osztaná, ahol a főszolgabíró vezetése mellett leképezné a megyei igazgatás szakosztályait. A 30 fős járási képviselőtestületet az országos választójoggal rendelkezők választanák, de fele részben a felső iskolát végzett földbirtokosok közül, fele részben az összes választójogosult közül. A járások keretébe csak a községek tartoznának a városok nem. A megfelelő anyagi és műveltségi erővel rendelkező városok önkormányzatot kapnának. De ez az önkormányzat kétes értékű lenne, hisz a megyei képviselőtestület ellenőrizné. Önkormányzati joggal Schvarcz csak 20 várost ruházna fel, a többit járási kötelékbe utalná, tekintet nélkül szabad királyi, illetve törvényhatósági múltjára. Igaz a nagyobbak ezek közül önmaguk alkotnának egy járást.¹⁴⁴

Schvarcz bírálta az 1876. évi területrendezést. Ő nagyobb megyéket, mintegy 28-at alakítana ki azért, hogy biztosítsa a megfelelő számú szakembert. Már 1872-es programjában is javasolta az önkormányzatra képtelen kisebb törvényhatóságok összevonását. Abban is bízott, hogy a nagyobb megyék gazdaságilag is önállóbbak lesznek, s megszűnik az önkormányzatiság szempontjából az az anomália, hogy a megyék a központi költségvetésre szorulnak. Budapest külön megyeként közvetlenül a kormány ellenőrzése alá kerülne. Tisza reformjai közül a közigazgatási bizottság alapeszméjével keletkezésekor is és könyve megírásakor is egyetértett. A nagyszámú és ritkán ülésező közgyűlés ellenőrző tevékenységében csak az önkormányzat illúzióját látta, s szükségesnek találta az állami közigazgatás és a törvényhatósági rendszer szerves kapcsolatának megteremtését. Azonban a törvény kidolgozásába már hibák csúsztak, s úgy vélte az nem vált alkalmassá sem az állami, sem a

¹⁴³Schvarcz 1879. 356-361 A törvényhatósági törvény 1870. évi vitájában magát az általános választójog hívének vallva a községenkénti titkos szavazás megvalósulása esetén sem a választók, sem a választhatók tekintetében nem tartott szükségesnek semmilyen különös kvalifikációt, csak az írni és olvasni tudást, s az addigi jogélvezők jogait sem akarta elvenni. Már akkor felvetette a szakértelmiség biztosítása érdekében, hogy az általános választójog alapján megválasztott bizottság maga egészítse ki sorait. Képviselőházi napló 1869-1872. 10. kötet 173-174.

¹⁴⁴Schvarcz 1879. 362-365.

törvényhatósági közigazgatás, sem pedig az önkormányzati ellenőrzés hátrányainak felszámolására.¹⁴⁵

A virilizmus ellen ekkor is élesen kifakadt. Az intézményt már az 1870. évi XLII. törvény keletkezésekor élesen támadta, s székesfehérvári kerületében még petíciós mozgalmat is szervezett ellene. Cáfolta a tervezet védelmezőinek azt az álláspontját, hogy a vagyonfok egyben a műveltségre is garancia, s kimutatta, hogy törvényhatóságoként milyen eltérő adóösszeg szükséges a bizottsági hely megszerzéséhez. Az erkölcsi szempontokat mellőző, nyersen vagyoni képesítvényeket preferáló virilizmus politikai hatásait kártékonynak tartotta.¹⁴⁶

A törvényhatósági törvényhez (1870. XLII. tc.) hasonlóan a községek rendezését tartalmazó 1871. évi XVIII. törvényt is bírálta, elsősorban azért mert az egyes településfajták tisztviselőivel szemben nem minden esetben követelte meg a szakképesítést. Azzal sem értett egyet, hogy a törvény a helységek hierarchiába sorolásakor és az önkormányzat megadásakor nem kötött ki semmiféle a polgárosultság fokára utaló feltételt. Schvarcz a községek osztályozásánál a lélekszámot és a hagyományos jogot nem tekintette meghatározó szempontnak. A nagyobb lélekszám csak az értelmes és tehetős személyek nagyobb számának esélyét növelte. Mivel a főváros értelmi, erkölcsi és anyagi erejében biztosítékot látott a helyhatósági ügyek önálló intézésére, Budapestnek adta volna meg a legnagyobb fokú, külön törvényben szabályozott, közvetlenül a kormány felügyelete alatt álló önkormányzatot. Azok a városok, amelyek a törvényben meghatározott feltételeknek megfelelő szervezetet tudnának működtetni és képesek lennének közművelődési és közjótékonyági intézményeket felállítani a fővárosénál szerényebb mértékű, szintén külön törvényben szabályozott önkormányzatot nyernének. Ezek közé Schvarcz a már korábban említett nagyobb vidéki városokat sorolta. A községek harmadik fokozatát a vidéki községek alkotnák.¹⁴⁷

A főváros élén a belügyminiszter által előterjesztett kormányzó állna, az akkori főpolgármester jogosítványai közül csak a tisztviselői állásokat nem tölthetné be. A képviselőtestület 60 tagját ugyanúgy választanák, mint a megyékben. Elnökét azonban közvetlenül a főváros országos választójoggal rendelkező polgárai választanák a testület 5 jelöltje közül 6 évre. Érdekes eltérés viszont a megyéktől, hogy a főváros tisztségviselőit nem a kormány nevezné ki, hanem a képviselőtestület szakosztályai választanák, természetesen országos szakpályázat alapján, igaz később itt is megjelenne az előléptetés. Még az alacsonyabb tisztviselői állásokhoz is felső fokú tanfolyam elvégzésére lenne szükség, a tisztségviselőket azonban szolgálati idejük után nyugdíj illetné meg. A szakosztályok felett a fővárosi önkormányzat vezetőjeként a képviselőtestület 7

¹⁴⁵Schvarcz 1872. 11. Schvarcz 1879. 263., 332., 365-375.

¹⁴⁶Schvarcz 1872. 11-12. Képviselőházi napló 1869-1872. 8. kötet 360. 9. kötet 17., 400-407. 10. kötet 170-176. Schvarcz 1879. 375-377.

¹⁴⁷Schvarcz 1879. 318-319., 378-392.

jelöltjéből az összes választópolgár által választott főpolgármester állna. A főváros pénzügyeit az államtörvényszék által kinevezett tagokból álló számvevőszék ellenőrizné.¹⁴⁸

A járásba nem sorolt városok nem rendelkeznének a teljes helyhatósági önkormányzattal, de ellenőrizhetnék a közigazgatást. Itt is szakosztályokba tömörülő kinevezett állami tisztviselők végeznék az igazgatást, igaz tisztán helyhatósági ügyeket választott tisztségviselőkre is bíznának. A képviselőtestület, amely a város vagyonát kezelné mind a kinevezett, mind pedig a választott hivatalnokokat ellenőrizné. Az összes többi helység a járások kötelékébe kerülne, ahol megismétlődne a megyék szakigazgatási szervezete. A nagyobb városok önmaguk alkotnának egy-egy járást, a többi járás viszont 9-10, esetleg 10-20 addigi községet egyesítene közigazgatásilag, azaz Schvarcz elképzelése szerint a járás mintegy egyesített község jelenne meg. Ezzel a tanulatlan falusi bíróktól és esküdtektől akarta elvonni az igazgatási teendőket és átadni azt a szakrendszerben működő tisztviselőknek.¹⁴⁹ Schvarcz már oktatáspolitikai javaslataiban azzal kívánta szankcionálni a községi iskolaállítást, hogy megvonja tőlük az önkormányzati jogot, ha nem tesznek eleget kötelezettségüknek. 1872-es programjában is úgy látta, hogy az apró települések nagy része képtelen az önkormányzattal járó teendők ellátására, ezért javasolta, hogy ezeket vonják össze.¹⁵⁰

Mivel az államnak jelentős szerepet szánt a polgárosodásban és modernizációban, elsősorban arra keresett garanciát, hogy a beavatkozást végző adminisztráció egységesen és szakszerűen működjön. A szakszerűsége garanciát a központi, állami kinevezéssel hivatalhoz juttatott, előléptetéssel, magas fizetéssel és nyugdíjjogosultsággal érdekeltté tett hivatalnoki apparátusban látott. Ezen csak ott lazított, ahol bízott benne, hogy a választás is biztosítja a megfelelő szakértelmet. Nagyobb bizalma volt a városok lakóival szemben, de a falusi népesség önkormányzati hajlamait, spontán demokratizmusát alul értékelte. A választás leredukálása, sőt a szakszerűség követelményeinek átplántálása az ellenőrzésre hivatott választott testületekre, mindenképp az önkormányzatok erejét csökkentette. Schvarcz hangsúlyozta ugyan az önkormányzatiság fontosságát, de ezt úgy tűnik a közigazgatásban nem a legoptimálisabban tudta egyeztetni a szakszerűség követelményével. Felfogását jól szemlélteti az a kijelentése, amelyben vitázott azzal az "óliberálisoknak" tulajdonított tétellel, miszerint a politikai szabadság, az önkormányzat teszi alkalmassá a tömeget a politikai szabadságra, szerinte ehhez elsősorban műveltségre van szükség.¹⁵¹

¹⁴⁸Schvarcz 1879. 392-397. Schvarcz már a Reformpárt 1872-es felirati javaslatában szorgalmazta Buda és Pest egyesítését, majd a főváros rendezésére tervezetet is készített. A képviselők felét az összes polgárral akarta megválasztatni, de másik felét, további csoportokra osztva a képesítvények és választások rendkívül bonyolult, a gyakorlatban szinte kivihetetlen rendszerével. Korunk 1872. 150., 187. sz.

¹⁴⁹Schvarcz 1879. 397-402.

¹⁵⁰Schvarcz 1872. 11-12.

¹⁵¹Schvarcz 1879. 380.

A kormánynak a dualizmus hatalmi struktúrájában elfoglalt helyzetéből következően nemcsak a törvényhozást kellett uralnia, hanem a végrehajtást is. Már a kiegyezés idején többeket foglalkoztatott az a probléma, hogy miként lehet az új alkotmányos kormányrendszert összehangolni a megyei autonómiával. A kérdést még konkrétabb formában vetette fel 1867 őszén a "hevesi ügy", amit az váltott ki, hogy a Kossuth iránt bizalmat nyilvánító Eger városának határozatát Heves vármegye belügyminiszteri felszólításra sem semmisítette meg, sőt egyetértett azzal. Ezért a minisztérium kormánybiztos kiküldésével felfüggesztette a megye önkormányzatát. A kormány és a megye hatásköri konfliktusa az országgyűlésen is nagy vitát kavart.

A kiegyezés létrehozói a törvényhatóságok jogkörének szűkítése mellett érveltek, mondván az alkotmányos kormányzás mint önkormányzat átvállalja a megyék alkotmányvédő szerepének jelentős részét, ugyanakkor a kormány nem vállalhat felelősséget olyan ügyekben, amit tőle független közegek intéznek. Ez az érvelés nem volt egészen pontos. A kormány és a törvényhozás autonómiája, mint korábban láttuk, az uralkodó fenntartott jogai által szűkült. Így minden lépés, amit a kormány az alsóbb fokú önkormányzatok rovására tett, egyben egy külső érdeknek is utat nyitott. Az is ismert volt, hogy a kormány nem azért vállalt felelősséget, hogy az ügyek saját akarata szerint intéződjének, hanem, hogy a végrehajtás törvényszerű legyen. A kormánypárti érvelés azt az igényt jelezte, hogy a kiegyezésben realizált hatalmi kompromisszumot helyi szintre is le akarják képezni, s azt, hogy a kormány a törvényhatóságok feletti felügyeleti jogának nem a törvényességi kontroll erősítésével, hanem a közvetlen befolyás biztosításával kíván érvényt szerezni.

Az állami igazgatás (adó-, tan-, építésügy, posta stb.) mellett a törvényhatóság látott el igazgatási feladatokat, egyrészt közvetítette az állami közigazgatást, másrészt saját szabályrendeleteivel önálló beligazgatást gyakorolt. A kormány akarátát a törvényhatóság élére kinevezett főispán érvényesítette, ezért annak hatalmát fokozatosan növelték. A törvényhatóság engedetlensége esetén teljhatalmú kormánybiztossá lépett elő, jelölésétől függött a törvényhatósági tisztségviselők megválasztása, egyeseket pedig ő nevezett ki. Előbb fegyelmi jogkörével, majd rendelkezési jogával fokról fokra befolyása alá vonta nemcsak a törvényhatósági, hanem az állami közigazgatás közegeit is. Diszkrecionális hatalma kiszélesedett, mert az eljárás gyakori szabályozatlansága miatt bármikor kifogásolhatta a tisztségviselő működését és maga vehette kézbe az ügyintézés.

A kormány más eszközökkel is igyekezett befolyását növelni. A hatósági jogokat gyakorló törvényhatósági bizottság az első törvényhatósági törvény (1870. XLII. tc.) értelmében csak fele részben állt választott tagokból, másik része a legtöbb egyenes állami adót fizetőkől került ki (virilizmus). A közgyűlés választotta és 1876-ig felelősségre is vonhatta a törvényhatóság tisztségviselőit, akik feladata az operatív ügyintézés volt. A közgyűlés szabályrendeletekkel és

határozatokkal irányította a közigazgatást, jegyzőkönyveit pedig a belügyminiszternek kellett bemutatnia. A virilizmust a községi képviselőtestületekben is bevezették (1871. XVIII. tc.), az újabb községi törvény (1886. XXII. tc.) pedig kiterjesztette azt, a jogosultságot az adózó személye helyett az adó alapját képező vagyonhoz kötve ("tárgyasult" virilizmus). Így a nagybirtokosok megbízottjaik révén több község testületébe is bekerültek, s megjelentek a virilisek közt a jogi személyek, vállalatok, részvénytársaságok is.

A kormánybefolyás növekedésével arányosan csökkent a törvényhatóságok autonómiája. A kormány nem biztosíthatott több önállóságot a törvényhatóságoknak, mint amennyivel maga rendelkezett az uralkodóval szemben, ezért miniszteri jóváhagyáshoz kötötte szabályrendeleteik közül azokat, amelyek olyan ügyeket érintettek, amikben a kormánynak is királyi beleegyezést kellett kérnie. A megyék anyagi önállósága sem valósult meg, működésüket a költségvetés finanszírozta pótdók és államsegélyek formájában. Ezt a gyakorlatot törvényesítette az 1883. XV. törvény. Az autonómia körében hozott határozatok a miniszterek elé kerültek, s az állampolgárok is adhattak be panaszt azok ellen.

Tovább gyengítette a törvényhatósági önkormányzatot az állami és törvényhatósági tisztviselőkből, valamint a törvényhatósági bizottság delegáltjaiból álló közigazgatási bizottság felállítása (1876. VI. tc.). A tisztségviselők fegyelmi ügyeit átvevő, széles hatáskörű koordináló szervben a főispánnak lett döntő súlya. Ezután a miniszterek saját belátásuk szerint küldhették rendeleteiket a közigazgatási bizottsághoz, megkerülve ezzel a törvényhatósági bizottságot, s csökkentve annak állami közigazgatást közvetítő szerepét. A közigazgatási bizottság átvette a törvényhatósági bizottság szabályrendeleteinek és határozatainak végrehajtását, és annak ellenőrzését, a közép fokú állami közigazgatás felügyeleti és irányító testülete lett, valamint a községeket is ellenőrizte. A megyei karhatalmat a csendőrséggel váltották fel (1881. III. tc.), amire a megyéknek semmi befolyásuk sem volt. A második törvényhatósági törvény (1886. XXI. tc.) is nyirbálta a törvényhatóságok önállóságát, hisz a belügyminiszter közegei révén minden önkormányzati hatáskörben történt eljárást ellenőrizhetett. Teljessé vált a főispán uralma a közép fokú igazgatásban, ami így állami kontroll alá került. Az államosítás végső lépésére, a kinevezési rendszer bevezetésére Szapáry tett kísérletet, de az ellenzék obstrukciója miatt csak a tervezet elvi rendelkezései váltak törvényé (1891. XXXIII. tc. "lex Szapáryana").

A kizárólagos állami felügyelet következtében az állampolgári jogok védtelenek maradtak. Ennek ellenére a pénzügyi közigazgatási bíróság (1883. XLIII. tc.) után a közigazgatási bíróságot csak 1896-ban szervezték meg (XXVI. tc.). Bírái kinevezettek voltak, s hatásköre sem volt teljes, mégis csökkentette a kormány közvetlen intézkedési körét, megállította a törvényhatósági autonómia zsugorodását, korlátozta a főispánt, s ezzel fontos jogállami intézménnyé vált.

A törvényhatóságok önkormányzatának csökkenésével csorbult alkotmányvédő szerepük is. A törvénytelen adók és újoncok kiállításának megtagadása sose volt hatékony eszköz, a felirati jogot pedig korlátozták. A főispán megakadályozhatta, hogy kérelmezési és levelezési jogát használhassa a törvényhatóság. Az alkotmányos garanciák gyengítését a dualizmus stabilizálódása indokolta, s azokat elsősorban az alkotmányellenesen kinevezett, nem pedig a kisebbségi vagy érvényes költségvetési felhatalmazástól elesett többségi kormányokkal szemben akarták használhatóvá tenni.

Csak a Fejérváry-kormány ellen kibontakozott törvényhatósági ellenállás után helyezte hatályon kívül a koalíciós kormány a "lex Szapáryana"-t (1907. LVIII. tc.), s ezzel erősítette a törvényhatósági tisztviselők választási rendszerét. Ekkor állították fel a kúria és a közigazgatási bíróság tagjaiból a hatásköri bíróságot (1907. LXI. tc.), amely a kormánytól elvonta a bíróságok és közigazgatási hatóságok közti hatásköri összeütközések elbírálását. A törvényhatóságok által benyújtható ún. "garanciális panasz" jogorvoslatával a közigazgatási bíróság hatáskörét is kiterjesztették (1907. LX. tc.), hogy e fórum gátat vessen az imparlamentáris kormányok törvénytörő intézkedéseinek. A kormányrendeletek bírói felülvizsgálatának bevezetésével az egész közigazgatási eljárás törvényes kontroll alá került, s csökkent a diszkrecionális beavatkozás lehetősége. A közjogi bíraskodás kiszélesítését és a közigazgatásilag okozott magánjogi sérelmek bírói fórumának megteremtését Schvarcz már a hetvenes években szorgalmazta. 1872-es programjában sürgette a kivételes állapotok fölötti intézkedések alkotmányos rendezését is. A háború esetére szóló kivételes intézkedéseket biztosító törvény előkészítésére a koalíciós kormány vállalkozott, de elfogadása csak a munkapárti parlamentben történt meg (1912. LXIII. tc.).

A dualizmuskori közigazgatási törvények regionális tekintetben eltérő mértékben szűkítették az autonómiákat. A törvényhatósági jogú város tanácsának testületi jellege és nagyobb anyagi önállósága következtében többet tudott megóvni önkormányzatából, igazgatása pedig az alsó- és középső szint egyesítésével egységesebb és szakszerűbb volt. A közigazgatási bizottság a városi autonómiát is csorbította, de a megyékét fokozottabban. A megye közép fokú igazgatási szervként a területén lévő községek felett gyakorolt felügyeletet és közvetítette feléjük a központi akaratot. A közigazgatási reformok során a kormánybefolyás irányukban is megerősödött. A rendezett tanácsú városok önállóbbak voltak, de a járási szervezetbe betagolt kis- és nagyközségek tisztviselőivel a főispán közvetlenül rendelkezhetett, előjáróik (bíró, jegyző) megválasztásához pedig a főszolgabíró jelölése vált szükségessé. A virilizmus kiterjesztése is hozzájárult a községi önkormányzat csökkenéséhez.

Különösen nagy eltérés alakult ki a főváros és a vidéki törvényhatóságok közt. Már a Pestet, Budát és Óbudát egyesítő 1872. XXXVI. törvény is több jogot biztosított a fővárosnak. A 6 évente újraválasztott és nem elmozdítható

főpolgármestert három jelölből az a törvényhatósági bizottság szavazta meg, amelynek 200 virilistáját az 1200 legnagyobb adófizető közül választották. A tanács élén a polgármester hathatósabban tudta ellensúlyozni a főpolgármestert, a főváros jelentős vagyon felett rendelkezett, s a fejlesztésére létrehozott, országos költségvetési pénzekkel gazdálkodó fővárosi közmunkatanácsban (1870. X. tc.) a törvényhatósági bizottság választottjai is helyet kaptak. Budapesten a közigazgatási bizottság révén a már 1872-ben államosított fővárosi rendőrség ügyeibe is beleszólást nyert a város vezetése. Ezt az állapotot az 1881-es végleges rendezés is fenntartotta (XXI. tc.). Az 1886-os törvény jogfosztó rendelkezései a fővárosra nem terjedtek ki, ezzel végletessé vált a különbség nemcsak Budapest és a megyék, hanem Budapest és a törvényhatósági városok közt is. Az anyagi erőforrások mellett ez is befolyásolta fejlődésüket.

A dualizmus kori közigazgatási rendszer többféle funkciót töltött be, ezért vált nehezen kiismerhetővé és több szempontból is megosztottá. A szakszerűséget sem nélkülöző államigazgatásra hárult a stabilizáción túl a modernizációs folyamatok lefuttatása. Az állam, mindenekelőtt a kormányzat, egyre jobban kiterjesztette befolyási övezeteit, miközben csorbultak az önkormányzatok pozíciói.¹⁵²

Az igazságszolgáltatás

Schvarcz 1872-es programjában a közérkölciség és a közgazdaság állapotainak javítása érdekében igényelt gyors, pontos és olcsó igazságszolgáltatást, aminek feltételeit korszerű törvénykönyvek, polgári, kereskedelmi és büntető kódexek elkészítésében, az eljárásnak a szóbeliség, nyilvánosság és közvetlenség elvein nyugvó reformjában és a bírói függetlenség erősítésében jelölte meg. A közjegyzői intézmény korszerűsítése mellett szigorú ügyvédi rendtartást, a rendőrség szervezetének fejlesztését és eljárásának szabályozását, valamint a börtönrendszer gyökeres reformját igényelte.¹⁵³

1879-es munkájában és 1877 végén az országgyűlés előtt részletesen kifejtette, hogy a közjogi, alkotmányjogi, tehát politikai természetű ügyeket egy független, életfogytig kinevezett bírakból alakult államtörvényszékre kellene bízni. Ez az egységes közjogi bíróság döntene a miniszterek jogi felelősségéről, az állampolgárok egyéni alapjogait ért sérelmekről, a közigazgatásban adódó közjogi természetű jogvitákról, s fellebbviteli fóruma lenne a rendes

¹⁵²Schvarcz 1872. 12. A dualizmus kori közigazgatáshoz Bibó István: *A magyar közigazgatásról* I-II. In: Bibó István: *Különbség* Bp. 1990. 44-60. Csizmadia (szerk.) 1995. 344-352. Pölöskei Ferenc: *A dualista Magyarország államrendszere és továbbélése* Előadások a Történettudományi Intézetben 5. Bp. 1987. 3-15. Ruszoly 1980. 47-48. Sarlós 1976. Sarlós Béla: *A közigazgatás polgári jellegéről* In: Pölöskei - Ránki (szerk.) 1981. 275-303.

¹⁵³Schvarcz 1872. 12. Vö. Korunk 1872. 150. sz.

törvényszékek közigazgatási osztályainak, ahova a közigazgatás okozta magánjogi sérelmekkel lehetne fordulni.¹⁵⁴

Schvarcz a rendes bíróságok szervezetét az új közigazgatási területbeosztáshoz akarta igazítani. Minden járási székhelyen és önálló városban szervezne egy-egy járásbíróságot, minden törvényhatóság székhelyén pedig egy-egy első folyamodású bíróságot. A királyhágón inneni országrészben 7-8 másod folyamodású törvényszéket állítana fel, amelyek közül egy Budapesten lenne illetékes. A bírósági hierarchia csúcsszervét a legfőbb ítélőszék képezné. Az esküdtszékről azt tartotta, hogy az *"valódi védve a politikai szabadságnak"*, mégis csak a politikai ügyekre akarta illetékességét kiterjeszteni, becsületsértési és büntető perekre nem.

Schvarcz a jogbiztonság lényeges feltételeként kezelte a bírák függetlenségét és persze szakértelmét. Ez alapján sem a közönség vagy politikai testületek bíróválasztását, sem pedig a kormánykinevezést nem tekintette jó megoldásnak, hanem a szakmai szempontú előléptetést pártfogolta. A járásbíróságoknál és az első folyamodású bíróságoknál az összes bírói állást országos nyílt pályázat útján töltené be. A pályázatról erkölcsi és szakmai szempontok alapján a másod folyamodású törvényszék elnöke döntene az igazságügyminiszter, az első folyamodású törvényszék elnökének és annak a törvényhatóságnak a képviselőtestületi elnökének a véleménye alapján, ahol a pályázó addig működött. Az első folyamodású bíróság tagjai közül a másodfolyamodású törvényszékhez történő kinevezést az ügyvédi kamara véleményét is meghallgatva a fórum elnöke kezdeményezné. A másod folyamodású törvényszék elnökét és a legfőbb ítélőszék bíráit az ügyvédi kamarák meghallgatása mellett a legfőbb ítélőszék jelölné ki. A legfőbb ítélőszék elnökét a fórum rangidős bírái közül az államtörvényszék meghallgatásával az igazságügyminiszter előterjesztésére a király nevezné ki. A bírák elmozdítása fegyelmi úton, a felsőbb bíróságok ítéletével történne. Schvarcz a kinevezéses rendszer kritikáján túl hiányolta a polgári perrendtartást, a polgári törvénykönyvet és a rendőrségi törvényt is. Az igazságszolgáltatás ingyenességét egyelőre eszménynek tartotta, de azt megvalósíthatónak vélte, hogy a perköltségeket a peres felek évi jövedelemadója alapján állapítsák meg.¹⁵⁵

¹⁵⁴Schvarcz 1879. 403-420.

¹⁵⁵Schvarcz 1879. 320-321., 420-426. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény általános vitájában 1869. június 26-án elmondott beszédében azért ellenezte a bírák kormány általi kinevezését, mert a kormányt nem tekintette Béctől teljesen függetlennek. Ellenzékiként Schvarcz a bírák választása mellett érvelt, de azzal a feltétellel, hogy a megválasztandó bírákat egy szakképzettségi bizottmány jelölje ki, a választásnál a kisebbségi szavazatok is képviselőhöz jussanak, a jelöltek egy-egy állásra az egész országból kerüljenek ki, s a megválasztott bírák elmozdíthatatlanok legyenek. Képviselőházi napló 1869-1872. 2. kötet 120-126.

1875 április 22-én elhangzott parlamenti beszédében a miniszternek a bírák nyugdíjazására és áthelyezésére vonatkozó hatáskörét felsőbb bírósági szakvélemények korlátai közé akarta szorítani. Ennek hiányában hajlott a miniszter áthelyezési jogának elismerésére, hogy a szakmailag gyengébb bírák elmozdíthatók legyenek. Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója 16. kötet Buda, 1875. 249-251.

Schvarcz a közigazgatáshoz hasonlóan az igazságszolgáltatást is depolitizált, szakszerűségi elvek mentén működő rendszerre próbálta formálni. A dualizmusban a törvény előtti egyenlőséget a polgári törvénykezési rendtartás (1868. LIV. tc.) mondta ki és a bírósági gyakorlat érvényesítette is. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény (1869. IV. tc.) előírta a szakképesítést, meghatározta az összeférhetetlenség eseteit, a függetlenség feltételeit, a bírák elmozdíthatatlanságát, de bevezette a kinevezési rendszert.¹⁵⁶ A törvényjavaslat képviselőházi vitájában Deák Ferenc állambíróság (alkotmánybíróság) felállítását javasolta a kinevezendő bírák ajánlására és alkotmányjogi, politikai kérdések feletti döntésre, de a kormánypárt hagyta, hogy tervét az ellenzék leszavazza. Törvényt alkottak a bírák és a bírósági hivatalnokok felelősségéről (1871. VIII. tc.), áthelyezéséről és nyugdíjazásáról (1871. IX. tc.). A bírósági törvény elválasztotta az igazságszolgáltatást a közigazgatástól, s az első folyamodású bíróságok rendezésekor (1871. XXXI., XXXII. tc.) ennek jegyében hajtottak végre szervezeti bővítést, 360 járásbíróság és 102 törvényszék felállításával. A bíróságokhoz kapcsolva hozták létre a szintén kinevezésen alapuló ügyészi szervezetet (1871. XXXIII. tc.). Horváth Boldizsár munkássága révén a jogszolgáltatás a jogrendet stabilizáló intézményekkel gazdagodott, amely utódai alatt a független közjegyzői szervezettel (1874. XXXV. tc.) és az ügyvédi rendtartással (1874. XXXIV. tc.) bővült.

A liberális jogalkotás jelentős teljesítménye volt a Csemegi Károly nevéhez fűződő büntetőtörvénykönyv (1878. V. tc.), majd ezt követte a kihágásokról szóló kódex (1879. XL. tc.), ugyanakkor a magánjog kodifikálása nem történt meg. A bünvádi perrendtartás 1896-ban nyert elfogadást (XXXIII. tc.), a korszerű polgári perrendtartást pedig még később, csak 1911-ben iktatták törvénybe, s 1915-ben lépett életbe. Azt megelőzően kidolgozták a sommás eljárás reformját (1893. XVIII. tc.). A sajtóvétségeken és a budapesti kisajátítási ügyeken (1868. LIV. tc.) kívül hiányzott az esküdtbíráskodás a jogrendszerből. Az 1897. XXXIII. törvény rendelte el a büntető hatáskörrel rendelkező törvényszékek mellé az esküdtszékek felállítását. A törvény csak 1900-ban lépett életbe, s az 1913. XXXIV. tc. már szűkítette az esküdtszékek jogkörét, az 1914. XIII. törvény pedig lényegétől fosztotta meg az intézményt. A Schvarcz által is javasolt alkotmánybíróság az egész korszak folyamán nem valósult meg.¹⁵⁷

Ezekre az intézményekre fektette volna Schvarcz a magyar alkotmány reformját. A jogállam és a művelődési állam megteremtésére törekedett, ahogy maga fogalmazott: *"Demokrat-állam, de nem fejszámszerinti tömeguralom,*

¹⁵⁶A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvénytervezet vitájában Schvarcz magáévá tette azt az ellenzéki követelést, hogy a bírói hatalom gyakorlásáról és a bíróságok szervezéséről szóló törvényeket együtt tárgyalják a meggyerendezési törvényjavaslattal. Képviselőházi napló 1869-1872. 2. kötet 120-122.

¹⁵⁷Máthé Gábor: *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867-1875* Bp. 1982. Csizmadia (szerk.) 1995. 352-354., 356-360., 376-469. Pölöskei 1987. 8-15.

hanem tisztán közművelődési és erkölcsi képesítvények alapján, tehát jogállam közművelődési alapon".¹⁵⁸ A hatalmi viszonyok és az intézmények struktúrájának, működésének pontos jogi meghatározását azért szorgalmazta, mert állama elé a polgárosodás szempontjából fontos feladatok megvalósítását tűzte ki. A közművelődés, közoktatás fejlesztése mellett szorgalmazta a szociális gondoskodást, kisdédóvók, árva- és dologházak létesítését, a közegészségügyi viszonyok és a munkások életkörülményeinek javítását, valamint a szegényüggyel történő foglalkozást. Ezen a területen Schvarcz kezdeményezései úttörő jellegűek voltak.¹⁵⁹

A gazdaságban is aktív beavatkozásra ösztönözte az államot elsősorban azokon a területeken, ahol az egyéni kezdeményezésre nem lehetett számítani. Ugyanis Schvarcz az állami beavatkozás mértékét az egyéni és magántársulási kezdeményezésnél vonta meg. Az államtól elvárta, hogy tudja hol kell serkentőleg fellépnie és hogy a magánvállalkozásokat ne akadályozza. Szorgalmazta a folyók szabályozását, vasutak és közlekedési utak tervszerű kiépítését, a mezőgazdaság, az ipar és kereskedelem támogatását, nemzeti bank létesítését. Tisztában volt vele, hogy a beruházások és tervezett reformjai jelentős terheket rónak az amúgy is gondokkal küszködő államháztartásra. Ezért a költségvetési politika átalakítását is felvetette. Takarékoskodást javasolt a meddő kiadásokban, főként a hadsereg békelétszámának leszállításával, ugyanakkor a bevételek növelésére új adópolitikát sürgetett. Csökkenteni akarta a mindenkit érintő fogyasztási adókat, nagyobb fizetési fegyelmet kívánt, s szerette volna az eltitkolt jövedelmeket megadóztatni, a jövedelmeket progresszíven adóztatni, a nagy vagyonokra pedig fényűzési adót kivetni. Ha adópolitikája demokratikus célokat is szolgált, a költségvetés szempontjából nem tűnt a legracionálisabb megoldásnak.¹⁶⁰

Schvarcz a 67-es alkotmány továbbfejlesztését, korrekcióját azért szorgalmazta, mert észrevette, hogy a rendszer születésekor kialakult joghézagok kezdenek strukturális tényezővé válni. A joghézagok utat nyitottak az önelvű hatalomgyakorlásnak, ami behatolt az alkotmányosság repedéseibe, s elindította annak erózióját, s végső soron a politika társadalomorientált működését gátolta. Schvarcz olyan intézmények felállítását, korszerűsítését javasolta, amelyek egyáltalán nem, vagy csak késve, de akkor is jogi hiányosságokkal tarkítva jelentek meg a dualista politikai struktúrában. Ezért a jogállam kiépítése nem tartott lépést az állam hatalmának, beavatkozási köreinek gyors növekedésével, s ez a társadalom civil jellegének kifejlődését hátrányosan érintette.¹⁶¹

¹⁵⁸Schvarcz 1879. 498.

¹⁵⁹Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 430. 4. kötet 82. 5. kötet 243. Schvarcz 1872. 12-13. Schvarcz 1879. 471-474. A dualizmus korabeli állami szociálpolitikára lásd Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon* Előadások a történettudomány műhelyeiből 4. Bp. 1994.

¹⁶⁰Schvarcz 1872. 13-16. Schvarcz 1879. 480-483.

¹⁶¹Péter László 1989. 87.

VI. Schvarcz nem elégedett meg az érvényesülés feltételeit kialakító állam elképzelésével, hanem a társadalmi egyenlőség, a fejlődés érdekében beavatkozó demokrata állam híve volt. Az államnak modernizátor, civilizációterjesztő szerepet szánt, de beavatkozását és annak mértékét kizárólag a társadalom felkészültségének hiányaival indokolta. Az államnak minden lépésével a társadalom anyagi, erkölcsi és szellemi fejlődését kellett előmozdítania azért, hogy idővel a társadalom mind több funkciót vehessen vissza tőle. Arról, hogy az állam ne tévessze szem elől ezirányú kötelességeit, a demokratikus ellenőrzés eszközeivel akart gondoskodni.

Az újkor kezdetektől kezdve az államról alkotott elképzelésekkel szembe egy másik abszolút szuverenitás, a nép szuverenitása állt fel. Az első francia forradalom, s nyomában aztán az újabb európai forradalmak megmutatták, hogy a népszuverenitás, a minden egyben alkotó és minden felett álló népi önkormányzat általános akarat, ha nem korlátozzák túl nagy hatalommal, az emberi társadalomban, a nem növeli a szabadságot, azt veszélyezteti azt. A forradalmi tanácsoktól reagálók számára a népszuverenitás azt jelentette, hogy minden legitim hatalom forrása a polgárok összessége, a hatalom ők adja meg, s egyetlen személy vagy csoport sem veheti alá magát annak az emberek összességét. De nem jelentette azt, hogy a polgárok összessége által delegált hatalom azt isheti, amit akar. Már Benjamin Constant megpróbálta az emberi létezésnek egy olyan egyenlő és független szféráját megmutatni, amire a szuverenitás nem terjed ki. Constant a népszuverenitás korlátlan kiterjedéséből eredő forradalmi despotizmust a szabadság feltételezésével indokolta. Az antik korlátokhoz politikai jogokkal (közvetlen polgári jog) úgy tekintett, mint akik közvetlenül kormányzó köztestek sorának megnyitására azok eselőkvető politikai akaratuk általánosan érdekeik is, ezért fontosnak tartották politikai jogok kiterjesztését, s politikai jogok megadását véget hajlandók voltak magánéleti függetlenségükről lemondni. A modern ember szerint Constant szerint képviselőre bízta a közvetlen politikai eselőkvetést, s mivel így a politika nem jelent akkora önkénti szűkítést, nem is hajlandó olyan nagy áldozatot érte hozni. Úgy látta, hogy a modern korban megkövetelték az egyenlő boldogság feltételét, s az embereknek fontosabb, hogy boldogságuk érdekében teljes függetlenséget nyerjenek saját boldogságuk, tevékenységük, vállalkozásuk és élvezetükük körében. Constant szerint a modern társadalmi állapotok között alkalmazott antik politikából eredő fölértékelés vezetett a nagy szuverenitásokhoz.

Constant civilizálta a modern ember megosztottságára, függetlenségére és függőségére, annak kifejezését a képviseletben találta meg. A képviselet nem lehetett egy abszolút szuverenitás alapja, s a képviselet kizárólag a

VI. Schvarcz Gyula demokratizmusa, kísérlet a társadalom és az intézmények integrálására

1848 után a liberálisok körében jelentős szemléletváltás következett be. A tömegek politikai aktivitásának, mozgalmainak hatására felerősödtek a döbbenettel vegyes ellenérzések a radikális, demokratikus és szocialista törekvésekkel szemben. Kialakult az a félelem, hogy a demokrácia kaput nyit a szocializmusnak.

Az újkori hatalomértelmezések az uralkodó szuverenitásával szembe egy másik abszolút szuverenitást, a nép szuverenitását állították. Az első francia forradalom, s nyomában aztán az újabb európai forradalmak megmutatták, hogy a népszuverenitás, a minden egyéni akarattal szemben fensőbbiséget igénylő általános akarat, ha nem korlátozzák túl nagy hatalmat jelent az emberi társadalomban, s nem növeli a szabadságot, sőt veszélyezteti azt. A forradalom tanulságaira reagálók számára a népszuverenitás azt jelentette, hogy minden legitim hatalom forrása a honpolgárok összessége, a hatalmat ők delegálják, s egyetlen személy vagy csoport sem vetheti alá saját akaratának a polgárok összességét. De nem jelentette azt, hogy a polgárok összessége által delegált hatalom azt teheti, amit akar. Már Benjamin Constant megpróbálta az emberi létezésnek egy olyan egyéni és független szféráját meghatározni, amire a szuverenitás nem terjed ki. Constant a népszuverenitás korlátlan kiterjesztéséből eredő forradalmi despotizmust a szabadság félreértelmezésével indokolta. Az antik köztársaságok politikai jogokkal rendelkező polgáraitra úgy tekintett, mint akik közvetlenül közreműködtek közösségük sorsának irányításában, akik cselekvő politikai akaratuk hatásait érzékelték is, ezért fontosnak tartották politikai jogaik kiterjesztését, s politikai súlyuk megőrzése végett hajlandók voltak magánéleti függetlenségükről lemondani. A modern ember viszont Constant szerint képviselőire bízta a közvetlen politikai cselekvést, s mivel így a politika nem jelent akkora örömet számára, nem is hajlandó olyan nagy áldozatokat érte hozni. Úgy látta, hogy a modern korban megsokszorozódtak az egyéni boldogság feltételei, s az embereknek fontosabb, hogy boldogságuk érdekében teljes függetlenséget nyerjenek saját foglalatosságaik, tevékenységeik, vállalkozásaik és elképzeléseik körében. Constant szerint a modern társadalmi állapotok között alkalmazott antik politikából eredő félreértések vezettek a nagy szenvedésekhez.

Constant rávilágított a modern ember megosztottságára, függetlenségére és függőségére, aminek kifejezését a képviseletben találta meg. A képviselet nem lehetett egy abszolút szuverenitás alapja, s a képviseleti kormány elismerte az

egyének szabadságát, amit politikai szinten kellett megvédeni az állam vagy a társadalom beavatkozása ellen.¹

A francia forradalom utáni politikai gondolkodók az egyenlőséget tekintették koruk nagy kérdésének. Tocqueville az egyenlőséget nem hipotetikus, eszményi állapotként, hanem megvalósulás felé tartó történeti folyamatként szemlélte. Az egyenlőséget a társadalom sajátjának tartotta, s érzékelte, hogy eltérő politikai formákban jelenik meg, azaz az Egyesült Államokban adekvát politikai intézményeket hozott létre, Franciaországban viszont társadalmi megrázkódtatásokon keresztül született meg, s nem tudott intézményesülni. Franciaországban a demokrata törekvések az arisztokratizmusban találták meg ellenfelüket, s hozzá is fogtak lerombolásához. Amerikában, ahol ez hiányzott, s minden ember egyenlőnek született, a demokrácia meghatározó elve a népszuverenitás lett, akként értelmezve, hogy mindenki rendelkezik azokkal a képességekkel, hogy a kizárólag őt érintő ügyekben ő maga döntsön és cselekedjen, vagyis önkormányzatot gyakoroljon (*A demokrácia Amerikában*). Pierre Manent szerint Tocqueville számára ez azt jelentette, hogy senki sem kénytelen a másiknak engedelmeskedni, illetve mindenki csak saját magának vagy saját képviselőjének engedelmeskedik.

Tocqueville azt is látta, hogy a demokrata társadalmat alkotó egyenlő egyének elkülönülnek egymástól, s a befolyás megszűnésével nincs ami a társadalmat összetartsa. Az egymástól elváló, a privát szféra felé visszahúzódó, egymás iránt akár közönyössé is váló emberek közös érdekeiről így vagy az állam gondoskodik, amely egyébként is hajlik a beavatkozásra, vagy ennek hiányában maguk kénytelenek létrehozni és működtetni szabad intézményeket közös ügyeik intézésére. Az önkormányzatiság a politikai szabadság közvetlen gyakorlásán alapul, s ez inkább Amerikában jellemző, míg a kontinensen az emberek erős ösztönzést éreznek arra, hogy megelégedjenek a formális szabadsággal, hogy azt csak a politikai intézmények csúcsán, a képviselőházban érvényesítsék. A francia közigazgatási centralizáció nemcsak ránehezedik az egyénekre, hanem bezárja őket saját világukba, s nem engedi önkormányzatuk kibontakozását. Tocqueville úgy gondolta, hogy a politikai szabadság mozdíthatja ki a polgárokat elszigeteltségükből, s a közügyek intézése közben kerülhetnek egymással újra kapcsolatba.

Szerinte a demokrata társadalom tagjaiban, miközben elkülönülnek és függetlenné válnak, él az egyenlőség vágya is, s a deklarált egyenlőség és az élet számos mozzanatában megnyilvánuló egyenlőtlenség konfliktusát rivalizálással, versennyel, illetve hasonlással próbálják feloldani. Elsősorban a közvélemény közelíti őket egy közös szinthez, ez teremt képzeletbeli egyenlőséget köztük. Habermas szerint a kibővülő közönségben elvész az összefüggés a társas érintkezés intézményei és a műveltség viszonylag magas színvonala közt. A

¹ Pierre Manent: *A liberális gondolat története* Pécs, 1994. 107-115.

közönség kibővülésével az érdekkonfliktusok a nyilvánosság szférájába áramlanak, s egy felszabadult közvélemény előtt teremtenek maguknak képviseletet, s a mindenkori uralkodó vélemény alakjában a közvéleményt kényszerhatalommá alakítják át.

Tocqueville a demokrácia legnagyobb veszélyét a gondolatszabadságra gyakorolt hatásában látta. Az egyenlő emberek már nem ismernek olyan tekintélyt, akire hallgatnának, de megnő a hajlandóság bennük a köz ítéletének elfogadására, mivel úgy vélik, hogy az igazság a többség oldalán áll. A többség pedig, amikor kész véleményeket és ítéleteket tár az emberek elé, felmenti őket saját véleményeik kialakításától. A közvéleményen keresztül ható konformitás kényszerrel Tocqueville a "többség zsarnokságának" nevezte. Szerinte az emberek a verseny helyett hajlamosabbak a hasonulást választani az egyenlőtlenség megszüntetésére, s leginkább az összes állampolgár felett álló központi hatalomtól várják az egyenlőség és hasonlóság megjelenítését és garantálását. A demokrácia amerikai és francia jellegzetességeiből, a közvélemény hatalmából és a hatalom központosításából egy új despotizmus körvonalait vázolta fel.²

Tocqueville könyvének első kötete 1835-ben jelent meg, s nagy hatást gyakorolt Millre, aki 1848 után *A szabadságról* címmel megjelentetett esszéjével (1859) a modern liberalizmus egyik legnagyobb hatású teoretikusává vált. Mill abból a politikai változásból indult ki, miszerint a népben megfogalmazódott az igény, hogy az uralkodók azonosuljanak akarataikkal és érdekeikkel. A felelős és leváltható uralkodók hatalmát a nemzet összpontosított hatalmának tekintették, s míg a köztársasági kormány létre nem jött, nem is gondoltak arra, hogy a népnek korlátoznia kellene önmaga feletti hatalmát. De a kialakult demokratikus köztársaság megmutatta, hogy *"a nép, mely a hatalmat gyakorolja, nem mindig azonos azzal, melyen a hatalom gyakoroltatik"*. Mill szerint a nép akarata csak a nép legnagyobb, vagy legaktívabb részének akarata jelent, azokét, akiknek sikerült többség gyanánt elfogadtatni magukat, s lehetségesnek tartotta, hogy a nép elnyomja az összesség egy részét. Mill Tocqueville nyomán ezt a jelenséget a "többség zsarnokságának" tekintette, s úgy vélte a hatalommal való visszaélés formái ellen óvintézkedéseket kell tenni. Azonban szerinte a többség zsarnoksága nem annyira a hatóságok tettein keresztül érvényesül, nem politikai elnyomásaként jelentkezik, hanem maga a társadalom válik az őt alkotó egyének zsarnokává, s ezen egy intoleráns közvélemény elhatalmasodását értette. A társadalom zsarnokságát veszélyesebbnek tartotta, mert jóval mélyebben hatol az élet részleteibe, kevésbé lehet menekülni előle és a lelkeket igázza le.

Mill számára az önkiteljesedés, az emberi különbözőség, végső soron a haladás biztosítékának tekintett egyéniség szempontjából vált fontossá a

²Manent 1994. 129-140. Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban* Bp. 1971. 187-203. Anthony Arblaster: *Félelem a demokráciától* (részlet a szerző *The Rise and Decline of Western Liberalism* c. könyvéből) Műhely 1995. 5. sz. 7-8.

magánszférának körülhatárolása, ahová jogosan már nem avatkozhat be a közvélemény. Mivel a magánszféra kiszolgáltatottságát érezte nagyobb veszélynek, ezért a hangsúlyt az egyéni szabadságra, az egyén szabadságjogokkal körülbástyázott belső köreinek védelmére, sőt tágítására helyezte.³ A személyes szabadság Locke, Mill, Constant, Tocqueville által is feltételezett minimális terét, amit semmilyen körülmények közt sem szabad megsérteni, Berlin "negatív" szabadságnak nevezte el, s kissé mereven szembeállította a "pozitív" szabadság fogalmával, amin a személyiségnek azt az igényét értette, hogy önmaga uralkodjon önmaga felett, vagy legalábbis részt vegyen azokban a döntésekben, amik róla is szólnak.⁴

De Mill nem állt meg az egyéni érdekszféra körülhatárolásánál, hanem érdekelte az egyéni akarat és az általános akarat kapcsolata, a népszuverenitás érvényesülésének és garanciáinak megszervezése is (*Considerations on Representative Government* 1861). A képviseleti rendszer lényegének azt tekintette, hogy a különböző érdekek közül egyik sem jut akkora hatalomhoz, amivel legyőzheti a más érdekekkel egyesült igazságot és jogot. Mindez feltételezte a magánérdekek egyensúlyát is.

Mill szerint a demokrácia fogalmát félreértették. Tiszta formájában az egész nép kormányzatát jelenti az egyenlően képviselt egész nép által, ami így megjeleníti minden polgár egyenlőségét. Félreértelmezett változatában viszont az egész nép kormányaként működik, de csak a nép egyszerű többségének akaratát fejezi ki, s így az előjog kormányaként a számszerinti többség javát szolgálja. Mill tehát a demokráciában lehetségesnek tartotta, hogy az uralkodó hatalom osztályok és pártok befolyása alá kerüljön, s eltávolodjon a közérdek pártatlan követésétől. E hiba kiküszöbölésére, az egyenlőség megvalósulása érdekében a képviseletben nagy hangsúlyt helyezett az arányosságra és szorgalmazta a kisebbségek arányos képviseletét. Ebben látta az egyenlőség megteremtésének biztosítékát, s ezáltal vélte elérhetőnek, hogy mindenki ugyanannyit érjen mint a másik. Úgy látta, ha a kisebbséget mellőzik, nem a többségnek juttatják a hatalmat, hanem csak a többség többségének, ami nem más mint egy más módon alakult kisebbség. Mill tehát a demokrácia igazi lényegének a számarány szerinti képviseletet tekintette.

Ahhoz azonban, hogy egyetlen érdek se kerülhessen a képviselet révén túlsúlyra, szükségesnek tartotta a politikai jogokkal rendelkezők sorainak kibővítését, a szavazatjog kiterjesztését. Mill még a nőknek is biztosítani akarta a választójogot. Egyetértve Tocqueville nézetével, hogy az állampolgárok közti kapcsolatot a közügyekkel való foglalkozás teremti meg, a szavazatjog kibővítése mellett fontosnak tartotta részvételüket a közigazgatásban és az

³John Stuart Mill: *A szabadságról* Bukarest, 1983. különösen 40-63. Arblaster 1995. 11-12. Szabó Miklós: *A liberalizmus elvi kérdései* I-II. In: Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986* Bp. 1989. 47-52., 53-62.

⁴Isaiah Berlin: *A szabadság két fogalma* In: I. Berlin: *Négy esszé a szabadságról* Bp. 1990. 334-443.

igazságszolgáltatásban is. Úgy vélte ezáltal válnak öntudatos tagjaivá egy nagy közösségnek. Ragaszkodott tehát ahhoz, hogy se egyes személyek, sem pedig egész osztályok ne zárassanak ki a politikából. De abban a pillanatban, amint kimondta az általános választójogot, megmozdultak benne azok a félelmi reflexek, amik a tömegek tudatlanságához, politikai aktivitásához tapadtak. A közösség irányában működő felelősségérzet biztosítására a szavazatjog feltételül kötötte ki a műveltségi minimum megszerzését és a személyes adózásban való részvételt. Féltette persze a politikai döntéseket a demokratikus tendenciákkal együtt jelentkező középszerűsétől, a magasabb műveltség hiányától, s biztosítani akarta a kellő fokú értelmet a képviselői testületekben, s azt, hogy a képességet igénylő munkát megfelelő felkészültségű emberekre bizzák. Ezért a szellemileg magasabb fokon állóknak 2 vagy 3 szavazatot is adott volna, a nagyobb műveltséget pedig a foglalkozás alapján kívánta megállapítani. Ezzel akarta megvédeni a művelteket a műveletlenek osztályuralmától. Úgy látta a demokrácia a személyes felsőbbiséget még elviseli, ha a vagyont nem is, ám azzal is tisztában volt, hogy az általános egyenlőség igénye csökkenti a személyes felsőbbiség iránti tiszteletet, ezért szerette volna intézményesíteni a műveltek befolyását.⁵

A magát szocialistának valló Millt ambivalens viszony fűzte a demokráciához, az általános részvétel és a kisebbségek képviselői igényével a pluralitás eszméjét előlegezte, ami a hatalommegosztásnak is új dimenziót nyitott, ugyanakkor képviselői kormányrendszerében ott bujkált az az igény, hogy a nép, a tömeg inkább ellenőrizze a politikát és közvetlen gyakorlását, s főként a törvényhozást és a kormányzást ne középszerű emberekre, hanem magánál okosabbakra bízza.

Constant elmélete az antik és újkori szabadságról a reformkori Magyarországon is ismert volt, igaz a municipalista és centralista vita érvrendszerébe helyezve. Eötvös József határozottan elutasította a szabadságfogalom ilyenirányú szétválasztását és az egyes nagy történelmi korszakokhoz kapcsolását (*Szabadság az ó- és újkor fogalma szerint*). Az ókor, a középkor és hazája politikai közösségeit azért bírálta, mert "*a polgári jogok gyakorlatát, mint kiváltságot, csak a nép egy részére, csak bizonyos osztályokra*" korlátozták, s úgy vélte, amit a régiek szabadságnak neveztek, az csupán egyes osztályoknak az egész felett gyakorolt hatalma volt, azt pedig ellentétesnek tartotta a szabadsággal. Eötvös számára a szabadság a jog- és politikai egyenlőség megteremtését jelentette, de elutasította még a megyék esetében is a választóknak közvetlen részvételét a közigazgatásban és a törvényhozási utasítások elkészítésében, azaz a képviselő útján gyakorolható politikai szabadságot hangsúlyozta.⁶

1848 és 1849 után a magyar liberálisok szemlélete is megváltozott. Eötvös a hazai és az európai események hatására, elsősorban a szocialisták fellépésének

⁵ John Stuart Mill: *A képviselői kormány* Pest, 1867. különösen 109-188. Arblaster 1995. 11-13.

⁶ Eötvös József: *Reform és hazafiság* 2. kötet Bp. 1978. 119-136.

köszönhetően, megrettent az egyenlőségi eszmétől. Míg korábban a politikai egyenlőséget összekapcsolta a szabadsággal, most kételkedett gyakorlati kivitelezhetőségében és azt tartotta, hogy a politikai és jogi egyenlőség társadalmi, szociális egyenlőséget feltételezve ellentétbe kerül a szabadsággal. *"Ha a szabadság abban áll, hogy az államban ne létezzék hatalom, mely nem a nép nevében és legalább közvetve nem általa gyakoroltatik; s ha az egyenlőség azon állapotot jelenti, melyben az állam mindenik lakosa ugyanazon módon járulhat a népakarat alakításához: akkor mindenki [...] meg fog győződni, hogy a szabadság és egyenlőség ezen értelemben véve, nagyobb államainkban gyakorlatilag meg nem állhat tartósan."* - írta az Uralkodó eszmékben. A forradalmak tapasztalata után ellentmondást fedezett fel a társadalom és állam alapelvei között, s arra a következtetésre jutott, hogy a népszuverenitás kiterjesztése, s a nép vagy a közjó nevében gyakorolt korlátlan hatalom veszélyezteti a polgári szabadságot. A számszerű többség korlátlan uralmára törő demokráciával sem szimpatizált. Államát a politikai egyenlőség helyett az egyéni szabadság elvére akarta építeni, de a civilizációs fejlődés érdekében szükségesnek látta a nagy államok fennmaradását is, ezért a központosítás és önkormányzat, az állami beavatkozás és egyéni szabadság közti egyensúly kialakításán fáradozott.⁷

Kemény Zsigmond saját szkepsziséből, fenyegetettségi és bizonytalansági érzéséből fakadóan, s azért, hogy enyhítse a közelmúlt eseményeinek következményeit apológiát írt (*Forradalom után* 1850, *Még egy szó a forradalom után* 1851). Tudatosan is törekedett a társadalom kijózanítására, önismeretre intett és egy új nemzetkarakterológiát vázolt fel, amiben a magyarságot mértéktartó, józan, lojális és politikai érzékkel rendelkező népnek ábrázolta, amely nem könnyen hajlik a "divatos eszmék", a radikalizmus, republikanizmus és szocializmus elfogadására. A kijózanodás és kiábrándulás nyomán többen korábbi, immár illúzióknak bizonyult eszményeikkel és eszméikkel is leszámoltak, vagy konzervatívabb elemekkel helyettesítették azokat. Kemény, hogy felmentse a társadalmat és megóvja egy újabb "meggondolatlan" vállalkozástól, a bukás ódiumát a radikális törekvésekre testálta. Megfelelő súlyú radikális vezér hiányában bírálatát Kossuth személyére és politikájára zúdította, s történelmi tévedésnek bélyegezte a forradalmat, a 48-as törvényhozást és a függetlenségi harcot. A radikalizmusnak szánt hadüzenet, amivel Kemény nagy hagyományt teremtett, azt is jelentette, hogy az elit elfordul a demokrata tanoktól, s képtelen lesz újraértelmezni, újjáformálni érdekegyeztetési politikáját.

⁷Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* I-II. Bp. 1981. I. kötet 127-148. II. kötet 184. Gergely András: *Eötvös korszerűtlen koreszméi* Új Forrás 1985. 1. sz. 33-38. Sőtér István: *Eötvös József és az Uralkodó Eszmék* In: Eötvös 1981. I. kötet 5-25.

Kossuth viszont, akinek liberális programja már 1848 előtt is nyitott volt a demokratizmus irányába,⁸ az emigrációban nyíltan demokrata eszméket hirdetett. Főként amerikai és angliai előadásai tartalmaztak megnyilatkozásokat a demokrácia korabeli meghatározó szerepéről, de 1868-ban Schvarcznak is azt írta, hogy *"a modern európai társadalom történelmi progressusában [...] a demokratia kora elkövetkezett. Nemzetek már csak egy erőteljes demokratia által ígérhetnek maguknak jövőndőt."*⁹ A kiváltságoktól mentes, az egyenlőség tiszta állapotát megvalósító demokráciában fedezte fel a szabadság igazi formáját. De nem tekintette elegendőnek, hogy a népszuverenitás elvét, azt hogy minden hatóság a népből ered, s mindent a nép ellenőriz, csak a parlamentben alkalmazzák, mert úgy látta, hogy az nem véd meg a kormány túlzott hatalmától és a törvényhozás mindenhatóságához vezethet. A népfelség elvét a politikai intézményrendszer egészében érvényesíteni kívánta, s hangsúlyozta az önkormányzatok fontosságát: *"a demokratia annyi mint önkormányzat, - a népnek a nép általi önkormányzata."* 1851-es alkotmánytervének intézményeit következetesen a népszuverenitás és a demokratikus önkormányzat alapjára fektette. A nemzetiségi problémát is demokratikus eszközökkel akarta megoldani.¹⁰

Az *Angol representatív government és francia parlamentárius különbség* című tanulmányában, akárcsak alkotmányterve bevezetőjében, a francia centralizációs politikát, a parlament onnipotenciáját ellentétnek találta a politikai szabadsággal, s úgy látta szabad embert nem elégíthet ki a politikai szabadság oly kicsiny mértéke, amit az országos választásoknál leadott egy szavazat jelent. Ilyen rendszerben Kossuth szerint az állampolgár a választáson túl *"nem él többé polgári életet, csak társadalmi."* Ezzel ellentétben az önkormányzat modern állameszméjét megvalósító angol fejlődés azt jelentette számára, hogy az emberek a társadalmi és politikai szervezettség különböző fokain maguk foglalkoznak a közügyekkel, illetve a "jogegyenlősített" nép képviselői útján részt vesz az "állam-funkciók" mindegyik ágában, a törvényhozásban, a végrehajtásban, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban. Az önkormányzat gyakorlása, vélte Kossuth, a forradalmakat is elkerülhetővé teszi, s megvéd a szocialisztikus elméletek befolyásától.¹¹ Kossuth tehát szabadságon az egyenlőségen alapuló politikai

⁸A Pesti Naplóban 1885. április 7-én megjelent cikkében reformkori politikáját demokratikusnak nevezte, mivel "a népért" és a "nép által" képzelte el az átalakulást. Közli Szabad György az általa összeállított *Kossuth Lajos üzenetei* című kötetben Bp. 1994. 284-286.

⁹Kossuth Lajos 1868. március 3-i levele Schvarcz Gyulához. In: /sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc/ *Kossuth Lajos iratai* VIII. kötet Bp. 1900. 157.

¹⁰Szabad 1994. 233., 238. Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében* Bp. 1977. 166-188. Spira György: *Kossuth és alkotmányterve* Debrecen, 1989. 49-83. Az idézet Kossuth 1868. december 6-án d'Orense Jose Maria őrgrófhhoz írt leveléből származik In: /sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc/ *Kossuth Lajos iratai* VII. kötet Bp. 1900. 428.

¹¹Spira 1989. 50-53. Kossuth 1900. VII. kötet 411-425.

résztvétel, az önkormányzat gyakorlását, azaz a politikai szabadságot értette, s úgy vélte a szabadság gyakorlása még több szabadsághoz vezet.¹²

Schvarcz Gyula már korai írásaiban is sokat foglalkozott a demokrácia kérdésével. Ismerte Tocqueville-t és hivatkozott Barthélémy Saint Hilaire erkölcsi alapú demokrácia értelmezésére. A magát szabadelvű magyarnak nevező Schvarcz kezdetben a demokráciából a megértést, a toleranciát és a filantróp elemeket emelte ki, de már akkor megkülönböztette érvényesülését a társadalomban és az államéletben, s használta a modern demokrácia fogalmát.¹³ "Fölvilágosult, szabadelvű ember-barátoknak" azokat tekintette, akik elutasították a társadalmi rangkülönbségeket.¹⁴

Schvarcz nem ijedt meg az egyenlőség eszméjétől. Az *Új Korszakban* hivatkozva Tocqueville felismerésére, miszerint a modern társadalmi fejlődés a demokrácia felé halad, a szabadelvűség és a demokrata elmélet szétválasztását szorgalmazta, hogy a magyar társadalom demokratikussá válhasson. A társadalom demokratizálásának lehetőségét a közművelődésben kereste. Már elutasította Saint Hilaire álláspontját, szerinte a demokráciának nem az erényből kell kiindulnia, hanem a közművelődés által utat nyitnia az erény, a tökéletesedés felé a társadalom minden tagjának születési és vagyoni különbségek nélkül.¹⁵ Közművelődési reformjaival a társadalom demokratikus átalakulását kívánta elősegíteni. Egyértelműen hangsúlyozta a társadalmi egyenlőség, a jogegyenlőség szükségességét, s főként a politikában ellenzett mindennemű megkülönböztetést, kasztosodást, rendies képződményt, arisztokratikus vonást. Közművelődési reformjával egyenlő esélyeket akart biztosítani mindenki számára, s az egyenlőtlenség csökkentésére, felszámolására állami eszközöket is igénybe kívánt venni (jövedelemarányos adózás, szociálpolitika).¹⁶ Alkotmánytörténeti és jogtörténeti tanulmányaiban is kitüntetett figyelemben részesítette az állampolgári jogegyenlőség és az egységes állampolgári társadalom megvalósulásának fokát. Schvarcz a szabadság ellentétét nem az egyenlőségben, hanem a hierarchiában látta.

¹²A demokratizmus irányába nyitott liberális felfogás jellemezte a Kossuthtal szoros kapcsolatot tartó Herman Ottó politikai nézeteit is a dualizmus korában. Azonban, miként Erdődy Gábor kimutatta, Hermannak nem sikerült szinkronban tartania a nemzeti és a demokratikus követeléseket, s elméleti vívódásai közepette maga is a darwini és haeckeli létharc tannak az emberi társadalomra történő alkalmazása hatása alá került. Vö. Erdődy Gábor: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye Kísérlet a demokratikus ellenzékiesség érvényesítésére a dualista Magyarországon* Bp. 1984. 125-131., 145-150., 156-171.

¹³Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *Magyar író külföldön* I-II. Pest, 1865. I. 323. II. 9-20., 161., 364-369., 375., 465.

¹⁴Szent-Katolna 1865. II. 512.

¹⁵Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: *A közoktatásügy érdekei Európában és a parlamenti reform* Új Korszak 1865. 9. sz. Schvarcz Gyula: *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon* Pest, 1869. 141. Ugyanitt Schvarcz megpróbálta eloszlatni azokat a félreértéseket, amik a demokrácia fogalma körül kialakultak, hisz egyesek azon kommunizmust értettek, s kijelentette a demokráciának nem feltétele minden cím és rang eltörlése.

¹⁶Schvarcz Gyula: *Néhány előleges pont a hazai közoktatásügy legégetőbb szükségleteiről* Pest, 1865. 30. Schvarcz 1869. 183., 194-195., 214. Schvarcz Gyula *programja* Pest, 1872. 12-15.

Felfogásában nem került ellentétbe az egyéni és politikai szabadság sem, igaz az ókori demokráciákról, illetve köztársaságokról megjegyezte, hogy a politikai szabadság, a felségi jogoknak közvetlenül a nép által történt gyakorlása nem fért meg a gondolatszabadsággal, a magasabb műveltség elismerésével.¹⁷ Demokratizálódó társadalmának tagjai előtt a politikai intézményeket is meg akarta nyitni, természetesen a képviseleti rendszer formájában. Egyenlőség alatt nemcsak azt értette, hogy az állampolgárok azonos törvények alatt élnek, hanem azt is, hogy az alkotmányban meghatározott politikai jogokból születésre való tekintet nélkül részesülnek. A szabadságot pedig azonosította az állampolgárok azon jogkörével, miáltal azok a törvényes korlátok közt *"egyéni fölfogásukat és tetteirejüket saját belátásuk és elhatározásuk szerint [...] érvényesíthetik."*¹⁸

Történeti és politikaelméleti műveiben módszeresen megkülönböztette a tömeguralomnak nevezett közvetlen, vagy fejszámszerinti demokráciát és a képviseleti demokráciát. A képviseleti demokráciát differenciáltabb intézményrendszere miatt fejlődőképesebbnek tartotta. A demokratikus államban Schvarcz szerint az államhatalom felségi jogkörét, a legfőbb hatalmat az állampolgárok összessége gyakorolja, az állam feladata pedig, hogy előmozdítsa *"az állam határain belül létező összes emberi tőkének, vagyis az összes értelmi, erkölcsi és anyagi erőnek lehető legjobb kifejtését és a közügy érdekében lehető legjobb kamatoztatását"*.¹⁹

A társadalmi egyenlőség legfőbb garanciáját az államintézmények demokratizálásában látta. A részvételt, a hozzáférhetőséget mindenkinek biztosítani akarta. Kereste a szavazatjog kiterjesztésének és az arányos képviseletnek a lehetőségét. Igaz bizonyos félelmektől ő sem maradt mentes. Nem fogadta el, hogy a szabadság önmagában alkalmassá tesz a szabadságra, ezért a politikai szabadságot, az önkormányzat gyakorlását is értelmi képesítvényhez akarta kötni. Az értelemben látta a politikai bölcsesség és függetlenség feltételét. Azt viszont már ellenezte, hogy a műveltség alapján számszerű preferenciákat alkalmazzanak a választójogban, azaz elutasította Mill műveltségi pluralitásra vonatkozó javaslatát, mert abban újabb kasztosodási folyamat lehetőségét látta.²⁰ Azonban mindig hajlott arra, főként az országos önkormányzatnál kisebb körben gyakorolt, kevésbé politikai, inkább szakkérdések körül zajló ügyekben, hogy a magasabb képzettséget, egyfajta szellemi arisztokratizmusként előnyökhöz juttassa a döntések előkészítésében és meghozatalában, mivel azt tartotta, hogy *"az állampolgárság tágabb köreiben*

¹⁷Schvarcz Gyula: *Gondolatszabadság és ódon tömeguralom* Bp. 1886. 50., 79.

¹⁸Schvarcz Gyula: *Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban* Bp. 1880. 15.

¹⁹Schvarcz Gyula: *Magyarország helyzete a realunióban* Pest, 1870. 68. Schvarcz 1872. 28. Schvarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei* Bp. 1879. 498-499. Schvarcz Gyula: *Az athenei állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthenestől Ephialtesig (507-461-2-ig Kr. e.)* 73. Schvarcz Gyula: *A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához* Bp. 1887. 68. Demokrácia c. szócikke a Pallas 5. kötet Bp. 1893. 171-181. lapjain.

²⁰Új Korszak 1865. 10. sz.

gyökeret vert felsőbb műveltség nélkül nem létezik valódi szabadság a maga teljességében".²¹

Schvarcz államelméletében feltárta a demokratikus jogállam feltételeit (*Politika elemei* 1881), s ki akarta dolgozni a modern demokráciák elméletét, politikai kategóriáinak rendszerét, hogy gyakorlati ismeretekhez juttassa a zavartalan emberi haladásról gondoskodó politikát (*Die Demokratie* 1882, 1891, 1899). Schvarcz tehát a sikeres társadalomszervezés, a polgárosodás biztosítékát a demokráciában látta, ahol a kormányzottak gyakorolják önmaguk felett a hatalmat és rendelkeznek is e jogok gyakorlásához szükséges képességekkel. Demokrata tájékozódása megvédte attól, hogy elforduljon a nemzetiségek irányában vallott toleranciájától. Ragaszkodott a magyar állam egységéhez, elutasította a föderalizáló törekvéseket, még a nemzetiségek asszimilációját is kívánatosnak találta, de ellenzett minden arra irányuló erőszakos lépést. A nemzetiségek kulturális törekvéseit támogatta, s szorgalmazta, hogy az állami gondoskodást rájuk is kiterjesszék. A politikai jogokban sem akart nyelvi alapon különbséget tenni.²²

Schvarcz etatista nemzedéktársai ellentmondásosan reagáltak a demokratikus tendenciák megjelenésére. Eötvös még megpróbálta megtalálni a politikai szabadság és az egyéni szabadság egyensúlyát, de az ifjabb generáció tagjai közül többen élesen szembeállították a két fogalmat. Az egyéni szabadságot a természeti törvényekből vezették le, s örök értékűnek tekintették, ami feljogosította őket arra, hogy a politikai szabadságot elutasítsák. Mill *A szabadságról* című munkáját fordító és bevezető tanulmánnyal ellátó Kállay Béni elsősorban a társadalommal szemben tartotta szükségesnek az egyéni szabadság védelmét, míg a Millt parafrázáló Asbóth János inkább az államtól védte volna azt. Így a demokráciát és a népszuverenitást is ellentétesnek tételezték a szabadsággal, s a szabadság érdekében korlátozni akarták.

Voltak azonban, mint Kautz Gyula, Greguss Ágost, Pisztory Mór, Karvasy Ágost, Fogarasi János, akik nem konstruáltak ellentétet a kétféle szabadságfogalom között, sőt hangsúlyozták összetartozásukat. A politikai jogok kiterjesztéséig azonban ők sem jutottak el, mivel eltérő feltételekhez kötötték a szabadságokat. Az egyéni szabadságot könnyebben elismerték, de a politikai szabadságot politikai érettségtől, műveltségtől tették függővé, s fokozatosan vélték odaítélhetőnek. A szabadságjogok hierarchizálásával végül is a politikai jogok korlátozásához jutottak el. A politikai szabadságjogok szűkítését egyre többször az állam védelmével indokolták. Az államban látták mind többen a nemzetvédelem leghatékonyabb tényezőjét, s az állam iránti köteleességteljesítést

²¹Schvarcz 1886. 79.

²²Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (továbbiakban: Képviselőházi napló) 5. kötet Pest, 1870. 314-315.

az egyéni szabadság elé helyezték. Az egyéni szabadságot, a társadalom érdekeit mind elvontabbá váló állami, politikai céloknak rendelték alá.²³

Amíg Schvarcz kitartott azon felfogása mellett, hogy az állam van a társadalomért, addig etatista nemzedéktársai szemléletében a nemzeti érdekként feltüntetett állami érdek került központi helyre, amit a pozitivizmus kategóriáinak, érdek, létharc, kiválasztódás a nemzeti társadalmakra történő alkalmazása is inspirált. A modernizációban és a polgárosodásban a nemzeti érdek védelmének hatékony tényezőjét látták, s a nemzetvédelem szolgálatába állított polgárosodással még egy új, egy polgáribb nemzettudat kialakításán fáradoztak. Ám idővel a politika nemzetvédő szerepét túlhangsúlyozták, s többségük a mind elvontabbá váló nemzeti érdekek mellett megfeledkezett a társadalmi programról. Az erősödő, egyeseknél a birodalmi gondolatig fejlődő nacionalizmus egyre nehezebben volt összeegyeztethető a liberalizmus elveivel, s meggátolta annak a demokratizmus irányába történő továbbfejlesztését. A belső arányok megbomlását az is fokozta, hogy a liberalizmust egyre kevésbé találták alkalmasnak a nemzetiségi probléma megoldására. A kiüresedő liberalizmus fokozatosan elvesztette társadalmi érzékenységét, s e terepet az elvi konzervativizmusnak engedte át, míg a tőle elváló nacionalizmus tradicionalizmussal, modernség-ellenességgel társult.

A nemzetiségi törekvésektől és a társadalomban jelentkező demokratikus mozgalmaktól megrettent elit 1867 után szűken tartotta a politikai jogokat, nem bővítette a választójogot, nem erősítette az állampolgári részvételt és az önkormányzatokat. Ehhez a korona megnövekedett jogköre is megfelelő támaszt és ösztönzést adott. Az állam erejének, hatáskörének fokozását több szempont is indokolta, de a növekvő állami beavatkozás mellett a demokratikus ellenőrzés mechanizmusai nem vagy csak félszegen épültek ki, s késtek vagy hiányosak maradtak a jogállami intézmények is. Mindez a nemzetvédelemre összpontosító politika társadalomszervezési lendületét is károsan befolyásolta.

Schvarcz úgy látta, hogy 1848-ban nagy lépés történt a demokratikus állam megteremtése felé.²⁴ Bár a jogegyenlőséget nyíltan nem deklarálták, de a közvéleményben és a törvényalkotók szemléletében felfedezni vélte azt. Az alkotmány helyreállítása után azt várta, hogy a politikai közösséget képviselő törvényhozók racionális akaratát kifejező, célszerűen megalkotott törvények tovább építik a demokratikus és polgári Magyarországot. Politikai tevékenységével, publicisztikájával és elméleti útkereséseivel maga is ezt az átalakulást akarta szolgálni. Mégis a nyolcvanas évek végén azt tapasztalta, hogy dacára a helyenként ugyan nem tökéletes törvényhozási kezdeményezéseknek, a magyar társadalomban retrográd tendenciák bontakoznak ki. Megfigyelte, hogy a társadalmi különbségek hangsúlyozása elsősorban nem a törvényekben, hanem

²³Kiss Csilla: *A szabadságélmény sorsa a századközépen* In: *Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában* Győr, 1993. 79-81.

²⁴Képviselőházi napló 1869-1872. 5. kötet 315.

társadalmi viselkedésekben jelennek meg. Az elhatalmasodó rangkórságban, a társadalom művelt köreiben tapasztalható társasérintkezés formáinak torzulásaiban, a megszólítások és címezgetések kialakult hierarchiájában fedezte fel azokat a káros jelenségeket, amiktől az egyenlőség megszilárdulását, a demokráciát féltette. Úgy érezte, hogy az 1848-ban lebontott válaszfalakat most társadalmi úton próbálják egyesek újra felépíteni, mert az 1867 óta hozott törvényekből azok nem következnek.²⁵ Schvarcz számára ez a jelenség azzal a felismeréssel is szolgált, hogy a társadalmi változások a törvények ellenére, vagy akár a törvényekkel szemben is kibontakozhatnak.

E jelenségek láttán egyik értekezésében nagy teret szentelt a 48-as törvények helyes értelmezésének, s bírálta azokat a jogászokat, akik még a rendi alkotmány szemléleti maradványain keresztül vizsgálták a törvényeket.²⁶ Egy másik tanulmányában pedig az elmúlt évtizedek polgárosodási folyamatának értékelésére vállalkozott, hogy áttekintse, hol tartják még magukat a rendiség társadalmi és szemléleti elemei a jogegyenlőséggel és demokráciával szemben (*Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez* 1889).

Az *Adalékban* elsősorban az elit társadalomtörténeti változásait vizsgálva megállapította, hogy az alkotmányos korszakban nagyfokú differenciálódás ment végbe, s kialakultak a születési, hivatali, vagyoni és szellemi elit csoportjai. Kedvező jelenségnek minősítette, hogy a polgári alkotmányosság súlyának növekedésével, a politikai eliten belül a képviselők tettek szert legnagyobb társadalmi tekintélyre. A képviselőiséget tartotta a leginkább polgári jellegű állásnak, hisz mint a nemzet bizalmának letéteményesei tekintélyüket tisztán egyéni érdemeiknek köszönhetik, függetlenül születéstől, vagyontól és foglalkozástól. Örömmel vette tudomásul, hogy a szellemi elit szerepe is nőtt, megállapította a vagyonosok dinamikus előretörését, ugyanakkor kedvezőtlennek tartotta, hogy a születési arisztokrácia presztízse nem csökkent. Ezt azzal magyarázta, hogy a 48-as alkotmány demokratikus szelleme nem lett visszaállítva, sokat megőriztek az emberek a rendi felfogásból, s újra éledt a rangok és címek utáni hajsza. Mindezt erősítette az udvar hierarchiát sugalló felsőbbbsége és rangosztása, az udvari etikett által közvetített rangkülönbségek, amit csak fokozott, hogy a kormány az állami közegek körében is bevezette a címeket, s ezzel a születési címek hivatali címekkel egészültek ki. Betetétzte Schvarcz szerint a folyamatot, hogy a címezgetéseket a képviselőkre is kiterjesztették, éppen akkor, amikor a parlamenti többség vezérlete a kormány kezébe került. Schvarcz éles szemmel vette észre, hogy amint csökkent a képviselők függetlensége, s megindult társadalmi presztízsvesztésük, mintegy kompenzálásként igény formálódott a címek használatára. Ezáltal a politikai

²⁵Schvarcz Gyula: *Társadalmunk és a 48-as eszmék* Pesti Hírlap 1889. 188. sz.

²⁶Schvarcz Gyula: *Tanulmány a magyar államjogi irodalom újabb termékeiről* Magyar Igazságügy 1887. 27. kötet 249-264., 340-354. 28. kötet 23-35.

elitnek abban a részében is, amelyben leginkább kellet volna működjön az érdem szerint történő kiválasztódás, a hierarchia, a rangok és a címek merev rendszerei kezdtek befolyásra szert tenni. A politika és a közélet pedig ezeket a mintákat közvetítette a társadalom felé.²⁷

Mindezt azért tartotta károsnak, mert a demokratikus átalakulást egy magasabb műveltségű elittel képzelte el, amelyet mindenki tisztel és amely mentes marad a születési különbségektől. Az arisztokratikus szemlélet "ismételt" feléledésétől féltette az értelmiség addig kivívott csekély társadalmi pozícióját, mert tudta, az értelmiség nem versenyezhet a születés biztosította tekintéllyel. A demokrácia elsősorban azt jelentette Schvarcz számára, hogy *"fölszabadítja a szabad versenyre [...] még az elfojtott tehetségeket is"*, azaz mindenki érdeme, tudása szerint érvényesülhet, s a születés nem képezhet akadályt abban.²⁸

Schvarcz regisztrálva a káros tendenciákat mégis elismerte azokat a változásokat, amik a magyar társadalom egységesült, modern állampolgári társadalommá válását eredményezték, habár igyekezett hozzátenni, hogy ez az integrálódás még nem érte el a nyugat-európai társadalmak szintjét.²⁹

Schvarcz Gyula: Egyetemes alkotmánytörténet rövid vázlatban Bp. 1880.

Schvarcz Gyula: Az európai nemzetiállam rendszerének alapelveiről tekintettel ezek alkotmánytörténeti előzményeire Bp. 1887.

Schvarcz Gyula: Gondolat szabadság és ódon újmegafogalom Bp. 1878.

Schvarcz Gyula: Görög történelem Kulonos tekintettel az atheni alkotmányra és ennek fejlődésére Bp. 1900.

Schvarcz Gyula: Hogy vezetnek jövőre a hazai közoktatásügy elvárásait Pest. 1866.

Schvarcz Gyula: Jelentés a képviselőház közoktatásügyi bizottságának a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter XVII. jelentésének a m. kir. országos közoktatásügyi miniszernél előterjesztendő szakasza tárgyában Bp. 1889.

Schvarcz Gyula: A kor utóbbi évtized államformái iródműveik kritikai méltatásához Bp. 1867.

Schvarcz Gyula: A király házasságának felbomlása Aragóniában és Magyarországon III. Andrástól Bp. 1839.

[Schvarcz Gyula] Kisebbségi állampolgár Pest. 1861.

Schvarcz Gyula: A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon Pest. 1869.

Schvarcz Gyula: Lucius Cornelius Sulla a római alkotmánytörténetben Bp. 1887.

[Schvarcz Gyula] Szent-Katalin Magyar női iskolájának I-II. Pest 1867.

Schvarcz Gyula: A magyar iródalom helye az európai közoktatásban Bp. 1881.

Schvarcz Gyula: Magyarország helye a világban Pest. 1870.

²⁷ Schvarcz Gyula: Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez Bp. 1889.

²⁸ Schvarcz Gyula: Társadalmunk és a 48-as eszmék Pesti Hírlap 1889. 188. sz.

²⁹ Schvarcz 1889. (Adalék...) 28.

Irodalom

I. Schvarcz Gyula művei

Schvarcz Gyula: Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez Bp. 1889.

Schvarcz Gyula: Adalék a római alkotmánypolitikához és államjoghoz Bp. 1888.

Schvarcz Gyula: Alkotmányosság és közoktatásügy Pest, 1865.

Schvarcz Gyula: Államintézményeink és a kor igényei Bp. 1879.

Schvarcz Gyula: Az athenei alkotmánytörténelem korszakai azon csak imént fölfedezett görög munkában melyet némelyek Aristotelesnek tulajdonítanak Bp. 1891.

Schvarcz Gyula: Az athenei állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthenéstől Ephialtesig (507--461-2-ig Kr. e.) Bp. 1887.

Schvarcz Gyula: Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban Bp. 1880.

Schvarcz Gyula: Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről tekintettel ezek alkotmánytörténeti előzményeire Bp. 1887.

Schvarcz Gyula: Gondolatszabadság és ódon tömeguralom Bp. 1886.

Schvarcz Gyula: Görög történelem Különös tekintettel az athenei történelemre és ennek forrásaira Bp. 1900.

Schvarcz Gyula: Hogy vezessük jövőre a hazai közoktatásügy statistikáját Pest, 1866.

Schvarcz Gyula: Jelentés a képviselőház közoktatásügyi bizottságához, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter XVII. jelentésének a m. kir. országos közoktatásügyi tanácsra vonatkozó szakasza tárgyában Bp. 1889.

Schvarcz Gyula: A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához Bp. 1887.

Schvarcz Gyula: A király tanácsosainak felelőssége Aragóniában és Magyarországon III. András óta Bp. 1889.

[Schvarcz Gyula] Kísérlet az állam körül Pest, 1861.

Schvarcz Gyula: A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon Pest, 1869.

Schvarcz Gyula: Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történelmében Bp. 1887.

[Schvarcz Gyula] Szent-Katolna: Magyar író külföldön I-II. Pest 1865.

Schvarcz Gyula: A magyar irodalom helye az európai közművelődésben Bp. 1881.

Schvarcz Gyula: Magyarország helyzete a reálunióban Pest, 1870.

Magyarország jövője Keleten Pest, 1868.

Schvarcz Gyula: Magyarország tanítóképezdéinek statistikája Különös tekintettel a r. kath. tanítóképezdéinkre Pest, 1867.

Schvarcz Gyula: Melyik görög állam közelítette meg leginkább a képviselői rendszer alapgondolatát Bp. 1886.

Schvarcz Gyula: A miniszteri felelősség eredete az európai alkotmánytörténelemben Bp. 1883.

Schvarcz Gyula: Montesquieu elmélete a monarchiai államformáról a »L' Esprit des Lois« első tíz könyvében és az európai alkotmányfejlődés Bp. 1885.

Schvarcz Gyula: Néhány előleges pont a hazai közoktatásügy legégetőbb szükségleteiről Pest, 1865.

Schvarcz Gyula: Politika elemei Bp. 1881.

Schvarcz Gyula programja Pest, 1872.

Schvarcz Gyula: Részletes statisztikai kimutatások Abaúj megye elemi tanodáiról Pest, 1869.

Schvarcz Gyula: Részletes statisztikai kimutatások Gömör megye elemi tanodáiról Pest, 1869.

Schvarcz Gyula: Részletes statisztikai kimutatások Ungh megye elemi tanodáiról Pest, 1869.

Schvarcz Gyula: Sallustios államformái és a görögök politikai irodalma Bp. 1885.

Schvarcz Gyula: Tanulmány a magyar államjogi irodalom újabb termékeiről Magyar Igazságügy 1887. 27-28. kötet

Schvarcz Gyula: A tanulóverseny gymnasiumainkon és reáltanodáinkon Tekintettel a kitünő tanulók tudományos hajlamaira, szülők társadalmi helyzetére, vagyoni állására és az ösztöndíjakra Pest, 1867.

Schvarcz Gyula: Taras, Syrakusa, Akragas és egyéb görög államok demokratiája Bp. 1890.

Schvarcz Gyula: További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez Bp. 1886.

Schvarcz Gyula: További tanulmány a legújabban fölfedezett ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ fölött Bp. 1891.

Schvarcz Gyula: Tudomány és társadalom Bp. 1888.

Schvarcz Gyula: A tudományos és irodalmi kitünőségek jogcíme a felsőházi tagságra az európai államok alkotmánytörténetében különös tekintettel a spanyol alaptörvényhozásra (1808-1876) Bp. 1890.

II. Hivatkozott irodalom

Antall József - Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás az abszolutizmus és a dualizmus korában Felsőoktatási Szemle 1968. 9. sz.

Arno Anzenbacher: Bevezetés a filozófiába Bp. 1994.

Arany László: Válogatott művei /Sajtó alá rendezte és a Bevezetést írta Németh G. Béla/ Bp. 1960.

Anthony Arblaster: Félelem a demokráciától (részlet a szerző The Rise and Decline of Western Liberalism c. könyvéből) Műhely 1995. 5. sz.

Ágh Attila: Szocializmus és modernizáció Mozgó Világ 1986. 8. sz.

Balogh István: A paraszti művelődés In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914 /szerkesztette Szabó István/ Bp. 1965. II. köt. 487-564.

Barta István: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái Történelmi Szemle 1963. 3-4. sz.

Barta István: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása Történelmi Szemle 1960. 2-3. sz.

[Beksics Gusztáv] Censor: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk Bp. 1884.

Beksics Gusztáv: A szabadelvűpárt története Bp. 1907.

Isaiah Berlin: Négy esszé a szabadságról Bp. 1990.

Bibó István: A magyar közigazgatásról I-II. In: Bibó István: Különbség Bp. 1990. 44-60.

Concha Győző: Nagy Ernő: Magyarország közjoga (Államjog) Magyar Igazságügy 35. kötet

René David: A jelenkor nagy jogrendszerei Összehasonlító jog Bp. 1977.

Deák Albert: A parlamenti kormányrendszer Magyarországon I-II. kötet Bp. 1912.

Deák Ferencz beszédei /szerkesztette Kónyi Manó/ III. kötet Bp. 1889., IV. kötet Bp. 1897. (2. kiadás), V. kötet Bp. 1903. (2. kiadás), VI. kötet Bp. 1903. (2. kiadás)

Dörömbözi János: A filozófia története és elmélete II. kötet Bp. 1994.

Eötvös és Trefort /szerkesztette Felkai László és Mann Miklós/ Bp. 1988.

Eötvös József: Arcképek és programok Bp. 1975.

Eötvös József: Kultúra és nevelés Bp. 1976.

Báró Eötvös József: Naplójegyzetek - gondolatok 1864-1868. /közvetteszi Lukinich Imre/ Bp. 1941.

Eötvös József: Reform In: Eötvös József: Reform és hazafiság 1. kötet Bp. 1978. 343-593.

Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I-II. Bp. 1981.

Erdődy Gábor: Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye Kísérlet a demokratikus ellenzékiesség érvényesítésére a dualista Magyarországon Bp. 1984.

Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége Bp. 1979.

Felkai László: Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról Bp. 1983.

Felkai László: A tanárképzés történeti áttekintése a századfordulóig Pedagógiai Szemle 1961. 5. sz.

- Dr. Földi Pál: A társadalomfilozófia története Bp. 1993.
- Forradalom után - kiegyezés előtt A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában /szerkesztette Németh G. Béla/ Bp. 1988.
- Gál István: John Stuart Mill magyar kapcsolatai Filológiai Közlöny 1969. 1-4. sz.
- Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról Bp. 1987.
- Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása Bp. 1972.
- Gerő András: Az elsőprő kisebbség Bp. 1988.
- Gerő András: A magyar polgárosodásról 2000 1990. 5. sz.
- Gerő András: A polgárosodás kora Bp. 1992.
- Gratz Gusztáv: A dualizmus kora Magyarország története 1867-1918 I-II. kötet Bp. 1934. (reprint 1992.)
- Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon Előadások a történettudomány műhelyeiből Bp. 1994.
- Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban Bp. 1971.
- Halasy-Nagy József: A filozófia Bp. 1944. /reprint Bp. 1991./
- Halmai Gábor: Az egyesülés szabadsága Az egyesülési jog története Bp. 1990.
- Halmos Károly: Magyarországi polgárosodás Tallózás az 1988-1992 közötti történeti irodalomban Aetas 1994. 3. sz.
- Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése) In: Tanulmányok Deák Ferencről Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 305-334.
- Hanák Péter: Deák húsvéti cikkének előzményei Történelmi Szemle 1974. 4. sz.
- Hanák Péter: Liberális reformtendenciák a kiegyezés után In: Politika és Társadalom A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve Bp. 1983.
- Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában Bp. 1975.
- Hornyánszky Gyula: Schvarcz Gyula emlékezete Bp. 1901.
- Hornyánszky Gyula: Schvarcz Gyula rendes tag emlékezete In: MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek 17. kötet 15. sz. Bp 1917.
- Horváth Róbert: Konek Sándor professzor (1819-1884) elméleti statisztikai munkássága és a magyar polgári statisztikai elmélet kialakulása Acta Juridica et Politica Tomus XII. Fasciculus 2. Szeged, 1965.
- Horváth Zoltán: Magyar századforduló A második reformnemzedék története (1896-1914) Bp. 1974.
- Huszár Tibor: Nemzetlét - Nemzettudat - Értelmiség /Tanulmányok/ Bp. 1984. 109-150.
- Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából Pest, 1871.
- Kiss Endre: A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig Magyar Filozófiai Szemle 1984. 1-2. sz.
- M. Kondor Viktória: Az 1875-ös pártfúzió Bp. 1959.

Konek Sándor: Az ausztriai birodalom jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve Pest, 1865.

Kósa László: Hagyomány és közösség Bp. 1984.

Kósa László: Paraszttosodás - polgárosulás A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században In: Közelítések Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára Debrecen, 1992. 143-155.

Kósa László: A parasztság polgárosulása Magyarországon Hitel 1992. 4. sz.

Kósa László: Polgárosuló és paraszttosodó kisnemesek Világosság 1991. 9. sz.

Kossuth Lajos iratai VI. kötet Bp. 1898., VII. kötet Bp. 1900., VIII. kötet Bp. 1900. /sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc/

Kossuth Lajos összes munkái XIV. kötet /sajtó alá rendezte Barta István/ Bp. 1953.

Kossuth Lajos üzenetei /összeállította Szabad György/ Bp. 1994.

Kölcsey Ferenc összes művei 2. Politikai beszédek Bp. 1960.

Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849-1918) Bp. 1975.

Kulcsár Kálmán: A modernizáció - a fogalom és valóság Magyar Tudomány 1981. 6. sz.

Kulin Ferenc: A publicista Eötvös radikalizálódása Új Forrás 1985. 1. sz.

Láng Lajos: A statisztika története Bevezetésül Magyarország statisztikájához Bp. 1913.

Lendvai L. Ferenc - Nyíri Kristóf: A filozófia rövid története Bp. 1995.

Magyar állam- és jogtörténet /szerkesztette Csizmadia Andor/ Bp. 1995.

Magyar iskolatörténeti kronológia Alapvető adatok: 996-1948. /összeállította Mészáros István/ Veszprém, 1990.

A magyar sajtó története II/1-2. 1848-1867, 1867-1892 /szerkesztette Kosáry Domokos és Németh G. Béla/ Bp. 1985.

A magyarországi polgári államrendszerek /szerkesztette Pölöskei Ferenc és Ránki György/ Bp. 1981.

Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke Századok 1923. 1-6. sz.

Pierre Manent: A liberális gondolat története Pécs, 1994.

Mann Miklós: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában Bp. 1993.

Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése Bp. 1982.

Máthé Gábor: A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867-1875. Bp. 1982.

Mazsu János: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái Történelmi Szemle 1980. 2. sz.

Mazsu János: A hazai értelmiség fejlődésének néhány sajátossága a múlt század közepét követő évtizedekben Gondolatok a hazai értelmiség XIX. századi fejlődéséről és fogalmáról Magyar Történeti Tanulmányok XVII. Debrecen, 1984.

- Mazsu János: A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában Történelmi Szemle 1987-88. 1. sz.
- Mazsu János: A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában Magyar Történelmi Tanulmányok XIII. Debrecen, 1980.
- Mérei Gyula: A magyar polgári pártok programjai /1867-1918/ Bp. 1971.
- Mészáros István: Magyar iskolatípusok 996-1990 Bp. 1991.
- Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika Kolozsvár, 1944.
- J. S. Mill: A képviseleti kormány Pest, 1867.
- J. S. Mill: A szabadságról Bp. 1943.
- Móricz Pál: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei I-II. Bp. 1892.
- Nagy László: Schvarcz Gyula mint kultúrpolitikus Bp. 1902.
- Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal 5. kötet Pest, 1859.
- L. Nagy Zsuzsa: A "nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál Századok 1963. 6. sz.
- Németh G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában Bp. 1981.
- Németh G. Béla: Hosszmetszetek és keresztmetszetek Bp. 1987.
- A negyvennyolcas forradalom kérdései Bp. 1976.
- Dr. Oláh Gyula: Az 1875-ik évi fúzió története Bp. 1908.
- Orosz István: Kossuth az érdekegyesítésről Debreceni Szemle 1994. 2. sz.
- Péter László: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben In: Gesta Hungarorum II. Zürich, 1985. 286-341.
- Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás 1-2. füzet Bp. 1896.
- Pokol Béla: A modernizáció trendjei Világosság 1986. 9. sz.
- Pokol Béla: Modernizáció - a társadalom alrendszerének funkcionális elkülönülése (Niklas Luhmann modernizáció-elméletéről) Társadalomtudományi Közlemények 1983. 3. sz.
- Pölöskei Ferenc: A dualista Magyarország államrendszere és továbbélése Előadások a Történettudományi Intézetben 5. Bp. 1987.
- Polgárosodás és modernizáció a Monarchiában Műhely Győr, 1993.
- Püski Levente: A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform In: Történelmi Tanulmányok I. /szerkesztette L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza/ Debrecen, 1992. 67-81.
- Rácz Attila: Korabeli alkotmányozás és az 1848. évi magyar közjogi törvényhozás Állam- és Jogtudomány 1991. 3-4. sz.
- Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez Világosság 1987. 10. sz.
- Ruszkai Miklós: Az 1945 előtti magyar választások statisztikája Történelmi Statisztikai Közlemények 1959. 1-2. sz.

- Ruszoly József: Alkotmány és képviselő Kossuth Lajos a közjogi reformokról (1841-1843) Magyar Tudomány 1994. 9. sz.
- Ruszoly József: Európa jogtörténete Az "újabb magánjogtörténet" Közép- és Nyugat-Európában Bp. 1996.
- Ruszoly József: Parlamentarizmus és népképviselő 1848-ban Rubicon 1997. 8. sz.
- Ruszoly József: A választási bírászkodás: alkotmánybírászkodás In: Ruszoly József: Alkotmánytörténeti tanulmányok 2. A választási bírászkodás: közjogi bírászkodás Szeged, 1992. 337-351.
- Ruszoly József: A választási bírászkodás Magyarországon 1848-1849 Bp. 1980.
- Ruszoly József: A választási bírászkodás története Európában In: Ruszoly József: Alkotmánytörténeti tanulmányok 2. A választási bírászkodás: közjogi bírászkodás Szeged, 1992. 3-54.
- Samu Mihály: Államelmélet Bp. 1992.
- Sarlós Béla: Deák és a kiegyezés Bp. 1987.
- Sarlós Béla: Deák és Vukovics Két igazságügy-miniszter Bp. 1970.
- Sarlós Béla: A kiegyezés magyarországi jogpolitikája Századok 1968. 5-6. sz.
- Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében Bp. 1976.
- Schrattenthal tanulmánya Taine Hippolyteről és Schvarcz Gyuláról /fordította Várady Antal/ Bp. 1889.
- Sári János: A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája Bp. 1995.
- Simon Gyula: A polgári iskola létrejötte és fejlődése Magyarországon 1919-ig Pedagógiai Szemle 1972. 9. sz.
- Spira György: Kossuth és alkotmányterve Debrecen, 1989.
- Szabad György: Deák három politikai korszaka Magyar Tudomány 1976. 11. sz.
- Szabad György: Eötvös József a politika útjain Századok 1971. 3-4. sz.
- Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében Bp. 1977.
- Szabad György: Az önkényuralom kora (1849-1867) In: Magyarország története 1848-1890 /főszerkesztő Kovács Endre/ Bp. 1979. 435-768.
- Szabad György: A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon, 1849-1867 Valóság 1976. 5. sz.
- Szabadság és nemzet Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában /szerkesztette Dénes Iván Zoltán/ Bp. 1993.
- Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában Történelmi Szemle 1992. 3-4. sz. 199-230.
- Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon Bp. 1980. (2. kiadás)

Szabó Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában In: Magyarország története 1890-1918 /főszerkesztő Hanák Péter/ Bp. 1978. 2. kötet 873-1002.

Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986 Bp. 1989.

Szabolcs Ottó: A magyarországi modern pedagógusréteg kialakulása (1840-1914) Pedagógiai Szemle 1967. 3. sz.

Szalay László: Publicistai dolgozatok I. kötet Bp. 1988.

Szász Zoltán: A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka (1875-1890) In: Magyarország története 1848-1890 /főszerkesztő Kovács Endre/ Bp. 1979. 1165-1331.

Széchenyi István: Hitel Pest, 1830.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái 12. kötet Bp. 1908.

Takács Péter: Deák és Kölcsey liberalizmusa In: Tanulmányok Deák Ferencről Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 177-213.

Toldy István: Öt év története 1867-1872 Bp. 1891. (új kiadás)

Tóth Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában Statisztikai Szemle 1987. 1. sz.

I. Tóth Zoltán: A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867-1890) Századok 1956. 3. sz.

Trefort Ágoston: B. Eötvös József "A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra" című munkájáról Bp. 1883.

Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós Bp. 1965.

Richard Tuck: Hobbes Bp. 1993.

Túlélők Elitek és társadalmi változás az újkori Európában Bp. 1993.

Változás és állandóság Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1989.

R. Várkonyi Ágnes: A pozitivista történetiszemlélet a magyar történetírásban

I. A pozitivista történetiszemlélet Európában és hazai értékelése 1830-1945 Bp. 1973.

II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830-1860 Bp. 1973.

Varga János: Helyét kereső Magyarország Bp. 1982.

Varga János: Keresztútzben a Pesti Hírlap Az ellenzéki és középutas liberalizmus elválása 1841-42-ben Bp. 1983.

S. Varga Pál: A gondviselэшittől a vitalizmusig (A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében) Debrecen, 1994.

Veliky János: Az ipartámogató Kossuth Századok 1994. 5. sz.

Veliky János: A kossuthi ipartámogató politika értelmezéséhez Magyar Történeti Tanulmányok XI. Debrecen, 1979. 67-88.

Veliky János: Mai magyarok és a társadalmi fejlődés útjai (A haladás és a társadalom politikai-lélektani helyzete) Hitel 1989. 19. sz.

Veliky János: Nemesi erkölcs - polgári erény (Kölcsey politikai-etikai programja a magyar társadalom fejlődéséhez) Alföld 1990. 11. sz.

Veliky János: A polgárosodás hajnala 1993.

Veliky János: A szociális mozgalmakat szervező Kossuth társadalomfelfogása Debreceni Szemle 1994. 2. sz.

Velkey Ferenc: Társadalomátalakulási elvek Széchenyi és Kossuth vitájában Debreceni Szemle 1994. 2. sz.

Vikár Béla: A szabadelvűpárt története In: Politikai Magyarország IV. kötet Bp. 1914. 1-106.

Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja (Egy kutatás tervei és első eredményei) In: Rendi társadalom - polgári társadalom 1. /szerkesztette Á. Varga László/ Salgótarján, 1986. 397-405.

Vörös Károly: Az oktatásügy reformja Magyar Tudomány 1989. 10-11. sz.

Wesselényi Miklós: Balítéletekről Bukarest [Lipcse] 1833.

A Magyar Törvénytár /szerkesztette Márkus Dezső/ és a Képviselőházi naplók a korszakra, illetve Schvarcz tevékenységének idejére vonatkozó köteteit külön nem részleteztem.